

HU ISSN 0133-946 X

NÉPI GYÓGYÍTÁS MAGYARORSZÁGON

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA
ARTIS MEDICINAE

ETHNOMEDICINE IN HUNGARY

SUPPLEMENTUM 11—12. · 1979 · BUDAPEST, HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

SUPPLEMENTUM 11—12.

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

SUPPLEMENTUM 11—12.

Szerkesztették:

Antall József

Buzinkay Géza

A kötet anyagának összeállításában és szakmai ellenőrzésében

— szaklektorok bevonásával —

részt vett a Magyar Orvostörténelmi Társaság

népi orvoslási szakosztálya,

elsősorban Grynaeus Tamás szakosztályi elnök,

Sergő Erzsébet titkár

NÉPI GYÓGYÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

ETHNOMEDICINE
IN HUNGARY

BUDAPEST, 1979

S z e r k e s z t ő b i z o t t s á g

Moderatorum collegium

ANTALL József (főszerkesztő—editor-in-chief), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (szerkesztő—editor), FARÁDI László,
GRYNAEUS Tamás, HUSZÁR György, KÁDÁR Zoltán,
KAPRONCZAY Károly, KARASSZON Dénes, KEMPLER Kurt,
LAMBRECHT Miklós,
SCHULTHEISZ Emil, (elnök—president), SERGŐ Erzsébet,
SZENTÁGOTHAJ János, SZENTGYÖRGYI István, SZODORAY Lajos,
TAKÁTS László, VIDA Mária, VIGH József, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

S z e r k e s z t ő s é g

Redactio

Budapest II., Török u. 12. H—1023

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

HU ISSN 0133—946 X

A kiadásért felel: Antall József

Kiadja a Medicina Könyvkiadó

81/892 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

Felelős szerkesztő: Brencsán János

Műszaki vezető: Fraunhoffer Ferenc — Műszaki szerkesztő: Rákai András

Terjedelem: 28,75 (A/5) iv — Ábrák száma: 75

TARTALOM

<i>Antall József</i> : Lecturis salutem	11
---	----

TANULMÁNYOK

<i>Gémes Balázs</i> : A népi orvoslás kutatás aktuális problémái Magyarországon	15
<i>Spielmann József</i> : Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról	35
<i>Rácz Gábor</i> : A népgyógyászati adatok értékelése	51
<i>Pócs Éva</i> : A népi gyógyászat és néphit kutatásának határterületei	61
<i>Kelemen András</i> : A sámánisztikus tevékenység körlélektani vizsgálata	77
<i>Hoppál, Mihály</i> : „Anyá és gyermek” a magyar folklórban – A hiedelemvilág etnoszemiotikai megközelítése (angol nyelven)	89
<i>Aumüller, Stephan</i> : Az etnobotanika jelenlegi helyzete Burgenland területén	103
<i>Markuš, Michal</i> : A Kárpát-medence etnobotanikai problémái	113
<i>Kóczián Géza</i> – <i>Szabó István</i> – <i>Szabó László Gy.</i> : A Helleborus- (hunyor-) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok	125
<i>Kóczián Géza</i> : Egyes Solanaceae-fajok pszichotomimetikumként való használata a népgyógyászatban	155
<i>Lóránd Klára</i> : Adalékok a <i>fene</i> és az <i>íz</i> nevű betegségek kapcsolatához	161
<i>Oláh Andor</i> : „Eddig dolgom után, ezután hitem után élek” – A magyar népi gerontológia tanulságai	179
<i>Szilárdfy Zoltán</i> : Kegyéptípusok a pestisjárványok történetében	207
<i>Djacskov, V. I.</i> : Népi orvostörténeti emlékek az Ob északi völgyének őshonos lakosságánál	237
<i>Vajkai Zsófia</i> : Adatok a perui indiánok népi orvoslásához	259

ADATTÁR

<i>Sergő Erzsébet</i> : Népi gyógyászati eszközök a magyar múzeumokban	287
<i>Bugyi Balázs</i> : Népi gyógyászat a reformkori orvostudori értekezésekben, különös tekintettel Trencsén megyére	313
<i>Lóránd Nándor</i> : „Ha a szem valamilyen állapotban szenved”	325

CONTENTS

<i>J. Antall</i> : <i>Lecturis salutem</i>	11
--	----

STUDIES

<i>B. Gémes</i> : Current problems of ethnomedical research in Hungary	15
<i>J. Spielmann</i> : Historical reflections on the connection between folk medicine and medical science	35
<i>G. Rácz</i> : The analysis of ethnomedical data	51
<i>É. Pócs</i> : Borderlands in the research of folk medicine and popular belief	61
<i>A. Kelemen</i> : A psychopathologic examination of shamanistic activity	77
<i>M. Hoppál</i> : "Mother and Child" in Hungarian Folklore: an Ethnosemiotic Approach to the Study of Belief System (in English).	89
<i>S. Aumüller</i> : The present state of ethnobotanics in Burgenland	103
<i>M. Markuš</i> : Ethnobotanical problems in the Carpathian basin	113
<i>G. Kóczyán</i> – <i>I. Szabó</i> – <i>L. Gy. Szabó</i> : Data relating to the ethnomedical use of hellebore species	125
<i>G. Kóczyán</i> : Solanaceae species used as psychotomimetics in ethnomedicine	155
<i>K. Lóránd</i> : Contributions to the relation of the diseases called "fene" and "iz"	161
<i>A. Oláh</i> : Lessons from Hungarian folk gerontology	179
<i>Z. Szilárdfy</i> : Types of devotional pictures in the history of the epidemics of plague	207
<i>V. I. Diatshkov</i> : Relics of ethnomedical history among the natives of the Northern valley of the river Ob	237
<i>Zs. Vajkai</i> : Data to folk medicine among Peruvian Indians	259

DATA

<i>E. Sergő</i> : Ethnomedical instruments in the museums of Hungary	287
<i>B. Bugyi</i> : Ethnomedicine in the medical dissertations of the Hungarian Age of Reforms, with special regard to Comitát Trencsén	313
<i>N. Lóránd</i> : "If the eye suffer in some state..."	325

SOMMAIRE

<i>J. Antall</i> : <i>Lecturis salutem</i>	11
--	----

ESSAIS

<i>B. Gémes</i> : Les problèmes actuels de la recherche ethnomédicale en Hongrie	15
<i>J. Spielmann</i> : Réflexions historiques sur la relation entre médecine populaire et science médicale	35
<i>G. Rácz</i> : L'analyse des données ethnomédicales	51
<i>É. Pócs</i> : Domaines interdisciplinaires dans la recherche de l'ethnomédecine et croyance populaire	61
<i>A. Kelemen</i> : L'examen psychopathologique de l'activité chamanistique	77
<i>M. Hoppál</i> : «La Mère et l'Enfant» dans le folklore hongrois — une approche ethnosémiotique du système de croyance (en anglais)	89
<i>S. Aumüller</i> : L'état présent de l'ethnobotanique en Burgenland	103
<i>M. Markuš</i> : Les problèmes ethnobotaniques du bassin carpathique	113
<i>G. Kóczyán—I. Szabó—L. Gy. Szabó</i> : Données sur l'emploi ethnomédical des espèces d'ellébore	125
<i>G. Kóczyán</i> : Quelques espèces de Solanaceae employées comme psychotomimétique dans la médecine populaire	155
<i>K. Lóránd</i> : Données sur la relation des maladies «fene» et «íz»	161
<i>A. Oláh</i> : Enseignements tirés de la gérontologie populaire hongroise	179
<i>Z. Szilárdfy</i> : Types d'images vénérées dans l'histoire des épidémies de peste	207
<i>V. I. Djatchkov</i> : Documents sur l'histoire ethnomédicale des indigènes de la vallée nordique de la rivière Ob	237
<i>Zs. Vajkai</i> : Données sur l'ethnomédecine des Indiens de Peru	259

DOCUMENTATION

<i>E. Sergő</i> : Instruments ethnomédicaux aux musées hongrois	287
<i>B. Bugyi</i> : Ethnomédecine dans les thèses médicales à l'ère des réformes, eu regard spécial au Comitát Trencsén	313
<i>N. Lóránd</i> : «Si les yeux souffrent d'un état quelconque...»	325

I N H A L T

<i>J. Antall</i> : <i>Lecturis salutem</i>	11
--	----

STUDIEN

<i>B. Gémes</i> : Aktuelle Probleme der ethnomedizinischen Forschung in Ungarn	15
<i>J. Spielmann</i> : Historische Reflexionen über das Verhältnis der Ethnomedizin und Medizinwissenschaft	35
<i>G. Rácz</i> : Bewertung der ethnomedizinischen Daten	51
<i>É. Pócs</i> : Grenzgebiete der Forschung der Ethnomedizin und des Volksglaubens	61
<i>A. Kelemen</i> : Psychopathologische Untersuchung der schamanistischen Tätigkeit	77
<i>M. Hoppál</i> : „Mutter und Kind“ in der ungarischen Folklore. — Eine ethnosemiotische Analyse (in englischer Sprache)	89
<i>S. Aumüller</i> : Die Lage der Ethnobotanik auf dem burgenlandischen Gebiet	103
<i>M. Markuš</i> : Ethnobotanische Probleme des Karpaten-Beckens	113
<i>G. Kóczán—I. Szabó—L. Gy. Szabó</i> : Beiträge zur Verwendung der Helleborus-Arten in der Ethnomedizin	125
<i>G. Kóczán</i> : Psychotomatische Verwendung einiger Solanaceae-Arten in der Ethnomedizin	155
<i>K. Lóránd</i> : Beiträge zu den Krankheiten „Íz“ und „Fene“	161
<i>A. Oláh</i> : „Bisher lebte ich nach meiner Arbeit, von nun an lebe ich nach meinem Glauben“ — Lehren der ungarischen Ethnogerontologie	179
<i>Z. Szilárdfy</i> : Gnadenbilder-Typen in der Geschichte der Pestepidemien	207
<i>V. I. Djatschkov</i> : Ethnomedizinische Überreste bei den Ureinwohnern des nördlichen Ob-Beckens	237
<i>Zs. Vajkai</i> : Beiträge zur Ethnomedizin der Peruer Indianer	259

DATENSAMMLUNG

<i>E. Sergő</i> : Ethnomedizinische Gegenstände in den ungarischen Museen	287
<i>B. Bugyi</i> : Ethnomedizin in den Inauguraldissertationen des Reformzeitalters mit besonderer Rücksicht auf das Komitat Trencsén	313
<i>N. Lóránd</i> : „Wenn das Auge krank ist. . .“	325

СОДЕРЖАНИЕ

<i>И. Анталл: Lecturis salutem</i>	11
--	----

НАУЧНЫЕ ДОКЛАДЫ

<i>Б. Гемеш: Актуальные проблемы медико-этнографического исследования в Венгрии</i>	15
<i>И. Шпилмани: Исторические рефлексии об отношении медицинской этнографии и медицины</i>	35
<i>Г. Рац: Ценность медико-этнографических данных</i>	51
<i>Е. Поч: Смежные области исследований медицинской этнографии и поверья</i>	61
<i>А. Кэлемен: Психо-патологические расследования шаманской деятельности</i>	77
<i>М. Хоппал: „Мать и ребёнок“ в венгерском фольклоре. — Этносемиотический подход к миру верования (на английском языке)</i>	89
<i>Ш. Аумюллер: Тепершнее положение этноботаники на территории Бургенланда</i> . .	103
<i>М. Маркуш: Этноботанические проблемы Карпатского бассейна</i>	113
<i>Г. Коциан—И. Сабо—Л. Дь. Сабо: Данные о медико-этнографическом пользовании видов „Helleborus“</i>	125
<i>Г. Коциан: Пользование нескольких видов „Solanaceae“ в народной медицине как психотомиметиком</i>	155
<i>К. Лоранд: Материалы к связи болезней „фене“ и „из“</i>	161
<i>А. Олах: „До сих пор по моим делам, а теперь по моей вере живу“ — Выводы венгерской народной геронтологии</i>	179
<i>З. Силардфи: Типы чудотворных икон в истории эпидемий чум</i>	207
<i>В. И. Дьячков: Медико-этнографический очерк истории аборигенов обского севера</i>	237
<i>Ж. Вайкаи: Материалы к народной медицине перуанских индейцев</i>	259

ДОКУМЕНТАЦИЯ

<i>Е. Шергё: Медико-этнографические инструменты в венгерских музеях</i>	287
<i>Б. Буди: Медицинская этнография комитата Тренчен в медицинских диссертациях эпохи реформ</i>	313
<i>Н. Лоранд: „Если глаза заболелись“</i>	325

LECTURIS SALUTEM

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Orvostörténelmi Társaság megalakulása óta gyűjtőköréhez, tudományos kutató tevékenységéhez sorolta a népi orvoslás tárgykörét. Az elmúlt évtizedben két népi orvoslási kiállítás megrendezése, az 1974. évi Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszus (Budapest) külön népi orvoslási szekciója, a Magyar Orvostörténelmi Társaság igen aktív népi orvoslási szakosztálya, illetve az 1975-ben megjelent „Népi gyógyítás Magyarországon — Ethnomedicine in Hungary” (Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7—8.) c. kötet megjelentetése igazolja ezt.

Idézett kötetünk előszavában már kifejtettük álláspontunkat a népi orvoslás értékről, értékelési problémáiról. A népi orvoslás, mint az orvostörténelem és a néprajz határterülete, interdiszciplináris terrénuma, számos megoldatlan kérdést vet fel és ezért kutatási területet, forrásfeltáró, gyűjtő, illetve értékelő lehetőséget nyújt a vele foglalkozóknak. A nemzetközi méretű érdeklődés és fellendülés módot nyújt az összehasonlító módszerek megismerése mellett az adott tudományág elméleti, sőt tudománybölcseleti kérdéseinek a megvilágítására is. A népi orvoslás kutatási metodikája, szintetizálási igényei a társadalomtudományok, elsősorban a történelem és néprajz fejlődésének különböző irányait, szemléleti változásait foglalja magába. Egymás mellett jelentkeznek a legszolidabb szándékú leíró módszereket követő szerzők munkái és a legmodernebb, vagy olykor inkább divatos irányzatok adaptációs kísérletei. Megtaláljuk a korszerű társadalomszemlélettel rendelkező írások mellett az elavult vagy éppen utópisztikus, a XXI. század vélt világára kacsingató munkákat, nem egyszer az egyéni érzésvilág publikációs vetületeit, exotikus világokkal folytatott kacérkodásuk szellemi koreográfiáját.

Meddőnek véljük azokat a vitákat, amelyeket a népi orvoslás hazai kutatóinak egy része szinte presztízs-kérdésként folytat a népi tudásanyag eredetéről. Nyilvánvalónak érezzük, hogy a népi tudás és hiedelemvilág mélyében gyökerező népi orvoslás magába szívta a sok évezredes népi tapasztalatokat, a gyógyító-orvosló emberek különleges adottságai révén keletkező reális és pszicho-terápikus tudástöbbletet, illetve az akadémikus medicina korábbi ismeretanyagának — régi könyvek, kalendáriumok, a „medicina pastoralis” művelőinek közvetítésével — „alászállott” tudományát. Főlösképpen a prioritás felvetése, még inkább valamiféle szuverén tudáskincsnek a hirdetése. Nem férhet kétség ahhoz, hogy különbséget kell tenni a természeti népek és a civilizáció különböző fokozatait elért népek orvoslási tudásanyagának értékelésében, hiszen az „eredeti” és az „alászállott” tudáskincs arányában nem mellőzhető ez a tényező sem földrajzi, sem társadalomtörténeti, sem művelődéstörténeti vonatkozásban. A népi orvoslás kutatásának fontossága nem szorul argumentációra, hiszen

létjogosultsága kétségtelen tudománytörténeti, orvostörténelmi, néprajzi, művelődés-történeti, szociológiai stb. szempontból éppen úgy, mint — bár másodlagosan — a mai gyógyszerkincs bővítésében, egyes gyógyszer-alapanyagok stb. újra felfedezésében. De nem utolsó sorban az emberekben a laikus orvoslás, az öngyógyítás, a kuruzslás stb. iránt meglévő, nem éppen örvendetes vonzalma miatt sem, mert ettől a népi orvoslást, mint a történelem és társadalomfejlődés egy adott szakaszában hasznos tevékenységi kört, élesen meg kell különböztetni.

A most útjára bocsátott kötetünkben helyet adtunk a népi orvoslás kutatásának időszerű elvi kérdéseit és metodikai problémáit tárgyaló cikkek mellett az etnobotanika, az etnoterápia legkülönbözőbb kérdéseit tárgyaló dolgozatoknak, illetve a népi orvosláshoz kapcsolódó más művelődéstörténeti, tudománytörténeti tanulmányoknak és adattári közleményeknek. A közölt anyag nagy része magyar vonatkozású, illetve magyar népi kutatási anyagra épül. Kivételt jelent a magyarsággal nyelvrokonságban álló obi őslakosság népgyógyászati vonatkozásait tárgyaló tanulmány az adott terület közelében élő és dolgozó orvostörténész kutatótól, illetve a Dél-Amerikában több esztendőt eltöltött magyar etnográfus tanulmánya a perui indiánok népi orvoslásáról. Igen fontosnak véljük a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban végzett felmérő és összegző munka publikálását a magyar múzeumokban őrzött népi gyógyászati eszközökről. Úgy gondoljuk, hogy a kutatómunkát nagy mértékben segíti elő a népi orvoslás tárgyi és dokumentációs anyagának felmérése, a gyűjtési és bibliográfiai adatok összegzése és közkinccsé tétele. Igen nagy munkát végeztek eddig is a népi orvoslás kutatói, a Magyar Orvostörténelmi Társaságba tömörült orvosok, gyógyszerészek, néprajzosok egyaránt. Lehet, hogy az adott diszciplína kutatása még nem nyújt megnyugtató képet: természettudományi és társadalomtudományi módszerek, orvostörténelmi és néprajzi szempontok, szakkutatók és lelkes rajongók különbözősége árnyalja a képet. Azt azonban aligha tagadhatja bárki, hogy az elmúlt évtizedben elég sok történt e területen is: a magyar kutatók kapcsolatba kerülhettek a külföldi kutatókkal, kutatási munkaközösségeikkel, szervezeteikkel és megismerhették folyóirataikat.

A munkához és az egyéni vélemények kifejtéséhez igyekeztünk a tőlünk telhető segítséget megadni, s a szerzők egyéni álláspontját tiszteletben tartva a legkülönbözőbb dolgozatoknak, egyetértésünk és azonosulásunk nélkül is, helyet adni.

Ez úton is köszönetet mondunk a tanulmányok, közlemények szerzőinek, lektorainak, illetve a kötet anyagának összeállításában részt vett népi orvoslási szakosztály vezetőinek és tagjainak egyaránt. Bízunk benne, hogy a kötet megjelentetésével mind az orvostörténészek, mind az etnográfusok egyetértenek és az érdemi elemzés, kritika sarkallja állásfoglalásunkat, nem pedig kicsinyes, személyeskedő indulatok, amelyeknek nem egyszer lehattunk tanúi hangos véleménynyilvánítások, háttérbe húzódo, lejárató megjegyzések vagy éppen a gőgös „agyonhallgatás” és „észre nem vevés” pózának keretében.

Antall József

LECTURIS SALUTEM

The Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives as well as the Hungarian Society for the History of Medicine have — ever since their foundation — included the field of ethnomedicine into their collection interest and research activities. In the last ten years this was proved by two exhibitions arranged on ethnomedicine, by the separate folk medical section of the International Congress of the History of Medicine held in 1974 in Budapest, by the lively activity of the folk medical section of the Hungarian Society for the History of Medicine as well as by the volume “Ethnomedicine in Hungary” (Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7—8) issued in 1975.

In the preface to the above mentioned volume, we have already exposed our views on the value of ethnomedicine, on the problems of its evaluation. Ethnomedicine, as an interdisciplinary field of science between medical history and ethnography, raises several questions to be answered, thus providing the researcher with a field to work on, with possibilities to discover sources, to collect and arrange data. The increased international interest allows a survey of the comparative methods as well as to clear the theoretical or even science philosophical problems of the given discipline. Ethnomedicine, in its methods of research and claims for synthesis covers the different trends and changing approaches of the development of social sciences, history and ethnography first of all. There appear side by side works following modest descriptive methods and essays trying to adopt the most recent or sometimes the most fashionable trends. Papers reflecting fresh social views alterate with outmoded or just utopistical works winking at a presumed world of the 21st century or not once with mere reflections of the individual emotional atmosphere, the spiritual coreography of their flirt with exotic worlds.

We think to be useless those disputes carried on by some of our researchers of ethnomedicine seemingly as a question of prestige on the origine of folk knowledge. We feel it evident that folk medicine, rooted in the depth of folk knowledge and belief system, had absorbed the many thousand year old experiences of the people, the real and psycho-therapeutical surplus knowledge produced by the special gifts of healing-medicating men as well as by the “descended” science of earlier academic medicine intermediated by old books, calendars and the representatives of “*medicina pastoralis*”. There is no use speaking of priority or advocating some sort of sovereign wealth of knowledge. No doubt, one must not avoid making distinctions when evaluating the medical knowledge of natural peoples and that of peoples arrived at different stages of civilization, since this factor is indispensable in the proportion of “genuine” and “descended” knowledge either is geographical or in social or cultural historical respect. The importance of ethnomedical research is beyond argue since its

right of existence had been proved from the viewpoints of science history, medical history, ethnography, cultural history, sociology, etc. as well as — though secondarily only — by the enlargement of the scale of drug stock and the rediscovery of certain pharmaceutical basic materials etc. And last but not least because of the unfortunate affection people bear for lay medicine, self-cure, quackery etc. for folk medicine must be split from these as a useful field of activity in a given stage of historical and social historical development.

The present volume includes beside papers discussing the basic principles and methodological problems of ethnomedical research, those which discuss the most diverse questions of ethnobotanics, ethnotherapy as well as other relating papers and documentations of science historical or cultural historical interest. The papers published here are mostly of Hungarian interest or based on Hungarian folk research material, with two exceptions. One of them discusses the ethnomedical relations of our akins in language living in the region of river Ob, by a medical historian who lives and works in the vicinity of the given area. The other paper deals with folk medicine of Peruvian Indians written by a Hungarian ethnographer who had spent several years in South-America. We are pleased to have published the important work done in the Semmelweis Medical Historical Museum on the folk medical instruments to be found in Hungarian Museums. We believe that the survey of ethnomedical objects and documentation, the collection and publication of bibliographical data mean much help in the work of research. A lot of work has been done so far by the researchers of folk medicine, by doctors, pharmacists and ethnographers associated into the Hungarian Society of the History of Medicine. It well may be that the picture of ethnomedical research is unsatisfactory as yet; it is tinged by the diversity of the methods of natural and social sciences, of the viewpoints of medical history and ethnography, of expert researches and enthusiastic devotees. No one could deny, however, that the last decade has brought much improvement also in this field; the Hungarian researchers could contact with foreign colleagues, got acquainted with their research teams, organizations and journals.

We have tried to give all the help in our power to the work and to the exposition of individual opinions, to allow place for the most varied papers respecting the authors' views even if we could not grant our approval or acceptance. The foreign reader will see that also when he reads the foreign language summaries chosen from the table of contents, it is the more simple in the case of the paper published in English.

We want to forward our acknowledgements to the authors and lectors of the papers, as well as to the leaders and members of the folk medicine section who took part in the preparation of this volume. We hoped that the publication will meet with the approval of medical historians and ethnographers alike, and their opinion will be formed after real analysis and criticism and not after petty-minded, personal impulses as we often had to witness in forms of loud opinions, abusing remarks from the background, or lofty overlook and conspiracy of silence.

József Antall

A NÉPI ORVOSLÁS KUTATÁS AKTUÁLIS PROBLÉMÁI MAGYARORSZÁGON

GÉMES BALÁZS

Az utóbbi két évtizedben fokozott érdeklődéssel fordultak a kutatók hazánkban is a népi gyógyászat, népi orvoslás vizsgálata felé. Ennek jele, hogy létrejött a „Népi gyógyászati Archivum” (1962–), az Orvostörténelmi Társaságon belül megalakult a Népi gyógyászati szakosztály (1974), kiállítások nyíltak e témakörből (Veszprém, 1974; Budapest, 1978), végül *Hoppál* Mihály és *Törő* László tollából napvilágot látott – magyar és angol nyelven – a „Népi gyógyítás Magyarországon” című tanulmány, melynek szerzői egy új szintézisre törekedve annak mintegy előmunkáitait végezték el (1975).

A témakör kutatása azonban meglehetősen sok nehézségbe ütközik. Ezek közül első helyen említeném, hogy tisztázatlan mind máig a népi gyógyászat, népi orvoslás fogalma. Szinte minden kutató más és más értelemben alkalmazza ezeket a terminus technicusokat.

A köznapi életben hozzáfetőlegesen mindenki tudja, mit jelent a népi orvoslás fogalma. Amint azonban a terminus konkrét jelentését próbáljuk meghatározni, komoly nehézségekbe ütközünk. A népi orvoslás vizsgálatával foglalkozó kutatók és munkáik egy része teljesen nyilvánvaló fogalomként kezeli ezt, mások megelégednek a tárgy legáltalánosabb meghatározásával. Az eltérések fő oka a „népi” szó több jelentéséből fakad; mert jelenti egyrészt a köznéphez, a dolgozó tömegekhez tartozást, másrészt viszont tágabb értelemben etnikai közösséghez tartozót.

Szendrey Zsigmond meghatározásában nem tisztázza e fogalmat.¹ Nyilvánvaló kategóriaként kezeli, elfogadva *Viski* Károly állásfoglalását, mely szerint „elsősorban az ősfoglalkozásokat folytató társadalmi rétegeket, vagy e rétegek töredékeit”² kell alatta érteni. *Berde* Károly bővíti a nép fogalmat: szellemiségi, lélektani fogalomként kezeli, ide sorolva ily módon a városlakó értelmiséget, a nagy műveltségű tudóst, vagy az arisztokratát is.³ *Vajkai* Aurél a nép alatt „csak a parasztságot” érti.⁴ A *Hoppál*–*Törő*-féle összefoglalás nem is érinti e kérdést,⁵ noha ez napjainkban a kutatás során szinte állandóan felvetődik.⁶

¹ *Szendrey* Zsigmond, én. 193.

² *Viski* Károly, én. 13.

³ *Berde* Károly, 1940. 5.

⁴ *Vajkai* Aurél, 1948. 2.

⁵ *Hoppál* Mihály – *Törő* László, 1975.

⁶ Magyar Orvostörténelmi Társaság Népi Gyógyászati szakosztályának ülésén (Szekeşzárd, 1976 október) több ízben felvetődött a kérdés: „A klasszikus értelemben vett parasztság, melyre a néprajzi kutatás elsősorban irányult, ma már nem létezik. Mit és hol gyűjtünk tehát?”

Nem célunk itt a nép-fogalom meghatározására törekvő irodalmat felsorolni, csak röviden utalunk néhány munkára. *Ortutay Gyula* 1955-ben fejti ki részleteiben az axiómaként felfogott gorkiji meghatározást, mely szerint „a népköltészet a dolgozó nép kollektív költészete”. Itt találkozunk először a népköltészet alkotóinak kifejezetten osztályszempontú és történeti differenciálásával.⁷ Később — 1962-ben — ismét foglalkozik ezzel a kérdéssel.⁸ A nép-fogalom történetileg differenciáltabb értelmezését sürgeti 1962-ben *Hoffmann Tamás*, leszögezvén ugyanakkor azt is, hogy „e feladat megoldására az etnográfia önmagában nem vállalkozhat.”⁹ Hasonló eredményre jutott *Voigt Vilmos* is, „A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései”-ről írva. Megjegyzi „*hogy az etnográfiai nép-fogalom definíciója szükségképpen annak a tudományos munkamegosztásnak az eredménye, amelyben a néprajztudományok helyet foglalnak*”, és áthidaló javaslatként felveti, hogy a mai társadalmak kutatását a társadalmi ontológia látná el.¹⁰ Felvetődött e probléma az 1960-as évek közepének nagy folklorisztikai vitáján, ahol különösen *Andrásfalvy Bertalan* élezte ki e kérdést.¹¹ Később *Küllös Imola* foglalta össze az eddigi álláspontokat. Elismerve Voigt programadásának ésszerűségét, nagyon helyesen rámutatott: hogy „*míg e perspektívák valóra válnak, állást kell foglalnunk valamiképp (természetesen inkább a gyakorlati megoldás, mint az elméleti megközelítés igényével)*”.¹²

Szűkebb kutatási területünk — a népi orvoslás — előbbieken vázolt problémájára visszatérve: a néprajz tárgyának meghatározásából kell kiindulnunk.¹³ Ilymódon a korábbi etnográfiai nép-fogalmat szélesebben értelmezve, vizsgálatainknak ki kell terjedni a munkásságra is, és a városi lakosság köznapi kultúráját is vizsgálat tárgyává kell tenni.

A hagyományos közösséget a lassú, de állandó változás jellemzi. A változásoknak ez a lassú üteme adja a hagyományok statikus voltának látszatát. A népi orvoslás társadalmi-történeti képződmény, ezért problematikáját marxista történetiszemlélettel közelítjük meg. Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni az orvoslás — ezen belül a népi orvoslás — hipotetikus fejlődésmenetét.

⁷ *Ortutay Gyula*, 1955.

⁸ *Ortutay Gyula*, 1962. 13–14.

⁹ *Hoffmann Tamás*, 1962. 21.

¹⁰ *Voigt Vilmos*, 1965/a, 494–495.

¹¹ *Istvánovits Márton*, 1965; *Voigt Vilmos*, 1965/b; *Andrásfalvy Bertalan*, 1965. 115. p.

¹² *Küllös Imola*, 1977. 132.

¹³ L. erről a legutóbbi szaktudományi felmérés iratanyagában adott definíciót: „*A néprajz (etnográfia, etnológia, kulturális ill. szociálantrópologia) a társadalomtudományoknak az az ága, amelynek tárgya a fejlődés különféle szintjén élő, történetileg kialakult etnoszok (népek és más etnikai kategóriák) társadalmi élete és kultúrája. Vizsgálatai a formációk minden kategóriájára kiterjednek, úgy azonban, hogy a kutatott jelenségek köre változó. A kezdeti fejlődési szakaszokban élő etnoszok (ősközösségek, »prefeudális« vagy korai »feudális« formációk) esetében a társadalmi és kulturális élet valamennyi aspektusával foglalkozik, míg a feudális és kapitalista rendszerek esetében kutatásai a preindusztriális termelési feltételek között élő osztályokra és rétegekre terjednek ki. Figyelmét itt mindenek előtt a parasztságra fordítja, amely nagymértékű konzervativizmusa, írástalan, szájhagyományozáson alapuló kultúrája miatt különösen kultúr- és etnosztörténeti szempontból elsőrendű forrásanyagul szolgál a kutatás számára, de nem zárja ki vizsgálatainak köréből a városi (Magyarországon különösen mezővárosi) lakosságot, munkásokat, kézműveseket stb. sem. Az etnikai folyamatok és sajátságok, valamint a köznapi kultúra és életmód kutatása mind a szocialista, mind a kapitalista formációkban változatlanul jelentős feladata.*” („A néprajztudomány helyzete és eredményei” — Kézirat. Az MTA Néprajzi Kutatócsoport vitaanyaga, 1979.)

Az orvoslás — a különböző betegségek, traumák gyógyítására való törekvés — egyidős az emberi civilizációval. Ez az orvoslási tevékenység, melyet feltételezünk, s részben paleopatológiai anyaggal, részben etnológiai analógiákkal támaszthatunk alá, a társadalmi munkamegosztás kialakulásakor, amikor a szellemi és fizikai munka szétvált, két rétegre oszlott. Az egyik réteg a köznépi, mely nemzedékről nemzedékre gyarapodó, átöröklődő tudásanyag: ennek tulajdonosa lehet minden ember. A másik réteg pedig a már „*professzionista*” samánok, javasok, varázslók stb. tudásanyaga.

Míg az első réteg alapját csak a nagytömegű megfigyelés, népi tapasztalat jelentette, a második esetében e tudásanyag hordozói már bizonyos többlettel rendelkeztek, mert személyükben olyan egyénekről van szó, akik vallási — mágikus — tevékenység gyakorlói voltak, így az orvoslási folyamathoz szükséges pszichológiai légkört az előbbi rétegnél jobban kialakíthatták. Speciális ismereteik nemzedékről nemzedékre általában családi hagyományként maradtak fenn. Ennek a tudásanyagnak az átadása természetesen csak szóbeli hagyományozódás útján, valamint vizuális úton történhetett (belenevelődés). Az emlékezetben való megőrzés persze bizonyos mértékű torzulások forrása lehetett, bár a különféle kultuszok, rítusok a megerősítés irányában hatottak.

Az orvoslásnak tehát már az osztály nélküli társadalmakban kialakult két olyan jól elkülöníthető rétege, mely a népi orvosláson belül napjainkig fennmaradt. Az egyik a köznapi vagy köznépi, melynek hordozója egy-egy közösség minden tagja, a másik, melyet samánok, varázslók, javasok stb. alakítottak ki, létrehozván a specialisták mindmáig megtalálható, aránylag szűk körét.

A hagyományos népi orvoslás „*professzionista*” szintje lehetett a forrása több helyen az írásbeliség megjelenése után kialakuló „*hivatalos orvostudománynak*”. Míg a hagyományos — „*népi*” — orvoslás esetében az információk csak szóbeli és vizuális úton terjedhettek, a kialakuló „*hivatalos orvostudomány*” esetében az információk átadása az előbbieket mellett már írásban is megtörténhetett, megőrzésük így mindenféleképp megbízhatóbbnak tekinthető a korábbiánál.

A hivatalos „*orvoslás*” azonban nemcsak merített a hagyományos — „*népi*” — gyógyítás tudásanyagából, hanem vissza is hatott arra. A kétféle orvoslás közötti hasonlóság tehát nemcsak az azonos eredőre vezethető vissza, hanem az állandó kölcsönhatásra is, melyet erősíthetett a vallással való nagymértékű összefonódás.

Az azonos vallás és az azonos „*tudományos*” nyelv (latin) elősegítette Európában az ismeretek gyors áramlását a középkorban, s így a kiemelkedő orvosi iskolák hatása (montecassinói, salernói stb.) nagy területre kiterjedt.

A tulajdonképpeni „*akadémikus*” *orvostudomány*, melyet a tudatos kísérleti szemlélet általánossá válása,¹⁴ a párhuzamosan fejlődő természettudományokkal szoros

¹⁴ A kísérletet, a kísérletezést a népi orvoslást tárgyaló munkák vagy érintik, vagy kritériumként hivatkoznak rá, mint pl. Berde (1940. 5.), aki a „természettudományos orvostant” és a népi orvoslást elválasztja egymástól. E szerint az álláspont szerint a kísérletezés jelensége ismeretlen fogalom lenne a népi orvoslásban. A valóság egészen más. A gyűjtőmunka hiányosságai miatt rendelkezésünkre álló kevés anyag tanúsága szerint nem volt ismeretlen a kísérlet. Hivatkozom itt arra az idős juhászra, aki Kálozon (Fejér m.) addig kísérletezett a bűdös sántaság gyógyszerével, újabb és újabb komponenseket próbálva ki, míg egy hatásos szert nem sikerült összeállítania. Miután ez bevált, és más jószágon (pl. lovon) levő sebek kezelésére kipróbálta, s miután ott is bevált, saját magán és másokon is használta sebkezelésre. Vagy gondoljunk Drenyoszkzy Jánosra, akit „a rándulások, kimozdult izmok, ficamok, gerincfájdalmak értőjeként” tartottak számon az emberek Békéscsabán. Arra a kérdésre, hogy hol szerezte tudásanyagát, azt válaszolta: „Jószágon kísérleteztem” (Rick Nóra – Gácsi Sándor, 1968. 93.) — Ugyancsak a juhászok körében gyűjtöttük, hogy egy-

kapcsolat és kölcsönhatás,¹⁵ az orvosi ismeretek intézményessé és gyors nemzetközivé tétele¹⁶ jellemez, lényegében Európában alakult ki az európai és arab „hivatalos” orvostudományból, és vált általánossá az egész világon. Kialakulásának, létrejöttének feltételeit a *tudományos technikai forradalom* hozta létre, aminek kibontakozása után különösen felgyorsult fejlődésének üteme.

Napjainkban az orvoslásnak mindhárom rétege megtalálható és funkcionál. Az „akadémikus” orvostudomány mellett a hagyományos írásbeli — „hivatalos” — orvoslásnak komoly szerepe van még pl. Kínában. Más területeken, mint pl. Vietnamban vagy a fejlődő afrikai országokban, a népi orvoslás „professzionista” szintjével együtt létezik és funkcionál. Történeti, gazdasági és politikai okok következtében „orvosokként”, felcserekként vonják be a hagyományos orvoslás képviselőit az egészségügyi ellátásba. Európában — így Magyarországon is — az „akadémikus” orvostudomány uralkodó helyzetű. Nálunk különösen a II. világháború utáni egészségügyi reformok és törvények következtében lett azzá.¹⁷ Ennek ellenére létezik és funkcionál a népi orvoslás mindkét rétege is,¹⁸ bár jelentősége az egészségügyi felvilágosítás következtében, s az általános műveltség szintjének emelésével, ezen belül elsősorban a természettudományos műveltség elterjedésével, mélyülésével és általánossá válásával párhuzamosan rohamosan csökken.

A népi orvoslás meghatározását illetően utalunk néhány kísérletre.

A fentebb említett *Hoppál*—*Törő*-féle összefoglalás a népi orvoslás meghatározását változtatlanul átveszi *Szendrey Zsigmond*tól, mely szerint: „*Néprajzunknak a népi orvoslásról szóló fejezete azt a néphit-tömeget és azokat a népszokásokat gyűjti egybe, amelyek az emberi és állati betegségek gyógyítására vonatkoznak. Egy részük helyes*

egy betegség megállapítása után levágtak egy állatot, hogy valójában az-e a baja (pl. májmétely, szőrféreg stb.). Egy-egy új szer alkalmazásánál néhány birkát külön kezeltek (kontroll-állomány), s a terápia után ismét vágtak a kezelt állatokból, ilyenkor természetesen elsősorban a kérdéses szervet — a májat, tüdőt — vizsgálva át. Egyébként vágáskor a valamire való juhász mindig gondosan végig vizsgálja az agyvelőt, a tüdőt, a májat, lépét, gyomrot, beleket, hogy megtudja: egészséges-e az állatállomány vagy lappang már valami betegség, amire azután különös gondot fordított. — A csallóközi (Selice) csontkovács juhász volt — akihez sokan járnak Tolna megyéből is — ugyancsak állatokon kísérletezett (saját gyűjtés).

¹⁵ A népi orvoslásra is — bár nem jellemző — hatnak a természettudományok, egyre fokozódó mértékben. A középkortól kezdve, amikor megjelenik az írásbeliség, kialakul a literátus réteg, napjainkban pedig a tömegkommunikációs eszközök gyakorolnak nagy hatást, ami a lassú változás miatt nem tűnik fel, s csak az akkulturációs vizsgálattól várhatjuk, hogy fényt derítsen erre a jelenségre.

¹⁶ A népi orvoslás tudásanyaga még nemzeti méretekben is lassan terjed. Inkább jellemző, hogy — többnyire egzisztenciális okokból — a tudást féltékenyen őrzik a gyógyítók. (Nem egy esetben még családon belül is csak akkor történik meg az átadás, ha az illető halálának közeledtét érzi.)

¹⁷ 1972. II. 7. tc. az egészségügyről

¹⁸ Nem érthetünk egyet tehát *Hoppál Mihály* és *Törő László* véleményével, mely szerint a tanulmányukban bemutatásra kerülő anyag „ma már egyáltalán nem élő hagyomány”. Ebből ugyanis az következne, hogy napjainkban a népi orvoslás nem létezik, holott — megállapítva rohamosan csökkenő jelentőségét — napjainkban is megtalálható mindkét rétege. Az elsőt különösen idős emberek gyakorolják, de felbukkan fiataloknál is. A második réteg, a professzionisták szintje, melyet a specialisták képviselnek, ugyancsak megtalálható. Tolna megye északi részéből pl. — amióta meghalt Ősiben a javasember, valamint a pári és kocsolai javasasszony — máig Mezőszilasra és Ozorára; a Sárközből Szalántára, a szomszédos területekről Bajára, a mecseki bányavidékről (bőrbajokkal) Kecskemétre járnak, de sokan eljutnak a csallóközi csontkovácsokhoz is.

megfigyelésen és eltanuláson alapuló hagyományos tapasztalati művelet; ezeknek feltárása nem annyira a néprajz, mint inkább az orvostörténet keretébe tartozik. A néprajzot inkább azok a mágikus eszközök és varázsló műveletek érdeklik, amelyeket a néplélek teremtett meg, a betegek és a természet- s emberfeletti világ közt létrehozott titokzatos kapcsolattal. S itt bizonyos körforgás tapasztalható: az ősnépi eljárás előbb az ősvallások papjainak és tudósainak, majd az egyháznak és a gyógyító barátoknak, aztán a középkori orvosoknak, innen kézíratos recepteken, a csíziókon, kalendáriumokon és könyveken át az udvarházak nagyasszonyainak a kezébe került s végül új vonásokkal, főleg a megnemertés és félreértés útján új misztikus járulékokkal bővülve ismét visszatért a néphez.”¹⁹

Megítélésünk szerint ez az álláspont így elfogadhatatlan, és mindenképp visszalépést jelent *Vajkai* véleményéhez képest, aki rámutatott:

„A népi orvoslás betegségekkel és gyógy módokkal foglalkozik, ezért nem korlátozó-dik kizárólag hiedelmekre, de az is helytelen, ha a gyógyeljárásban mindig az ésszerűséget, a tapasztalati magvat keresik. Bár Szendrey Zsigmond meghatározásában közelebb-ről nem jelöli meg a népi orvoslás anyagát, de az ahhoz fűzött soraiban a helyes megfigyelésen és eltanuláson alapuló hagyományos tapasztalati műveletek feltárását az orvostörténet körébe utalja, szerinte a néprajzot inkább a néplélek teremtette mágikus eszközök és varázsló műveletek érdeklik. Mi mind a kettőt a népi orvoslás körébe tartozónak tartjuk, egyrészt, mert a tiszta kettéválasztás mindeddig nem sikerült, másrészt, mert minden mozdulatot, lappangjon bár mögötte akármilyen rejtélyes lelki folyamat vagy közvetlen tapasztalat, a népre jellemzőnek tartunk. A kutatás szempontjából a hagyományosság sem döntő faktor, mert meglehet, hogy a teljesen friss, ma felbukkant eljárásból következtetni tudunk a hagyományos műveletek lelki indítékára. A népi orvoslás anyaga tehát, ha kevés is benne a tapasztalat, nem kizárólag „babona”. A mai mozaikszerűen összetett népi műveltségre épp ez a hasonlóan vegyes összetételű népi orvosló mód a jellemző, a ráolvasás és az aszpirin egyidejű alkalmazása. Végeredményben mindez nem a népi orvoslás kizárólagos problémája, bővebb feltárása az általános néphit, néplélektan kérdéseihez tartozik. A szűkebb értelemben vett népi orvoslás szellemében, alapelveiben különbözik a hivatalos orvostudománytól, ezt a szellemet azonban csak az egységes, teljes népi szemlélet ismeretének birtokában érthetjük meg.

Bár a népi orvoslás egyformán tekinthető a néprajz és az általános orvostörténet alfejezetének, legalább elvben el kell határolni az orvostörténettől. Anyagát tekintve határvonal ugyan a kettő közt alig húzható, de a mód alapján, ahogy az anyagot kezeljük, a népi orvoslás kutatása szembeállítható az orvostörténettől.”²⁰

Néhány megjegyzés a fenti meghatározásokhoz:

1. Hogy Szendrey Zsigmond elsősorban „néphit tömeget” és „népszokásokat” ért a népi orvoslás fejezete alatt, azt bizonyos mértékig a magyar népi orvoslás kutatástörténete is magyarázza.

2. Ha abból indulunk ki, hogy a népi orvoslás, tartalmi elemeit tekintve, két egyenrangú — racionális és irracionális — részre osztható, tarthatatlan álláspont, hogy a néprajz e rendkívül bonyolult kérdéskomplexum egyik felével foglalkozzon csak, lemondva ezáltal a valóság feltárásának, a kutatott problémakör megoldásának lehetőségéről. Erre már *Vajkai* is felhívta a figyelmet helyesen —, mert az orvostörténet nem kutatta, de nem is teheti ezt vizsgálat tárgyává, mert a szóbanforgó terület a nép-

¹⁹ Hoppál Mihály – Törő László, 1975. 12.

²⁰ *Vajkai Aurél*, 1948. 1–2.

rajztudomány egyik megközelítési módján, a recens vizsgálaton alapulhat, és csak interdiszciplináris úton közelíthető meg.

3. Az előbbieken vázolt történeti fejlődést feltételezve elképzelhetetlen, hogy ilyen nagy történeti kerülővel jutnak vissza különböző eljárások a népi gyakorlatba. Mivel a népi orvoslás mellett a „hivatalos”, majd az „akadémikus” orvostudomány kialakulása után a különféle orvoslások egymás mellett léteztek, állandónak kell tekintenünk a kölcsönhatást.

4. A hagyomány kérdésében Szabó László álláspontjára utalunk:

„A hagyományos közösséget, s magát a hagyományt is, tehát lassú, fokozatosan idomuló, mégis előremozduló változás jellemzi, statikus volta csak látszólagos. A nemzedékek egymást követő rendjében az egyre inkább megvalósuló alkalmazkodás mozgást idéz elő, s közben megváltozik a társadalom belső igényrendszere is. S éppen az alkalmazkodás miatt az új vonások mindig harmonikusan illeszkednek a régihez, soha sincsenek ellenére a már megismert lényegnek. Az újítások, mert alig észrevehetőek, azonnal beépülnek, s egyben múlttá is válnak, megrögződnek, tapasztalattá lényegülnek. Azaz beépülnek a hagyományos kultúrába.”²¹ E meghatározást elfogadva azt mondhatjuk, hogy a népi orvoslás sem holt eljárások összessége, hanem állandóan változó és élő gyakorlat. Minden kor tudományos orvoslása hatott a népi orvoslásra, tehát ma is hatnia kell. Napjainkban a néphez rengeteg gyári készítmény jut el, melyek gyorsuló ütemben kiszorítják a hagyományos orvoslási szereket és eljárásokat. Jó megfigyelő képességű emberek ma is tapasztalhatnak új hatásokat, melyek alapján a gyógyszeres környezetükben kommandálják. (Ez természetesen nem zárja ki a tévedéseket, de az átadás-átvétel mechanizmusa sohasem lehetett objektív).

5. Azzal a megállapítással sem érthetünk egyet, mely szerint a néprajztudós ha a hagyományokat — így a népi orvoslást is — csak a múlt felé orientálódva, a „hagyományos”, „régí”, „ősi” elemeket keresve vizsgálja, a historikus álláspontot képviseli. A változás — bármilyen lassú is az — az új elemek adaptálásával feltétlenül előre lépést jelent. Szükségesnek véljük tehát az eddigi kutatások kiszélesítését: a jelen kutatást, a változásvizsgálatok megindítását.

Ezek után a népi orvoslást a következőkben határozzuk meg:

A népi orvoslás magába foglalja az emberi és állati szervezetről kialakult anatómiai, élettani — ezen belül a terhesség és szülés minden mozzanatára vonatkozó — és kórélettani elképzeléseket; továbbá a betegségek eredetéről és felismeréséről (diagnosztika) kialakult képzeteket és ismereteket, a betegségek megelőzésére, a betegségek és külső fizikai tényezők kiváltotta elváltozások gyógyítására irányuló törekvéseket, melyekben felhasználták és felhasználják a gyógyszerelést (a hagyományos — növényi, állati, ásványi eredetű — háziszereket, és mindenkor forgalomban lévő hivatalos gyógyszereit), fizioterápiát, diétetikát, pszichoterápiát, higiénét és kozmetológiát.

Népi orvoslásra vonatkozó, írásban rögzített adatokat a korábbi évszázadokból szép számmal ismerünk. Ennek mindmáig legjobb összefoglalását *Vajkainál* találjuk.²² Röviden, érintőlegesen tekintjük át tehát e területet, bővebben szólunk — ismeretlensége miatt — a reformkori törekvésekről.

A tudatos néprajzi gyűjtést megelőzően a kibontakozó magyar orvostudomány egyik nagy alakja, *Bugát Pál* figyelt fel a népi orvoslási anyag összegyűjtésének fontosságára. Az Orvosi Társaság 1838-as évfolyamában felhívást tett közzé ilyen jellegű anyag közlésére:

²¹ Szabó László, 1978. 47.

²² *Vajkai Aurél*, 1948.

„Hazánkban a' nép kezei közt, mint házi szerek, számtalan orvosságok forognak; melyeket a' maga vidékén minden orvosnak nem megvetni, hanem szemmel tartani, sőt illendőleg méltánylani kellene, mert valamint a' grammaticus, a' belletrista a' nép nyelvét nem teremti, hanem műveli, úgy az orvosi tudomány is a' népi gyógytudományból vő eredetét, onnét időről időre gazdagodhatik, honnét tárunkban e' nemű értekezéseknek örömmel helyet engedünk, 's reménylünk, hogy főkép kritikai észrevételekkel követve e' nemű értekezések olvasóinknak kedvetlenséget nem okozandnak”.²³ Ugyanígy szorgalmazta az orvosi helyrajzok készítésénél a ma néprajzinak nevezhető adatok rögzítését: „Az orvos a' köznép közt sok értelmes örege talál, ezekkel társalkodni, nemcsak éldeletes, hanem tanulságos is...” Az „orvosi helyleírások (topographiák)” készítője érdeklődjék tehát a vizsgált terület demográfiai viszonyai (életkor szerinti megoszlás, születések, halálozások száma), antropológiai viszonyok, vallási élet, a hely története iránt, „a' nép foglalatosságaira, ünnepeire, multságaira, stb... A szokásokra nézve p. o. lakodalom, keresztelek, halotti tor, szüret, kukoricafosztás, sertésölés, lakozás, 's tb. alkalmával neki tág mező nyílik...” Jegyezze fel a terület nyelvét, írja le a lakáskultúrát, „vannak-e a' hely színén emberiségi intézetek, ún. n. kór-agg- lelencz- szül- dolgozó házak” — ezek célszerűségét vagy az ellenkezőjét, a közoktatás helyzetét, az egészségügyi helyzetet, a betegségeket, járványokat, azok okait, a szükséges orvoslást. Megjegyi: „alig lévén valamely vidék, hol népszerű orvosságok divatban nem volnának, az orvos ezekre figyelmez, illetőleg méltányolja, ezek czélszerűségét vagy czélszerűtlenségét kifejti”.²⁴

A következő esztendőben Rosemann Pál bajai orvos beszámolóját egészíti ki a népi gyakorlatra vonatkozó megfigyeléseivel.²⁵ Végül megemlítem, hogy ugyanabban az évben Stáhl mutatott rá e téma regisztrálásának fontosságára az Orvosi Tár feladatairól szólva.²⁶ Kár, hogy ezek a felhívások szinte visszhang nélkül maradtak.²⁷

²³ Ő maga is közölt egy ilyen adatot példaként: „Kakasherelés alkalmával (mely Sz. Iván napján rendeltetik tétetni) a' kivett herék helyébe az ezáltal kakasból vált kappan altestébe szerezsendió dugatik, mely egy egész álló esztendeig marad a' kappanban; ez ekkor (ismét Sz. Iván napján) megöletvén, a' szerezsendió belőle kivétetik. — A nehéznayaválys ezen porrártort szerből kisebb kés hegyenként kap borban v. vízben az új hold alkalmának idejekor két, három nap reggel és este. Ha egyszerre nem tágitanak a' baj, a' következő új holdkor kellene azt ismételtetni; ha ekkor sem, darab ideig folyton adni: mire nézve ki kísérletet kívánnak ezen szerrel tenni, annak egyszerre több kakast kellene heréltetni. — Részemről több esetet tudok, hol ezen népi gyógyszer üdvös volt, — A' szerezsendió talán afféle állati elkészítés nélkül is jó lehet, azonban egy egész álló esztendeig áztatván ezen mag az igen meleg kappan altestében, ott bizonyval valami üdvös változást szenved el, tán az egyébként is hatalmas növénydió, emitt állati részekkel vagy éppen idegerősítővel látatik el, 's ekként valóságos antiepilepticummá?” (-B-t, 1838/a 273–274. p.)

²⁴ Bugát (Pál), 1838/b., 1838 Tc.

²⁵ Rosemann Pál, 1839. -B-t, megjegyzése a cikkhez 322–323.

²⁶ „Más részről azon édes remény kecsegtet, hogy a' czélszerűen elrendezett 's illetőleg kiterjesztett folyóirat, a' mi számos és hires orvosaink elrejtett sok kincseit nem sokára napfényre hozandja, melynek eddig csupán egy könnyű és kevés időt rabló út hiánya miatt nyilvánosságra nem jöhettek. — Igen könnyen lehetne talán kezdeni a' ts. ns. vármegyékben létező orvosi személyek' előszámolásával, a' gyógyszerárak' száma és álláshelye följegyzésével: — ezután következhetnének a' szülöttek és halottak jegyzékei, — tájleírások', — növények' összeírása (Flóra), — a' gyógyvizeknek, népelőítéleteknek és népgyógyszereknek fölfedezése, — tudósítások az uralkodó kórbélyegről, — észrevételek a' ragályos járványokról és állványos betegségekről, — nevezetes kóresetek, — halott bontási közlések, — törvényszéki orvosi ritkaságok, — stb.” (Stáhl 1839. 67.)

²⁷ A létrejövő orvosi helyleírások — mint pl. Hölbling Miksáé (1845) — ha nem is a népi orvoslás, hanem a népegészségügy szempontjából fontos mű, sok hasznos adatot tartalmaz a népi gyakorlatról.

Később a *Századok* (1867—), majd a *Magyar Nyelvőr* (1872—) megindulása után számos történeti adat bukkan fel, de a népnyelvi szövegek közlésének vágya is sok jó adat rögzítését eredményezte. A legtöbb anyagot mégis a néprajztudomány folyóirata, az *Ethnographia* közli (1890—).

Az első nagy monografikus gyűjtést és anyagfeldolgozást *Temesváry Rezső* végezte el 1889-ben. A következő — 1906-ban — megjelent fontosabb munka szerzője is orvos: *Liszt Nándor*. Jelentős anyagot gyűjtött össze és publikált az *Ethnographia* hasábjain — melyet később nagy monográfiájában összefoglalva is közölt — *Gönczi Ferenc*.²⁸ Ugyancsak tőle származik a gyermekkel foglalkozó egyetlen monografikus feldolgozás, mely szintén sok népi orvoslásra vonatkozó adatot tartalmaz.²⁹ Közben a *Magyarság Néprajzában* napvilágot látott a magyar népi orvoslás első — szintézisre törekvő — összefoglalása *Szendrey Zsigmond* tollából.³⁰ *Berde Károly* 1940-ben megjelent művében elsősorban az addig publikált anyagot dolgozta fel — az orvos szemével közelítve a problémakört — az orvosi és néprajzi szemlélet egyesítésére törekedett. Meg kell itt emlékeznünk még *Magyary-Kossa Gyula* munkásságáról, aki kultúrtörténeti megközelítésben hallatlan gazdag orvostörténeti és néprajzi anyagot publikált.³¹ Egyedülálló *Vajkai Aurél* Borsá völgyében végzett monografikus anyaggyűjtése és feldolgozása.³²

Közvetlenül a második világháború után jelent meg ugyancsak *Vajkai* tollából a „*Magyar népi orvoslás kutatása*” c. tanulmány, melyben összefoglalta az 1945 előtti kutatásokat és irodalmat, meghatározta a jövő kutatásának feladatait. Megállapításai szinte kivétel nélkül ma is helytállóak. Kár, hogy olyan kevés hatást gyakorolt e témakör kutatására. A második világháború után hosszabb időszak elteltével indult meg ismét e téma kutatása. *Diószegi Vilmos*³³, *Gunda Béla*³⁴, *Grynaeus Tamás*³⁵ és *Oláh Andor*³⁶ munkássága jelzi ezt az időszakot.

E rövid — vázlatosnak is alig nevezhető — felsorolásból kitűnik, hogy mennyi orvos vett részt a népi orvoslás kutatásában. Annál érthetlenebb, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt összegyűlt felbecsülhetetlen mennyiségű anyag minőségében oly sok kívánnivalót hagy maga után. Az adatfelvételekben nem érvényesült olyan mértékben a természettudományos megközelítés igénye, mint az kívánatos lett volna, és amint azt orvosoktól elvárhatná a szaktudomány. A különféle sajtóorgánumban és tudományos folyóiratokban napvilágot látott anyag közlése vagy elítélő céllal, tehát eleve nem a megismerés szándékával jött létre, vagy kuriozitásként kerültek lejegyzésre az adatok, vagy mint a szokásokhoz és a hitvilághoz (babonák, hitvilág stb. címszó alatt) közvetlen csatlakozó terület regisztráltak. Hogy mennyire a hitvilág kapcsolt részének tekintették a legutóbbi időben is a népi orvoslást, arra jó példa *Cs. Pócs Éva* és *Hoppál Mihály* által összeállított kérdőív, mely már címében is jelzi ezt a napjainkban is továbbélő szemléletet.³⁷

²⁸ Gönczi Ferenc, 1902; 1905; 1906; 1914.

²⁹ Gönczi Ferenc, én.

³⁰ Szendrey Zsigmond, én.

³¹ Magyary-Kossa Gyula, 1929.; 1931.; 1940.

³² Vajkai Aurél, 1943.

³³ Diószegi Vilmos, 1960/a.; 1960/b.

³⁴ Gunda Béla, 1949.; 1954/a.; 1954/b.

³⁵ Grynaeus Tamás, 1962.; 1963–64.; 1964.; 1972–73.

³⁶ Oláh Andor, 1956/a.; 1956/b.; 1956/c.; 1963–64.

³⁷ Cs. Pócs Éva — Hoppál Mihály, 1970. (Kérdőív a palóc néphit és népi gyógyászat gyűjtéséhez.)

Az nyilvánvaló, hogy a népi orvoslás rendkívül erősen kötődik a különféle (nem tételes és tételes) vallásokhoz. Ennek történeti okai vannak. Ebből azonban nem következik, hogy a népi orvoslás a hit vagy a vallásos képzetek része lenne, ugyanis a marxista folklórelmélet szerint „*a néphit a kezdeti tudományos megismerés egyik sajátos válfaja*”.³⁸

Az eddig összegyűlt nagymennyiségű adatanyag rendkívül nehezen kezelhető. Az előbb említett gyűjtési szemlélet következtében nem lehet megállapítani egy-egy betegség esetében, hogy tulajdonképpen miről is van szó, hisz a tünetek rögzítése a legtöbb esetben elmaradt. Alig fordítottak figyelmet a népi diagnosztikára, pedig annak pontos rögzítése legalább olyan fontos, mint az alkalmazott terápia regisztrálása. De hasonló a helyzet az alkalmazott terápiával is. Annak ellenére, hogy erről a területről rendelkezünk a legtöbb adatanyaggal (hisz az anyagközlések zöme olyan, hogy a betegség megnevezése után következik az alkalmazott terápia leírása), a rendelkezésre álló adatok zöme képlékeny, megfoghatatlan, mert elenyésző kivételtől eltekintve nem határozták meg pontosan az alkalmazott szereket. Ennek hiányában pedig a rendelkezésre álló adatok zöme alig használható. Köztudott, hogy a népi orvosláson belül milyen nagy jelentősége van a phitoterápiának. Az alkalmazott növényeket mégsem határozták meg,^{38/a} pedig ennek hiányában a rendelkezésre álló anyag kétes értékű. Közismert ugyanis, hogy a Kárpát-medencében egy-egy növényi név több növényt jelölhet, és egy-egy növénynek akár két tucát elnevezése is ismeretes.

Hasonlóan nagy problémát jelent, hogy a gyűjtött anyag térben és időben nincs kellőképp meghatározva. Az anyagközlésekből nem derül ki, hogy az illető eljárást mikor alkalmazták, csupán annyi, hogy ilyen és ilyen eljárásról tudnak. Pedig az adatok ebből a szempontból eleve két csoportra oszthatók:

a. Amelyről nemcsak tudnak, hanem gyakorolják, vagy az emlékezettel elérhető időn belül meghatározható, hogy mikor gyakorolták.

b. Melyeknek emlékét megtaláljuk, de pontosan nem lehet már regisztrálni, hogy mikor alkalmazták.

A dobbal való gyógyítás emlékét pl. kimutatta a kutatás, ebből azonban nem következik az, hogy napjainkban is általánosan gyakorolják. A Szent György nap előtt fogott kígyó zsírjának az orvoslásban való alkalmazására több helyen emlékeznek, de egyetlen olyan adatot sem sikerült gyűjtenünk, hogy valaki alkalmazta volna. Csupán egy olyan adatközlőt ismerünk, aki a Szent György nap előtt fogott kígyót felkötötte a fára és alá edényt téve várta, hogy kicsöpögjön a zsírja. Ez természetesen nem következett be. Ebből az adatközlő csupán arra gondolt, hogy nem jó féle kígyót fogott. Az eljárásba (hagyományba) vetett hite nem rendült meg.³⁹

Az 1960-as évek elején Diószegi Vilmos jegyzéket bocsátott ki a népi orvoslás

³⁸ Voigt Vilmos, 1965. 496.

^{38/a} Kivétel ezek közül *Vajkai Aurél*, 1939/b. — *Oláh Andor* következetesen törekedett erre (lásd óriási kéziratanyagát, de publikált munkáiban is pl. *Oláh Andor*, 1963–64.) *Nagy Rózsa*, 1940.

Napjainkban örömdetesen előtérbe került a probléma megoldására való törekvés az etnobotanikai kutatások fellendülésével, lásd: *Pintér István – Szabó István – Kóczián Géza – Gál Miklós – Szabó László*, 1974.; *Kóczián Géza – Pintér István – Szabó László*, 1975.; *Kóczián Géza – Pintér István – Gál Miklós – Szabó István – Szabó László*, 1976.; *Kóczián Géza – Szabó István – Szabó László*, 1977/a.; 1977/b.; *Kóczián Géza – Szabó László*, 1978.; *Szabó László*, 1978.

³⁹ Alsónyék (Tolna megye) — Saját gyűjtés

gyűjtésének megkönnyítésére.⁴⁰ Ennek bevezető részében felhívja a figyelmet a betegség tüneteinek, okának, megelőzési lehetőségeinek gyűjtésére; a betegségek, illetve a gyógyító eljárások fényképpel való dokumentálásának fontosságára, a tárgyi anyag (alkalmazott növények is!) begyűjtésére, külön hangsúlyozva a ráolvasások, ráimádkozások szövege szószerinti leírásának fontosságát. Ezt követően egy betegségsorolást ad, mely *Berde* regiszterének rövidített változata.

Ugyancsak az 1960-as években készített kérdőívet *Károlyi* György, aki anyagközlését a „*Betegségek Nemzetközi Osztályozás 1955. évi revízió*” alapján végezte. Dolgozatának függelékeként közli javaslatát — „*Kérdőív a népi egészségstan vizsgálatához*” — az egységes adatfelvételhez.⁴¹

Ennek alapján készítettük el 1969-ben adatlapunkat, melyet nemcsak az emberi, hanem a különböző állatbetegségek gyűjtésére is felhasználunk.⁴²

Az egységes szempontú — esetleg nagy területre kiterjedő — adatfelvétel lehetőséget ad az eddig gyűjtött adatok átértékeléséhez, másrészt eddig kellőképpen nem tisztázott kérdések megoldásához. A szülészet témaköre pl. aránylag kidolgozottnak tekinthető. Az elmúlt másfél évtizedben mégis hihetetlen gazdagságú anyagot gyűjtöttünk a népi születésszabályozás (magzatelhajtás) témakörében, melynek alapján megállapítható, hogy annak csak nagyon kicsi — szinte nem is számottevő — részét képezi az irracionális eljárások csoportja, s azon belül a *Szendrey* által leírt ún. elmérréssel vagy mérleg állással kapcsolatban kialakult álláspontot revízió alá kellett vennünk.⁴³ Jó lenne azonban más területeket is vizsgálat tárgyává tenni. Köztudott ugyanis, hogy napjainkban — elenyészően kisszámú esettől eltekintve — a szülések már nem otthon, a hagyományos környezetben, hanem korszerű körülmények között, kórházakban, szülőotthonokban zajlanak. Tehát a kérdéssel kapcsolatos gyűjtés lehetősége időben meglehetősen behatárolt.

Szendrey Zsigmond szerint a „*Szlávsággal határos vidékeken a szülés idejét szigorúan titkolják; az asszony még a szomszédok se vehessenek tudomást a szülésről, mert ráolvasással megnehezíthetnék a szülést, sőt halálát is okozhatná.*”⁴⁴ Hogy ezzel a jelenséggel kapcsolatban mi a helyzet, valójában máig sem tisztázott. Sem a néprajzi, sem az újabb orvosi irodalomban ezzel kapcsolatos hazai adatokat nem találunk.

A kutatók egy csoportja szerint „*a szülési fájdalom nem fiziológiás folyamat, hanem szociális, kulturális és emocionális tényezők eredménye.*” Más kutatók szerint „*a fájdalom a szülés alatt fiziológiás eredetű, de nem feltétlen velejárója a szülési folyamatnak.*”⁴⁵ A szülési fájdalommal kapcsolatban tényként kell elfogadnunk egyrészt, hogy a civilizált társadalmakban is előfordulhat fájdalom-mentes szülés, másrészt a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán élő népeknél az olyan adatok, mely szerint a szülő nők nem jeleznek fájdalmat, nem bizonyos, hogy a fájdalom nemlétevel, sokkal valószínűbb, hogy az ott általános tradicionális magatartásformákkal magyarázható.⁴⁶

⁴⁰ A Néprajzi Múzeum K. 1/1963. sz. kérdőíve. Összeállította *Diószegi Vilmos* 1963 július.

⁴¹ *Károlyi György*, 1965.

⁴² Az adatlap szövegét és a kitöltéssel kapcsolatos megjegyzéseinket a Függelékben közöljük.

⁴³ *Gémes Balázs* — kézirat

⁴⁴ *Szendrey Zsigmond* — *Szendrey Ákos*, én. 136.

⁴⁵ *Orbán György*, 1960. 330.

⁴⁶ „... A primitív társadalmi viszonyok között élő népek szülésének vizsgálatánál figyelembe kell venni nemcsak a fájdalomérzés intenzitását, hanem kifejezésre juttatásának különböző formáit is. Erre vonatkozólag megemlítem *Berry* megfigyelését, aki afrikai bemszülötteknél leírja, hogy pl. számos égési sebet látott keletkezni anélkül, hogy a bemszülöttek a fájdalom legkisebb jelét mutatták volna. A szülési fájdalmat illetően, sajnos, kevés adat áll rendelkezé-

Szendrey megállapítását újabb adatokkal alátámasztani nem tudjuk, mert ilyen jellegű gyűjtés nem történt. Csupán az orvosi szakirodalom közöl — más területekről — ilyen adatokat. Hivatkozhatunk pl. *Hradlicska* közlésére a hindu nők szüléséről — „*akik semmi fájdalmat nem jeleztek, dacára annak, hogy kétségtelenül éreztek, de mint elmondották: nem mutatják, mert félnek, hogy nevetségessé válnak ezáltal.*”⁴⁷ Más adat — Obulbulstan Essenova közlése szerint: „*a türkmén asszonyok csendesen viselkednek a szülés alatt, noha saját bevallásuk szerint élénk fájdalmat éreznek, de évszázados tradíció, hogy az asszonyok hang nélkül, fegyelmezetten kötelesek szülni. Ezek az asszonyok jelenleg szülőotthonokban szülve, teljesen megőrizték ezt a régi magatartásukat.*”⁴⁸ Hasonló megfigyeléseket eszközölt Rákos László Hanoiban, a vietnami szokásokkal kapcsolatban: „*A szülés folyamatára jellemző, hogy a szülő nők zöme nem jelez fájdalmat a tárgulási szakban és a szülőszoba számunkra szokatlanul csendes (a felvilágosult kollégák elmondása szerint ennek „bűntudat” az oka és a vélt büntetést hangtalanul köteles az asszony elszenvetni).*”⁴⁹

A gyűjtőmunka elégtelensége miatt csak egy adatot tudunk megemlíteni a vasi, magyarlakta Nagykölkedről, mely teljesen egybevág a Szendrey által leírtakkal.⁵⁰

Külön kérdés, hogy mit gyűjtsünk. Az eddigi gyakorlat az volt, hogy a hagyományos, a régi, az ősi szereket gyűjtötték a kutatók. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk ezeket, nem egy esetben az derül ki, hogy a korábbi időszakokban hivatalos szerek voltak.⁵¹ Így felbukkan ezek között napjaink gyűjtési gyakorlatában pl. a *kopál olaj*, *Koppány balzsam*, *kopábel balzsam* (Balsamum copaivas) is, melyről tudjuk, hogy korábban⁵² hivatalos gyógyszer volt. A *kékkő*, *rézgálic*, *kék gálic* (Cuprum sulfuricum)⁵³ a gyűjtő előtt a kereskedelembe kapható általánosan ismert szerként tűnik fel; a *repülőkence*, *repülőszesz*, *repülő olaj* (Linimentum ammoniatum),⁵⁴ vagy a *semmi, semmi por* (Zincum sulfuricum).⁵⁵ Sorolhatnánk vég nélkül a példákat.

Véleményünk szerint minden alkalmazott szert regisztrálni kell, amit napjainkban felhasználnak, legyen az hivatalos szer (magisztrális vagy gyári készítmény), ha azt nem orvosi felügyelet alatt, orvosi javallatra szedik. Fel kell mérni tehát a házi patikákat,⁵⁶ a házban található összes hivatalos és alkalmazott hagyományos szert. Így fény derülne arra, hogy mennyi gyógyszert halmoztak fel, mire használják őket, milyen javallat alapján stb. Sok esetben jól nyomon követhető az információ áramlás: ki kinek javasolta, milyen betegsége, milyen tünetek alapján stb. Ugyanígy pontosan regisztrálandó a hagyományos háziszerek anyaga is. Milyen betegsége mit alkalmaznak? Amelyeket már nem, mikor alkalmazták utoljára? Ha nem áll rendelkezésre a szokott szer, mivel helyettesítik? Ha több azonos hatásúnak tartott szerrel rendelkeznek, melyiké a prioritás, mi ennek az oka stb.?

sükre a természetes állapotban élő népeknél, mindenesetre megállapítható, hogy ezeknek a megfigyeléseknek egy részét tévesen interpretálják azért, mert bizonyos primitív népeknél, néprétegeknél az asszony nem szabad, hogy fájdalmat fejezzon ki, ami egyáltalán nem bizonyítja azt a körülményt, hogy nem is érzi azt.” Orbán György, 1960. 331.

⁴⁷ Orbán György, 1960. 331.

⁴⁸ Orbán György, 1960. 331.

⁴⁹ Rákos László, 1962.

⁵⁰ Saját gyűjtés. — Itt jegyzem meg, hogy a szomszéd község (Szentpéterfa) lakói horvátok.

⁵¹ Vajkai Aurél, 1948. 10.

⁵² Ph. Hg. III.

⁵³ Ph. Hg. VI.

⁵⁴ Ph. Hg. V.

⁵⁵ Ph. Hg. VI.

⁵⁶ Homoki Anna — Gémes Balázs, 1978.

Ha már a gyógyszereknél tartunk: nem tisztázott kellőképpen egy sor fogalom. Mint pl. a dózisok (D): a legnagyobb egyszeri (p. dosi) és a napi (p. die), a halálos (dosis lethalis) stb. Pedig a népi gyakorlatban nyilvánvalóan kialakultak ezek a fogalmak. Határozott összefüggés állapítható meg pl. az alkalmazott szer mennyisége és a kezelt ember vagy állat testsúlya, tömege között. Ki kellene munkálni olyan területeket is, mint pl. a népi toxikológia.

Az így összegyűlő és a már korábban összegyűlt anyagot rendszerezni kellene, mint ahogy a hivatalos gyógyszereket is rendszerezik az érvényben lévő gyógyszerkönyvek. Bizonyos — bár nem kielégítő — előmunkálatokkal rendelkezünk már ezen a téren.⁵⁷

Minden közösségben éltek azok a (jobb kifejezés híján) alkotó egyéniségek: a gyógyító ember vagy asszony (Oláh Andor meghatározása szerint népi „általános orvosok”), illetve a különböző népi specialisták (fűves-, kenőasszonyok, ráolvasók, helyretevők, csontrakók, foghúzó, köpölyözők, nadályosok, veszettorvosok stb.), akik a tudásanyag letéteményesei, alakítói, továbbvivői voltak.

A szovjet folklórkutatások eredményeként született meg a közösségben munkáló alkotó egyéniség szerepének felismerése. A magyar néprajztudomány ezt a szempontot már korán felismerte, alkalmazta mint vizsgálati módszert, dialektikusan értékelve az alkotó egyéniség és közösség viszonyát. Legjobb megfogalmazását *Ortutay Gyula* adta 1940-ben: „... az egyéniség és a közösség által őrzött hagyomány közt sajátos feszültség adja kezünkbe a kulcsot a népi kultúra lényegének megértéséhez.”^{57/a} Bár előfordultak hasonló törekvések a magyar népi orvoslás kutatásában,^{57/b} ezeket mégsem sorolhatjuk egyértelműen az egyéniség-kutatáshoz, mert éppen a lényegét — egyén és közösség viszonya, a kettő egymásra hatása — nem tartalmazzák. A népi orvoslás kutatásában nagyobb szerepet, hangsúlyt kell kapnia tehát az egyéniségvizsgálatnak.

A hagyományos keretek közt folyó, de az előbbi szempontok szerint egységesített és differenciált adatfelvétel lehetőséget ad korábban gyűjtött anyag értékelésére. Ezen túlmenően azonban szükséges, hogy a jelenkutatás kerüljön előtérbe, melynek néhány szempontja már korábban felvetődött,⁵⁸ problematikája azonban csak az utóbbi időben bontakozott ki. Legjobb tudománytörténeti összefoglalását *Voigt Vilmos* adta.⁵⁹ Az említett szempontú adatfelvétel lehetőséget ad arra is, hogy a változások jobban megragadhatóak legyenek.

A jövő kutatásainak tehát mindenképpen a változás-vizsgálatokra kell koncentrálnia. Erre a magyar néprajzi kutatásban *Tálas István* hívta fel először a figyelmet: „Népünk művelődése a történeti néprajz tanulsága szerint állandó, mozgalmas fejlődés, teremtődés, alakulás dinamikus ráhatások stb. következtében, s előző évezredek, évszázadok, évtizedek művelődési szakaszai, a megülepdedtség közbiúlsó, statikus, nyugalmi állapota előtti és utáni átmenetei mind az elfogadás és elutasítás, megtartás és átformálás folyamat részeit jelzik. A népi kultúra változásainak jelenben való vizsgálata részint tehát a múlt periódusainak megértéséhez és módszeres szemléletéhez nyújt hasz-

⁵⁷ *Magyar* – *Kossa Gyula*, én.

^{57/a} *Ortutay Gyula*, 1978. 9.

^{57/b} *Vajkai Aurél*, 1938/b., *Grynaeus Tamás*, 1972–73.

⁵⁸ Ez a terv először az 1940–41-ben a Magyarságtudományi Intézet vezetőségéhez intézett memorandumban, és később ismételt megfogalmazást nyert (*Ortutay Gyula*, 1949).

⁵⁹ *Voigt Vilmos*, 1972.; *Zsigmond Gábor*, 1972. (L. még ezzel kapcsolatban a vitaülések anyagát: *Filep Antal*, 1973.; *Paládi-Kovács Attila*, 1973.) A néprajzi jelenkutatás problémái: *Filozófiai Szemle*, 1972. 518–541.

nálható támpontot, részint a jelen állapotot rögzíti meg egyidejű (synchronikus) problémáival, és következtetési lehetőséget enged a változások mindenkor, elvben lehetséges irányaira is.”⁶⁰

A változások jelölésére a nemzetközi gyakorlatban kialakult terminust használva két variációt különböztethetünk meg:

1. *Immováció* a jelenségek belső fejlődését, megújulását, újítását tartalmazza. A jelenleg rendelkezésünkre álló anyag hiányosságai miatt csupán feltételezhetjük a népi orvosláson belüli meglétét, feltételeznünk viszont mindenképpen kell. Utalunk ezzel kapcsolatban Barabás Jenő állásfoglalására: „Csupán elvi megfontolás alapján is fel kell tételeznünk a belső fejlődés lehetőségét”.⁶¹ Gondolunk itt pl. a trepanációra, vagy — ugyancsak az állattartásnál maradva — az örökléssel kapcsolatos tudásanyag felhalmozódására (tenyésztések kiválasztása), új gyógyszerek és gyógyító eljárások kialakítására. Ezzel kapcsolatban a farmakológiai ismeretek felhalmozódására; olyan területeken ahol a *Helleborus*-félék nem találhatók meg, pl. a kalocsai Sárkőzben, ott a hasonló hatásmechanizmusú *Adonis vernalis*-t alkalmazzák ugyanarra a célra. Célszerű azonban Barabás véleményét figyelembe venni, aki a belső fejlődést, mely jelentős körzetben elterjedt, elkülöníti a lokális fejlődéstől, melynek hatóköre aránylag kicsi.⁶²

2. *Akkulturáció* a változások külső tényezőit hangsúlyozza. Azt, hogy valóban akkulturációról kell beszélnünk kultúránk utolsó évszázadának változásait vizsgálva, Voigt Vilmos „Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban” című tanulmányában egyértelműen bizonyította.⁶³ Más munkájában az akkulturációs vizsgálatról írva a következőkben súlypontosította e problémát:

- a. Fel kell vázolni a magyar akkulturáció történeti-politikai kereteit.
- b. Külön meg kell említeni az akkulturáció demográfiai tényezőit, különös tekintettel az urbanizálódásra.
- c. Foglalkozni kell a parasztság számarányának és foglalkozási struktúrában betöltött szerepének kérdésével.
- d. Az iskoláztatás elterjedése döntő jelentőségű az akkulturáció és a folklór viszonyában.
- e. Tömegkommunikációs eszközök szerepe a falusi lakosság akkulturációjában (könyv és könyvtár, napisajtó, heti és havi folyóiratok, rádió és televízió).
- f. A szórakozás struktúrájának változása a falu életében: ünnepek (egyházi, nemzeti és mozgalmi), vallási megoszlás, vásár, búcsú, egyéb alkalmi rendezvények, szórakozási színhelyek, turizmus, utazás, mulattatók (vándorcirkusz, mutatványosok, vándorszínészek), művelődési házak (kulturházak), film.
- g. Folklór jellegű öntevékeny művészkedés.⁶⁴

A népi orvoslás kutatóinak is figyelembe kell venniük ezeket a szempontokat, hiszen a népi kultúra minden produktumát, így a népi orvoslást csak a történeti folyamatok egészébe ágyazottan lehet megismerni. A kutatómunkának tehát szorosan kell kapcsolódnia más modern tudatfeltárási munkákhoz, hogy népünk *köznapi kultúráját* napjaink társadalmi valóságának feltárásával vizsgálhassuk.

⁶⁰ Tóth István, 1942. 203–204.

⁶¹ Barabás Jenő 1966. 573.

⁶² Barabás Jenő, 1966. 575.

⁶³ Voigt Vilmos, 1974. 9.

⁶⁴ Voigt Vilmos, 1978.

Hogy a magyar népi műveltség kialakulásában milyen szerepe lehetett pl. az írásbeliség elterjedésének, illetve hiányának, arra már *Ortutay* felhívta a figyelmet.⁶⁵ Sajnos e probléma máig sem tisztázott megnyugtatóan. Azt mindenesetre tényként kell elfogadnunk, hogy a könyv nagyon korán — már a XVI. században — eljutott a falvakba. Így a kor orvosi irodalma hatott az akkori népi orvoslásra, s ez a hatás az írásbeliség elterjedésével hatványozottan növekedett. Ehhez hasonló, de sokkalta nagyobb jelentőségű hatást gyakorolnak napjainkban a tömegkommunikációs eszközök a köznapi kultúrára. E két tényező az, mely elsősorban hozzájárul a természettudományos műveltség terjedéséhez. Kutatására tehát mindenképpen nagy gondot kell fordítani.

Összegezve az elmondottakat, a legfontosabb feladatokat az alábbiakban foglaljuk össze:

1. A népi orvoslás kutatás elvi, módszertani, szakterminológiai problémáinak megoldása.
2. A kutatás kiterjesztése a parasztságon kívüli rétegekre: vizsgálat tárgyává kell tenni a munkásság életmódját, és a városi lakosság köznapi kultúráját is.
3. Az alapkutatások szorgalmazása kevésbé ismert, kevésbé feltárt területeken: intenzív terepmunka megindítása illetve folytatása.
4. Azonos szempontú, differenciált adatfelvétel és jó esetleírások szorgalmazása.
5. Az egyéniségekutatás, jelenkutatás és változásvizsgálatok hangsúlyozott előtérbe állítása.
6. A népi orvoslási anyag rendszerezési javaslatának kidolgozása.
7. Történeti levéltári anyag feltárásának folytatása.
8. A muzeális anyag rendezése, forrásmunkák kiadása, archívumok anyagának közzététele: legalább annotált vagy referált bibliográfia szintjén publikált anyag bibliográfiájának összeállítása.

FÜGGELÉK

Adatlap a népi orvoslás gyűjtéséhez

1. *Betegség neve:* . . . . .
2. *Mi okozta a betegséget? (aetiológia):* . . . . .
3. *A betegség kifejlődése (pathogenesis):* . . . . .
4. *A betegség tünetei (diagnosis):* . . . . .
5. *A betegség gyógyítása (terápia):* . . . . .
6. *Az adatközlő milyen egészségvédő (betegség megelőző) eljárást ismer a fenti megbetegedéssel kapcsolatban:* . . . . .
7. *Hely (község neve, ahol a fenti gyógymódot alkalmazták):* . . . . .
8. *A gyakorlat (gyógyítás mód stb) alkalmazásának ideje:* . . . . .
9. *Az adatgyűjtés helye:* . . . . . *ideje:* . . . . .
10. *Az adatközlő neve:* . . . . .
(asszonyoknál leánynev): . . . . .
Születési helye: . . . . .
Ideje: . . . . .
Vallása: . . . . .
Foglalkozása: . . . . .
Lakása: . . . . .

⁶⁵ *Ortutay* Gyula, 1962/b.

11. *Diagnosis az adatgyűjtő szerint:* . . . . .
 12. *Gyűjtő neve:* . . . . .
 13. *Megjegyzés:* . . . . .

Megjegyzem, hogy elmúlt évi gyűjtéseinkben ez a formula szabványként szerepelt, tehát nem szükségszerűen sokszorosított adatlapra jegyeztük az adatokat. Géppel való tisztázás esetében pedig csak a sorszámkokat jelöljük. (Az 1. minden esetben a betegségnek az adatközlő által ismert nevét, az 5. az alkalmazott terápiát jelenti stb.)

A 2–4. pontokra nem minden esetben kapunk választ. Ez természetes is, de törekednünk kell, hogy ezeket a pontokat is következetesen végigkérdezzük. Jó válasz csak olyanoktól várható, akik maguk is gyakorolták a különböző eljárásokat, többnyire specialistáktól. Az anyaggyűjtés stádiumában teljesen lényegtelen, hogy a betegséget hogyan diagnosztizálták. A pontosan regisztrált irracionális magyarázat épp oly értékes, mint a racionális.

A terápiára vonatkozó adatfelvétel annyiban különbözik az eddigiekben szokásostól, amennyiben a kérdésfeltevésben ezt az alapszabályt követjük: addig kell kérdezni, míg az elmondott eljárás reprodukálhatóvá nem válik. Tehát nem elégedhetünk meg annyival, hogy: „ha nem alszik a pólyás. . . boszorkányfüvet (bogáncsot) főzni teának”. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy nem lehet reprodukálni az eljárást. Pontosán tudnunk kell, hogy a víz – ha abban főzik – milyen (pl. sótan); az elkészítéssel (főzéssel, forrázással) kapcsolatban van-e valami előírás, megkötés (pl. napkelte előtt). Növények esetében magát a növényt, botanikus bevonásával, mintavétellel, pontosan meg kell határozni; rögzíteni a gyűjtési körülményeket (évszak, napszak), mely részét gyűjtik, hol és hogyan tárolják, mennyire általános az adott közösségen belül stb.

Külön figyelmet kell fordítani egy-egy szer összeállításánál az adagolás mértékére. Grammot, dekagrammot, kilogrammot csak abban a rendkívül ritka esetben fogadhatunk el megjelölésként, ha az illető rendelkezik ilyen mérőeszközzel, ami szinte teljesen kizárt, s azt használja is. Az általánosan alkalmazott mértékegységeket kell figyelembe vennünk, pl. kőshegy, kávé- vagy evőkanál (csapott, púpozott), csipet, fél- vagy özszmarek, gyűszű, pohár stb. (sok helyen külön erre a célra tartanak ilyen mérőedényeket).

Nagyon fontos rákérdezni, hogy egy-egy szer esetében csak a felsorolt komponenseket alkalmazták-e. Ha pedig az iránt érdeklődünk, tudakozódunk, hogy mindig ebben az összetételben alkalmazták-e, sok esetben kapunk olyan választ, hogy nem, mert ehhez vagy ahhoz a szerhez nem jutottak hozzá, amelyben a változás ténye is benne van. De még ebben az esetben sem elégedhetünk meg a válasszal, mert nem áll mindig – specialisták kivéve – a szóbanforgó szer rendelkezésre. „Még mivel gyógyították, orvosolták a szóbanforgó betegséget?” kérdésünkre újabb és újabb szereket sorolnak fel.

A 6. kérdés a különféle racionális és irracionális profilaktikus eljárások rögzítésére szolgál.

A 7. kérdés a szóbanforgó szer vagy eljárás alkalmazásának helyére vonatkozik. Ez ugyanis nem esik egybe szükségszerűen a gyűjtés helyével. Erre a legszebb példát 1973-as ozorai gyűjtésünk szolgáltatja. Egy nagyon jó adatközlőről ily módon derült ki, hogy adatainak többsége nem Ozorára vonatkozik, hanem a Jászságban alkalmazták, ahonnan az 1920-as években elkerült az asszony Ozorára, s itt az elmondott gyógyítási eljárásoknak csak egy kicsiny töredéke került felhasználásra. Rendkívül fontos tehát, hogy az adatokat térben lokalizáljuk, de ugyanilyen fontos az, hogy használatukat időben is pontosan meghatározzuk. Ily módon mindig azt tüntetjük fel, hogy az adott eljárást mikor alkalmazták utoljára. Az időpont meghatározásánál azonban arra kell nagyon figyelni, hogy az esetek többségében erre választ nem kapunk. Legfeljebb abban az esetben lehet többé-kevésbé konkrét időhöz kötni, ha az kapcsolódik valamilyen családi vagy az egyén életében fontos eseményhez (esküvő, keresztlő, katonaság, iskolás kor stb.). Bizonyos visszaszámitással lehet így az időpontot meghatározni. Más esetekben nagy történeti eseményhez lehet kötni. Ilyenek pl. az első és második világháború, a tsz-szervezés (alatt, előtt, után). Ily módon legalább évtizedre meghatározhatók az adatok.

Külön szerepel (9. pont) az adatgyűjtés helye és ideje. Ez ugyanis, mint már említettük, nem egyezik szükségszerűen az alkalmazás helyével és idejével. Ha az illető részese volt, gyakorolta vagy rajta végezték a szóbanforgó eljárást; ha látta vagy hallotta az elmondott adatot, nyilvánvalóan minőségben más-más megítélés alá esik az értékeléskor.

A 10. pontban kerülnek az adatközlő adatai. Itt — ha a gyűjtést társadalmi gyűjtők végzik — mindig ki kell hangsúlyozni, hogy nem elegendő olyan általános megjelölés, mint pl. nyugdíjas.

A 11. pontot csak a legritkább esetben lehet kitölteni; csak akkor, ha sikerül olyan jó esetleírást adni, aminek alapján a szakorvos biztonsággal meg tudja állapítani a betegséget. Valójában csak abban az esetben tölthető ki, ha a gyűjtésben orvos is részt vesz.

Végül a 13. pontba kerülnek azok a megjegyzések és adatok, amik az 1–12. pontból kimaradtak.

Ha ezt az adatlapot állatgyógyászat gyűjtéséhez használjuk, ebben az esetben pontosan fel kell tüntetni, hogy milyen állatokról van szó. Tehát gyűjtőfogalom, pl. baromfi nem szerepelhet, hanem tyúk, liba, pulyka stb.

Egy másik adatlapot is készítettünk, amit az abortív eljárások és szerek alkalmazásával kapcsolatos gyűjtésünknel alkalmazunk:

1. Az alkalmazott szer, eszköz, eljárás neve: . . . . .
2. A terhesség (graviditas) mennyi idős koráig alkalmazták (tartották hatásosnak): . . . . .
3. Az eljárás hozott-e nem kívánt eredményt (kórház, halálozás stb.)? . . . . .
4. Az eljárás, alkalmazás leírása: . . . . .
5. Hely (községek, ahol a szóbanforgó szert, eszközt, eljárást alkalmazták): . . . . .
Megye: . . . . .
6. A gyakorlat ideje (év, évtized): . . . . .
7. Megjegyzés: . . . . .

IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1965. Megjegyzések Istvánovits Márton „Elhal-e a népművészet?” című tanulmányához. *Etnographia*, 76. évf. 115–117.
- Barabás Jenő 1966. A belső fejlődés fogalmáról. *Etnographia*, 77. évf. 572–576.
- Berde Károly 1940. *A magyar nép dermatológiája*. Budapest.
- B-t (Bugát Pál) 1838/a. A' szerecsendiő (nux noschata) a' nehéznnyavalya (epilepsia) ellen, annak ezen czélra való elkészítése. *Orvosi Tár*, 1838. 273–274.
- 1838/b. Az orv. helyleírások (topographiák) hasznairól, és azon útmódrul, mellyen íratnak. *Orvosi Tár*, 1838. 341–344., 347–363., 363–369.
- 1838/c. Függelék az orv. tár 21. 22. és 23. ívein közlött orv. helyleírásokat illető tárgyakhoz. *Orvosi Tár*, 1838. 379–385.
- Diószegi Vilmos 1960/a. Az „Agos gyerek” a bukovinai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények*, 5. évf. 1. sz. 87–92.
- 1960/b. Embergógyítás a moldvai székelyeknél. *Néprajzi Közlemények*, 5. évf. 3–4. sz. 35–124.
- Filep Antal 1973. Néprajz és közgazdaságtudomány. *Etnographia*, 86. évf. 358–366.
- Gönczi Ferenc 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Etnographia*, 13. évf. 78–84., 128–132., 214–224. p.
1905. Az emberi betegségek és gyógyításaik a göcseji és hetési népnél. *Etnographia*, 16. évf. 345–361.
1906. A gyermek születése és szoptatása körül való szokások Göcsejben és Hetésben. *Etnographia*, 17. évf. 44–52., 153–159.
1914. *Göcsej*. Kaposvár.
- én. (1937) *Somogyi gyermek*. Kaposvár.

- Grynaeus Tamás 1962. Nadály és nadályosok. *Orvostörténeti Közlemények*, 26. 129–166.
 1963–1964. Népi orvoslás Orosházán. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve*, 337–437.
 1964. Gyógynövényárusok Szegeden. *Orvostörténeti Közlemények*, 30. 89–126.
 1972–73. Engi Tüdő Vince: a legenda és valóság. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 155–183.
- Gunda Béla 1949. Vándor román füvesek Erdélyben. *Magyar Nyelvőr*, 73. évf. 86–88.
 1954. Az orosz vengerec „házaló kereskedő” jelentésének néprajzi vonatkozásai. *Ethnographia*, 54. évf. 76–87.
 1956. *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- Homoki Anna–Gémes Balázs 1978. Házipatikák és gyógymódok a szálkai nép körében. *Gyógyszerészet*, 22. évf. 98–101.
- Hoffmann Tamás 1962. Az etnográfiai „nép” fogalmáról. *Ethnographia*, 73. évf. 1–26.
- Hoppál Mihály–Törő László 1975. Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum* 7–8. 11–176.
- Hölbling Miksa 1845. *Baranya orvosi helyirata*. Pécs.
- Istvánovits Márton 1965. Elhal-e a népművészet? *Ethnographia*, 76. évf. 112–115.
- Károlyi György 1965. Feljegyzések a népi egészségtan és gyógyítás köréből. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 241–256.
- Kóczián Géza–Pintér István–Szabó László: 1975. Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet*, 19. évf. 226–230.
 1976. Etnobotanikai adatok a Gyimesvölgyéből. *Botanikai Közlemények*, 63. évf. 29–35.
- Kóczián Géza–Szabó István–Szabó László 1977/a. Etnobotanikai adatok Kalotaszegről. *Botanikai Közlemények*, 64. évf. 23–29.
 1977/b. Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet*, 21. évf. 5–7.
- Kóczián Géza–Szabó László 1978. Nagyatád egy kertészgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai. *Agrártörténeti Szemle*, 20. évf. 181–197.
- Küllös Imola 1977. Adalékok a magyar népfogalom történetéhez. *Népi kultúra – népi társadalom*, IX. Budapest, 111–138.
- Liszt Nándor 1906. *Népies gyógyító módok és babonák Hajdúvármegyében*. Orvos-etnographiai adatok. Debrecen.
- Magyar-Kossa Gyula 1940. *Magyar orvosi emlékek*. Budapest, (I–II:) 1929, (III:) 1931, (IV:) 1940.
 én. *A hazai gyógynövények kutatása és orvosi használata*. Budapest.
- Nagy Rózsa 1942. Adatok a baranyamegyei Nagyvátya növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. *Magyar Néprajz*, 4. évf. 268–308.
 1979. *A néprajztudomány helyzete és eredményei*. – Kézirat (Az MTA Néprajzi Kutatócsoport vitaanyaga.)
- Oláh Andor 1956/a. A Békés vármegyében pusztító ragadós nyavalyák története. *Körös Népe*, I. 86–126.
 1956/b. A dobozi Petőfi termelőszövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága. *Néprajzi Értesítő*, 38. évf. 197–217.
 1956/c. Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. *Orvostörténeti Közlemények*, 3. 84–105.
 1960. Újabb adatok Tormási Lajos (1784–1867) Békés megye fizikusa életéről. *Orvostörténeti Közlemények*, 18. 120.
 1963–64. Egy orosházi kenőasszony tudománya. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve*, 289–334.
 1978. *Kategórizációs modell javaslat a magyar népi orvoslás gyűjtés anyagának csoportosítására*. Kézirat. 14.
- Orbán György 1960. A fájdalom nélküli szülés pszichoprofilaktikus előkészítéséről. *Magyar Nőorvosok Lapja*, 329–340.
- Ortutay Gyula 1949. A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, 60. évf. 1–24.
 1955. Bevezetés. In: *Magyar népköltészet* Budapest. I. 7–79.

- 1962/a Előszó. In: Cocchiara, Giuseppe: *Az európai folklór története*. Budapest. 11–19.
 1962/b. Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia*, 73. évf. 479–511.
- Paládi-Kovács Attila 1973. Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak? *Ethnographia*, 86. évf. 366–376.
- Pharmacopoea Hungarica III., Harmadik Magyar Gyógyszerkönyv. 1909. Budapest.
 Pharmacopoea Hungarica V., Ötödik Magyar Gyógyszerkönyv. 1954. Budapest.
 Pharmacopoea Hungarica VI., Hatodik Magyar Gyógyszerkönyv. 1967. Budapest.
- Pintér István – Szabó István – Kóczyán Géza – Gál Miklós – Szabó László 1974. Kultúrnövény-tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni medencében. *Agrobotanika*, 16. évf. 123–137.
- Pócs Éva, Cs. – Hoppál Mihály 1970. Kérdőív a palóc néphit és népi gyógyászat gyűjtéséhez. (*Palóc-kutatás – Módszertani Közlemények II.*) Eger.
- Rákos László 1962. A Vietnami Demokratikus Köztársaság fővárosának (Hanoi) szülészeti és nőgyógyászati klinikáján szerzett tapasztalataim. *Magyar Nőorvosok Lapja*, 25. évf. 38–44.
- Rick Nóra – Gábori Sándor 1968. Summa cum laude (Riport egy legendás öregemberről). *Valóság*, 11. évf. 11. sz. 86–99.
- Rosemann Pál 1839. Gyógytapasztalatok. *Orvosi Tár*, 321–336.
- Stáhl Ignác 1839. Stáhl kir. tanácsos levele a' szerkesztőséghez. *Orvosi Tár*, 65–68.
- Szabó László 1978. Parasztság – hagyomány – érték. *Dunatáj*, (Szekszárd) dec. 46–55.
- Szabó László, Gy. 1978. Újabb adatok termesztett növényeink népgyógyászati felhasználásához. *Herba Hungarica*, 81–96.
- Szendrey Zsigmond én. Betegség – gyógyítás. In: *Magyarság Néprajza*, IV. 132–156.
- Tálasi István 1942. Változásvizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. *Néprajzi Értesítő*, 34. évf. 203–220.
- Temesváry Rezső 1899. Előítéletek, népszokások és babonák a szüléset körében Magyarországon. Budapest.
- Vajkai (Wagenhuber) Aurél 1936/a. A vesztség és ijedezés gyógyítása az Alföldön. *Ethnographia*, 47. évf. 155–158.
 1936/b. Rándulás és mérés. *Ethnographia*, 47. évf. 294–298.
 1936/c. Eleven csomó mint húgyhajtó. *Ethnographia*, 47. évf. 313–319.
 1937/a. Adatok a vesztség gyógyításához. *Ethnographia*, 48. évf. 82–83.
 1937/b. Kutyabűvölés. *Ethnographia*, 48. évf. 83–85.
 1937/c. Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethnographia*, 48. évf. 140–154.
 1937/d. Falusi foghúzó. *Ethnographia*, 48. évf. 442–445.
 1938/a. Egy bakonyi falu paraszt állatorvosai. *Ethnographia*, 49. évf. 52–66.
 1938/b. Az ős-i javasember. *Ethnographia*, 49. évf. 346–373.
 1939/a. Adatok a népi orvosláshoz a Bakony–Balaton vidékén. *Ethnographia*, 50. évf. 65–68.
 1939/b. Cserszegtomaj (A hegyközség javasai), *Néprajzi Értesítő*, 31. évf. 170–204. (196–201.)
 1940. A csatkaí búcsú (Adatok a népi orvosláshoz). *Ethnographia*, 51. évf. 50–73.
 1942. Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magyarságtudomány*, 116–139.
 1943. *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár.
 1948. *A magyar népi orvoslás kutatása*. Budapest.
- Viski Károly én. Tájékoztató. In: *Magyarság Néprajza I.* 9–30.
- Voigt Vilmos 1965/a. A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. *Ethnographia*, 76. évf. 481–500.
 1965/b. Elhal-e a népművészet? (Hozzászólás Istvánovits Márton fejtegetéseire.) *Ethnographia*, 76. évf. 117–120.
 1972. Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle*, 16. évf. 282–292.
 1974. Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 6. évf. 19–20. sz. Novi Sad – Újvidék. 5–20.

1978. Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához. *Ethnographia*, 89. évf. 604–631.

Zsigmond Gábor 1972. A néprajzi jelenkutatás problémái. *Ethnographia*, 85. évf. 378–380.

Summary

There has been an increasing interest in ethnomedical research in Hungary, too, in the last two decades. This interest is manifested in the Népi gyógyászati Archívum (Archives of Folk Medicine) started in 1962, in the formation of the Folk Medicine Section of the Hungarian Society for the History of Medicine in 1974, in exhibitions opened on the subject (Veszprém 1974, Budapest 1978), finally Mihály Hoppál and László Törő published their study "Ethnomedicine in Hungary"—in Hungarian and in English—in 1975 that was meant to open the way for further investigations in order to achieve a new synthesis.

The most important tasks are summed up in the following:

1. to resolve the basic methodological and terminological problems of folk medical research.
2. to extend the scope of research to strata other than the peasantry: the investigations should cover the way of life of workers, the everyday culture of urban population.
3. to advance basic researches in the underexplored fields; to start and continue intensive work on site.
4. to proceed with taking single-viewed, differentiated data and giving good case descriptions.
5. to put more emphasis on the investigations of individuality, present and changes.
6. to work out a proposal on the systematization of ethnomedical material.
7. to continue the exploration of historical archives material.
8. to arrange the material of museal interest, to publish source studies and archives material; to compile an annotated bibliography of the publications on the subject.

B. GÉMES, M. A.
museologist

Balogh Ádám Múzeum
Szekszárd, Mártírok tere 26, Hungary, H-7100

TÖRTÉNELMI REFLEXIÓK A NÉPI ORVOSLÁS ÉS AZ ORVOSTUDOMÁNY VISZONYÁRÓL

SPIELMANN JÓZSEF

Az utóbbi évtizedekben öröndetes módon megélénkült az erdélyi népgyógyászati kutatás. Néprajzkutatók mellett egyre több orvos, gyógyszerész, biológus, tudománytörténész igyekszik felmérni népgyógyászatunk tapasztalati illetve racionális magvát, keresi a népi és tudományos orvoslás összefüggéseit. A felismerés, hogy a népgyógyászat az emberi műveltség ősi elemeinek mai napig fennmaradó töredéke, melyben belső logika és jól követhető elvek uralkodnak, egyre általánosabbá válik. A népgyógyászat ugyanakkor népi kultúránk szerves része, az iránta mutatkozó érdeklődés művelődéstörténeti szempontból is indokolt, mert egyaránt magába foglalja a tárgyi és szellemi néprajz hatókörébe tartozó jelenségeket. Az viszont távolról sem indokolt, hogy egyes kutatók túlértékelik és mitizálják népgyógyászatunkat. Akadnak tudománytörténészek, akik a népgyógyászat „integráló” — embert és környezetét egységben és kölcsönhatásban felfogó — szemléletét szembeállítják a mai túlszakosodott, az emberi szervezetet szétaprózó orvostudomány „atomizáló” nézeteivel. A hasonló értékelés szem elől téveszti, hogy a népi „integráló” nézőpont irracionális, gyökereken különbözik a természettudományos gondolkodás csak megjelölésben azonos fogalmától.

A népgyógyászat és orvostudomány egymáshoz való viszonyának történelmi alakulása jelentős segítséget nyújt annak megértéséhez, mi a közös és mi az elvileg szemben álló a kétfajta orvoslásban.

Kezdetben volt az empiria, a tapasztalat. Az emberi együttélés legősibb formáiban is — önfenntartó ösztönének engedelmességgel — az ember keresi a betegségekkel szembeni védekezés módjait. Az „öngyógyítás” ösztönös jellegét szemléletesen bizonyítja a tény, hogy hasonló eljárások elemi formáival már az állatok, különösen a magasabbrendű emlősök és madarak világában is találkozunk.

Történelmi fejlődése során a tapasztalatra épülő népi gyógyítás rájött egyes gyógynövények fájdalomcsillapító, hánytató, féregűző, vizelethajtó stb. hatására, megismerte a nap, az ásványvizek, a borogatások, a fürdők és iszappakolások gyógyító erejét. Népi fogantatású elem a tudományos gyógyászatban az érvágás (vérlebocsátás), a köpölyözés, a masszírozás (dörmöckölés), a sebek tüzes vassal való kiegészítése stb. Kiterjedten alkalmazza a népgyógyászat a különböző állati eredetű „népi opoterápiás” termékeket is. A népi, tapasztalati gyógyítás csupán — tényleges vagy feltételezett — elemi ok-okozati összefüggések felismerésére képes, de anyagát még nem rendszerezi, abból módszeres következtetéseket nem von le.

Az empiria mellett azonban minden népgyógyászat — már legkezdetlegesebb formáiban is — magában foglalja az *animizmus* elemeit. Megfázás, sérülés vagy külerőszaki behatás és az azt követő betegségtünetek közti összefüggést a primitív ember is

felismeri. Nem ez a helyzet a járványok és belső betegségek esetében: azok rejtettebb okai ismeretlenek maradnak számára. Ezért magyarázza a betegségek okait — pán-animista szemléletét erre is kiterjesztve — „rontó hatalmak” és „gonosz szellemek” hatásával, s azok elhárítására különböző ráolvasó, szelleműző, mágikus rítusokat alkalmaz. Az évszázadok során a népgyógyászatban a hiedelmek és babonák egész liturgikus rendszere alakult ki. Gyakran még a reális gyógyhatású növények alkalmazását, a gyógyfürdőket és masszírozó eljárásokat is hasonló misztikus-mágikus eljárásokkal társítja, bizonyos időponthoz — a hold vagy a bolygók járásához — köti. Illyés Gyula említi, hogy a „puszták népe” nemcsak a népi, de az orvos előírta gyógyszerek használatánál is a megszokott mágikus-misztikus rituáléval él, vagyis azokat is beilleszti hagyományos hiedelemvilágába. A népgyógyászati gyakorlatban — a fejlődés során — a tapasztalati és irracionális elem, az empiria és babona oly szorosan fonódott, hogy azt ma csak mesterségesen választhatjuk szét.

I.

Hosszú történelmi fejlődése során a racionális gyógyászat mindvégig szoros kapcsolatban állt a népi empiriával. A népi gyógyászat valóságos „fons et origo” — forrás és eredet —, amelyből papi gyógyászat, racionális orvoslás, természettudományos szemléletű orvostudomány egyaránt merített. Népi és tudós gyógyászat célja közös: a betegségek megelőzése és leküzdése. A Mediterrán-térség és az ókori kelet népeinek papi orvoslása az összekötő láncszem a népi és racionális fogantatású gyógyászat között. A fejlettebb papi gyógyászat szakaszaiban (például az egyiptomiban) már bizonyos szelekcióval kezelik a népi orvoslás szereit, főleg azokat használják, amelyek a tapasztalat során valóban gyógyító erejűnek bizonyultak. A ráolvasásokat az egyiptomi paporvosok legtöbbször empiriás szerek adagolásával társították, s e kettősség szükségességét az Ebers-papyrus tételesen is megfogalmazza: „*A (mágikus) képlet csak akkor hatékony, ha a gyógyszer adagolásával együtt jár és fordítva*” — szögezi le.

A népi gyógyászat finalista szemléletű, számára az elsődleges a gyógyítás, a kórismét és a kórsejtméletet a terápiás célnak alárendeli. Ha egy szer adott alkalommal hatékonyan bizonyul, azt a népi gyógyászat a továbbiakban anélkül alkalmazza, hogy hatásának természeti okát keresné. S éppen ezen a téren keletkezik első ízben mély szakadék a népi empiria és az i. e. VI–IV. században felvirágzott, a hippokratészi orvostudományban csúcspontját elérő, laikus görög orvoslás szemlélete között. A görög orvos ui. elsősorban a megbetegedések természeti okát keresi, jelentősen beszűkíti a természetfeletti erők feltételezett kórokozó szerepét. Ismeretei rendszerét tételesen, racionális alapon fogalmazza meg, így egyben lehetőséget biztosít a tudás fejlesztésére és továbbadására. A gyógyszerelés sem egyedüli beavatkozás a görög laikus orvoslásban, hanem az életmód — a diéta előírásait — kiegészítő, ésszerűen indokolt eljárás, melynek végső célja elősegíteni a „gyógyító természet” — mai fogalommal: a szervezet ellenállása — tevékenységét. Népi és racionális orvoslás szemlélete így a görög világban jelentősen eltávolodik egymástól, s ez a szakadék csak fokozódik a későbbi korok racionális illetve természettudományos fogantatású orvoslása és a népgyógyászat között. A terápia vonatkozásában azonban, még alig létezik lényeges különbség a népi empiria és a görög laikus orvoslás között, mindkettő főleg tüneti kezeléssel él.

A népgyógyászat hatását a racionális szemléletű orvoslásra a további századokban is nyomon követhetjük. A nép gyógynövényei, hidroterápiás eljárásai, organoterápiás szereik stb. olykor időlegesen feledésbe merülnek, majd újult erővel hatnak a tudós orvoslás gyógyszerelésére. Valeriu *Bologa* plasztikus kifejezésével élve, a népgyógyászat a karsztvízhez hasonló, bizonyos időre eltűnik, hogy annál nagyobb erővel törjön a felszínre és újra egyesüljön a tudomány nagy folyójával.

Az európai feudalizmus első századaiban az új európai népek gyógyászata — a görög-római hagyomány mellett — erőteljesen befolyásolja a kolostori gyógyászatot. A kora középkori, a gyógynövények hasznait versekben dicsőítő „*Hortuli*”-ik szemléletesen bizonyítják ezt a kettős hatást. Később, az élettől elzárkózó skolasztikus orvostudomány korában, „tudós orvos” és „céhsebész” között mély szakadék keletkezik. A középkori „*medicus purus*” csak a könyvekre támaszkodó ismereteivel, a tapasztalati megismerés minden formájának elvetésével együtt, a népi gyógyító empiria elől is elzárkózik. Akadnak persze világosabban látó orvosok is. A XIII. században él *Arnaldo de Villanova*, aki kora megcsontosodott terápiáját a népi tapasztalat alapján reméli megújítani. Annál bővebben merítenek a népi forrásból a céhekbe tömörült, az egyetemi oktatásból kizárt orvosok és borbélysebészek. Ambroise *Paré*, a XVI. század jeles sebésze drága pénzen vásárolja meg a „népi kuruzslóktól” gyógyító eljárásaik titkát, s azok tapasztalati anyagát közkinccsá teszi. Az orvosi reneszánsz viharadara, a német *Paracelsus* (1493–1541) bebarangolja Közép-Kelet-Európát, Erdélyben is járt, a népi gyógyítóktól, borbélyoktól, fürdősoktól kölcsönöz, feltételezett vagy valóságos ismereteket, azokat szervesen beépíti orvosi szemléletébe. „*Signatura tana*” mely hirdeti, hogy a világ „egy nagy gyógyszerár”, ahol minden növény külső megjelenésével — színével, formájával stb. — maga árulja el belső gyógyító rendeltetését, vitathatatlanul a népgyógyászat analógia és szimpátia hiedelmeiből merített.

Az európai gyógyászat Amerika felfedezését, a föld körülhajózását követően, amikor eddig ismeretlen országok táplálkozási szokásai, gyógyító gyakorlatai váltak ismertté, erőteljes vérátömlesztésben részesült: a kinin, az ipecacuana, a sarsaparilla, a Peru-balzsam, a kokalevél például az amerikai népi gyógyászatból került a tudós gyógyászatba. Csak hogy az új gyógyszerek bevezetése olykor erős ellenállásba ütközött, illetve csupán évszázadok múlva nyert tényleges alkalmazást.

Korszerű kutatások derítettek fényt arra, hogy már 1630-ban, vagyis nyolc évvel Chinchona grófnő csodálatos gyógyulása előtt, európai ember — Corregidor de Laxa szerzetes — sikerrel alkalmazza a kínakérget, a malária gyógyításában. Igen valószínű: Juan de *Vega*, Chinchona grófnő háziorvosa is *de Laxa*tól értesült a kínakéreg antimaláriás hatásáról. Egy évvel később — 1639-ben — ő honosítja meg Európában az új gyógyszert. De közel másfél évszázadnak kell elteltie, míg a kor haladó orvosainak sikerül megtörnie *Galenus* híveinek makacs ellenállását. Mert akármilyen hatásosnak bizonyult is a kínakéreg a malária és más lázas megbetegedések kezelésében, mivel nem felelt meg a középkori humorális szemlélet gyógyító ismérveinek — vagyis nem purgált és nem evakuált — a konzervatív körök makacsul elzárkóztak használatától.

A kokalevél bódító és egyben a munkateljesítményt időlegesen serkentő hatását Peru és Bolívia őslakossága időtlen idők óta ismerte. De csupán 1857-ben akadt európai ember, Karl von *Scherzer*, aki önkísérletek révén megállapította a kokalevél érzéstelenítő hatását. Orvosi alkalmazására, csupán 1884 után került sor, amikor hatóanyagát, a kokaint sikerült azonosítani.

Az újonnan felfedezett és megismert földrészek gyógyszereiről szóló, XVI. századi beszámolók (*Alpinus, Bontius, Garcia da Orta*) fokozták a kor tudós orvosainak érdeklődését saját országaik gyógynövényei és az azokat mindennapi gyakorlatukban lépten nyomon alkalmazó népgyógyászat iránt. Az egyetemes érdeklődésű reneszánsz tudósok elemzik a népi tapasztalat gyógyító eljárásainak racionális magvát, igyekeznek saját országuk flóráját felmérni. Az orvosi herbáriumok kora ez (*Lonicerus, Fuchs, Bock, Matthiolus, nálunk Melius Juhász Péter*), amikor a tudós orvos-botanikusok antik hagyományt és népi megfigyelést egyaránt kritikailag mérlegelnek s ezzel egyengetik a növénytan és az ésszerű orvostudomány továbbfejlődésének útját. De az orvosbotanika fejlődése sem ellentmondás mentes! Vannak, akik a signatura tanra alapozva, kifejezetten misztikus következtetésekhez jutnak. A fogyatékos kór-életteni ismeretek miatt a kor orvosi herbáriumában a tapasztalati megfigyelések mellett jócskán akad ókori és népi babona.

A XVI. században élt, a csillagjóslásnak is adózó *Bartholomeus Karrichter* például úgy véli, Isten minden országban éppen annyi fajta gyógynövényt hozott létre, amennyire az ország lakosságának betegségei kezelésére szüksége lenne. Ezért teljesen fölösleges más országok gyógynövényeinek használata. Mások, ugyancsak a signatura tanból kiindulva, azt erősítetik, Isten minden országot sajátos betegségekkel sújtott, de ugyancsak ő gondoskodott arról is, hogy minden vidéken éppen azok a gyógynövények legyenek bőven, melyek e kórállapotokat specifikusan gyógyítják. Érdekes, hogy ez a bizarre felfogás nálunk még a kifejezetten racionális és felvilágosult *Csapó József Új füves és virágos magyar kert* (1792) című művében is visszhangot vert. *Csapó* úgy véli, hogy isteni kegyelemből „minden fű különös nyavalya ellen hasznos”; mi több minden ország sajátos betegségeit ellensúlyozandó, Isten mindenütt oly füvet is létrehozott, amelyek „éppen e betegségek neveit” a leghatékonyabban kúrálják. A tengermelléki országokban bőven terem a torma, a skorbut gyógyszere, Amerikában a sarsaparilla, a vérhaj ellenszere, a mérgező növények eldugott helyeken, tavak közepén vagy magas hegyek csúcsán nőnek, hogy az emberek számára nehezebben megközelíthetők legyenek.

Az orvosi felvilágosodás igyekszik kihámozni a népgyógyászat tapasztalati magvát a hiedelmek és a babonák világából.

A XVIII. században annyira népszerű orvosi topográfiai programszerűen foglalkoznak a leírt tartományok, vidékek sajátos betegségei mellett, az ott divó és használt népi gyógyító eljárásokkal. Igyekeznek szétválasztani az ésszerűt a babonától, az ocsút a pelyvától. Friedrich *Hoffmann* — a XVIII. század jeles német klinikusa — egyidejűleg hívja fel orvostársai figyelmét az ásványvizek elemzésétől elvárható terápiás hasznokra és a népgyógyászatra, amelyben — megítélése szerint — számos észszerű, tapasztalati megfigyelés rejlik. Ő maga a svéd „házipatikáról”, kortársa, Johann Heinrich *Lange* pedig a braunschweigi népgyógyászatról ír figyelemreméltó munkát. William *Witheringnek* 1775-ben sikerült egy, az angol népgyógyászatban használt növényi keverékből elkülönítenie az erőteljesen vizelethajtó hatású *Digitalis purpurea* porát, ma is egyik legmegbízhatóbb szívyszerünket. Edward *Jenner*, a himlőoltás felfedezője (1798), eljárását angol fejőnők empirikus megfigyelésére alapozta. Mindez igazolta a felvilágosodás racionális hitű orvosainak meggyőződését, hogy a népgyógyászat misztikus eljárásai mögött olykor ésszerű megfigyelések rejlenek. (Itt jegyezzük meg, hogy *Jenner* könyvének megjelenését követően Európa más vidékein is leírtak népi himlőoltási eljárásokat, így Franciaországban Montpellier vidékén, Németországban Schleswig-Holsteinben, stb. Erdélyben *Nyulas Ferenc* (1802) és

Czakó János (1807) említi, hogy Szolnok megyében és Fogaras környékén, illetve a Beszterce-Naszód megyei Alsórépán főleg a románság körében a tehénhimlővel való oltás „*meg nem határozható időtől szokásba vagyon*”. A beteg tehén tőgyét saját tejével megmossák, s abban megfürdetik a csecsemőt. A kisdedek testen apró fakadékok keletkeznek, s így mentesek maradnak az emberi himlővel szemben).

A népi gyógyászat és a hazai gyógynövények iránti érdeklődés Erdélyben is visszhangot vert. *Felfalusi* Mihály, a Gubernium orvosa 1753-ban a felsőbbséghez benyújtott beadványában sürgeti, hogy a jövőben ne importálják itthon is megtermő gyógynövényeket. „*Ehelyett, hozzáértő szakemberek járják össze Erdély hegyeit, völgyeit, erdeit, mezeit, kutassák fel a hazai orvosságokhoz szükséges növényeket, azok lelőhelyét, bizzanak meg mezei munkásokat azzal, hogy azok mind nagyobb mennyiségben gyűjtsék a növényeket, hogy a gyógyszerészek tőlük mindig megkaphassák a szükséges mennyiséget*”.

A hazai gyógynövények feltérképezését sürgető *Felfalusi* már számol a nép gyógynövény-ismereteivel. Ez a felismerés még erőteljesebben visszhangzik *Benkő* József (1740–1841) munkásságában. *Benkő* figyelmeztet, a népi gyógyászatban rejlő potenciális lehetőségekre, s felhívja az orvosok figyelmét, hogy az erdélyi parasztasszonyok, főleg a román nők, „*mások által mellőzött növényekkel sikerrel gyógyítják betegségeiket*”.

Martinus *Lange* brassói orvos *Recensio remediorum praecipiorum Transylvanis domesticorum* (Beszámoló az Erdélyben használt házi gyógyszerekről, Offenbach, 1788) című művéről részletesebben kell szólnunk, mivel kritikailag méri fel a barcasági népgyógyászatot és programszerűen fogalmazza meg a racionális és demofil orvosi felvilágosítók elvárásait a népi gyógyászattól, a „házsizerektől”.

Lange megállapítja, hogy a Barcaságban használt „házsizerek” között sok, a tudós orvoslásból leszívárgott ismeret található. De figyelmét elsősorban azok az eredeti megfigyelések kötik le, „*amelyeket empirikusok fedeztek fel véletlenül, s ésszerű megfontolásból vagy csupán tapasztalati alapon egyik-másik betegségben alkalmazták, mielőtt az orvosok gyógyító tulajdonságaikra rájöttek volna*”.

Arra a vitatott kérdésre, élnünk kell-e vagy sem a házsizerekkel, a józan *Lange* válasza: „*Úgy vélem, hogy mindenki, aki mérlegelte, hány hasznos gyógyszert nyert az orvostudomány az empiriától, nem állíthatja azt, hogy a hasonló szerek tanulmányozása a jövőben szükségtelen lenne. Alkalmazásuk főleg az eldugottabb, félreeső helyeken indokolt. De más szempontok miatt sem kell eleve elvetnünk a házsizerek használatát. Falvakban és olyan vidékeken, ahol egyáltalán nincs gyógyszertár, alkalmazásuktól számos hasznót remélhetünk... A szegényeknél minden receptet helyettesíthetnek. Jobb egy egyszerűbb és gyengébb orvoslás, mint semmilyen*” — állapítja meg teljes joggal *Lange*. Éppen a fenti megfontolások készítetik arra, hogy a barcasági népgyógyászatot kritikai vizsgálat tárgyává tegye. Célkitűzése olyan népi gyógyszereket keresni, amelyek alkalmazásától a tudós orvoslás is eredményeket várhat, illetve felhívni a lakosság figyelmét a mérgezőkre, a veszélyesekre.

Lange kritikai felmérése kora ismereteinek színvonalán áll. Művében több oly hasznos népi gyógyeljárást jelzett, amelynek indokoltságát a modern orvostudomány is elismeri.

A XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben a debreceni füvészkör tagjai szerkesztette népszerű orvos-botanikai művek is hasonló érvekkel indokolják a nép használatát házsizerek kritikai felmérését. *Diószegi* Sámuel Orvosi füvészkönyvében (1813), többek között ezt írja: „*A házi orvosságoknak tartása és az azokhoz való*

folymódás a nép közt elkerülhetetlenül szükséges, mert bátran lehet mondani, hogy tanult orvosok segedelmével és patikai szerekkel alig él a nemzetnek ötvened része, a többi vagy csak a természetre bízta magát, vagy a házi orvosságokhoz nyúl, vagy kuruzslókat keres. . . mert hogy tudós és tapasztalt orvoshoz folyamodjon, abban vagy módja nincs, vagy akarata nincs rá, mert nem bízik, a patikai orvosságoktól iszonyodik, a költségektől fél”. Ezért véli Diószegi, hogy a „jólelkű, tanult orvosok” elemi kötelessége háziorvosló könyveket szerkeszteni a nép számára, „hogy azok által a szükségben, tanult orvos nemlétében, magokon és másokon segíthessenek”.

A racionális felfogású felvilágosítók tehát a tapasztalati elemeket hasznosították a népgyógyászatból, s azt igyekeztek a tudomány akkori ismereteinek rendszerébe beilleszteni. Eltérő optikával közelítették meg a népgyógyászatot a romantikus szemléletű filozófusok és írók. Rousseau és követői szembeállították az idealizált falusi embert és helyes életmódját a „romlott” városi ember mindennapjával és „mesterséges” művelődésével. Magasztalóan szóltak az egyszerű emberek józan életmódjáról, hatékony népi gyógyászatról. Nálunk Mátyus István (1725–1802) Ő és új diaetetica című művében anélkül, hogy a romantikának adózna, sok vonatkozásban elmarasztalta kora ésszerűtlen nevelését és hivatkozik az egyszerű falusi emberek józan tapasztalatára (az asszonyok csupán négyszer-ötször szoptatják gyermekeiket, lazán pólyázzák a csecsemőt, hogy mozgásában ne akadályozzák stb.)

Johann Gottfried Herder (1744–1803) német bölcsező és író, nyomatékosan felhívja a figyelmet a népi kultúrában rejlő kincsekre. Ő a népi művelődést minden későbbi kultúra alapjának tekinti, s ennek során hívja fel a figyelmet a népgyógyászat jelentőségére is. (Mindennal bizonyos öt tekinthetjük a korszerű etnográfia és néprajzi kutatás előfutárának.)

De a pozitív megnyilvánulások mellett a romantikus irányzat, a maga tudományellenességével, vészes következményekkel járt az orvostudományra. Novalis fennn hirdette, hogy a költő a maga intuíciójával jobban megérti a természetet, mint az észszerű és „hideg agyú” tudós. Divattá vált a tudomány ócsárlása, a hit és az intuíció magasztalása. Ezeket az „elveket” az orvoslásra is kiterjesztették. A romantikusok azt hirdették, akiben létezik hit és intuíció, minden egyetemi képzettség és tapasztalat nélkül gyógyíthat, vagyis a romantika a dilettantizmust ültette a trónra.

Egy bizonyos Van Flamm német laikus a XVIII. század közepén jelenteti meg Über die Kunst sein eigener Medicus zu sein című művét, melyben népi szerekre alapozó „önkezelést” hirdet. Josef von Goerres (1776–1840) német filozófus és történész a XIX. század első évtizedében a „német népkönyvek” egész sorozatát jelenteti meg. Orvosi „népkönyvében” Albertus Magnus középkori filozófus és alkimista tanait igyekszik egyeztetni a német népi gyógyítás misztikus elemeivel, síkra száll a drágakövek gyógyító használatáért stb.

A romantika tudományellenes magatartása hosszú időre kompromittálta a természettudományosan gondolkozó orvosok szemében a mítosz rangjára emelt, s az orvostudománnyal szemben kijátszott népi gyógyászatot. A népi eljárásokkal szembeni ellenszenvet az orvosok körében fokozta a XVIII. század második és a XIX. század első felében divatozó „természetes gyógymódok” elterjedése (Prieznietz vízkúrái, Schrott száraz diétája, Kneipp-kúra stb.). Olyan, laikusok kezdeményezte, a tudós orvoslásból kikopott és általuk újra „felfedezett” eljárásokról volt szó, melyeket kezdeményezőik minden betegség egyetemes ellenszereként harangoztak be. (Később a természetes gyógymódokat indokolt esetekben a tudós gyógyászat is alkalmazta a klinikai orvoslás segédeszközeként.)

A XIX. század folyamán a kórélettan és bakteriológia adataira támaszkodó tudományos szemlélet, az élettani, patogenetikai (kórszármazástani) és etiológiai (oki) kezelés véglegesen kiszorította az orvostudományból az ókortól örökölt „testnedvek” tanát, a humorális szemléletet, valamint a kizárólagosan tüneti kezelést. Ezzel a szakadék egyre mélyebbé vált a népi és a tudós orvoslás között. A pozitivizmus uralta XIX. század második felében az orvosok zöme a népgyógyászat egészét mint babonás hiedelmek egyvelegét elvetette. Népgyógyászati gyűjtésekkel elsősorban az etnográfusok foglalkoztak. De hamarosan bebizonyosodott, hogy magunkat szegényitenénk, ha lemondanánk a népgyógyászat racionális magvának kritikai értékeléséről.

A kémiai elemzés a népgyógyászatban használt számos növényi alkatrészben olyan alkaloidákat és glikozidákat mutatott ki, melyek jelentősen gazdagították terápiás lehetőségeinket. A kémiai vizsgálatok a népgyógyászatban bizonyos célokra használt növényekben olyan hatóanyagokat fedeztek fel, melyek jelentős segítséget nyújtottak más megbetegedések kezelésében. A legkézenfekvőbb példa a *Rauwolfia Serpentina* esete. Az indiai népgyógyászat ezt kígyómarás ellen használta. Az európai gyógyászatban a XVI. században szórványosan alkalmazták kígyómarás esetén és — nyugtató hatása miatt — pszichozisokban. Csak századunk harmincas illetve ötvenes (1952) éveiben derítették fel holland és indiai kutatók, hogy a növény egyik alkaloidja, a reserpin, hipotensív hatású; azóta is egyik leghatásosabb vérnyomáscsökkentő szerünk. Az is bebizonyosodott, hogy egyes kémiai szintetizált hatóanyagok kevésbé eredményesek mint a természetes gyógynövény-kivonatok. Ezért a XX. század második felében visszatértek használatukra.

Azonban azt sem hallgathatjuk el, hogy a népgyógyászatban nemcsak hatékony gyógynövényekkel találkozunk, de közömbös, sőt egyenesen ártalmas szerekkel is. Az állítólagos gyógyhatású növények egész légióját kell olykor elemezni, hogy valóban hatékonyra bukkanjunk. *Rácz* Gábor marosvásárhelyi professzor a fehérfolyás (*Trichomoniasis*) kezelésében használt, mintegy 34 hazai népi gyógynövényt vizsgált kísérletesen, de azokból csupán négy pusztította el valójában a megbetegedés kórokozóját, a *Trichomonas vaginalis*-t. A népgyógyászati empiria lényegéből fakadóan csupán korlátozott felismerésekre képes.

A népi állati szervterápia (organoterápia) egyes eljárásait a tudomány, ha utólagosan is, de igazolta. *Trousseau* már 1862-ben felhívta a figyelmet, hogy a népi gyógyászat a jódtartalmú édesvízű spongyák porát használja a golyva kezelésében. (Az eljárást Erdélyben is ismerik, mind *Pápai Páriz*, mind *Martinus Lange* jelzik.) De főleg a hormonokról és vitaminokról szóló ismereteink fejlődésével derült fény egyes organoterápiás népi eljárások indokoltságára. Vérhányásban Erdélyben is gyakran ítatnak friss rucavért (a hemostatikus hatás). Mészárosok, ha kezüket megvágják, az állatok veséjét tapasztják a sebre (adrenalin hatás). Anémiák és farkasvakság (hemeralopia) kezelésében az erdélyi népgyógyászat is ajánlja a pálinkában áztatott nyers báránymáját. A férfi nemzőerejének növelésére nyers vagy félig sült herét fogyasztatnak stb. Mire azonban a népi organoterápia használta szerek elméleti igazolást nyertek, a tudós orvoslás már sokkal hatékonyabb gyógyeljárásokat alkalmazott.

II.

Az orvostudomány hatásának vizsgálata a népgyógyászat alakulására — az érem másik oldala. Ez a hatás egyidős a racionális orvoslás kialakulásával, és azóta is tart.

Jóllehet a népgyógyászat erősen konzervatív jellegű, azért mégsem statikus. Abban a legtöbb változást éppen a fentről leszivárgott elméletek és gyakorlati ismeretek eredményezik. Csakhogy tudós és népi orvoslás között rendszerint „fázis-eltolódás” jön létre. A népi gyógyászat gyakran őrzi a tudós gyógyászatból rég kikopott, elavult vagy megcáfolt nézeteket.

Az orvostudomány és népgyógyászat történelmi kölcsönhatásának elemzése nem egy fogas kérdés elé állítja a kutatót. Az erdélyi népgyógyászatban pl. kétségtelenül léteznek *sajátosan* magyar, román, német népi hiedelmek és gyógyeljárások. De az évezredes együttélés és kölcsönhatás során, valamint az orvostudomány felülről jött behatása következtében, a háromféle népgyógyászat közti határ sokszor elmosódik, a sajátos vonások felderítése olykor buktatókat rejteget.

A magyar népi gyógyászat legősibb rétegét a még Ázsiából hozott gyógyeljárások és hiedelmek alkotják. Csakhogy a sámánok, táltosok használta gyógynövényekről, állati származékokról, irracionális hiedelmekről hiányoznak az írásos feljegyzések. A sámán által végzett gyógyítás lényegéről, a révületben „síp-pal-dob-bal” való gyógyításról igen keveset tudunk, s azt is az ázsiai sámánizmus analógiájából. A „táltos” egykori gyógyításának nyomai ma bizonyíthatóan csupán egyes gyermekversek utalásaiban maradtak fenn (*Roheim Géza, Bencze József*). Egyes filológusok szerint a javasember megjelölésre a főleg Erdélyben használt „néző” kifejezés is a sámánizmus maradványa lenne. Igaz, fennmaradtak a IX–XII. századból trepanált emberi koponyák. A kereszténység felvételét követően azonban a koponyalékelő népi sebészek tevékenysége is megszűnik (az egykori eljárás emlékét — ha változott értelmezéssel is — nyelvünk „agyafúrt” kifejezése őrzi). Ami a mai népgyógyászatban használt és pásztorok alkalmazta állati trepanációkat illeti, *Anda Tibor* véleményét osztjuk: romantikus felfogás az, mely az ősi trepanáló eljárások egyenes folytatását látja a mai pásztorok gyakorlatában. Más a technika, más a célzat: hasonló állatgyógyászati eljárásokkal az együttélő erdélyi népeknek is találkozzunk, s főleg túl nagy az időbeni szakadék, hogy folytonosságot tételezzünk fel.

A feudalizmus korában népgyógyászatunkra is erős hatással volt a kolostori gyógyászat. Az alkalmazott eljárások a „csizsós könyvek”, kalendáriumok révén kerültek a népgyógyászatba. Az erdélyi és magyarországi boszorkányperekről fennmaradt iratok azt is tanúsítják, hogy a boszorkányok „ismérvei”, a nekik tulajdonított „rontó műveletek” minden vonatkozásában egyeznek a *Jacob Sprenger* és *Heinrich Kraemer* dominikánus szerzetesek írta és a katolikus egyház részéről elfogadott „*Malleus maleficarum*” (Boszorkányok kalapácsa, 1478) című munkában leírtakkal.

A papi gyógyászat közvetítésével került népgyógyászatunkba a görög-római orvoslás több vulgarizált eleme is. Jellemző példa a „guttaütés” fogalmának történeti alakulása. *Galenustól* (130–201) származik a hiedelem, hogy a koponya alapján egy vércsepp (gutta) lenne felfüggesztve, mely ha leszakad, az egyén meghal. Ezt a „guttá”-ról szóló felfogást a magyar népgyógyászat átvette, de akárcsak más betegség nemtőit — a sülyt, a frászt — megszemélyesítette. A századok során a „gutta” mint a rontó hatalom fogalma elhalványodott, és értelmezése egyre jobban közeledett az orvostudományban használthoz az agyvérzéshez.

Valószínűleg igaza van *Oláh Andornak*, hogy az ősi magyar hitvilág — animista szemléletével egyezően — csupán a „gonosz szellemeket” és a betegség-okozó „fuvalatokról” szóló hiedelmeket ismerte. A középkori humorális szemlélet — az ún. „galenizált hippokratizmus” — vulgarizált formája, a „jó és rossz vérről” szóló felfogás, népgyógyászatunkba a XVI. századtól megjelenő herbáriumok és népszerű-

sítő orvosi írások révén hatolt be, s az új szemléletet a nép beillesztette hagyományos hiedelemvilágának koordinátái közé.

Ugyancsak a skolasztikus orvostudományból szivárgott alá népgyógyászatunkba a betegségeket a „levegő megromlásával” és „ártalmas kigőzölgésekkel” magyarázó „miazma”-tan is. A humoralizmus és a miazmatan a népgyógyászatunk világában ma is uralkodó felfogás, vagyis *Oláh* Andort idézve megállapítható, hogy népi hiedelmeink „kóroktani szemlélete” megrekedt a tudós orvoslás XVII. századi szintjén. Mert ha népgyógyászatunk a megbetegedések fertőző voltáról szóló nézeteket az egyes kórállapotoknál el is fogadja, azokat végső fokon alárendeli hagyományos, animista, humorális nézeteinek, a miazmatannak.

Népgyógyászatunk jelentős részét a gyógynövények alkotják. Hogyan viszonylanak egymáshoz a népgyógyászatunk és a mai tudós orvoslás használta gyógynövények? Erre a kérdésre a gyógyszer-tan és egyben az erdélyi népgyógyászat avatott ismerője *Rácz* Gábor adja meg a választ.

a) Egyes gyógynövények használata mind a népi, mind a tudós orvoslásban ma is azonos (mezei zsurló, boróka, fekete bodza, kamilla). Olyan gyógynövények ezek, melyek vagy a tudományos gyógyászatból kerültek a népi orvoslásba, vagy az orvostudomány használatukat a néptől tanulta és később kísérletesen igazolta.

b) A konzervatív népgyógyászat olyan gyógynövényeket is használ, melyeket a tudós orvoslás, amelyből átvette, időközben elhagyott, mivel hatástalanoknak bizonyultak (fehérmályva, istenfa, derece-fű).

c) Egyes gyógynövényeket mind a népi, mind a tudós orvoslás használ és alkalmaz, de eltérő javallattal. Így például a vadgesztenyét a népi orvoslás reumás bajok esetén, az orvostudomány viszérgyulladásokban ajánl.

d) A népgyógyászat olykor az orvostudományban is használt gyógynövények rokon fajaival él. Így például nem *Inula Helenium*ot (örvénygyökér) használ, hanem más *Inula*-féléseket.

e) Népgyógyászatunk sok olyan gyógynövényt alkalmaz, melyeket a tudós gyógyászat nem ismer. Ezek kísérletes vizsgálata föltétlenül szükséges, ugyanis több kutatócsoport, köztük a marosvásárhelyi is bizonyította egyesek hatékonyságát. A varjúmák (*hibiscum trionium*) például kitűnő vizelethajtó, a jezsamen (*Philadelphus coronaris*) a fehérfolyás kezelésében igen hatékony.

f) Mérgező, igen erős hatású növényeket is alkalmaz népgyógyászatunk (fehér akác levele, gyöngyvirág levele, bolondító beléndek). Jóllehet adagolásában a nép is igen óvatos, használatuk mégis eleve veszélyes, halálos kimenetelű lehet.

A népi és a hivatalos gyógyászat jelenlegi viszonya — ahogy ez az erdélyi gyógynövények ellenőrzése során kiderül — útmutatóul szolgálhat az erdélyi népgyógyászat múltjának tanulmányozásához is. Aki a hazai „sajátos” „honos” magyar gyógynövényeket kutatja, annak mindig szem előtt kell tartania két alapvető tény: a történelmi elemzés azt tanúsítja, hogy a tudós gyógyászat hatása népgyógyászatunkra a századok folyamán igen jelentős volt, s az erdélyi magyar, román és német népgyógyászat, kölcsönhatásuk következtében, számos analóg eljárással él.

A népi gyógyászat hatásával tudós orvosi és orvosbotanikai műveink keletkezésére, illetve az utóbbiak befolyásával a népi gyógyászat kibontakozására számos közlemény foglalkozik. *Mélius Juhász* Péter *Herbariuma* hatását tanulmányozva állapíthatta meg *Halmi* János, hogy az abban foglalt gyógynövények egy részét hasonló javallattal ma is használják Békés megyében.

Grynaeus Tamás, a magyar népgyógyászat jeles kutatója figyelmeztet arra, hogy a dorozsmai gyógyító asszonyok (Szeged környékén), mintegy 20 olyan gyógynövény-nel élnek, amelyet azonos vagy hasonló megbetegedésekben egyaránt ajánl *Melius Juhász* Herbariuma, *Lencsés* György *Ars Medicaja* (XVI. század utolsó negyede) és *Pápai Páriz* Ferenc *Pax corporisa*. A három hazai orvos-botanikai és orvosi mű gyógynövény javallatainak feltűnő egyezését egymással és a dorozsmai asszonyok mai gyakorlatával, *Grynaeus* arra vezeti vissza, hogy e szerek a magyar népi gyógyászatból kerülhettek tudós könyveinkbe. Ez a magyarázat tetszetős, de az igazság minden bizonnyal, sokkal összetettebb. Kétségtelen, hogy *Pápai Páriz* műve megírásakor a népi gyakorlatból merített. Közvetett bizonyítékaink vannak arra, hogy *Lencsés* az *Ars Medica* szerzője, kora népgyógyászati ismereteiből is sok mindent átvett. *Melius Juhász* Péterrel kapcsolatosan azonban semminemű hasonló bizonyítékunk nincs.

A magunk részéről sokkal valószínűbbnek tartjuk a fordított magyarázatot, vagyis hogy a magyar népgyógyászat — s vele együtt a dorozsmai asszonyok — a tudós gyógyászatból leszivárgott ismereteket használnak mai gyakorlatukban. Ami a *Melius Juhász*, *Lencsés* György és *Pápai Páriz* művében szereplő gyógynövények hasonló terápiás felhasználását illeti, aki valamelyest is foglalkozott a XVI–XVII. század európai orvostudományával, ebben semmi meglepőt nem talál. A gyógyeljárások ez idő tájt rendkívül hasonlóak, a szerzők egymás tapasztalatát gátlástalanul kölcsönzik, s a kor orvosi etikájával ez teljesen összeegyeztethető, abban senki kivetni valót nem talál. Annak a tételnek a bizonyítására, hogy a dorozsmai gyógyító asszonyok gyakorlata a tudós orvoslásból leszivárgott ismeret, s nem az ősi forrásból származó, melyből *Melius Juhász*, *Lencsés* és *Pápai Páriz* egyaránt merített, néhány érvet sorakoztatunk fel.

A Herbarium botanikai és nyelvészeti anyagának tanulmányozói (*Gombóc* Endre, *Halmi* János, *Szabó* Attila) megállapították, hogy *Melius Juhász* műve több mint 1500 receptet és 1236 növényelnevezést tartalmaz. Ezek közül jónéhány maga *Melius Juhász* szóalkotása. A XVI. században már létezik egy meglehetősen gazdag, magyar nyelvű botanikai terminológia. *Melius Juhász* felhasználta *Clusius-Beythe* magyarországi flórafelmérését, *Murmeli*us, *Sziksza*i *Fabricius* Szóljajstromának gyógynövényelnevezéseit, s azokat saját munkásságával gazdagította: így a magyar flóra azonosításában elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Ismerjük *Melius Juhász* Herbariumának forrásait. *Lonicerus*ből, *Matthiolus*ból és antik forrásokból vette át gyógynövényei leírását és azok gyógyjavallatait. Arra viszont semmi adatunk nincs, hogy akár egyetlen gyógynövénynek általános terápiás javallatait a magyar népgyógyászatból merítette volna. (Ami természetesen nem zárja ki azt, hogy a Herbariumba szórványosan tudós forrásokból átvett javallatok mellett, egy-két hazai népi használatot is ne iktathatott volna be.) Sok gyógyeljárást után szerepel a megjegyzés: „próbált dolog”. Hogyan értelmezendők e szavak? Megítélésünk szerint egyetlen módon: maga *Melius Juhász* vagy ismerősei bizonyosodtak meg a szer hasznairól ebben vagy abban a betegségben.

Honnan akkor *Melius Juhász* és *Lencsés* gyógynövényeinek — *Grynaeus* által kidomborított — egyezése? A közös európai tudós forrásokból!

Gál Simó Julianna, a marosvásárhelyi gyógyszerészeti karon államvizsga dolgozatában (A gyomorbél megbetegedések terápiája a XVI. századi *Ars Medica* című kéziratban, 1978.), megállapítja, hogy a *Grynaeus* által jelzett növényekből mind *Melius Juhász* mind *Lencsés*, mind a dorozsmai asszonyok használják: a katángkó-

rót, a fehérürmöt, a fodormentát, a kisezerjófűt, a lósóskát, a sárgagyopárt, a kamilla-teát.

Gál Simó Julianna vizsgálataiból azonban az is kiderül, hogy a gyomor-bél megbetegedésekben azonos javallattal *Mélius Juhász* és *Lencsés* sok más gyógynövényt is egyformán ajánl: a mandulafa, a birsalma, a somfa, a cserfa magját, virágát, levelét, a tölgyfa bugát, a terpentint, az eper illetve szederfa gyökerét, citromot, narancsot, porcsinfüvet, sárga kerepet, pápafűt, aloét, ökörfarkkórót, izsópot stb., s a magyarázat is kézenfekvő, valamennyi a XVI. század tudós gyógyászatának elfogadott szere volt, akárcsak a *Grynaeus* idézte növények.

Lencsés *Ars Medicájának* gyógynövényei csak forrásainak ismeretében értelmezhetők. Előljárában jegyezzük meg, hogy ez a kéziratos orvosi mű, mai ismereteink szerint, a Nagyváradon illetve Gyulafehérváron élt *Lencsés György* alkotása. Az eredeti kézirat előbb Enyedre, majd mintegy 200 évvel ezelőtt Marosvásárhelyre került. A XVII. századi másolati példány Váradon keletkezhetett, majd Erdőszádára jutott (Szatmár megye). A XVIII. századi példányt a Maros megyei Erdőszentgyörgyön másolták, és rövidesen a marosvásárhelyi Teleki tékába került. Így hát az eredeti mű és másolatai Erdélyen kívül *alig gyakorolhattak hatást*. Ami a kézirat terápiás forrásait illeti, sikerült megállapítani, hogy szerzője *Pier Andrea Matthioli* (1501–1577) és *Petrus Bayrius* (1468–1558) korában közkézen forgó műveiből merített. Nem sikerült még felderíteni az *Ars Medica* terápiás fejezeteinek *fő forrását*, de kétségtelen, hogy a gyógynövények zöme – a *Grynaeus* által idézettek közül több is – összetett vényben szerepel, pontos adagolással, a nürnbergi súlymértékekben kifejezve, ami kétségtelenül népi eredetük ellen szól. *Lencsés György* azonban minden bizonnyal „házi eredetű” gyógynövényeket is felhasznált műve szerkesztésében.

Az *Ars Medica* kutatói ugyanis felderítették, hogy a kéziratban mintegy 30 gyógymódot követően szerepel Erdélyben illetve Magyarországon élt kortárs orvosok, papok, közéleti férfiak stb. neve, mint akik ismerték illetve alkalmazták az adott gyógymódot. Minden bizonnyal nemzedékről nemzedékre szálló népi gyógyeljársokról, ill. a nemesi udvarokban alkalmazott gyógymódokról van szó. De ugyancsak népi eredetűnek tekinthetők az *Ars Medicában* azok a gyógynövény alkalmazások is, melyeket nem követ az adagolás megjelölése. (A *Grynaeus* említette gyógynövények közül is egynéhány.)

Az *Ars Medica* ezen gyógynövényeinek „honos” jellegét azonban még ez nem bizonyítja. *Hovorka* és *Kronfeld* az összehasonlító népgyógyászatról szóló kitűnő munkájában több, *Grynaeus* által felsorakoztatott gyógynövény szerepel, hasonló javallattal, a környező népeknél (románok, csehek, szlovákok), a görög-római orvoslásból (*Dioszkoridesz* illetve *Plinius* antik műveiből) kölcsönözten. Szeged környékére tehát a szóbanforgó növények igen sok forráson keresztül juthattak el.

Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa* kétségtelenül igen elterjedt mű volt a maga idejében. Két évszázad alatt 11 kiadást ért meg, több kéziratos példánya is közkézen forgott, s jelentősen befolyásolta a magyar népgyógyászatot, s abból maga is merített. Csakhogy *Pápai Páriz* népi szereinek megítélésében is óvatosság szükséges. Amióta Nagy Géza és Lázár Szini Karola feltérképezte az egykori enyedi orvos bázeli jegyzeteit, illetve Nagy Géza gondosan átvizsgálta egykori könyvtárát, a könyveiben szereplő bejegyzésekkel és aláhúzásokkal, kétségtelenné vált, hogy a *Pax corporisban* több olyan recept szerepel, melyet szerzőjük Johann Georg *Michaelis* (1606–1667) lipcsei, illetve Johann Caspar *Bauhin* (1606–1685) bázeli tanárok előadásain készített jegyzeteiből kölcsönözött. Daniel *Sennert* (1577–1637) ismert jatrokémikus nevét

maga *Pápai Páriz* is többször idézi művében. Egyes receptek Otto *Brunfels* (1478–1543), illetve *Philippus Grünlingius* (?–1667) műveiből származnak. Több a *Pax corporis*ban szereplő tősgyökeres magyar népi eljárás benyomását keltő recept, vény modellje a felsorolt művekben olvasható. Sokszor ajánl *Pápai Páriz* jatrokémikusok bevezette vagy exotikus szereket (vas, minium, kámfor, gyanta, szenna stb.), amelyek szintén nem a honi népgyógyászatból származnak.

Tagadhatatlan *Pápai Páriz* egyik elévülhetetlen érdeme, hogy a kora gyógyászatában használt gyógynövényeket itthon megkereste, s könyvében népi nevükön jelölte. Különös lélektani érzéssel olvasójának mintegy támpontot nyújt, amikor felsorolja az ismert népgyógyászati elnevezéseket, fogalmakat, szereket. *Pápai Páriz* a hazai népgyógyászat számos eljárását beillesztette művébe, sőt racionális indoklással alkalmazta az addig empirikusan használt gyógynövényeket, melegítőes, izzasztós eljárásokat stb.

A demofil szándék és az előkészület latin-magyar, magyar-latin szótárára (1708), egyaránt szerepet játszott abban, hogy *Pápai Páriz* következetesen törekedett minden külföldön megismert gyógynövény magyar megfelelőjét azonosítani. Ezt tanúsítja többek között a kéziratban maradt *Nomenclatura Herbarium* (1702), amelyben mintegy 700 növényt sorol fel, magyar és latin elnevezéseikkel.

Mindez azt tanúsítja, hogy *Pápai Páriz* sokat tanult a néptől, de ahogy *Vajkai Aurél* joggal hangoztatja, a „*nép talán még többet tőle*”. Sok, a mai magyar népgyógyászatban honos eljárás az évszázadok során *Pápai Páriz* művéből szállt alá a néphez. Még az 1950-es évek elején is akadt „népi gyógyító” a székelyföldi Oklándon, akinek egyetlen bibliája a *Pax corporis* egyik szakadozott példánya volt.

De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a *Pax corporis*ban szereplő, több népi fogantatású gyógyító eljárás a szomszédos népeknél is ismeretes. *Hovorka* és *Kronfeld* összehasonlító népgyógyászatából az is kiderül, hogy a *Pápai Páriz* által „magyar terjének” nevezett fokhagymát a szomszédos népek is számontartják mint gyógynövényt, sőt a szlovákok is „népi terjének” nevezik.

Anélkül, hogy népgyógyászatunk tapasztalati anyagának értékét kisebbiteni akarók, vagy elhallgatni tudós alkotásainkra gyakorolt befolyását, olyan esetekben, amikor *analóg* eljárásokra bukkanunk a hazai orvosi folklórban és a XVI–XVIII. századi orvosi könyveinkben, az objektivitásnak tartozunk azzal, hogy ne csak a népi befolyás lehetőségét mérlegeljük a tudós alkotásokra, hanem a fordított, sokkal gyakoribb folyamattal is számoljunk: a tudós könyveinkben szereplő gyógyeljárások szálltak alá a néphez, vulgarizálódtak, kerültek a népi gyógyászatba. Megállapítani azonban az időpontot, amikor, és a forrást, amelyből a népgyógyászat ezt vagy azt az eljárást tudós könyveinkből átvette, annál nehezebb, mivel a XVIII. században elkezdett magyar nyelvű orvosi és orvos-botanikai művek elterjedtségükénél fogva ugyancsak hathattak népgyógyászatunkra. Márpedig ezekről a művekről ma már ismeretes, hogy nagyjából európai források alapján készültek, szakszerű vagy kevésbé szakszerű komplikációk.

Juhász Máté *Házi különös orvosságok* című műve több kiadást is megért. Számos népi gyógyeljárás és babona visszhangzik benne. *Ernyei József* azonban kimutatta, hogy szerzője főleg *Lonicerus* és *Tragus*, *Pápai Páriz* és a „*ganajpatika*” magyar apostola, a pozsonyi *Ruland János Dávid* (1585–1648) művéből merített.

A *chirurgus Ernyei József*, a *Falusi ember patikája* (1802) című népszerű munka szerzője, a belgyógyászati megbetegedések terápiáját *Anton Störck*től (1731–1803), a sebészetieket *Josef Jakob Plenkt*ől (1773–1807), a „*hasznos orvosságokat*” a dán

K. Weber munkájából vette át. Népi szer — néhány érlelő, lágyító, gyulladáscsökkentő növényi keverék — főleg a sebészeti részben szerepel.

Külön méltatást érdemelne a debreceni botanikai iskola képviselőinek, Csapó Józsefnek és Diószegi Sámuelnek munkássága, kik kettős célt tűztek maguk elé: a növénytan, a „scientia amabilis” népszerűsítését és a nép gyógyászatának gazdagítását. Tudós forrásaikról maguk számolnak be.

Bencze József jegyzi meg, hogy a XVIII—XIX. században orvosok mellett tudós chirurgusok, nemesi családok képviselői, számadók, patkoló kovácsok, falusi tanítók több kéziratot, népgyógyászatunkra erősen ható művet alkottak. Közvetítésükkel került el hozzánk a — főleg német fogantatású — Naturheilkunst (és szaporodtak falvainkban a „természetes gyógymódokat” alkalmazó kuruzslók).

A felülről való leszívargás nyilvánvaló példái az olyan patikai szerek mint a higany, a rézgalic, a „szülőpor” (a kinin) használata, de a XX. század népgyógyászatába már a jodtinctura, az egészségügyi szesz, az aspirin, a piramidon is bevonult.

A természettudományos művelődés terjedésével a falusi lakosság soraiba egyre inkább behatol a korszerű orvosi szemlélet. Vajkai Aurél már 1943-ban megállapította — s tétele napjainkban hatványozottan érvényes —, hogy a népgyógyászat ma már mozaikszerű képet mutat, s abban a nép ősi hitvilágának töredékei, a helytálló tapasztalati megfigyelés mellett igen sok, az orvostudományból kikopott, elavult nézet található, egymással igen laza összefüggésben.

A szocializmus éveiben az orvosi ellátás a falura is kiterjedt. A természettudományos gondolkodás, a kötelező általános oktatás, az egészségügyi nevelés egyre szélesebb falusi néprétegekre hat. Egységes népi orvoslásról ma már alig beszélhetünk, a népi gyógyítás hatóköre is egyre szűkül. Ezt tanúsítják az utóbbi években Erdélyben, a Kászoni medencében, a Gyimes völgyében, Kalotaszegen végzett népgyógyászati felmérések. Hasonló következtetésekhez jutott végzős hallgatónk Batiz Etelka Mercedes Adalékok Kovászna megye népgyógyászatának megismeréséhez (Vargyas, Felsőrákos) című államvizsga dolgozatában (1978). Egybevetve gyűjtését a század elején az Ethnographia című folyóiratban közölt tanulmányok anyagával a mai Kovászna megye egykori hitvilágáról és népi gyógymódjairól megállapította, hogy azok — főleg az animista fogantatásúak — jelentősen beszűkültek. Vargyas és Felsőrákoson a nép elsősorban gyógynövényekkel és fizioterápiás eljárásokkal él. Ismerik még a vízvetést, az önöntést, ráolvasnak: árpára, szemölcsre, falatra. Szívósnak bizonyul a népi signatúra tan: vérvezelés, fehérfolyás és sárgaság gyógyításában hasonló színű növényi termékekkel élnek stb. Sok a felülről leszívargott gyógymód, piramidon, aspirin, szódabikarbóna, keserűs, egészségügyi szesz stb.

Az erdővidék mintegy 60 gyógynövényéből mintegy 20 hasonló, illetve azonos javallattal használatos mind a tudós, mind a népgyógyászatban, 11 gyógynövény esetében a javallatok eltértek egymástól. Használják még 29 olyan növényt, amelyről a tudományos gyógyászat nem tud. A farmakológia által felderített hatóanyagaik alapján Batiz Etelka arra a következtetésre jut, hogy több, csupán a nép használta gyógynövény feltétlenül megérdemelné a tudományos utánvizsgálatot, terápiás lehetőségeinket bővítve.

A népgyógyászat múltjának kutatója napjainkban, amikor a népgyógyászat eltűnően van, akkor jár a helyes úton, ha nem csupán a múltat kutatja, hanem igyekszik a múltat a jelen szolgálatába állítani, vagyis segíti a maga adataival azok munkáját akik feltérképezni igyekeznek a mai Erdély — területenként eltérő — népi hiedelmeit és gyógymódjait, szem előtt tartva az erdélyi magyar, román, német népgyógyászat

sajátos és közös vonásait; a kölcsönhatást, mely az évszázadok folyamán szükségszerűen kialakult, s az egyes népi gyógyászatok egyedi vonásait. Azok ui. a népi kultúra és hitvilág ma is élő töredékei, s a tárgyi és szellemi néprajzkutatás hatókörébe tartoznak. E sajátosságok felderítésében az összehasonlító nyelvészet és néprajz, a régészet és az orvostörténelem egyaránt értékes segítséget nyújthat.

Mert történelmi nézőpont és perspektíva nélkül sem népgyógyászatunk múltját, sem jelenét nem érthetjük meg.*

* A szerző dolgozata első felében általában a népi orvoslásról, legalábbis az európai népi orvoslásról beszél. A második részben már jöszerevel csak a magyar népi orvoslásról, s azon belül is főként a népi gyógynövény ismeretről és felhasználásról. Az előbbi esetben téves általánosításokra alkalmat adó szükségtelen tágitásról van szó. (Hiszen olyan eltérő pl. a mediterrán és az északi, a nyugat- és kelet-európai népi orvoslás: ezek a népek oly eltérő kulturális hatásoknak voltak vagy lehettek kitéve.) A második esetben — véleményem szerint helyesen — *leszűkíti* vizsgálódását a magyar anyagra: így az előbb említett hiba lehetősége csökken. További szűkítés történik azonban már eleve, amikor ismételten csak a népi orvoslás „tapasztalati és racionális magvá”-ról vesz tudomást. Nem csak azért, mert koronként és egyénenként más-mást tartanak racionálisnak, de azért is, mert — mint a szerző is írja — a kettő elválasztása lehetetlen, s mert nem csak az empirikusan igazolható hatott és hat (l. Ackerknecht). E tágitás ill. szűkítés oka kézenfekvő: nagyon kevésbé tudjuk, milyen volt a honfoglalás előtti, a középkori és a 17. századi magyar népi orvoslás. *Csak a mai adatokból visszakövetkeztetve* e korokra, igen súlyos tévedéseket követhetünk el. Terméketlen lenne a „melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás”, a népi vagy a hivatalos orvoslás; melyik hatott (előbb) a másikra. . . stb. vitát provokálni. Ehelyett legyen szabad javasolnom a mai és régebbi korok népi orvoslásának intenzív, elfogulatlan és a priori feltételezésektől mentes kutatását. Akkor talán elkerülhetők lennének a régi, tiszteletre méltó szerzőktől származó, de nem mindig bizonyított vagy bizonyítható elméletek, sablonok, melyek elseje a szerző által is sokszor idézett „felülről leszivárgás”. Mindaddig ui., amíg nem tudjuk, hogy Melius, Lencsés, Pápai Páriz külföldi forrásokból származó gyógymódjai mikor és hogyan, milyen úton-módon „szivárogtak le” (erre a szerző is utal), addig ez *csak feltevés*. Ha a korabeli írástudók számára és az egy főre eső kiadott könyvek számát nézzük, még nehezebb elképzelni. S mi volt, mi lehetett a könyvnyomtatás kora előtt? Mivel magyarázzuk a Schlägli, a Murmelius-féle; a soproni és a gyöngyösi szöveggyűjteményeket, a kolozsvári glosszák gazdag növénynév anyagát? Ismerve — és jobb híján visszavetítve — a mai köznépi gyógynövény-ismeret pragmatikus voltát (hogy ti. csak azt ismerték és nevezték meg, amit tápláléknak, takarmánynak, festő-, és gyógynövénynek használtak); ismerve továbbá a pásztorok (Herman Ottó) és a rokon pásztornépek (Diószegi Vilmos) növényismeretét, kételkednünk kell abban, hogy csak a „versunkenes Kulturgut”-ból táplálkozott a magyarság és szomszédnépeink (gyógy)növény ismerete. Élesebben fogalmazva: ha a magyarság dallamait, nyelvét megőrizte, akkor miért éppen csak orvoslását, növényismeretét kellett reneszánsz szerzőktől kölcsönöznie? És: valószínűleg más a nagyasszonyok, nemesek, papok, tanítók szóban hagyományozott vagy kézíratos könyveikből, leveleikből megismerhető orvoslása és más a korabeli népi orvoslás. (Ehhez is lehetne recens párhuzamokat idézni.)

A „gutá”-val sem állunk jobban: nemcsak azért, mert a feltételezett folyamat (átvette — áthasonította — majd ismét közeledett a hivatalos orvostudományhoz) túlságosan bonyolult; hanem azért is, mert sem nyelvészeti, sem történelmileg nem igazolt a gutta (lat.) — gutta (magy.) szó- és fogalomszármazás. Könnyen lehet ez is egyike azon conjectúráknak, melyek egyik műből automatikusan mennek át a másikba.

IRODALOM

1. Anda Tibor: Recherches archeologiques sur la pratique médicale de l'Hongrie à l'époque de la conquête du pays. In: *Acta Archeologica* III. 1951. 3–4, 254–316.
2. Batiz Etelka M.: *Adalékok Kovászna megye népgyógyászatának megismeréséhez (Vargyas, Felsőrákos)*. (Államvizsga dolgozat), Marosvásárhely, 1978.
3. Bologa, V.: Etnoiatrie-iatrosófie, in: *Despre medicina populara romaneasca*. Bukarest, 1970. 9–23.
4. Bologa, V.: Die Verflechtung der Europäischen Medizin mit der Volksmedizin... *Etno-medicin*, 1971, (II), 1, 173–189.
5. Bencze József: A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1961. 21–22. 140–204.
6. Bencze József: Ösmagyar motívumok orvostörténeti maradványainkban. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1960, 17. 65–93.
7. Diepgen, Paul: Volksmedizin und Wissenschaftliche Heilkunde. *Sciencia*, 1958, (LII) nr. 5, Klny. 1–7.
8. Ernyei József: „A házi különös orvosságok” szerzői és forrásai. *Etnographia*, 1908, 4. füzet, 34–35.
9. Gál Simó Julianna: *A gyomorbél megbetegedések terápiája a XVI. századi „Ars Medica” című orvosi kéziratban*. (Államvizsga dolgozat) Marosvásárhely, 1978.
10. Grynaeus Tamás: Gyógynövény árusok Szegeden. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1964, 30. 89–126.
11. Halmai János: Adalékok a Herbarium orvosbotanikai ismeretéhez. *Comm. Bibl. Hist. Med. Hung.* 1962, 23. 281–395.
12. Hoppál Mihály–Törő László: Népi gyógyítás Magyarországon. *Etnomedicine in Hungary*. Bp., 1975, 13–177.
13. Hovorka, Oscar–Kronfeld, Artur: *Vergleichende Volksmedizin*. I–II. Stuttgart, 1908.
14. Molnár Gyula: Népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. *Comm. Hist. Artis Med.* 1969, 48–49. 195–205.
15. Nagy Géza: Bevezető Pápai Páriz Ferenc *Békességet magamnak, másoknak* című kötetéhez. Bukarest, 1977, 5–135.
16. Nyulas Ferenc: *Kolozsvári tehénhimlő*. Kolozsvár, 1802.
17. Oláh Andor: Szemelvények Békés megye járványtani megfigyeléseiről, elképzeléseiről. In: *Népi gyógyítás Magyarországon*. Bp. 1975, 259–273.
18. Rácz Gábor–Laza, Aurel–Coiciu, Eugenia: *Gyógynövények*. Bukarest, 1976.
19. Roheim Géza: Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben. *Etnographia*, 1912, 360–362.
20. Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Tudomány és művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977.
21. Szabó Attila: Bevezetés Melius Juhász: *Herbariumá*-hoz. Bukarest, 1978. 5–89.
22. Török István: Pápai Páriz feljegyzései. *Magyar Nyelvőr*, 1900, (XXIX.) 363–366.
23. Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat a Borsavölgyében*. Kolozsvár, 1943.

Résumé

L'ethnomédecine exerçait toujours une influence sur la médecine savante, dès l'origine des services médicaux jusqu'à nos jours. La médecine des anciens peuples de l'Est et du terrain méditerranéen puise déjà largement à l'expérience populaire, en employant sa matière tantôt globalement, tantôt sélectivement. Au cours de l'évolution les méthodes ethnomédicales tombent en oubli de temps en temps, se disparaissent comme l'eau karstique pour resurgir avec d'autant plus de force et s'unir de nouveau avec la grande rivière unique de la science médicale.

Les «Hortuli» médiévaux, ces poèmes didactiques sur les plantes médicinales se servent de l'expérience populaire, et ainsi les personnages célèbres de la renaissance médicale, le chirurgien Ambroise Paré, l'interniste Theophrastus Paracelsus et les autres. Après la découverte de l'Amérique et la circumnavigation de la Terre, la thérapeutique des nouveaux continents entre dans la science médicale, parfois tout de suite (kinin), parfois avec un long retard (feuille de coca).

Les «Herbiers» médicaux des 16–17e siècles se profitent en toute Europe de l'expérience populaire. Mais la renaissance véritable de l'ethnomédecine arrive au 18e siècle. La médecine des lumières cherche à exploiter la partie empirique de l'ethnomédecine et la mettre en service de la thérapie. La découverte de l'effet diurétique de la feuille de la digitale (Withering), l'introduction de la vaccination (Jenner), etc. augmentent aussi le crédit des traitements populaires. En Transylvanie, Mihály Felfalusi, médecin de gouvernement demande déjà en 1753 la mise en valeur de l'expérience populaire, et cette tendance est continuée par József Benkő. En 1788, Martinus Lange de Brassó rédige une monographie sur l'ethnomédecine dans la région Barcaság, et recommande de pratiquer son noyau empirique dans les villages sans médecin. La tendance romantique dans la première moitié du 19e siècle oppose l'ethnomédecine dont on fait du mythe à la médecine savante, et la coupure entre les deux sortes de thérapeutiques augmente encore au temps de la vogue sans critique des méthodes curatives naturelles.

Le 20e siècle approche de l'ethnomédecine sur une nouvelle base expérimentale, cherchant à découvrir les agents actifs des méthodes curatives végétales, le mécanisme d'action des traitements rationnels d'origine animale ou autre.

L'influence de la médecine savante sur l'ethnomédecine hongroise est indoutable, mais — comme la thérapeutique des anciens Hongrois est peu connue, d'autre part puisque l'ethnomédecine des peuples transylvanés (des Hongrois, des Roumains, des Saxons) s'entre-pénétrait — la détection des éléments filtrant d'au-dessus pose souvent des questions délicates au chercheur. Sans doute, la conception pathologique de l'ethnomédecine hongroise a beaucoup de ressemblance avec la vue hippocratique galénisée qui règne dans la médecine des 16–17e siècles. Mais il existe un déphasage entre les traitements utilisés par la médecine savante et par la médecine populaire en tant que l'ethnomédecine garde encore aujourd'hui des méthodes curatives empruntées de la médecine savantes que celle-là a abandonnées il y a déjà longtemps.

En analysant l'«Herbier» de Péter Melius Juhász, le manuscrit «Ars Medica» de György Lencsés, l'oeuvre de pionnier de Pápai Páriz intitulée «Pax corporis», l'auteur arrive à la conclusion que la plupart de leurs méthodes sont empruntées de la thérapeutique savante et influençait aussi la thérapeutique populaire. Ces conceptions exerçaient une influence encore plus étendue sur l'ethnomédecine hongroise par les oeuvres médicales de vulgarisation parues au début du 19e siècle, comme p. e. «Médicaments spéciaux domestique» de Máté Juhász ou bien «La pharmacie du villageois» de József Erneyi. Cette influence dure jusqu'à nos jours (l'alcool hygiénique, traitements mercuriques de l'ethnomédecine présente). Mais cela n'exclut pas la vérité de la thèse que l'ethnomédecine gardait jusqu'à nos jours ses propres méthodes anciennes, mais en manque des preuves positives on ne sait que très peu sur leur origine.

J. SPIELMANN, Prof. Dr. med., D. Sc.

Institute of the History of Medicine and Pharmacy
at the Medical University of Tirgu-Mures

Institut de medicina și farmacie
R-4300 Tirgu-Mures, Str. Gh. Marinescu 38, Roumania

A NÉPGYÓGYÁSZATI ADATOK ÉRTÉKELÉSE*

RÁCZ GÁBOR

A népgyógyászati ismeretek Európában a XIX. század derekáig folyamatosan gyarapodtak, majd az egyre jobb orvosi ellátás és a gyógyszeripar fejlődése következtében nagyjából megrekedtek a régi szinten. A népgyógyászat nálunk sem gazdagszik már, de a régi ismeretek ideig-óráig még megőrződnek. Legsürgősebb teendőnk e téren a napjainkig fennmaradt adatok összegyűjtése.

A népgyógyászati eljárások azokból az évezredekéből, évszázadokból származnak, amikor a fájdalom enyhítésére, sebek kezelésére, különböző betegségek befolyásolására csak a környezet által nyújtott lehetőségek: ásványi anyagok (ásványvizek), növények és állati termékek álltak rendelkezésre. Az ember minden kínálkozó, a természetben megtalálható lehetőséget kipróbált, a kezelés eredményét megfigyelte, a megfigyelés eredményét pedig továbbadta. Ami bevált, az elterjedt, ami teljesen haszontalannak bizonyult, feledésbe merült. A mai empiriás ismeretanyag ezért egy hosszú kiválogatás végeredményének tekinthető. A sok ezer lehetőség közül (például a nálunk vadontermő kb. 3000 virágos növényfaj közül) csupán annyit használtak fel, amennyivel reális vagy vélt eredményeket értek el (kb. 300 fajt).

A megfigyelésen, kipróbáláson alapuló empiriás ismeretek mellett a népgyógyászatot mágikus, misztikus elemek is jellemezték. Ezek egyrészével elért, ideig-óráig tartó eredmények ma már szintén magyarázhatók (pszichoterápia). Amennyiben a népgyógyászati szer valóban hatásosnak bizonyult — és jobb híján gyakran annak bizonyult — napjainkig ez a misztikus „burok” rendszerint szép lassan lekopott, elmaradt.

A népgyógyászatban használt ásványi, növényi és állati termékek hosszú időn keresztül fennmaradásának egyik oka tehát hatásosságukban és a hagyomány erejében keresendő, másik oka viszont a könnyű hozzáférhetőség. Nálunk az első patikák a XV. század végén létesültek, de nagyobb számú, kezdetben csak városi gyógyszerterát a XVIII. században alapítottak. A patikai szerek beszerzéséért a falusi lakosoknak nagyobb távolságra kellett elmennie, a gyógyszer ára is borsos volt, ezért a régi, bevált orvosságokról nem mondhatott le egykönnyen. A népgyógyászati szerek között feltűnően sok a kézügyben levő, egyéb célból termesztett növény: hagyma, fokhagyma, torma, káposzta, burgonya, sárgarépa, alma stb.

A népgyógyászat a tárgyi néprajz jól körülhatárolt területe. Felmérése és értékelése lényegesen lemaradt a néprajz többi területéhez viszonyítva. Ennek kettős oka van:

* A Magyar Gyógyszerészeti Társaság Gyógynövény Szakosztályának „A népies gyógyászat szerepe a modern gyógyszerkutatásban” témakörrel Pécsen, 1972. október 28-án rendezett ankét főreferátumának kiegészített szövege. A kiegészítésekért köszönetünket fejezzük ki Babulka Péter kertmérnöknek.

egyrészt sokoldalú ismereteket, több szakember közreműködését igényli: a néprajzosok, nyelvészek, tudománytörténészek közreműködésén kívül a felmérés szakaszában biológusokra van szükség, ez értékelés pedig feltételezi vegyészek, gyógyszerészek és orvosok egybehangolt tevékenységét; másrészt a tudományos gyógyászat ma gyakran lebecsüli a nép megfigyelésén, tapasztalatán alapuló egyszerűbb összefüggések, ismeretek értékét, és a kísérletes orvostudományban sokan kizárólag az újonnan előállított vegyületek hatásában bíznak.

A népgyógyászati eljárások összessége ma már a múlté. A népgyógyászatnak néprajzi, tudománytörténeti jelentősége mellett van azonban egy felbecsülhetetlen értéke: kiindulási pontját, mintegy ihlető forrását képezheti a korszerű gyógyszerkutatásnak.¹

A NÉPGYÓGYÁSZATI ADATOK GYŰJTÉSE

A népgyógyászatban használt ásványi, állati és növényi eredetű szerek közül a következőkben csak az utóbbiakkal foglalkozunk, egyrészt mert uralkodó szerepük van a hazai népgyógyászatban, másrészt mert a kutatás részére a legfontosabbak. Szabó T. E. Attila megfogalmazása szerint a népi növényismeret kutatása kis részterület a természettudományok és a néprajz határán.² Tehát ennek a kis részterületnek ágas-bogas mezsgyéire szűkítjük le fejtegetéseinket.

A népgyógyászati adatok a lakosság teljes növényismeretének jelentős részét képezik. A tény maga, hogy egy növényfajnak van népi neve, utal értékesítésének, felhasználásának valószínűségére. A nép ismeri a táplálkozásra, festésre, rostnyerésre alkalmas fajokat és, sokoldalú gazdasági hasznuk miatt, a fákat. Erős hatású, a legelő háziállatok által kikerült, az emberi szervezetre ártalmas növényekről tudják, hogy mérgezőek, de nem mindig ismerik nevüket. Egy adott vidék vadontermő virágos növényeinek mintegy 10%-ának van népi neve. Gyakran maga a név is utal a felhasználásra (halméregfű, báránypirosító), a gyógyhatásra vagy ártalomra (orbáncfű, bolondító beléndek, rontóburján; a rontás fogalmának elemzése megtalálható Hoppál Mihály és Törő László összefoglaló munkájában³), a növény értékére (áldott lapi, ezerjófű) vagy egyéb tulajdonságaira (földiepe, keserűlapi). A régi, XV–XVI. századbeli növénynevek azonosításánál Grynaeus Tamás és Papp József módszerét vehetjük alapul.⁴

A gyűjtés általános szempontjai és módszerei szükségszerűen megegyeznek azokkal, melyeket minden néprajzos ismer. Mint említettük, sajátosabb követelmények azért lépnek fel, mert a gyűjtés során alapos növénytani és orvosi ismeretekkel, tájékozottsággal kell rendelkezünk. Köztudott, hogy a növénynevek vidékenként többé-kevésbé változnak és nem mindig egyeznek meg a hivatalos, vagyis a szakkönyvekben, növényhatározókban szereplő nevekkal. (Az orvosi ismeretek szükségességére lejjebb utalunk).

¹ Rácz Gábor: A népgyógyászat – mint a népzene. *A Hét*. Bukarest, VII, 1976. 2, 10.

² Szabó T. E. Attila: A természettudományok és a néprajz határán. *Népismereti dolgozatok* 1976. (Szerk. Kós Károly). Kriterion, Bukarest, 1976, 36–40.

³ Hoppál Mihály – Törő László: A népi gyógyítás Magyarországon. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 7–8. 1975. 13–176.

⁴ Grynaeus Tamás – Papp József: Altungarische Heilpflanzennamen. *Acta Congr. Int. XXIV. Hist. Artis Med. Budapest, 1974. II.* 1976. 1275–1276. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 9–10. 1977. 31.

Egy adott községben vagy nagyobb tájegységben a felmérés kettős módszere vált be: 1. begyűjtik az éppen virágzó növényeket és az adatközlőktől megkérdezik az egyes fajok nevét és esetleges gyógyászati felhasználását; 2. más adatközlőktől érdeklődnek aziránt, hogy különböző betegségek esetében milyen növényeket használnak. Hitelesnek csak a a felhasználás tekinthető, mely mindkét esetben azonos vagy legalábbis hasonló.

Járhatóbb utat választott nálunk Szabó T. E. Attila és Péntek János⁵, akik egy növényismereti verseny keretében gyűjtették be a növényeket és feljegyzéseket, jól átgondolt és bevált kérdőívek alapján. A szépen tárolt és feldolgozott gyűjtemény az árkosi Agronómusok Házában (Kovácsna megye) található és tudomásunk szerint jelenlegi egyedüli rendezett növényismereti, népgyógyászati gyűjteményünk, melyet gyarapítani kellene, magát a versenyt is meg kellene ismételni. Ugyanarra a helyre évek, évtizedek múlva visszatérve megerősíthetjük az előző feljegyzések hiteles jellegét, de következtethetünk a növényismeret alakulására (szegényedésére!) is. Igen tanulságos volt számunkra 1970-es, Csedő Károllyal végzett székelyvársági felmérésünk⁶, mert adatait egybevetthettük egy előző, 1950-es gyűjtésünk eredményeivel. Még meggyőzőbb a felmérés, ha az ismételés nemcsak az idő próbáját állta ki, hanem a gyűjtést más munkaegyüttes végezte el. 1968-ban igyekeztünk felmérni a gyimesi csángók növényismeretét⁷; 1974-ben Kóczyán Géza, Pintér István és Szabó László⁸ végzett a mienknél sokkal alaposabb és átfogóbb felmérést ugyanazon a területen a nélkül, hogy közleményünket ismerték volna. A gyűjtés anyagában — mint mindenfele — itt is uralkodnak a jól ismert, gyakran használt növények. De mindkét gyűjtésben megtalálhatók olyan felhasználások is, melyek az adott vidék népgyógyászati sajátosságai, ezek közé tartozik a „vizipuji” (*Veronica beccabunga*) alkalmazása sebek kezelésére, vagy a „reszfugburján” (*Scrophularia nodosa*) mint tüdőgyulladás és más légzőszervi betegség elleni szer.

A NÉPGYÓGYÁSZATI ADATOK ELMÉLETI ÉRTÉKELÉSE ÉS CSOPORTOSÍTÁSA

A gyűjtés adatait csoportosíthatjuk tájegységenként, hiszen a népi növényismeret a vidék néprajzi jellemvonásainak része. Ilyen, tájegységenkénti felmérés és feldolgozás kitűnő példái Vajkai Aurél⁹ és Grynaeus Tamás^{10,11} munkái. Ebből a szempontból mindig érdekes, miben egyezik meg és miben tér el az adott területen élő emberek növényismerete a nagyobb tájegységtől (néprajzi csoportosítás).

⁵ Szabó T. E. Attila—Péntek János: Ezerjófű. *Ethnobotanikai útmutató*. Kriterion, Bukarest, 1976.

⁶ Rácz Gábor—Csedő Károly: Plantele folosite în medicină populară de pe versanții vestici ai munților Harghita. Aluta. *Sepsiszentgyörgyi Múzeum évkönyve*, 1970, 2, 75—81.

⁷ Rácz Gábor—Holló Gábor: Plantele folosite în medicină populară din bazinul superior al Troșusului (Ghimeș), *Plantele medicinale din flora spontană a Bazinului Ciuc*. (Szerk: Rácz Gábor), Miercurea Ciuc — Csikszereda, 1968, 171—176.

⁸ Kóczyán Géza—Pintér István—Szabó László: Adatok a gyimesi csángók népi gyógyításához. *Gyógyszerészet* XIX, 1975, 226—230.

⁹ Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsai völgyében. Kolozsvár, 1943.

¹⁰ Grynaeus Tamás: Népi orvoslás Orosházán. *Szántó Kovács János Múzeum évkönyve*. Orosháza, 1965, 337—437.

¹¹ Grynaeus Tamás: Népi orvoslás. *Tápié története és néprajza*. Tápié, 1971.

A népi növényismeret alaposabb tanulmányozásakor begyűlt adatokat növényrendszertani szempontoknak megfelelően foglalhatjuk össze. Ismerve a kérdéses vidéken előforduló virágos növények többé-kevésbé teljes névjegyzékét (flóralistáját), mely természetesen a növényföldrajzi adottságoktól függően igen különböző lehet, pontosan felmérhetjük egy adott terület lakosságának növényismeretét (etnobotanikai csoportosítás). Az újabbak közül hivatkozhatunk Kóczián Géza, Pintér István, Gál Miklós, Szabó István és Szabó László gyimesvölgyi gyűjtésére.¹² Etnobotanikai feljegyzések találhatók egyes növénygyűjtemények anyagában is.¹³

A népgyógyászatban használt növényeket orvos- és gyógyszeréztörténeti kutatás céljából kórfolyamatonként, hatásuk alapján szoktuk csoportosítani¹⁴, vagy pedig a felhasználási mód alapján¹⁵. Ehhez viszont nemcsak a növényeket kell azonosítani, meghatározni (sokszor egyetlen virág vagy levél, illetőleg annak töredéke, pora alapján), hanem szükségünk van orvosi ismeretekre is. A bementett felhasználás ugyanis gyakran tünetre vonatkozik és nem magára a kórfolyamatra. Ezért ésszerű már az adatok gyűjtésekor tisztázni a kezelés pontosabb célját, például ha valami „gyomoról jó”, legalább annyit megállapítani, hogy étvágytalanság, gyomorégés, gyomortáji fájdalmak vagy „gyomormenés” (hasmenés) esetében fordulnak az adott gyógymódhoz. A gyógyászati felhasználás alapján csoportosította gazdag kalotaszegi gyűjtését Kóczián Géza, Szabó István és Szabó László¹⁶, mely, akárcsak a gyimesi csángókra vonatkozó, fennebb idézett gyűjtemény, a legteljesebb felmérés erről a területről.

Rendkívül nehéz eldönteni, vajon az egyes adatok régi orvosi könyvekből kerültek-e a népgyógyászatba, vagy fordítva, a XVI–XIX. századbéli orvos jegyzett-e fel olyan felhasználást, melyet a nép körében észlelt. Spielmann József mutat rá¹⁷, hogy az időrendi sorrend alapján nem vonhatunk le biztos következtetést. A népgyógyászati adat származhat kezdettől fogva megfigyelésből még akkor is, ha orvosi kéziratokban, könyvekben, korábbi feljegyzések találhatók. Az elmúlt évszázadokban az orvos és gyógyszerész gyakran művelte a növénytant, a XVIII–XIX. századbéli jeles fűvészeink jó példát szolgáltatnak erre;^{18,19} orvosi műveik gyakran tartalmaznak népgyógyászati adatokat. Egyes esetekben mégis vannak támpontjaink; amennyiben például a XVIII. század második feléből származó felhasználások olyan növényi részekre vonatkoznak, melyek nem találhatók meg az 1753-as gyógyszerár-

¹² Kóczián Géza–Pintér István–Gál Miklós–Szabó István–Szabó László: Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. *Botanikai Közlemények*, 63, 1976, 1, 29–35.

¹³ Altschul Sári von Resi: *Drugs and Foods from Little-Known Plants*. Harvard University Press. Cambridge, Mass. 1973.

¹⁴ Rácz Gábor–Lázár-Szini Karola: Valoarea terapeutică a unor diuretice vegetale întrebuintate în medicina populară românească. *Despre medicina populară românească*. Ed. Medicală, București, 1970, 81–94.

¹⁵ Rácz Gábor–Szini-Lázár Karola: Az erdélyi balneoterápiában a XVI–XVIII. században használt gyógynövényekről. *Orvosi Szemle*, 14, 1968, 1, 98–100.

¹⁶ Kóczián Géza–Szabó István–Szabó László: Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet*, 21, 1977, 5–17.

¹⁷ Spielmann József, kézirat (megjelenik a Korunk 1978-as évkönyvében, Kolozsvár-Napoca)

¹⁸ Rácz Gábor: Die Bedeutung Siebenbürgischer Ärzte für die Entwicklung der Botanischen Kenntnisse Ende des 18. und Anfang, des 19. Jahrhunderts. *Acta Congr. Int. XXIV. Hist. Artis Med. Budapest*, 1974. II, 1976, 749–754.

¹⁹ Spielmann József: *A közjó szolgálatában*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion, Bukarest, 1976, 261–265.

szabásban²⁰, akkor a kérdéses szert népgyógyászatnak tekinthetjük legalábbis olyan értelemben, hogy az adott időszakban a hivatalos gyógyászatban nem használták.

Az adott népgyógyászati felhasználás kritikai értékelése során, minden nehézség ellenére, arra kell törekedjünk, hogy tisztázzuk esetleges őshonos jellegét. Elvileg minden olyan növényfaj esetében, mely nálunk évezredek, évszázadok óta vadon előfordul, fennáll a lehetősége annak, hogy az empiria útján került a népi növényismeret tárába. Ez a helyzet a fekete ribiszke (*Ribes nigrum*) levelénél: a faj őshonos nálunk, helyel-közzel vadon még előfordul; sajnos nem tudtuk visszavezetni a magas vérnyomás csökkenés céljából történő alkalmazás eredetét (az okra még visszatérünk), ami annál is érdekesebb lenne, mivel valóban kitűnő vérnyomáscsökkentő hatással rendelkezik.²¹

Ennek az elméleti, kritikai értékelésnek fontos célkitűzése tehát — főleg ha kísérletes vizsgálatok alapját képezi — az egyes népgyógyászati adatok eredeti jellegének megállapítása. A legértékesebbek kétségen kívül azok az adatok, melyek nem ismeretek az egész ország területéről, nem találhatók meg más népek hagyományos gyógy módjai között. Az adott közösségre jellemző népgyógyászati adatok esetleges eredeti jellegének megállapítására összehasonlító néprajzi vizsgálatokra van szükség. Sajnos nem rendelkezünk össz-európai gazdagabb összehasonlító anyaggal és ez a hiány alig pótolható, mert sokfele már évtizedek óta nem létezik népgyógyászat. A *Hovorka* és *Kronfeld* által írt mű²² jobbra az ismertebb adatok tára. Viszonylag nagyobbak az összehasonlítási lehetőségek a közismerten gazdag, ázsiai hagyományos gyógyászatot illetően. A lényegesen eltérő növénytakaró viszont csak kevés fajnál teszi lehetővé az egybevetést.

Népgyógyászatunk adatait csak akkor értékelhetjük gyógyászati (terápiás) szempontból, ha minden egyes fajnál utánanézzünk, szerepel-e a régi szerzőknél, így az ókoriak közül elsősorban Dioszkoridészénél, Plinius-nál, akiktől közvetlenül vagy közvetve bekerültek a népgyógyászatba, és ha igen, milyen javallattal. Következnek a reneszánszkori fűvészkönyvek, Fuchs (1543), Bock (1551), Matthioli (1590), majd első nyomtatott hazai fűvészkönyvünk, Melius Juhász Péter herbáriuma (Kolozsvár, 1578) és az ezt követők.

Ilyen, másfele nem használt növény a Maros megye egyes helyein „vadgörög-dinnye” néven ismert varjúmák (*Hibiscus trionum*), melynek vízajtó hatását kísérletesen igazoltuk.²³ (Különböző elsőlíben nálunk vezették be a hivatalos gyógyászatba a „Ceai diuretic 3” — 3-as számú vizelethajtó tea alkotórészeként).

Az elméleti értékelés során azt kell még eldönteni, hogy a szűkebb vagy szélesebb körben használt növény kérdéses hatását felülvizsgálták-e kísérletesen, használják-e ma valahol a világon gyógyszeripari nyersanyagként, másszóval: mennyire ismert a növény hatása, hatóanyagai. A régi fűvészkönyvekben nem szereplő, napjainkig kísérletesen nem vizsgált növények képezik a tudományos kutatás következő fokozatának legértékesebb kiindulópontját. Fontos a népgyógyászat „átmentő” jellege is;

²⁰ Spielmann József — Rácz Gábor — Szőkefalvi-Nagy Zoltán — Maior, Ovidiu — Lázár-Szini Karola: Erdélyi gyógyszerárszabás-tervezet 1753-ból. *Gyógyszerészet* 18, 1974, 11, 422–426.

²¹ Rácz-Kotilla Erzsébet — Rácz Gábor: Salidiuretische und hypotensive Wirkung der Auszüge von Ribes Blättern. *Planta Medica*. 32, 1977, 2, 110–114.

²² Hovorka, V. B. — Kronfeld, A.: *Vergleichende Volksmedizin*. Streche-Schröder Verl. Stuttgart, 1909. Tom. I–II.

²³ Rácz Gábor — Rácz-Kotilla Erzsébet: Studiu farmacognostic al părților aeriene de zămoșii (Hibiscus trionum) *Farmacia* (Bukarest), 13, 1965, 2, 81–86.

azokra a felhasználásokra utalunk, melyek szakirodalmi szinten nem maradtak fenn napjainkig, de amelyek a népgyógyászatban még mindig szerepelnek, mint például a gyimesi csángók „torokgyíkbuján”-ja, a *Parnassia palustris*; ezeket a feledésbemerült felhasználásokat mai módszerekkel nem kutatták és bizonyára senkinek sem jutna különben eszébe, hogy éppen a „torokgyíkbujánt” vizsgálja a diftéria kórokozójára gyakorolt esetleges hatásának megállapítására. Páter Béla érdeme, hogy a századunk harmincas éveiben szakirodalmi szinten már feledésbemerült gyöngyajak (*Leonurus cardiaca*), samártövis (tulajdonképpen kék iringó, *Eryngium planum*), pénzlevelű lizike vagy fillérfű (*Lysimachia nummularia*) népgyógyászati alkalmazását jelezte, ezzel felhívta a figyelmet e három régi gyógynövényre, melyet azután ismét bevezettek a gyógyászatba.

A két többé-kevésbé elhatárolható fogalom: 1. népgyógyászati (empíriás) szer és 2. hivatalos (gyógyszertárban vagy iparilag előállított) gyógyszer között van egy átmeneti csoport, a háziszereké (a házi orvosságoké). Ezek egyrésznél megállapítható a folytonosság, régi népgyógyászati szerekről lévén szó, melyek a városiasodás folyamata során ideig-óráig fennmaradtak. Nagyrészüik viszont tárgykörünk szempontjából érdektelennek minősíthető. Ahogy megkülönböztethető az eredeti népdal a népi-eskedő műdaltól, vagy ahogy elkülöníthető a fazekasművészet népi alkotása a giccses figuráktól, ugyanúgy éles a határ az igazi népgyógyászati adat és a háziszerként használt mindenféle eljárás között. Utóbbiakat gyakran találjuk népszerűsítő írásokban a félrevezető „népgyógyászati” jelző kíséretében. A zenei néphagyomány és a népgyógyászat minden különbözősége ellenére elvben érvényesek Kodály Zoltán 1937-ből származó megállapításai: „A magyar daltörténet dolga lesz a népies műdalirodalom eredetét, fejlődését felderíteni. A néprajzra csak amnyiban tartozik, amennyiben egyes darabjai átmentek a nép ajkára is, s ott kisebb-nagyobb változást szenvedtek. Ezek a változások, melyeknek rendszeres összefoglaló tanulmányozása még a jövő feladata. értékes adatokkal járulhatnak a népi ízlés, a népi stílushajlam megismeréséhez.”

A NÉPGYÓGYÁSZATI ADATOK KÍSÉRLETES VIZSGÁLATA

A népgyógyászati felhasználás alapján feltételezhetjük a hatást, esetleg a hatás módját is. Ennek a feltevésnek a helyességét, a hatás erősségét, jellegét, állatkísérletekkel lehet igazolni, eldönteni. Az állatkísérlet eredménye alapján még mindig nem igazoltuk teljes érvénnyel a feltételezhető hatást. Bizonyára vannak még olyan gyógyhatások, melyeket nem tudunk kellőképpen mérni, főleg ha embernél a várható eredmény csak hosszabb kezelés után nyilvánul meg. Másrészről a kísérleti állaton észlelték nem lehetnek minden fenntartás nélkül érvényesek embernél. Az egészséges szívre például nem hatnak a piros gyűszűvirág (*Digitalis purpurea*) készítményei, legalábbis olyan kis adagban, mint amilyent idült szívelégtelenségben használnak; a kísérleti állatokon nem is tudunk olyan jellegű szívelégtelenséget kiváltani, mely alkalmas lenne — minden fenntartás nélkül — a vizsgálatra. De nehezen értékelhető egy idegnyugtató szer hatása is, mert az embert egészen más tényezők, körülmények nyugtalanítják, mint a laboratóriumban nevelt állatot.

Ha növényi nyersanyagból új, eddig nem létező gyógyszert óhajtanak előállítani, szűrővizsgálatokat végeznek. Így járnak el jónéhány éve ezer és ezer eddig nem vizsgált növény esetében az esetleges sejtosztódást gátló hatás felmérésére. Ez a vizsgálat költséges, mert eredményre csak akkor számíthatunk, ha igen sok növényfajt

vizsgálunk meg. A helyzetet tovább nehezíti, hogy nemcsak egyetlen hatásra vagyunk kíváncsiak, hanem lehetőleg minél többre. Ezzel szemben népgyógyászati adatból kiindulva és ismerve mindazt, amiről fennebb tettünk említést, nagy a valószínűsége annak, hogy nem ezer fajból egynél észlelünk kedvező hatást, hanem száz közül egy-nél. Ezért hívtuk fel a figyelmet az ősrégi, régi szerekre; a néhány éve vagy csupán az utóbbi évtizedekben feltűnt látványos „csodaszerek” esetében hiányzik az időtényező, mely rengeteg ismételt, nemzedékeken keresztül megfigyelést tett volna lehetővé.

Ebben a kísérleti szakaszban sok elvi nehézség merül fel (a technikaiakra nem térünk ki). Vannak olyan kórfolyamatok, melyeket a tünetek alapján viszonylag biztosan fel lehet ismerni. Nem véletlenül ismerünk oly sok népgyógyászati szert, melyet a sárgaságban is megnyilvánuló májbetegségekben, a fájdalmas görccsel járó vesekőbetegségben, a szemmel látható kórokozó által előidézett bélférgességben stb. használnak. De amikor a magas vérnyomás csökkentésére szánt empiriás szereket szeretnénk volna felülvizsgálni, nehezebb helyzetbe kerültünk, mert magát a kórfolyamatot is lényegesen később ismerték fel, mint az előbbieket (a vérnyomást kb. 100 éve mérik, mielőtt a fogalom és a mérési módszer csak félévszázaddal ezelőtt terjedt el), a tünetek is árnyaltabbak. Ha a népgyógyászatban fejfájás kezelésére használnak valamilyen szert, lehet ugyan magas vérnyomásról szó, de sok egyéb kórfolyamat tünetéről is. A kísérleti állatnak pedig nem fáj a feje, nem szédül, mint sok magas vérnyomásos beteg, vagy legalábbis mi erről jelenleg még nem tudunk, nincs lehetőségünk megállapítani, mérni.

A laboratóriumi körülmények között igazolható hatás sem jelenti mindig azt, hogy a népgyógyászati szert ésszerű embernél használni. A Nyárád mentén, de másfele is, az *Agrimonia eupatoria* nevű növényt „tüdőfű”-nek ismerik, holott a növénytani szakmunkákban párlófűnek nevezik (a tüdőfű a könyvek szerint a *Pulmonaria officinalis*). Kíváncsiak voltunk esetleges hatására a tüdőbaj (tüdőtuberkulózis) kórokozójára, a Koch-bacilusra. Péter Mária és Péter Mihály vizsgálatai kifejezett tuberkulostatikus hatásra utalnak,²⁴ jelenleg mégsem merül fel a tüdővész kezelése párlófűvel.

Meggyőzően igazolható a hasmenéssel járó emésztőrendszeri fertőzések kórokozóira gyakorolt hatás. Kisgyörgy Zoltán és Ádám Lajos még két évtizeddel ezelőtt számolt be arról,²⁵ hogy a nálunk erre a célra többféle és gyakran használt lósóska vagy „lósósdí” (*Rumex* fajok) terméseinek kivonata valóban gátolja a kórokozó baktériumok fejlődését, a legerősebben a vérhast előidézőket, legkevésbé a természetes bélflóra közösleges mikroorganizmusait. Hasonló a helyzet a Maros és Szeben megyében használt kigyószisz (*Echium vulgare*) esetében is.²⁶

Majorság eledelébe szoktak csalánt keverni, azt tartják róla, hogy gátolja a baromfikolera terjedését. Füzi József és munkatársai még 1958-ban bizonyították,²⁷ hogy a csalán kivonata csakugyan gátolja e fertőző betegség kórokozóinak fejlődését.

²⁴ Péter-Horváth Mária – Rácz Gábor – Péter Mihály: A Herba Agrimoniae bakteriosztatikus hatás különböző Mycobacterium törzsekre. *Orvosi Szemle*, 10, 1964, 2, 180–183.

²⁵ Kisgyörgy Zoltán – Ádám Lajos: Hazai sóscafajok (*Rumex* sp.) terméskivonatainak hatása hasmenést okozó baktériumtörzsekre. *Orvosi Szemle*, 3, 1957, 2, 46–49.

²⁶ Péter Mária – Rácz Gábor – Péter Mihály: L'Action antibiotique de certaines espèces d'Eichium. *Plantes médicinales et Phytothérapie*, 2, 1968, 1, 45–49.

²⁷ Füzi József – Péter Mihály – Kisgyörgy Zoltán: Adatok a csalán (*Urtica dioica*) antibiotikus hatásának ismeretéhez. *Orvosi Szemle*, 4, 1958, 6, 492–497.

A hazai népgyógyászatban különben feltűnően sok olyan növényt használnak, mely az adott kezelés keretében feltehetően antibiotikus hatást fejt ki. A fillérfű (*Lysimachia nummularia*), melyre, mint említettük, Péter Béla hívta fel a figyelmet fél évszázaddal ezelőtt, jól meghatározott antibiotikus hatással rendelkezik.²⁸

De térjünk vissza az imént jelzett olyan betegségekre, melyek kezelésére nagyszámú növényt tartanak nyilván. A sárgasággal járó májbetegségek kezelésére nálunk empirián mintegy 60 növényfajt használtak az idők folyamán²⁹ (50%-uk sárga virággal, terméssel, gyökérrel rendelkezik!). Az egyik faj, a somkóró (*Melilotus officinalis*) László János és munkatársainak kutatásai szerint³⁰ hat a járványos májgyulladás (hepatitis) vírusára, gátolva szaporodását, Maros Tibor és munkaegyüttesének vizsgálatai a kivonatok májregenerálást elősegítő hatást mutattak ki.³¹ A növény rendelkezik nem kívánt egyéb hatásokkal is, ezért a meggyőző kísérletes vizsgálatok ellenére használata nem ajánlott.

A népgyógyászati felhasználás kísérletes vizsgálata céljából használt módszer példaként említjük a vesekő (húgykő) képződését gátló hatás megállapítását. Fehér patkányok húgyhólyagjába emberből kioperált vesekő darabkát helyezünk, műtéti úton. Ismerjük a kődarabka súlyát, méreteit. Egy hónap után a kristályosodási magra kb. tízszeres mennyiségű magnéziumfoszfát rakódik. Az állatok húgyhólyagját a képződő kő (vagy kövek) teljesen kitölti (ez az ellenőrző csoport). A népgyógyászatban használt tavaszi nyírfalevet (Csikban „virics” néven ismerik), a fekete retek présnedvét, a tövises iglice egyik rokonának (*Ononis pseudohircina*) gyökérkivonatát adagoljuk a kísérleti állatok többi csoportjának. Eredmény: a húgykövek súlya 40–80 százalékkal kisebb, mint az ellenőrző csoportnál. Természetesen az állatkísérleti modell nem egyezik meg teljesen az emberi szervezetben lezajló kórfolyamattal, a kövek összetétele is más. De a lassabban „növekedő”, apróbb húgykövek minden bizonnyal könnyebben ürülnek a szervezetből, vagy eredményesebben hajthatók el, mint a nagyobbak.³²

Kísérleti állatoknál körömvirággal (*Calendula officinalis*), cickafarkkóró virágzataival (*Achillea millefolium*) gátolni lehetett egyes gyógyszerekkel (pl. reszerpinnel) kiváltható gyomorfékely kialakulását, vagy legalábbis csökkent a folyamat súlyosságát.³³

²⁸ Füzi József – Rácz Gábor – Papp József – Domokos Lajos: Contribuții la cunoașterea acțiunii antibiotice a extractelor obținute din diferite de *Lysimachia*. *Farmacia* (Bukarest), 14, 6, 367–370.

²⁹ Rácz Gábor – Spielmann József – Szini-Lázár Karola: Pflanzliche Heilmittel, die in der Rumänischen Volksmedizin zur Behandlung der Krankheiten der Leber und Gallenwege verwendet werden. *XXIIe Congrès International d'Histoire de la Médecine*. Bucarest – Constanze, 30 Aout – 5 Septembre 1970, 177–178.

³⁰ László János – Rácz Gábor – Filep Győző – Bedő Károly – Péter Mihály – Bálint Ernő – Both Julianna: Különböző biológiai és vegyi anyagok hatása az adeno- és hepatitis vírusok szaporodására. *Orvosi Szemle*, 14, 1968, 2, 144–148.

³¹ Maros Tibor – Rácz Gábor – Seres-Sturm Lajos – Bálint Ernő – Hints Magda – Poenaru, Emil: Efectele extarctului de sulfină (*Melilotus officinalis*) asupra regenerării ficatului de sobolan. *Farmacia* (Bukarest) 16, 1968, 7, 409–414.

³² Rácz-Kotilla Erzsébet – Formanek Gyula – Rácz Gábor: Action diurétique et de prévention de la formation des calculs urinaires de certaines préparations végétales. *Plantes médicinales et Phytothérapie*, 7, 1973, 3, 250–254.

³³ Rácz-Kotilla Erzsébet – Rácz Gábor: Növényi kivonatok hatása kísérletes gyomorfékelyre. *Herba Hungarica*, 9, 1970, 2, 125–130.

A bélférges elűzésére nálunk használt népgyógyászati szereket Fazakas Béla és munkatársai vizsgálta felül.³⁴ A vizsgált tizennégy empiriás szer közül csupán négy rendelkezik főlegelő tulajdonsággal. Közöttük szerepel a közönséges cickafarkkóróhoz hasonló *Achillea crithmifolia*, melynek virágzatát a Bánság egyes helyein mézzel keverve orsóféreg elhajtására használják. Laboratóriumi körülmények között a hatást jól ki lehetett mutatni. Különböző növényfaj kitűnő példát szolgáltat a népi növényismeretre. A lakosság úgy különbözteti meg a közönséges egérfarkúfűtől, melyhez alakilag nagyon hasonlít, hogy megízleli; a közönséges cickafarktól eltérően, melynek virágzata keserű-aromás ízű, az *Achillea crithmifolia* virágzatai édeskések. A közönséges cickafarkkóró virágzatai, azonos kísérleti körülmények között jelentéktelen mértékben hatnak az orsóféregre.

A népgyógyászatban „fehérfolyás” (leukorrhoea) esetében használt 34 növény közül laboratóriumi körülmények között 20 hatástalannak bizonyult e tünet leggyakoribb okozója, a *Trichomonas vaginalis* nevű ostoros véglénnyel szemben³⁵, de a hatásos szerek közül a jezsámen (*Philadelphus coronarius*) virágaiból új, fajlagos antibiotikumot lehetett előállítani, melyet 1963-ban filadelfinnek nevezünk.^{36,37}

Ma világszerte nagyarányú vizsgálatok folynak az egyes növényfajok vagy egész növénycsaládok anyagainak elkülönítésére és szerkezetük megállapítására. Ezeket a természetes vegyületeket azután megvizsgálják, az említett szűrővizsgálatok keretében, biológiai hatásuk feltárására. Ezen a téren is célszerű népgyógyászati adatokból kiindulni. Példaként említhetjük a tetemtoldót (*Helianthemum nummularium*), melyet Moldovában köhögés csillapítására használnak.³⁸ Valószínűleg nem jutott volna eszünkbe e növény kémiai vizsgálatát elvégezni, ha erre a népgyógyászati alkalmazásra nem figyelünk fel. Négy, különböző jellegű hatóanyagcsoport jöhetett számításba. Máthé János elő is állította az egyiket, egy nagy molekulású szénhidrátot (növényi nyálkát), melynek összetételét sikerült megállapítania.³⁹

*

A népgyógyászatban használt növényi, állati vagy ásványi szer — nem gyógyszer. Gyógyszernek csak olyan készítményt tekinthetünk, melynek összetételét és hatását jól ismerjük, mely pontosan adagolható, melynél számíthatunk az előre feltételezhető mellékhatásokra, a kezelés kockázataira is. A népgyógyászati eljárást nem szánhatjuk közvetlen felhasználásra, de igen értékes ihletője lehet a gyógyszerkutatásnak. Minden

³⁴ Rácz-Kotilla Erzsébet — Fazakas Béla: *Actiunea antihelmintica a unor remedii vegetale utilizate în medicina populară. Farmacia* (Bukarest) 17, 1969, 8, 479–482.

³⁵ Fazakas Béla — Rácz Gábor: *Actiunea unor produse vegetale asupra protozoarului Trichomonas vaginalis. Farmacia* (Bukarest) 13, 1965, 2, 91–93.

³⁶ Rácz Gábor — Fazakas Béla — Horváth Gábor: *Nouvel antibiotique à effet trichomonacide obtenu du Philadelphus coronarius L. Archives de l'Union Médicale Balkanique*, 1, 1963, 1–2.

³⁷ Rácz Gábor — Spielmann József — Lázár-Szini Karola: *Les plantes utilisées dans la médecine populaire roumaine dans le traitement des helminthiases. Die Vorträge der Hauptversammlung der Internationalen Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie während des Internationalen Pharmaziegeschichtlichen Kongresses in Athen (8–14 April, 1967)*, Wiss. Verlagsgesellschaft, Stuttgart, 1969.

³⁸ Ilies, Gavril — Rácz Gábor: *Plantele folosite în scopuri medicinale de localnicii comunei Pojorita (reg. Suceava). Comunicări de Botanică* (1957–1959), București, 1960, 207–218.

³⁹ Máthé János — Rácz Gábor — Csedő Károly: *Die Schleimstoffe der Helianthemum-Blätter. Planta Medica*, 29, 1976, 3, 295–300.

századik hiteles népgyógyászati adat kísérletes vizsgálata során egy új gyógyszer kidolgozására van remény. Az újonnan előállított, a természetben nem létező vegyületek esetében ez az arány viszont csak kb. 5000 az egyhez. Minthogy a népgyógyászatban általában kerülnek az erős hatású szerek használatát, a kikísérletezett gyógyszerek is jobbára enyhébb hatásúak, ezáltal hosszas kezelésre, idült betegségek kezelésére különösen alkalmasak.

Tájainkon a népgyógyászat utolsó óráit éli. A mai fejlett és egyre fejlődő egészségügyi ellátás körülményei között nincs létjogosultsága. Ebben a helyzetben van-e egyáltalán értelme a népgyógyászati szerek kísérletes vizsgálatának? Amennyiben a népies szerek egyrésznének hatását sikerül is igazolni, képezhetik-e a gyógyszertervezés egyik kiindulópontját? Sok esetben ma már olyan hatásos gyógyszerekkel rendelkezünk, hogy a kínálkozó újabb, a népgyógyászati felhasználásból kiinduló készítményt senki sem igényli. A tudományos kutatás viszont nemcsak a pillanatnyi szükségletek kielégítését tartja szem előtt. Egy közelebbi vagy távolabbi jövőben bizonyára szükség lesz egyfelől újabb nyersanyagokra, másfelől újabb gyógyítási lehetőségekre. A teendő kettős: 1. Tartalékaink feltárására fokoznunk kell a növényvilág kémiai és hatástani vizsgálatát. 2. Korunk kitűnő gyógyszerkészítményeinek gyakran vannak nem kívánt mellékhatásai, melyek használatukat korlátozzák; szükségünk van újabb gyógyászati tartalékokra, melyek között a természetes vegyületekből előállított készítményektől sokat remélhetünk, ezért a kutatást ilyen irányban is fokozni kell. A régmúlt idők népgyógyászatának ismeretanyagát kell összegyűjtenünk ahhoz, hogy a távolabbi jövőbe tekintő gyógyszertervezés egyik kiindulópontját képezhesse.

Summary

The estimation of the value of the empirical knowledge is organized in four main steps:

1. the collection of data concerning the use of different plant species;
2. the theoretical appreciation of these data and their classification;
3. the experimental investigation of selected data;
4. the therapeutical justification of new drugs inspired by ethnopharmacology.

During the last 30 years (since 1949) ethnobotanical data were collected in different parts of Romania, first of all in Transylvania. The entries are compared with manuscripts from the 16th – 17th centuries, herbals and works published in other countries of Europe and Asia.

The plants species are then grouped concerning their presumptive action and the unknown data are selected for pharmacodynamic experiences. The main effects searched are, as follows: antifertility, antiinflammatory, antipeptic, antibacterial, antifungal, antihelminthic, antiprotozoan, choleric, diuretic, central nervous system active, hypotensive.

Examples of new drugs from higher plants obtained by experimental investigation of data found in folk medicine are given: *Lysimachia nummularia* (herb) as antibacterial, *Achillea crthmifolia* (flowers) as antihelminthic, *Philadelphus coronarius* (flowers) as antiprotozoan, *Ribes nigrum* (leaves) as hypotensive, *Hibiscus trionum* (herb) as diuretic.

G. RÁCZ, Prof. Dr. med.

R-4300 Tîrgu-Mureş, Căsuța postala 111, Roumania

A NÉPI GYÓGYÁSZAT ÉS A NÉPHIT KUTATÁSÁNAK HATÁRTERÜLETEI

PÓCS ÉVA

A népi gyógyászat és a néphit öntörvényű rendszereinek — mint ez köztudomású — van egy közös területe. Mindkét területnek megvannak a sajátos kutatási céljai és módszerei, amelyek azonban erre a közös területre nem alkalmazhatók egyedülként — a reális eredmények eléréséhez feltétlenül figyelembe veendő a másik terület szempontjai is. A népi gyógyászat kutatásának szemszögéből nézve: az adatok hiedelemrendszerbe is tartozó részének értékelésénél nem maradhat el a hiedelemrendszerben betöltött szerep vizsgálata. Arról szeretnék röviden szólni, hogy véleményem szerint melyek azok a fő szempontok, amelyek figyelemben tartása e szerepek vizsgálatánál elengedhetetlen. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a népi gyógyászat kutatóját, ill. egy gyógyászati szempontú kutatást mind a népi gyógyászat ún. racionális, „tapasztalati” tényei kapcsán, mind pedig a hiedelemrendszerbe is tartozó tényanyag kapcsán elsősorú a népi gyógyászat objektív tényeinek objektív rendszere érdekli: a kóroktan, diagnosztika és terápia hivatásos orvosi és paraszti (általános, ill. specialisták kezén lévő) elméletének és gyakorlatának viszonya, ill. e viszonyból (a különbségekből és egyezésekből) levonható akár elméleti, akár gyakorlati — de mindenképpen az orvostudomány és hivatásos orvosi gyakorlat számára hasznosítható — tanulságok. Éppen ahhoz van szükség a hiedelemrendszerbe is tartozó adatok hiedelemrendszerbeli értékének ismeretéhez, hogy e tanulságok levonása valóban reális legyen.

Ezek az adatok vonatkozhatnak megelőző, elhárító, ill. gyógyító, egészségvarázsló, stb. mágikus cselekményekre; ill. különböző hiedelmekre, amelyeket az egyszerű közléstől a különböző népköltészeti műfajokig (átok, ráolvasás, legenda, hiedelemmonda stb.) sokmindenből kikövetkeztethetünk. Az adatok tartalmazta tényanyag (egy mágikus cselekmény végrehajtásának módja és körülményei, ill. egy hiedelem témája) felhasználhatósága, megbízhatósága¹ különböző funkcionális és formai kritériumok alapján kell, hogy megállapítást nyerjen — e kritériumok figyelembevétele egyúttal tk. a hiedelemrendszerben betöltött szerep értékelése.

A *funkcionális kritériumok* közül legfontosabb az a szituáció, amelyben az illető hiedelem vagy cselekmény aktualizálódott, felhasználást nyert.² Nógrádsípek község a lehetőséghez képest teljes néphitanyagának vizsgálata során kíséreltem meg egy ilyen kiindulású funkcionális elemzést.³

¹ A „megbízhatósági” (trustworthiness) kritériumról lásd: Honko, 1968, 52.

² A funkció terminust a Honko által használt értelemben használom: „Aktualisierungssituation der Glaubensvorstellungen und Riten” (Honko, 1962, 147.). „...die zur Verfügung stehenden Wissensselemente in jene Zusammenhänge zurückführen, wohin sie in der lebendigen Wirklichkeit gehören” (i. m. 151.)

³ Sajtó alatt levő tanulmányom: Nógrádsípek hiedelemvilágának összetevői.

Itt a következő csoportokat nyertem:

I. Mágikus eljárások

1. A *cél* aktualizálja a cselekményt: A mindennapi élet céljait szolgáló mágikus eljárások.

2. A *sztuáció* aktualizálja a cselekményt: A mindennapi élet kritikus helyzeteiben aktualizálódó mágikus eljárások.

3. Az *alkalom* aktualizálja a cselekményt: alkalomhoz kapcsolódó mágikus eljárások.

4. A *mágia* teremti a *sztuációt*: A mindennapi élettől viszonylag függetlenedett „önálló mágia”.

II. Szabályok

A mindennapi életet szabályozó hiedelem-jellegű előírások, tilalmak, pedagógiai fikciók.

III. Hit

E csoportok egyrészt tematikusan igen különbözőek: nem fedik a hiedelemközlésekben megszokott tematikus rendszerezéseket, amelyek általában a néphit öntörvényű rendszerét figyelembe nem vevő, kívülről konstruált szisztémák. Léteznek tematikus egységek is, amelyek részben, esetlegesen fedhetik a funkcionális csoportokat, általában azonban különböző funkciójú területek kapcsolódnak össze bennük. E *tematikus kapcsolatok* azonban általában nem az „élő néphit” tükrői, hanem csak a szájhagyomány síkján megjelenő, a hiedelmek eredeti funkciójában nem létező egységek (pl. a mindennapi élet más-más *sztuációjában* aktualizálódó „rontás” és gyógyítása egy hiedelemmondában egy egységbe kapcsolódik). Másrészt *funkcionális kapcsolatok* lehetnek tematikusan igen különböző, de azonos vagy hasonló *sztuációban* aktualizálódó hiedelmek között (pl. ugyanaz az *alkalom* aktualizál két egészen különböző tartalmú és célú cselekményt — pl. egy egészségvarázsló és egy rontáselhárító jellegűt).

A fenti csoportok és (itt nem taglalt) alcsoportjaik *akció-értéke* ill. *hit-értéke* igen különböző lehet. Az *akció-érték* a mágikus cselekmények végrehajtásának célszerűségét és ténylegességét jelzi: A „mágikus” cselekmények nem mindegyike valódi mágikus cselekmény; csak azokat az eseteket tekinthetjük annak, amikor egy — a mágia hagyományos eszközkészletét felhasználó — eljárást világosan és tudatosan egy cél érdekében és önállóan (nem „mindennapi” cselekmények kísérőjeként) hajtának végre. Ilyen cselekmény voltaképpen (ma már?) meglehetősen kevés van; viszont széles skáláját találjuk a sztereotíp, szokásszerű, alkalom fenntartotta, tréfás, mindennapi cselekmények sztereotíp „üres” kísérőjeként végrehajtott stb. cselekményeknek; ezenkívül — ma már — jó részüket nem is gyakorolják, csak ismerik, beszélnek róla, gyakran olyan szövegösszefüggésekben — olyan szájhagyományozott formákban —, amelyekben nem a (valamikori vagy mai) tényleges gyakorlat eredeti funkciójában tükröződnek. A *hit-érték* a közölt (a gyűjtő számára, vagy a hiedelmek hagyományozásának szokásos menetében-formáiban) hit-tények „hitt” ill. „nem hitt”

⁴ A fikció terminust ilyen értelemben von Sydow vezette be (pl. Sydow, 1935): különböző (általában pedagógiai) célokkal tudatosan alkalmazott „nem hitt” hiedelem. Pl. a „déli-baba” egyes nézetek szerint ilyen pedagógiai fikció, „pszeudomitologikus lény” (mások szerint gabonaszellem). (Honko, 1962, 136–137; Hultkrantz, 1968, 71.).

mivoltát jelzi: ezek a hit-tények a „komoly” hittől a „nem hitt” (fikciók⁴, hiedelemmondák és egyéb, csak vagy túlnyomóan *szöveg-értékkel* rendelkező szöveges műfajok által tartalmazott) hiedelmekig a hit-érték különböző fokozatait mutatják.

A *szöveg-érték*⁵ azt jelenti, hogy egy hiedelmet tartalmazó szöveges közlés mint *szöveg* értékelendő: elsősorban a szövegfolklor-hagyományozás törvényszerűségeinek engedelmeskedik, ezért tartalmának megítélésénél is elsősorban szöveggént veendő figyelembe, amely pl. többek között „vándorol”, és így ismerete bizonyos helyen nem jelenti a szöveg által hordozott hit-tények *hitt* voltát ugyanazon a helyen: nem a helyi hiedelemvilág tényeinek szöveges megfogalmazása (bár ezt a lehetőséget nem zárja ki). Pl. a váltott gyerek „kicsérlésének” bizonyos módjában nem „hisznek” mint komoly lehetőségben mondjuk a Dunántúlon, de az erről szóló hiedelemmonda ismert lehet ugyanitt, mert mint szöveg elterjedt itt is (valahonnan, ahol esetleg még a helyi hit megfogalmazása volt). Más kérdés, hogy az sem kizárt, hogy a csak szöveg-értékkel bíró szövegek másodlagos hit-réteget alakíthatnak ki, amely vissza is hathat a szövegekre, és annak másodlagos hitértéket kölcsönöz. Pl. nincs ún. „holdtisztelet” Magyarországon; de a betegséget „holdhoz küldő” ráolvasásszövegek igen elterjedtek – így kialakul az a hit, hogy a betegséget a holdhoz lehet küldeni. Ekkor már a szövegnek némi hit-értéke is van, ha nem is olyan fokú, mint egy eredetileg is gazdag hit-értékkel bíró szövegnek, pl. egy spontán gyógyuláskérő fohásznak; mert a lényeg mégiscsak az marad, hogy a *szöveg jó* pl. szemölcs ellen, nem pedig az, hogy a szemölcs elmulasztását a holdtól kell kérni, ill. a hold gyógyítja a szemölcsöt (ez lenne a helyzet, ha a szövegnek elsődlegesen és főleg hit-értéke lenne).

Ezzel tulajdonképpen a *formai kritériumok* lényegébe vágtunk: ezek figyelembe tartása elsősorban azt jelenti, hogy a hiedelmek mindenfajta szöveges kifejeződési formájának, mint hiedelemadatnak a felhasználásánál tekintetbe kell venni az illető forma *hit* ill. *szövegértékét* – ez dönti el, hogy az adat mennyire „megbízható” mint a hiedelem ill. népi gyógyászat kutatásának forrása. A legfontosabb szöveges formák:

A hiedelmek egyszerű *közlése* általában a helyi hittények pontos kifejeződése (legfeljebb az adott közösségen belüli térbeli vagy időbeli megszorítással: esetleg csak a múltra ill. a közösség más tagjaira vonatkoztatva érvényes, „már” nem hisz benne, de tud róla, vagy ő nem hisz benne, de mások – a közösség más beállítottságú tagjai – hisznek).

A *memorat* (élménytörténet) a hiedelem-élményeket, cselekményeket általában eredeti funkciójában mutatja be, az „élő néphit”-et tükrözi, hit-értéke nagy, szöveg-értéke kicsi, összefüggésben a művészi megformáltság kezdetleges fokával.

A művészi megformáltság magasabb fokát mutató, egyéni élményeket nem vagy kevésbé tükröző *hiedelemmondában* a szöveg-értékek dominálnak. A hiedelmeket, mágikus cselekményeket általában nem eredeti funkciójukban tükrözi, összekapcsolja az élő néphitben össze nem függő jelenségeket (a tematikus összefüggések – hiedelemkörök – sokszor így jönnek létre). Gyakran tartalmaz nem hitt hiedelmeket. Elsősorban szövegnek kell tekintenünk, amely csak esetlegesen tartalmaz a helyi hiedelemvilággal korrelációban lévő hiedelmeket.⁶

⁵ A hit-érték ill. szöveg-érték kérdéseiről lásd: Honko, 1968.

⁶ A *közlés* (informal religious saying) fontosságára a hiedelmek elemzésénél Hultkrantz hívta fel a figyelmet: „the informal religious saying embodies the direct expression of a religious conception” (Hultkrantz, 1968, 68.). A *memorat* és *monda* meghatározásával (és kutatásának történetével) Pentikkäinen (1968) foglalkozott.

A *szabály*-jellegű megfogalmazás (pl. előírás, tilalom pl.: a gyermekágyas előtt nem szabad átnyúlni, mert elmegy a teje) általában pontosan tükröz helyileg ismert nézeteket, általában csak a helyi normákra, és nem betartásokra következtethetünk belőle: betartásukat általánosabbnak tünteti fel a ténylegesnél. Másrészt a szabályok gyakorta utalnak fikciókra: fiktív büntető lényekre, amelyekben nem hisznek, csak mintegy pedagógiai céllal „használnak”, a szabályokat be nem tartókat „fenyegetik” velük (Luca asszony, kedd asszonya, vagy sokszor közelebből meg nem határozott, meg nem nevezett büntető lények: pl. ha a gyermekágyas avató előtt kimegy az udvarról „vasfőköttöt csapnak a fejébe”). Tehát világos, hogy egy, csak szabályokból ismert fiktív lényt nem tekinthetünk „hitt” hiedelemalaknak — így pl. tényleges baj, betegség okozójának.

Nagyjából ezekben a formákban beszélnek a hiedelemről ill. mágikus cselekményekről. Más szöveges formák mint a mágikus cselekmények eszközei tarthatók számon:

A *ráolvasás* és a mágikus-gyógyító cselekmények kapcsolata, ill. ezek és egyéb hiedelem-tények kifejeződése a szövegben igen sokrétű lehet, sokszor egyazon szövegben belül is⁷:

A ráolvasások egy részének hiedelemtartalma korrelációban van a néphittel. Lehet a ráolvasás a szómágia elemi megnyilvánulása, amely tulajdonképpen a mágikus (gyógyító) cselekmények egy speciális fajtája: betegség elmúltával kapcsolatos egyszerű kívánság, fohász stb. — ezek egyenértékűek a mágia hagyományos elveszejtő, elküldő stb. jellegű cselekvéseivel. Ide tartoznak a kívánságok grammatikai-stilisztikai eszközökkel körülírt fajtái is (hasonlat, ellentét, feltétel, beteg vagy betegség letagadása, csökkenő számsor), pl.: „Amit látok, újuljon; Amit nem látok, múljon”⁸ — továbbá egyéb speciális, csak szövegben kifejezhető hiedelemtartalmak egyszerű köznyelvi kifejezései, mint pl. valakinek a letagadása („Kis Lajos nincs itthon”⁹); vagy a mágia bizonyos alapelveinek (analógia) szöveges kifejeződése különböző párhuzamos grammatikai szerkezetekkel. Az analógia legkézenfekvőbb kifejeződése a hasonlat, de lehet ellentét, lehetetlen feltétel stb.

E szövegek ill. a többlelemű ráolvasások ilyen jellegű („funkcionális”¹⁰) elemei a mágikus funkciót pontosan — és csak azt, többletelemek nélkül — betöltik, de nem fejeznek ki egyéb hiedelemtartalmat. Ezért velük kapcsolatban nem merül fel a szövegérték és hitérték kérdése. Ugyanígy azokban az esetekben sem, amikor bizonyosfajta mágikus cselekményekhez ugyanolyan jelentésű, ugyanazt a hiedelem-tartalmat kifejező szöveg társul (esetlegesen, mert a cselekmények szöveg nélkül is használatosak ugyanarra a célra). Ilyenek pl. az elveszejtő cselekményt hasonlattal kísérő szövegek (pl.: „Úgy menjen a betegség a kő alá, mint ez a ruha”¹¹). Hasonló a helyzet a cselekménymagyarázó szövegekkel, ahol a szöveg „jelképesíti”, „hiedelmesíti” a cselekményt. Pl. az álmatlanságban szenvedő gyerek anyja 9 kapufélfáról szilánkot tör, ezt mondogatva: „Álmost szödök a kislányomnak”¹².

De a ráolvasások nagy része a mágikus funkció közvetlen kifejezésén túl tartalmaz a funkció szempontjából öncélú stilisztikai-grammatikai többletelemeket, amelyek

⁷ Ezt a kérdést részletesen vizsgáltam egy nagymennyiségű ráolvasás-anyagot elemző tanulmányomban (1977/a).

⁸ Pl. Jászakisér, Szolnok m. (saját gyűjtés)

⁹ Kocsord, Szatmár m. (Borbély, 3.)

¹⁰ Lásd Pócs, 1977/a

¹¹ Hejce, Abaúj m. (Hoppál, 82.)

¹² Csongrád vagy Torontál m. (Kálmány, 36.)

elsődlegesen szövegértékeket testesítenek meg (többelelemű ráolvasások „nem-funkcionális” eleme). Ilyen lehet a hasonlatok tartalmazta költői kép, az epikus ráolvasások elbeszélő része, a számláló ráolvasások epikus bevezetője, az „elküldő” szövegekben azok a helyek, ahova a betegséget küldik, a betegségek megszemélyesítése stb. E szövegelemek révén variálódik, hagyományozódik, terjed a ráolvasás mint *szöveg*, a szövegfolklor-alkotások törvényszerűségeit mutatva. Az e szövegek által tartalmazott hit-tények nincsenek feltétlenül (vagy csak igen ritkán vannak, olykor eredendően, olykor másodlagosan – vö. a másodlagos hitrétegről mondottakat) korrelációban a „helyi” néphittel. Említettük a „holdhoz küldés” példáját. Gondoljunk még pl. az epikus ráolvasások „hetvenhétféle hideglelés”-ére, a betegség „hideg havasok”-ba küldésére, az igézet „föld hét csínjába” küldésére. Ha mindez csak szöveg által terjesztett poétikum és nem hiedelem, akkor miféle tanulságot vonhatunk le belőle a helyi néphitre, ill. betegségelképzelésekre nézve? Vajmi keveset, azon kívül, hogy megállapítjuk, hogy az adott helyen és időpontban bizonyosfajta betegségeket bizonyosfajta szövegekkel gyógyítanak. De ha a 77 féle hideglelés egész Délkelet-Európában elterjedt *szöveg*motívum, nem tételezhetjük fel, hogy az adott helyen használt szöveg éppen az adott helyen ismert hideglelés-elképzeléseket tükrözi.

A művészileg strukturált szöveg ugyanis – akár hiedelemmonda, akár ráolvasás, akár bármi egyéb – terjed és használható akkor is, ha nem „igaz” – ha tartalma többé-kevésbé megfelel a célnak (ha van egyáltalán cél). Éppen a művészi forma, a költői képek mint *formai* jegyek révén terjed és hagyományozódik – ettől lesz megtanulható és cél – pl. gyógyító cél – esetén „használható” (az egyszerű, csak a mágikus funkciót kifejező szövegeknél bizonyos tekintetben „használhatóbb” – hatásosabb) szöveg. Betegségelképzelésekre és bármiféle egyéb, a „helyi” hiedelemrendszerbe tartozó tényre csak a funkcionális szövegekből, ill. a többelelemű ráolvasások funkcionális eleméből következtethetünk. A konkrét funkcióra utaló mozzanatok olykor többelelemű ráolvasások nem-funkcionális elemeiben is megjelennek; gyakran másodlagos helyettesítés eredményeképpen: A költői szövegen belül egyszerűen felbukkan egy helyi betegségnév, helyi gyógymód stb. – azt bizonyítva, hogy a funkció közvetlen kifejeződése éppolyan erős és fontos tendencia, mint a szövegek „használhatóvá” tétele költői eszközök által. Ezek az esetek egyúttal fokozott figyelmet érdemelnek, a helyi hiedelemvilág vizsgálata esetén – természetesen figyelembevéve, hogy ezek a másodlagos motívumok milyen elterjedésűek. Pl. a délkelet-európai betegségdémonok magyar „igézzel” való helyettesítése az egész magyar néphit „démon-nélküliségének”, „igézet-centrikusságá”-nak tükre. De lehetnek szűkebb területen érvényes helyettesítések is – minél kisebb ez a terület, annál nagyobb az illető motívum helyi hit-értéke.

A rontó célú ráolvasások tulajdonképpen *átokok*. Abban különböznek a sztereotip átokformuláktól, *szitkozódások*tól, hogy hit-értékük magas: aki egy mágikus praktika közben elmondja (pl. „Ügy egyen meg a nyű, ahogy...”), hisz a szöveg hatásában – ezeknek a rontó ráolvasásoknak a 20. századi magyarságnál ismert kevés példánya általában tisztán funkcionális szöveg. A sztereotip szitkozódásoknak azonban magasabb szövegértékük mellett nincs hit-értékük: beszédformulaként használatosak, *szöveggként*, a mindennapi nyelv részeként terjednek. Így ami hiedelemtartalmukat illeti, nem valószínű, hogy bizonyos betegségekre vonatkozó elképzelésekre következtethetünk belőle – pl. hogy a „betegségelképzelések” szempontjából jelentősége legyen az „üssön meg”, „álljon beléd”, „rágjon meg” stb. kitételeknek a fene, íz, guta, nyavalya stb. betegségek mellett, bár – mint ez köztudomású – maguk a beteg-

ségnevek olykor igen régiek — néha csak éppen ezekben a formulákban fennm aradtak — lehetnek.

*

Nézzünk meg ezekután a kóroktan, diagnosztika és terápia területeiről egyaránt néhány jellemző példát — hogyan értékeljük ezeket a fenti szempontoknak megfelelően?

1. GYÓGYÍTÁS

Hogy nem a népi gyógyászat szempontjából ésszerű sorrendben, a betegségek okozásával és tüneteivel kezdjük rövid adat-elemzésünket, annak az az oka, hogy a leg-egyszerűbbek és a legvilágosabbak funkcionális és formai szempontból egyaránt a gyógyításra vonatkozó adatok.

A mágikus jellegű gyógyító tevékenység a mágia hagyományos „eszközkészletét” használja, amely nagyjából a következő:

a) A mágia hagyományos — egyszerű vagy összetett — cselekvései. Minél összetettebbek, annál inkább egy-egy területre specializáltak. (Pl. szemverésre fürdő vagy szenesvízzel mosdatás; ijedségre ólomöntés; ezzel szemben a „kerekítés” tulajdonképpen bármiféle célra alkalmas). Általában van, ill. világos a jelentésük (tisztító, elküldő, be- ill. kizáró stb. cselekmények). Idetartoznak a ráolvasások e funkciókat tisztán kifejező csoportjai is.

b) A mágia hagyományos eszközei: hagyományosan mágikusnak számító tárgyak (pl. szentelt tárgyak, ünnepekről származó tárgyak stb.).

c) A mágia hagyományos kísérőelemei — sztereotip, jelentés nélküli gesztusok, formulák, időpontok, helyek (pl. „szótlantul”, „visszakézből”, keresztúton, napkelte előtt, hétszer, háromszor stb.).

d) A mágia nem mágikus cselekvései és eszközei: mindennapi eljárások és eszközök, amelyek csak egy bizonyos adott kapcsolatban (általában az analógiás kapcsolatba állítva) lesznek „mágikussá” (pl. sárgarépat enni sárgaság ellen).

A két utolsó csoportban említett tényezők alkalmasak arra, hogy bármiféle célú „mindennapi” cselekményt mágikussá tegyenek. Így a népi gyógyászat u.n. „tapasztalati gyógymódjait” is „hiedelmesítsék”; ily módon a használók részéről egyébként is meglehetősen egyenértékűnek minősített mágikus és „racionális” gyakorlat közti határt „elmossák”.¹³ Mágikus vagy „tapasztalati” gyógymód-e pl., ha fokhagymát esznek, de kilenc gerezdet, és napkelte előtt? Vagy az említett sárgarépa-példa? Másrészről e „hiedelmesítés” éppen az egyenértékűként kezelést bizonyítja. A használók egyazon rendszerbe tartozónak tekintik a „népi tudás” hiedelemként ill. „köznapi tudat”-ként meghatározható szféráit. Ennek legmeggyőzőbb példája a mágikus cselekvések funkcionális csoportjaink között elsőként említett csoportja (ebbe gyó-

¹³ Ezt a kérdést sokan vizsgálták, lásd pl. Vajkai 1943-as tanulmánya bevezetőjét. Egyébként Vajkai 1948-as összefoglalása több, általam itt érintett kérdéssel foglalkozik, valamint a népi gyógyászat kutatásának összefoglaló történetét és bibliográfiáját adja. Az újabb kutatások összefoglalását ill. teljesebb bibliográfiát közöl Hoppál – Törő, 1975. A kérdések legteljesebb nemzetközi összefoglalása: Hovorka – Kronfeld, 1909. – Ez természetesen csak egy-egy közösség összességét tekintve érvényes, hiszen mindig is lehetnek u.n. racionális és u.n. babonás beállítottságú egyének, akik az ilyen vagy olyan gyógymódokat részesítették előnyben, függetlenül műveltségi szintől, ill. időbeli változásoktól.

gyógyászatra vonatkozó adatok nem tartoznak): a mindennapi élet céljait szolgáló, mindennapi cselekményeket kísérő mágikus eljárások (pl. a földet felszántják, bevetik, majd vetés után a zsákot feldobják, hogy magasra keljen a búza). A mindennapi célra ismert „racionális” módszerek mellett alkalmoszerűen bukkannak fel a mágikus cselekmények, hagyományos kapcsolatban a mindennapi élet megfelelő területeivel (földművelés, állattartás, táplálkozás stb.), és általában anélkül, hogy egymással vagy a néphit más területeivel kapcsolatban lennének. Tehát hagyományosan bizonyos mindennapi célokhoz, cselekményekhez kapcsolódnak. A hit vagy szájhagyományozás síkján sincsenek tematikus kapcsolataik a néphit más funkciójú területeivel. Ennek következtében a mindennapi élet síkján, a mindennapi cselekményekkel együtt hagyományozódnak, ill. halnak ki (ha pl. egy bizonyos fajta gyümölcs természetése megszűnik, nagy valószínűséggel megszűnik az illető gyümölcs jó termését biztosító mágikus cselekmény is).

A gyógyításra vonatkozó adatok esetében is világos ez a mindennapi gyakorlatba ágyazottság, a két szféra összefonódottsága; mégis kissé más a helyzet. A betegségek mágikus jellegű gyógyítása második funkcionális csoportunkba, a mindennapi élet kritikus helyzeteiben aktualizálódó hiedelmek közé tartozik. A váratlan baj, félelem és az ezáltal teremtett felfokozott pszichikai állapot a „racionális” gyógymódok tudása, előnyben részesítése esetén is teremthet olyan helyzetet, amelyben a mágikus módszerek alkalmazása természetesnek tűnhet. Különösen ha a baj okát nem ismerik és a hit síkján keresik, és rontás, szemverés stb. — tehát mágikus gyakorlat eredményének tartják. Ehhez könnyen asszociálódik a mágikus módszerű gyógyítás gondolata ill. alkalmazása; elsősorban a szájhagyományozás síkján meglévő, különböző funkciójú hiedelmek közötti tematikus kapcsolatok hatására: A hiedelemmondákban a rontásnak tulajdonított bajok gyógyítása általában *rontás+gyógyítása+a gyógyítás eredménye+a rontó telepleződése* kapcsolatokban jelenik meg, a boszorkány hiedelemkörének tartozékaként. Pl. elterjedt tehénrontásról szóló monda váza: vért fejnek a tehéntől — csipkevevesszővel verik a vályúban a tejet — megjelenik másnap egy öregasszony összeverve, ő volt a boszorkány — a tehén meggyógyul. E szájhagyomány síkján összefonódó elemek hatására a mindennapi gyakorlatban is felmerülhet — a racionális gyógymódok mellett — a tej vályúban verésének ötlete. A valóságban természetesen nem jelenik meg a mondai kapcsolat a mágikus módszer és eredménye között; „az a verés az asszonynak az arcán lesz... de másnap megjelenik. Az meg is jelent... össze volt verve... Hát az rontotta meg a tehenit.” Úgy tűnik, hogy ezen a szinten — amikor a szájhagyomány új, a valóságban nem létező tematikus összefüggésekbe kapcsol be egy gyakorolt eljárást — tehát funkcióját is megváltoztatja — az eljárás tényleges gyakorlásának pontos mikéntjére nem következtethetünk. Ha a végeredmény tisztán mondai motívum, nem tételezhető fel, hogy az előzmény, amely szövegszinten szorosan kapcsolódik ehhez, a tényleges mindennapi gyakorlatot tükrözné. Pl. a következő, szintén megrontott tehenre vonatkozó monda vázlatában ilyen „kétes” környezetben jelenik meg a béka megsebesítése kaszával, mint tehenet „gyógyító” cselekményre utaló motívum: nyúlós volt a tej — egy megjelent békába a gazda belevágja a kaszát — tej ment ki a békából — a béka tehát boszorkány volt. Vagy gondoljunk a „váltott gyerek” hiedelemkörére, a valóságban nem létező kapcsolataival: A róla szóló hiedelemmondákban egybefonódik a gyerek visszaváltása és annak eredménye (olykor az „elváltás” is ide kapcsolódik) — természetfeletti lényekkel kapcsolatos, tisztán mondai motívumhoz kötődve. Pl. belölik a „váltott” gyereket a kemencébe, ezt mondva egy feltételezett „rossz” lénynek: „Hogyha vissza

nem adod, akkor beteszem az égő tűzbe” — erre visszacserélődik a gyerek az igazira. Ezekből a történetekből nem tudhatjuk meg, hogy ténylegesen „visszaváltották”-e a gyereket és hogyan.

A mai napig gyakorolt gyógymódok alkalmazásának tényleges mikéntje természetesen megfigyelhető a helyszínen. De nagyon kevés ilyen adat van birtokunkban a szájhagyományozott — múltbeli és jelenbeli — adatok tömegéhez képest, amelyekből a hiedelemvilág szerkezetére, működésére nézve igen sok következtetést levonhatunk, csak éppen egy gyógyászatközpontú, orvosi szempontú kutatás számára mondanak keveset. (Ha pl. az a konkrét kérdés, hogy milyen elterjedt volt Magyarországon a satnya csecsemők kemencébe lökással vagy sütőlapátra ültetéssel történő „gyógyítása”.) Másrészt a hiedelemvilág és a szájhagyományozás alkotta háttér nem ismerése ugyanilyen hátrány lehet egy adat értelmezésénél (pl. egy gyerek sütőlapátra ültetésének észlelése és regisztrálása az előbb említett körülmények ismerete nélkül).

Azok a gyógymódok, amelyeket a mai napig (a közelmúltig) aktívan gyakorolnak, memorat-jellegű történetekben jelennek meg: családban történt konkrét eseteket mondanak el. Ilyen pl. a „szemverés”-nek tulajdonított bajok gyógyítása. A kisgyerek váratlan betegsége vagy akár sírós éjszakája elég volt a mágikus gyakorlat alkalmazására, főleg azért, mert igen eleven a mai napig a szemverés hatásába vetett hit. A „családi” memoratok általában eredeti funkciójában és mikéntjében közlik a gyógyítással kapcsolatos eseményeket; az eleven hittel és gyakorlattal összefüggésben nem elidegenített szinten (nem a boszorkánynak és más természetfeletti hiedelemalakoknak tulajdonítva), nem állítva új tematikus összefüggésekbe. Mindez a lényeges vonásokra vonatkozik, a történetek „kikerekítése” (pl. sztereotip kísérőelemekkel való ellátása) memorat-szinten is igen gyakori. Pl. elmesélik, hogyan fürdették a családban a „szemmel vert” kisgyereket, de három fürdőt említenek akkor is, ha csak egyszer fürdették. „Napkelte előtt” végezték az elbeszélő szerint, ha az esetleg délelőtt történt is; de a történet így „kerek”. A szájhagyományozás bizonyos törvényszerűségei már memorat-szinten is megjelennek, csak itt a szöveg-értékek még nem elsődlegesek a hit-érték rovására; másrészt a hagyományos hit szerint háromszor kell fürdetni; tehát a hiedelmek megszabta norma jelenik meg az elbeszélésben, nem a tényleges gyakorlat. De mindez a memoratokban csak lényegtelen mellékmotívumokra vonatkozik (ha lényeges motívumokra is, akkor már hiedelemmondával van dolgunk).

A szájhagyomány, hit és gyakorlat állandó kölcsönhatásával kell számolnunk. A szájhagyomány vissza is hathat a gyakorlatra; főleg a memorat-szintű szövegek, amelyek szorosabb kapcsolatban vannak vele. Elképzelhető pl. hogy éppen egy ilyen történet hatására fürdette valaki legközelebb háromszor gyermekét.

Olyan bajok észlelésekor, amelyeknek nincs hiedelemháttere, ill. ismerik a baj valószínű okát (pl. vágott seb, kificamodott végtag) eléggé véletlenszerű volt, hogy „racionális” vagy mágikus gyógymódot alkalmaztak-e; ezek egyenértékűként, egyformán használhatóként éltek egymás mellett, a választás nyilván a gyógyító személy beállítottságától, ismeretanyagától függött. A gyógyításnak ezek a hiedelemháttérrel nem rendelkező mágikus módjai funkciójukban hasonlóak az első csoportba sorolt, mindennapi cselekményeket véletlenszerűen kísérő mágikus cselekményekhez. Kapcsolatokkal nem rendelkező hiedelemvilág más területei felé, amelyek révén mindig újra aktualizálódhatnak, valószínűleg könnyebben ki is halnak (vagy már kihaltak) a népi hitvilágból, szemben a szájhagyományozás és hit síkján gazdag kapcsolatokkal rendelkező cselekményekkel, amelyek ezek állandó kölcsönhatásában hagyományozódnak, és szájhagyományként jóval túl is élhetik a tényleges gyakorlatot.

2. BETEGSÉGEK OKOZÁSA

A tényleges gyakorlat síkján tulajdonképpen igen kevés rontó szándékú betegség-
okozó tevékenységről tudunk. Nyilvánvaló — és természetes —, hogy a pozitív
irányú mágia főlényben volt minden egyéb területtel szemben. A rontó célzatú tevé-
kenységtől el kell határolnunk a kóroktan területét: a betegségek okáról adott ma-
gyarázatok egészen más szituációban aktualizálódnak (ezeket a következő pont alatt
tárgyaljuk). El kell határolnunk a *szabályok* be nem tartásának káros következményeit
is — hasonló ok miatt. Egyikből sem következtethetünk a tényleges gyakorlatra. Ha a
szabály „megfordítható” volna, mondhatnánk, hogy szájsébet okoz magának az, aki
a tűzbe köp. Csakhogy a szabály csakis a saját funkciójában létezik. A „sebes lesz a
szájad, ha a tűzbe köpsz” szabálynak csak a viselkedési normák betartását, erősítését
célzó pedagógiai jellegű fenyegetésként van funkciója. Maga a tényleges „rontó”
gyakorlat többnyire szigorúan titkos volt, ellentétben a pozitív célú mágia gyakori
(ha nem is általános) nyilvánosságával. Tehát a szájhagyomány már csak ezért sem
örizheti-tűkrözheti a tényleges gyakorlatot. De a szájhagyományozott történetek
különben is mindig a tünetek felől közelítik meg a kérdést: a bajból indulnak ki,
amelyet esetleg rontás okozott (gondoljunk a boszorkányperek több ezernyi, tünetből
a rontásra következtető vádjára). A „rontó” műveletek (amennyiben egyáltalán lé-
teznek) „önálló mágiaként” határozhatók meg — a mindennapi élettől viszonylag
függetlenedett, a mágia által létrehozott szituációban aktualizálódó cselekmények
közé sorolhatók. Sem a cél, sem a szituáció nem szükségszerű része a mindennapi
életnek. Általában akkor és ott jelent meg, ahol a cél „racionális” úton nem volt biz-
tosítható. Így a betegségokozó-rontó tevékenységen kívül ilyennek minősül pl. a sze-
relmi varázslás (ennek mai napig tartó tényleges gyakorlata van) vagy a csak múltból
ismert kincskeresési praktikák.

A legközismertebb, a múltban ténylegesen gyakorolt szándékos, tudatos beteg-
ségokozó tevékenységre jó példa a „rábőjtölés”, amely a rávonatkozó közlésekből
hiteles mivoltában megfogható. A hiedelemmondákban közölt rontási műveletek
tényleges gyakorlattól „elidegenedett” mivoltát nemcsak a kimondottan mondai,
*szöveg*motívumok jelzik, hanem az a tény is, hogy e rontó műveleteket a boszorkány
tevékenységi köreként tartják számon. A boszorkány mindig valaki *más*, sohasem ma-
ga az elbeszélő vagy családtagja; nem hozzá közelálló személy. Ha a mondai moti-
vumokból nem is következtethetünk pontosan a gyakorlat pontos mikéntjére, bizo-
nyos rontó módszerekre mégiscsak egyedül a boszorkány szájhagyományozott hiede-
lemköréből következtethetünk, mert egyedül ez tartotta fenn. Az önmaguktól való
„elidegenítés” másik módszere a más nemzetiségűeknek — ha van ilyen a közelben —
vagy cigányoknak való tulajdonítás. Utóbbi különösen a szerelmi varázsló praktikák
esetében gyakori, attól függetlenül, hogy ezt esetleg valóban többen gyakorolták — ill.
gyakorolják — cigányok, mint nem-cigányok, akár specialistaként is. Szintén elter-
jedt önmaguktól elidegenítő módszer a tréfás történetként, ál-hiedelemmondaként
való hagyományozás¹⁴. Tehát feltehető, hogy a ma általában boszorkánynak tulaj-
donított, mondában élő rontó műveletek olykor, itt-ott a mindennapi gyakorlat részei
voltak. Ismert olyan módszer, amit tényleges gyakorlatból is (memoratókból) és hie-
delemmondákban a boszorkánynak tulajdonítva egyaránt ismerünk: ilyen pl. a

¹⁴ Az álhiedelemmondák „elidegenítő” szerepéről lásd 1977/a tanulmányomat.

„harma szedés” (a tej elvétele más tehenétől, egyidejűleg a saját tejhaszon gyarapítása). A „harmatszédés” módszere országsszerte tapasztalható általános ismertségét a róla szóló elterjedt hiedelemmondának köszönheti. De a tehen és tej megronthatóságába vetett hit a mai napig igen eleven, így van még talaja a mások tehenét megrontó tejszerzési praktikák tényleges kipróbálásának — esetleg éppen az elterjedt mondák hatására. Természetes, hogy a valóságos gyakorlatban nem úgy folyt a harmatszédés, ahogy a mondák mesélik — pl. a „kilesési” és „kivallási” tilalom minden bizonnyal *csak* mondai motívum. De biztos, hogy Szent György napon vagy Nagypéntek hajnalán egyesek valóban húzogatták a lepedőt vagy abroszt a harmatos fűvön, valóban belecsavarták az összegyűlt harmatot tehenük eleségébe. Talán a tudatos rontó szándék is inkább mondai motívum, a tényleges gyakorlatban inkább a saját haszon biztosításán volt a hangsúly. Azt sem tudhatjuk, hogy a mondák egyik központi magját képező mondókat (pl. „hagyok is, viszek is”; vagy: „felit viszem, felit nem”) pontosan hogyan mondták — és mondták-e valóban —, hiszen egyedül, titokban kellett végezni a műveletet. A mondóka inkább némelyik monda csattanójának központi magja.

Ismert akaratlan, szándéktalan betegségokozó tevékenység is. Legközismertebb a „szemverés”: akinek ver a szeme, vigyáznia kell, hogy ne okozzon bajt. A tényleges gyakorlat szintjén ezt s az ehhez hasonlókat mint megelőző módszereket tarthatjuk számon: aki ránéz az újszülöttre, köpjön egyet, hogy ne ártson a szeme; ha elmegy a látogató a csecsemő családjától, tépjen egy foszlányt, hogy el ne vigye a kisgyerek álmát stb. Hiszen éppen mivel „szándéktalan” rontás, az illető „rontó” személy nem csinál semmit — hacsak nem teljesen köznap dolgokat (amitől az adott körülmények között — a baj megelőzéséül — tartózkodnia kellene): pl. ráül a gyermekágyas ágyára, véletlenül átnyúl előtte, vagy csak éppen megnézi, megcsodálja az újszülöttet. Tehát itt tk. a mindennapi élet szabályainak betartásáról van szó, semmiképpen sem önálló, a mindennapi élettől függetlenedett, önálló szituációjú rontó célú mágiáról. Az ilyesfajta szabályok kérdésére még a betegségek megelőzésének tárgyalásakor visszatérünk.

Okozható betegség a hit szerint úgy is, hogy egy betegség gyógyítása-elhárítása során „másra hárítják” a bajt. Legközismertebb ilyen a „rontás” keresztútra öntése: általában bőrbetegségekről (pl. kelés) van szó, pl. úgy, hogy a hüvelyesek főzetével való lemosás után a lemosóvizet a keresztútra öntik — aki aztán a hit szerint az „öntés”-be lép, arra megy át a baj, és a beteg megszabadul tőle. Vagy almával, pénzzel, „rontó bábuval” „bekerítik”, „keresztelik” a beteg helyet, majd szintén keresztútra vagy más olyan helyre dobják, ahol beleléphet valaki. Tehát elvileg lényeges a gyógyításhoz, hogy valaki belelépjen és átmenjen rá a baj, de tulajdonképpen e módszer egyrészt a *tünetek* felől, másrészt a *gyógyító tevékenység* felől közelíthető meg, nem pedig mint rontó, betegségokozó módszer tartható számon (vagy olykor a *megelőzés* felől is: nem szabad babszemeket, elhajított almát, pénzt felvenni). Ha valaki pl. keléses, gyanakodnak, hogy „öntés”-be lépett, vagy bábút vett fel, ill. rálépett; ill. a „másra hárítás” esetén nem a tudatos rontó szándék célja vezérli a végző személyeket, pusztán a gyógyítás, melynek ez esetben alkalmazott hagyományos módszere elvileg másra viszi át a bajt. A „valaki belelép” hite elég a célhoz — szemben pl. a tényleges rontó szándékú rábőjtöléssel, ahol egy bizonyos személy betegségét, halálát kívánták okozni valamilyen nagyon súlyos személyes ok miatt. Tehát ezek az esetek is a mindennapi élet kritikus helyzeteiben aktualizálódó tevékenységhez tartoznak, úgy mint a többi gyógyító eljárás — nem pedig az önálló mágia kategóriájába.

3. A BETEGSÉGEK OKA

Más megközelítést igényel a betegségek okának kérdése, mint a betegség okozása. Míg utóbbi a mágikus tevékenység egy sajátos szektora — ha (ma már) szórványos és a szájhagyománytól nehezen kikövetkeztethető is — a betegségek oka teljesen a *hit és szájhagyomány* síkján vizsgálándó, akár teljesen racionális okot, akár mágikus tevékenységet („rontást”) tételeznek fel betegségokozóként, akár a hit síkján mozog a feltételezés is (pl. „Isten büntetése”, be nem tartott szabály stb.).

Mindenképpen a tünetek észlelése esetén aktualizálódik, és befolyással lehet — mint láttuk a gyógyítás kapcsán — a gyógymód mibenlétére. Nem beszélve a mindennapi, „racionális” ill. a gyakran ismert valódi ill. orvosilag helyesen értelmezett tünetekről, a hiedelem-okok (bizonyos általánosan elterjedt nézeteken kívül, amelyek általában egyszerű *közlések*ben fogalmazódnak meg), sokféle szöveges formából kikövetkeztethetők. Ezek esetében fontos a hit-érték ill. szöveg-érték figyelembevétele. A hiedelem-okok egy része önkéntelen, szándéktalan rontó tevékenységre vonatkozik. Ezek közül legelterjedtebb a már említett szemverés. Mivel e téren eleven hitről és ma is élő gyakorlatról van szó, a memoratokban elmondott élményekben a „rontó” tevékenység, a tünetek észlelése és az ezt követő gyógyítás pontos korrelációban vannak; a szájhagyomány nem a mindennapi gyakorlattól elidegenített szinten tükrözi a hitet és cselekményeket. A szemverés képességét nem érzik „természetfeletti” képességnek, nem hiedelemalakokhoz, hanem sajátmagukhoz kapcsolják. A „szemverés” észlelésekor általában számbaveszik, hogy ki nem tartott be bizonyos elővigyázatossági rendszabályokat, amivel akaratlanul is ártott, és az ezt követő hagyományos gyógyító tevékenységbe (pl. fürdő, füstölés) gyakran bekapcsolják a gyanúsítottat — pl. kérnek a füstöléshez hajából. Ugyanez a helyzet, ha szenesvízkészítéssel ill. vízvetéssel tudakolják meg a rontó személyét.

A hiedelemmondákban megjelenő, önmaguktól elidegenített rontó tevékenységgel más a helyzet: a hit, cselekmény és szájhagyomány nincs ilyen pontos korrelációban. A boszorkánynak tulajdonított téhenrontás gyanújának felmerülését csak a szövegek szerint követi a boszorkány bántalmazása, ill. kényszerítése a baj helyrehozására — a tényleges gyakorlatban csak az a valószínű, hogy a hiedelem-jellegű tünet-értelmezést nagyobb valószínűséggel követi hiedelemjellegű gyógymód, mint „racionális” tevékenység, ill. „tapasztalati” gyógymódok alkalmazása.

A túlnyomóan szövegértékekkel bíró szövegek tartalmazta „betegségelképzelések”-nek — mint erről már beszéltünk a ráolvasás ill. szitkozódás kapcsán — általában nincs köze a helyi néphithez, így ezek természetszerűleg nem aktualizálódnak tünetek észlelésekor: Ha egy ráolvasás a betegséget tagról tagra küldi ki a betegből (pl. „Betegség a karjából, betegség a lábából. . .”), ebből csak arra következtethetünk, hogy valahol, valamikor e szöveg keletkezése azon az elképzelésen alapult, hogy a betegség valamiféle démonikus élőlény, „aki” bemeleg a testébe és e szöveggel távozásra lehet felszólítani. A tünetek észlelésekor e hit nem tételezhető fel akkor sem, ha egy bizonyos betegséget következetesen ezzel a — bizonyos célra hagyományosan alkalmazott — szöveggel gyógyítanak.

4. BETEGSÉGEK MEGELŐZÉSE

A betegségek megelőzése (és az „egészségvarázslás”) szinte kivétel nélkül *alkalomhoz* kapcsolódó cselekményekben nyilvánul meg. Ahogy a gyógyítást mindig konkrét baj

aktualizálja, úgy ezt mindig a hagyományos, ismétlődő alkalom, amelyhez hagyományosan társulnak bizonyosfajta — köztük gyakran megelőző jellegű — mágikus cselekmények. Természetes, hogy az alkalom fenntartotta mágikus cselekmények többségükben „pozitív”, serkentő (így pl. többek között egészségvarázsló) ill. elhárító, megelőző célúak.

Az alkalom fenntartotta-aktualizálta cselekményekre általában jellemző, hogy akció-értékük meglehetősen kicsi, még akkor is, ha ténylegesen végrehajtják, és nemcsak beszélnek róla (mint az utóbbi időben egyre inkább). A *szokásszerűség* dominál, valódi, célszerű mágikus eljárásokról általában nincsen szó. E cselekmények az alkalom hagyományos tartozékai; a lényeg: „ilyenkor ezt szokták csinálni”. Hogy nem a cél az elsődleges (ha sokszor ki is következtethető egy valamikori tudatos mágikus gyakorlat) bizonyítja a sok, hagyományosan egy-egy alkalommal gyakorolt, de cél nélküli, vagy másodlagos céllal, cél helyett magyarázattal ellátott cselekmény: pl. egyesek úgy hiszik, hogy virágvasárnap a körmenet közben le kell nyelni egy szem barkát, hogy torkuk ne fájjon, mások csak eltesznek a vasárnapi barkából, hátha jó lesz valamire (mint az „ünnepi”, „szent” tárgyak általában, sokféle mágikus célra alkalmas lehet) vagy pl. a nagypénteki mosakodást egyesek csak elvégzik, „mert úgy szokták”: „hogy ez mire vót, én magam se tudom”; mások az alkalomhoz fűződő hagyományokat hangsúlyozzák a cselekvés kapcsán: (azért mosakodnak mert) „most fürdik a holló — hogy minek a jelképe lehetett ez?” Mások csak tréfának, szórakozásnak tartották a nagypénteki mosdást, ismét mások a baromfinak is vittek a vízből, „hogy hát a baromfi ne hulljon”. Világos, hogy nem mondhatjuk, hogy a baromfivész megelőzési módja a nagypénteki mosakodás, e cselekmény akció-értéke a preventív gyógyszerek sorában meglehetősen kicsi. Nyilvánvaló, hogy egy bármilyen ok miatt „kötelező” cselekményhez könnyen társulhat hiedelem-jellegű magyarázat — akár az eredeti okkal vagy céllal egybevágó, akár másféle.

E szokásszerű, alkalomfenntartotta cselekmények a szájhagyományban általában szabály-jellegű megfogalmazásban tükröződnek (ekkor és ekkor ezt és ezt kell-szokták csinálni) — és e vélekedések mint az alkalomra vonatkozó hit és szájhagyomány jóval tovább is élhetnek, mint a ténylegesen véghezvitt cselekmények. Sőt a hagyományokat nemcsak maga a rendszeresen visszatérő alkalom, hanem a vele együtt rendszeresen visszatérő „alkalmi hagyományok” együttesen aktivizálják mindig újra meg újra. Másrészt az alkalomhoz kötődve, célszerűségüket, értelmüket elvesztve is, mindenféle cselekmény fennmaradhatott, mint annak sztereotip tartozéka. Így nem véletlen, hogy az egész népi gyógyászatot — vagy akár az egész népi hitvilágot — figyelembevételével, aránytalanul sok alkalomhoz fűződő cselekmény maradt fenn. Más jellegűek azok a megelőző cselekmények, amelyek olyan alkalmakhoz fűződnek, amelyek a néphit „veszélyes”-nek számító időpontjai, időszakai. Ezek hasonlóan a mindennapi élet kritikus helyzeteiben aktualizálódó — már a gyógyítás kapcsán említett — cselekményekhez, a hozzájuk fűződő, rontás lehetőségére, rontó lényektől való félelemre vonatkozó hit révén az elhárító cselekményeknek jóval több „célszerűséget” — tényleges mágikus jelleget, akció-értéket — kölcsönözhetnek, mint azt az előbb említett esetekben tapasztalhatjuk. Azt mondhatjuk, hogy annál kevésbé sztereotip, szokásszerű egy alkalmi cselekmény, minél inkább jelen van egy hiedelmekben (személytelen „rossz” lehetőségében vagy akár rontó lényekben) megtestesülő veszélyérzet. Pl. Nógrádsípeken gyűjtött adataim szerint a gyermekágy körüli cselekményekben a szokásszerűség mellett észlelhető egy többé-kevésbé határozott veszélyérzés; az a tudat, hogy ilyenkor féltetni kell az anyát és gyermekét: Az anya ágyán egy hétig

„sátorlepedő” van, benne esetleg egy tű keresztben vagy csücskében fohagyma. Az anya nyakában olvasó. A sátrat szenteltvízzel hintik be. A keresztelőig a gyereke Mária-érmet vagy olvasót tesznek. Az indokolások vagy homályosak vagy hiányoznak, de egyesek szerint a keresztelőig „boszorkaságtól” kell féltetni a gyermeket, ill. attól, hogy „ki ne cseréljék”. Ha sok minden homályos és indokolatlan is, jóval „cél-szerűbbek” a veszélyérzetből fakadó cselekmények, mint pl. az említett nagypénteki és virágvasárnapi példák, ha nem is érik el pl. az önálló mágiaként meghatározható cselekmények tudatossági szintjét, akció-értékét. Ezekre a „veszélyes helyzetekre” általában jellemző, hogy — éppen szituációkiindulásuknak köszönhetően — általában nem konkrét természetfeletti lényektől, hanem valami „személytelen” rossztól félnek. Pl. az újszülött gyermeket óvni kell az elváltástól, mert „kicszerélhetik” ilyenkor, „az ablakon cserélődött ki”. A „ki cseréli ki?” kérdésre adott válasz: „olyan boszorkány, olyan tudós”. E „lény” inkább a szájhagyomány szintjén konkretizálódik — pl. a „váltott gyerek” esetében — boszorkányként — egyúttal az általános boszorkányfogalom hiedelemkörének részévé lesz. Ez az általános boszorkányfogalom tartalmazza a boszorkány hagyományos attribútumait, de funkcionális kapcsolat már nemigen van köztük és az óvás-védekezés-kiindulásból teremtett személytelen rossz lények között: a mindennapi gyakorlatban a gyermeket nem a kicszerelő boszorkánytól óvják, hanem elsősorban féltik. A váltott gyermekmondákban a különböző funkciójú területek már együtt szerepelnek, egyazon konkrét személlyel kapcsolatban: a gyerek féltése — „elváltása” — „visszacserélése”. De már *ezekből* a szájhagyományozott történetekből nem következtethető ki az elhárító cselekmények *tényleges* gyakorlata.

Még egy más vonatkozásban már említett kérdés: az egészségre-betegségekre utaló *szabályok* (előírások és tilalmak) betartása mennyiben tekinthető betegségmegelőző cselekménynek? Milyen akció-értéke van? Mint ahogy — mint már említettük — a szabály be nem tartása nem minősíthető — legalábbis a céltudatos mágiával egyenértékű — mágikus betegségokozásnak; a szabály betartása ugyanígy nem minősíthető igazi akcióértékkel bíró céltudatos betegséghárító cselekménynek — hanem elsősorban viselkedési szabálynak. Amikor azonban a viselkedés — a mindennapi élet szintjén — összefüggésben van az egészséggel-betegséggel, kissé más a helyzet. Gondoljunk pl. a terhes anyára, vagy akár a csecsemőre vagy a háznál lévő halottra vonatkozó előírásokra ill. tilalmakra: ilyenkor a szabályt aktualizáló „viselkedés” is az egészséget, betegség megelőzését célozza, nemcsak a szabályt be nem tartók „fenyegetése” tartalmaz erre utaló ténytet. Tehát ahogy a másutt említett „ne köpj a tűzbe, mert sebes lesz a szájad” szabály a köpést mint viselkedési ténytet szabályozza, úgy az, hogy a terhes ne egyék valamilyen ételt, a terhességet mint egészségi állapotot szabályozza, függetlenül az esetleges „fenyegetés” mibenlététől.

IRODALOM

- Honko, L., 1962: *Geisterglaube in Ingermanland*. Helsinki, FFC 185.
 1968: Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion. *Temenos* 3, 48–66.
 Hoppál Mihály–Törő László, 1975: Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, Supplementum 7–8, 13–176.
 Hovorka, O.–Kronfeld, U., 1909: *Vergleichende Volksmedizin*, I–II. Stuttgart.
 Hultkrantz, Å., 1968: “Miscellaneous Beliefs”. Some Points of View Concerning the Informal Religious Sayings. *Temenos* 3, 67–82.
 Pentikäinen, J., 1968: Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage. *Temenos* 3, 136–167.

Pócs Éva, 1977/a: Szöveg – cselekmény – hiedelem kapcsolatai a nem-epikus ráolvasásokban. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 51–97.

1977/b: Komikum a hiedelemmondában. *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* I. 104–110.

Sydow, von C. W., 1935: Övernaturlige Varen. *Nordisk Kultur* 19. Oslo.

Vajkai Aurél, 1943: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár.

1948: *A magyar népi orvoslás kutatása*. Budapest.

FELHASZNÁLT KÉZIRATOS ANYAG

Borbély Imre gyűjtése, EA 373

Hoppál Mihály gyűjtése

Kálmány Lajos gyűjtése, EA 2853, 1872–1919

A hivatkozás nélküli adatok saját 1973-as nógrádsipeki gyűjtéséből származnak.

Zusammenfassung

Bei der Untersuchung der ethnomedizinischen Gebiete, die auch zum Bereich des Volksglaubens gehören, (wie die s. g. magischen Heilmethoden, Krankheitserklärung volksgläubigen Charakters usw.) muss die Bewertung der Angaben nach jener Rolle vollzogen werden, die sie im Aberglaubenssystem spielt. Die Festlegung dieser Rolle geschieht aufgrund funktionseller und formeller Kriterien. Von den *funktionellen Kriterien* ist die wichtigste die Situation, worin der Aberglaube oder die magische Handlung sich aktualisiert. Ihre wichtigsten Gruppen sind die folgenden:

- Vorschriften und Verbote (Regeln) abergläubigen Charakters, die das alltägliche Leben regulieren;
- magische Handlungen im Dienste der Ziele des alltäglichen Lebens;
- magische Handlungen, die sich in kritischen Situationen des alltäglichen Lebens aktualisieren;
- magische Handlungen, die an gebräuchlich zurückkehrende Gelegenheiten gebunden sind;
- Handlungen relativ frei vom alltäglichen Leben, deren aktualisierende Situation von der Magie hervorgerufen wird.

Der *Glaubens-Wert* bzw. *Aktions-Wert* kann verschieden sein. Der Aktions-Wert zeigt die Zweckmäßigkeit und Tatsächlichkeit der Vollziehung der magischen Handlungen. Neben den zielbewussten Handlungen befindet sich eine breite Skala der stereotypen, bräuchlichen, humorvollen usw. Handlungen; ein Teil von diesen wird (heute) nicht mehr ausgeübt, sondern nur in Form einer mündlichen Überlieferung erhalten, worin die (ehemalige oder heutige) tatsächliche Handlung sich nicht in der originellen Funktion widerspiegelt. Der *Glaubens-Wert* bezieht sich auf die geglaubten oder nicht-geglaubten Aberglauben. Die verbalen Ausdrücke der Aberglauben (Mitteilung, Memorat, Aberglaubenssage, Regeln usw.) zeigen verschiedene Stufen des Glaubens-Wertes, ihr *Text-Wert* ist auch ziemlich verschieden, d. h. das Kennen des Textes bedeutet nicht unbedingt den Glauben an jene Fakten, die darin vorkommen. Z. B. eine Aberglaubenssage kann auch die Funktion eines Unterhaltungsthemas einnehmen, ohne den Anspruch zu erheben, es müsse an das übernatürliche Wesen geglaubt werden, das darin vorkommt. Oder der Aberglaubensinhalt der Beschwörung kann mit dem lokalen Aberglauben in Korrelation stehen, kann aber auch z. T. oder sogar ganz fremde Aberglaubensinhalte haben.

Jener Teil der Volksglauben-Angaben, der auf medizinische oder ethnomedizinische Untersuchung einen Anspruch heben kann, ist folgenderweise zu bewerten:

1. Magische *Heilverfahren*, die sich in kritischen Situationen des alltäglichen Lebens aktualisieren. In diesen Situationen sind diese Heilverfahren den „rationalen“ gegenüber bevorzugt.

Diese Heilverfahren der nächsten Vergangenheit kommen in den Memorat-Geschichten vor, die im allgemeinen die ursprüngliche Funktion der Geschehnisse des Heilverfahrens widerspiegeln. In den Aberglaubensagen sind durch mündliche Überlieferung thematische Zusammenhänge geschildert, die in der Wirklichkeit nicht vorkommen, (z. B. die Heilung der Behexung kommt im Schema: Behexung+Heilung+Resultat der Heilung+Enthüllung des Verschwörers zum Ausdruck) und so kann die originelle Funktion dadurch auch nicht widerspiegelt werden. Bei den Übeln, die einen Aberglauben entbehren, war es zweifelhaft ob eine „rationelle“ oder magische Handlung vollzogen wurde. Diese Heilverfahren lebten gleichwertig nebeneinander, die Wahl wurde von der Einstellung und Kenntnisse der heilenden Person entschieden. Diese Handlung, die in genau verfassten Mitteilungen zum Ausdruck kommt, konnte in mehreren Fällen an Ort und Stelle beobachtet werden, und liefert der Medizinforschung die zuverlässigsten Angaben.

2. *Krankheitsverursachende Handlungen*, die im alltäglichen Gebrauch kaum vorkommen. Die „Verschwörungstätigkeit“ ist geheim, da kann die mündliche Überlieferung sich nicht widerspiegeln; die Verschwörungshandlungen der Aberglaubensagen kommen, im Gegenteil zum tatsächlichen Gebrauch, als Handlungen einer Hexe oder „übernatürlicher“ Personen zum Ausdruck.

3. *Über die Ursachen der Krankheiten* muss aus verschiedenen Texten, bzw. aus Texten, die Glaubens-Inhalte haben, gefolgert werden. Im Gegenteil zu den Memoraten, die hohe Glaubens-Werte beinhalten und auf Krankheitsursachen hinweisen, haben die Krankheitsvorstellungen der Beschwörungen oder Gefluchen, die vor allem Text-Werte besitzen, im allgemeinen nicht viel mit dem lokalen Aberglauben zu tun.

4. *Die Vorbeugung der Krankheiten* werden meistens in wiederholten Gelegenheiten aktualisiert. Der Aktions- oder Glaubens-Wert der gelegheitsgebundenen, magischen Handlungen ist ziemlich niedrig, wenn die Handlungen tatsächlich auch vollzogen werden; dominierend ist die Gewohnheitsmäßigkeit. Diese Handlungen widerspiegeln sich im allgemeinen in regelartiger Formulierung der mündlichen Überlieferung, und überleben in dieser Form oft die tatsächlich vollzogenen Handlungen (z.B. das sich Waschen am Karfreitag, oder die Beschlagung einander mit Palmkätzchen, die am Palmsonntag geweiht wurden, usw.).

É. PÓCS, M.A.

Research Fellow

MTA Néprajzi Intézet

Budapest, Országház u. 30, Hungary, H-1250

A SÁMÁNISZTIKUS TEVÉKENYSÉG KÖRLÉLEKTANI VIZSGÁLATA

KELEMEN ANDRÁS

Mi adhat jogcímét arra, hogy egy elmeorvos a szakmája szempontjából vegye vizsgálat alá a sámánizmus jelenségekörét?

Van jogcím erre. Már a korai néprajzi leírások óta kísért a múlt századi mechanisztikus felfogás, amely az ide tartozó jelenségeket csak kétféleképp volt képes értelmezni: vagy tudatos becsapáson alapuló szélhámoskodás, vagy elmebetegség. A kérdés azért merült fel ilyen élesen, mert a technikai civilizáció körülményei között kialakult diszkurzív (következtetve kifejtő) gondolkodás számára ez a hiedelemrendszer egészében meghökkentőnek, érthetetlennek tűnt. Az utolsó szibériai sámánokat személyesen felkutató Diószegi Vilmos (1960, 240–241.) annyit tud erről mondani, hogy az általa megismert sámánok nagyrészt idegrendszeri zavar különféle tüneteit mutatták. Ám azt is leírja: „A sámánok nemcsak idegrendszerük érzékenységevel, hanem valamilyen rehetőségükkel is kiválnak a többiek közül...” Utal itt különösképpen a művészi-kreatív képességekre. (Az ideges tüneteket pedig részben az is okozhatja, hogy a korábban megbecsült tevékenységük tiltottá és megvetetté vált!) Azonban a működésükkel velejáró ismétlődő önkivületi (transz-) állapotok tápot adtak a körlélektani magyarázatoknak.

Véleményem szerint a mindeddig összegyűlt ismeretanyag arra utal, hogy következetesen külön kell választani a jelenségek elemzésében a sámánná-válást (iniciációt) és a későbbi révüléseket. Ugyanis az előbbi tényleges betegségek képét nyújtja; pontosabban: nem a — feltárható testi kórfolyamattal meg nem alapozható — „*endogén*” *elmebetegségekre*, hanem a testi betegségeket kísérő elmezavart állapotokra (*szomatózisok*), s a nagy lelki megrázkódtatással összefüggő *reaktív pszichózisokra* utal. A későbbi révülések a — kezdeti személyiségformáló katartikus élmény után átalakult — személyiség aktív ténykedései révén valósulnak meg. Ezt a kezdeti élményt Ady Endre így fogalmazta meg:

... Azt hittem, akkor azt hittem,
Valamely elhanyagolt Isten
Életre kap s halálba visz
S, ime mindmostanig élek
Akként, amaz éjszaka kivé tett
S Isten-várón emlékezem
Egy világot elsüllyeszítő
Rettenetes éjszakára:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.

(Emlékezés egy nyár-éjszakára.)

Vagy ahogy Juhász Ferenc írja a rajta hallucinogén anyaggal végzett kísérlet összegzéseként: „...*S ha én a szer-hatás alatt és után mérgezőes haldokláshoz is hasonlítottam állapotomat, mégis egész-magammal, egész-létezésemmel tudtam, hogy hatalmas élelmény részese voltam...*” (1967, 140.)

Vegyük sorra a felmerült kórtani nézeteket!

Az eszméletlen állapotok és automatikus mozgások kapcsán felmerült az *epilepszia* diagnózisa; a sámánává válás szakában jelentkező — homályállapotban történő — elbolyongások pedig annak *temporális* (=halántéklebenyi) vagy más néven *psichomotoros* formájára utalnának. Azonban e tünetek a sámántevékenység megkezdésekor — vagyis egy kifejezetten lelki esemény: a döntésre jutás kapcsán — megszűnnek. „*Uralkodni tud ezen az epilepszián*” — mondja Eliade (1951, 39.). Ez pedig az agynak ilyen szervi megbetegedésénél élettani lehetetlenség. Ha uralkodni tud rajta, akkor nem epilepszia.

A másik, organikus betegséget támogató feltevés szerint gyanúba vehető az agyvelőgyulladások szerepe a sámánná válásban. Az *encephalitis lethargica* gyakori tünetei közé tartozik a magas láz, lihegő légzés, görcsös köhögés, tüsszentés, ásitás; valamint a súlyos alvászavar (hetekig tartó alvás, álmatlanság, inverz alvás), a szemizmok — átmeneti vagy tartós bénulása. A tajgában gyakori a betegségnek kullancsterjesztette formája (*kullancs-encefalitisz*); ennek kezdeti szakában különösen gyakoriak a lelki zavarok: bágyadság, tudatborulás-delírium, az érzelmi élet beszűkülése a teljes közönyig (apátia), elmékezőszavar, mély öntudatlanság. Egyes esetekben katalepsziás tünetek is, mint a beszédkészletés tartós hiánya (mutacizmus), különleges testhelyzetek felvétele, paralógia (a kérdésekkel összefüggő, de nem odaillő válaszolás), a beszéd és a cselekvés szakadozottsága, ritmikus mozgások, szavak-szótöredékek végtelen ismételtetése, torz hangú beszéd, fintorgás (paramímia), különös öltözködés. A kórállapot lezajlása után tartósan fennmaradhat fejfájás, szédülés, álmatlanság, fáradékonyosság. Mindezek a tünetek többé-kevésbé fellelhetők a sámán-iniciáció folyamán (Grynaeus, 1966, 74–76). Ehhez járul Bencze József (1960, 77–78.) érdekes közlése. Egy 12–13 éves, agyvelőgyulladásos gyermekhez ment ki, és annak a nagyapja így fogadta az orvost: „...*megmondtuk az uraságnak, hogy mihozzánk ne küldjön doktort, mert úgyis hiába küldi, az nem idevaló, mert a gyermek táltosnak született, mert fogakkal jött a világra, most csak rémületben (=révületben) van, nincs ennek baja, megtart egy pár napig, aztán magához tér, elszáll a rejtelve, mindig hallottam a régi öregektől, hogy ezekből lesz azután a jó gyógyító tudományú ember. Most szíjja magába a gyógyító hatalmat.*” Tehát a nagyapa a sámánná válás tüneteit vélte felfedezni a gyermek betegségében.

Mindezek az adatok igen elgondolkoztatók. Azonban: a táltossá válás után egészséges, sőt átlagfölfölti teljesítményekre képes embernek írják le a sámánt; s mi fő: valahányszor csak akarja, újra vissza tud esni a fentiekben jellemzett állapotba. A vírusfertőzés pedig nyilvánvalóan nem esik az akaratlagos szabályozás lehetőségei közé. Egyébként maga Grynaeus (1972) zárta ki később e kórtani megközelítés jogsultságát.

A harmadik nagy betegségcsoport, ami a kérdés kapcsán felmerült, a *sizofrénia*. Silverman (1967, 21–31) kifejezett párhuzamot von a Sullivan (1953) által *essenciálisnak* nevezett sizofrénia-forma és a sámánizmus között. Mellőzzük most azt a kérdést, mire menne a való világban egy tébolyodottak vezette, azokat példaképül választó közösség. Kíséreljük meg pusztán orvosi oldalról megragadni a kérdést. A Sullivan szerinti osztályozás hibája, hogy kizárólagosan élménytünetekre hagyatkozik

(holott legalább ilyen fontosak a magatartástünetek, l. a katalepszia példáján). Mégis, mivel ezt hozták kapcsolatba a sámánizmussal, nézzük, hogyan jellemzi Sullivan az esszenciális (s ezen belül is a *nem-paranoid*) formát. A neurológiai rendszer-betegségekhez hasonlítható *processzuális* (vagy folyamatosan romló) szizofrénia-formákkal szemben itt zajlásokban jelentkezik a betegség, közbeiktató jobb állapotokkal. Ezért tartják főleg a pszichoanalitikus tájékozódású iskolák „reaktív-nak” — vagyis külső tényezők által kiváltottnak — az ilyen kórképeket. Bár a külső megterhelő tényezők szerepe tagadhatatlan, az is biztos, hogy csak egy már alapjában az elmebetegségre hajlamosított személyiség egyensúlyi állapotát tudják ilyen jellegzetes módon felborítani. Az esszenciális, nem-paranoid formakörben mély zavar mutatkozik az érzelmi életben, bőségesen jelentkezik mágikus és vallásos téveseszmeképződés, s ezzel párhuzamosan az egyén egyre inkább leválik környezetéről (alkalmazkodási képtelensége szembetűnő). Az Én megtartottsága és a természetfeletti élménytömeg együtt valóban hasonlít a sámánélményre. Ezt a hasonlóságot azonban pl. a tibetiek különbségnek fogják fel: ha a jelölt viselkedése megfelel a közösség elvárásának, akkor sámán (vagy Tibetben: jóspap); ha nem felel meg — „hamis meditációba” süpped —, akkor tébolynak tartják (Schüttler, 1971, 141–148). Vagyis: egy rendkívüli elmeállapotnak az idő *keresztmetszetében* vizsgált tüneti képe önmagában nem adhat diagnózist, legfeljebb annyiban, amennyiben utal a várható lefolyástípusra is. Tudjuk, hogy a természeti népek világfelfogása lényegesen eltér a mai, európai típusú átlagemberétől, amennyiben gondolkodásában döntő a logika-előttés jelleg. Száz busmannak Szondi-tesztrel történt vizsgálata kapcsán tűnt fel e gondolkodásmód egyik érdekes eleme: a belső élményeket a külvilágba kivetítő projekciós működés erőteljesnek mutatkozott (Szondi, 1968, 88). Annyira, hogy az erősen emlékeztetett a szizofréniában Bleuler által alapvetőnek tartott *hasadás* (Spaltung) jelenségére (Bleuler, 1911; Minkowski, 1966, 80–108). Ennek azonban nem kórtani, hanem törzs- és egyedfejlődési okai vannak. Diószegi (1952, 370) idézi Djuhadie nganaszan sámán súlyos személyiségzavarral járó pszichotikus élményét, amely tehát szerepet kaphat a sámán egyéni élettörténetében, de nem illeszkedik egy endogén elmebetegség egészlegességébe. A tudatfejlődés korábbi — ősemberi, gyermeki — lépcsőjén *a lélek: a világ, mint élmény*. A maga mintájára az ember lelket lehelt a környező világ tárgyaiba. Még nem zárult le a külvilág, a saját test és belvilág különválása; az ember úgy érzi, hogy képes kilépni testéből, de képes oda belépni is idegen — leginkább ártó — hatalom. Úgy véli, hogy *a kimondott gondolat*: energiát mozgósító tett. Ahogy embertársainkat képes mozgatni a parancs, úgy képes az egész, lélekkel felruházottnak tartott természetet. Hogy ennek élménye a tételes vallások kialakulása után is hatott, azt látjuk a Bibliában is: az ige — Legyen! — teremtette a világot. Az animizmus szintjén a képzetek még érzetszerűek, a gondolkodás képekben folyik, s így gyakran *látomás* (tehát tulajdonképpen: érzékcslódás) képét ölti. Szépen fogalmazza ezt meg G. B. Shaw, amikor Szent Johanna látomásai kapcsán megjegyzi: „... *akiben Johanna felismerni vélte Szent Katalint, nem volt valóságosan Szent Katalin, hanem csak megszemélyesítése Johanna képzeletében annak a kényszerítő nagy hajtóerőnek, amely a fejlődést mozgatja...*” (Shaw, 1956).

Hogyan ruházódnak fel lélekkel a tárgyak? Egyrészt az emberhez hasonlítás folytán (prelogikus analógiás folyamat), másrészt heves indulattal (pl. ijedelem) szemlélve őket (pl. üstökös — szerencsétlenség). Márpedig a gyermekkorát élő emberiség az ijesztő és ismeretlen világban gyakran állt heves indulatok hatása alatt. A jelenségek közötti érzelmi alapon történő kapcsolatteremtést elősegíti a viszonylagos ismeret-

szegénység. E gyermeki-ösi állapotban az ember még korántsem ura világának. Körülveszi az érthetetlen, s minden előfordulhat, akár a mesében. Az ismeretlen veszélyek szorongást ébresztenek. Válságos helyzetekben a személy, mint a gyermek a szüleihez, úgy fordul a szellemekhez. Igyekszik megnyerni jóindulatukat, mert őket véli azzal a hatalommal rendelkezni, amelynek hiányát kínosan érzi. A lélekfogalom kialakulását az érzékszalódások, illúziók mellett a valóságosnak megélt eleven álmoképek emléke, s a képszerű gondolkodás alakíthatta ki. A tapasztalatok *korai általánosítása* vezetett egy meglepően bonyolult szellemhíthez. (Utalok itt a „kettős lélek” fogalmára.)

Visszatérve a pszichózisokra, amennyiben elmebetegség tüneteiről beszélhetünk, a sámánélménnyel az alaposan kimerült, tartósan gondok között örlődő gyengébb idegrendszerű emberek lelki egyensúlyának felborulása vehető össze (reaktív pszichózisok). Jellemző ilyenkor a lét alapvető kérdéseinek szorongató felmerülése. Legjobban talán egy példa világíthatja meg ezt. Orvosi gyakorlatomból idézném a következő esetet.

Egy szülei által elkényeztetett fiatalember kb. egy évvel nálam történt jelentkezése előtt külön költözött tőlük, s viszonyt létesített egy fiatalasszonnyal, akinek igényei minden szempontból nagyok voltak. Egy év megfeszített munka és erőltetett szórakozások után nemibetegség lépett fel betegemnél, majd szakított élettársával. A kankó kezelése során többször érte káros lelki hatás az őt hivatalosan kezelő orvosi szervek részéről (verbális jatrogénia), s ezért végül zugarvoshoz fordult. Ennek homályos lakásában és fecskendőt tartó erősen reszkető keze láttán heves szorongás lépett fel a betegben. Ez az élmény felborította a korábbiakban már jelentős mértékben meggyöngült lelkiegyensúlyát. Annak a bizonyosságát érezte, hogy hamarosan meghal. Megkísérelt úrrá lenni ezen az élményen és kikapcsolódásul autótúrára ment. Az este egy erdőben érte. Félt a sötétben, de ki akarta nevetni saját félelmét, így a kocsiban éjszakázott. Hajnalban felébredt, s egy séta után visszafeküdt. Rövid, felületes alvás után egyszerre halálfélelemmel ébredt, s élményét azonnyomban minden előtalált papírra vetette:

*„AZÉRT HALTAM MEG, MERT ŐRÜLT VAGYOK, AKI EZT TUDJA MAGÁRÓL,
AZ AZ ISTEN! ÉN VAGYOK AZ, TEHÁT HÜLYE VAGYOK. EZ AMIT ÍROK,
MOST VALAMI KÉNYSZER!*

BAROMI FÉLELEM

*EZ AZ ISTEN, NEM ELFELEJTENI! MINDEN ÚJ GONDOLAT MEGNYUGTAT
DECSAK EGY PICIT, PÁNÍK! ISTEN AZ ISTEN ÉS JÁTSZIK VELÜNK BOR-
ZASZTÓ HATALMAT ÉRZEK MAGAM FELETT AKARHAT AZ ISTEN JOBB
MINDIG LEGYEN NÁLAM PAPÍR CERUZA, HOGY EZT EL TUDJAM MON-
DANI TUDOM; HOGY HO*

*AZ AZ ISTEN, HOGY VAN ISTEN, DE HA EZT LEÍROM, MEGHALOK L
ÍGY ÉREZTEM ÉS MÉGIS SÜT A NAP MINDENT ISTENNEK ÉRZEK AMI
SEGÍT RAJTAM ÁLLANDÓAN GONDOLKOZOM – AKKOR JOBB – GONDO-
LAT AZ ISTEN, DE HA EZT LEÍROM, EZ A HALÁL, DE MEGINT LEÍROM ÉS
ÉLEK MOST MEG NEM MEREK GONDOLKODNI MERT AKKOR HALOK
ISZONYÚ, TÉNYLEG AZ ÖNGYILKOSSÁG VETNE VÉGET, DE ÉLNI AKAR
AZ ÉJJEL ÁLMODTAM IS, AMIT NEM SZOKTAM ATTÓL LETTEM ROSSZUL
ÉS AZÓTA IS. ÁLLANDÓAN ÚJ FELTÉTELEK JUTNAK ESZEMBE: HA EZ
VAN MEGHALOK; HA AZ VAN MEGHALOK MÉGSE HALOK MEG SOSE*

MERT ÉLNI AKAROK. AKIEZT TUDJA AZ AZ ISTEN ÉN TUDOM, ÉN VAGYOK AZ ISTEN DE EZT NEM MONDHATOM SENKINEK, AZT HISZIK, HOGY HÜLYE VAGYOK, DE HÁT EZ VAN. ÁLLANDÓAN PROVOKÁLOM MAGAM A GONDOLATOKKAL HA ABBAHAGYOM, ÉLETBE MARADOK, DE NEM LEHET NEM GONDOLKODNI ÉN VAGYOK AZ ISTEN, DE AKKOR ŐRÜLT VAGYOK TEHÁT AZ ŐRÜLT AZ ISTEN ÉS MINDEN ŐRÜLTBEN AZ ISTEN SZÓL. EZÉRT HISZIK ŐRÜLTNEK: KÉNYSZER GONDOLATOK. NEM AZT GONDOLOM, AMIT SZERETNÉK KÉNYSZERT ÉRZEK MOST JOBB VOLT. MERT ÉLNI AKARTAM TEHÁT HIT ÉS AKARAT AZ EMBERISÉG ISTENE IMÁDOK VEZETNI MEGNYUGTATOTT”

Miután az élményen túljutott, orvoshoz fordult. Az alkalmazott nagyhatású trankvilláns gyógyszerekkel történő (neuroleptikus) terápiára jól reagált. Eleinte erősen szorongott, félt visszagondolni az átéltetekre. Pszichoterápiás utókezeléssel ez oldódott. Jelenleg azt vallja, hogy félelmetes érzés volt és biztos, hogy másképpen látja az életet és halált, mint előtte (I. Ady- és Juhász Ferenc-idézetemet). Viszont semmi pszichotikus tünet nem észlelhető. Hosszú ideje egészséges emberként él.

A fenti idézetet azért emeltem ki, mert magáért beszél. Jól jellemzi az indulattal telített, érzelem-irányította gondolkodást, a logika-előttés vonalvezetést (pl. Isten és örült; Isten és gondolat; örület és halál eleve adott összefüggése) és különösen szépen mutatja a közösség óriási erejét, amikor a rendkívüli élmények közepette is tudja, hogy bár úgy érzi, az igazságot fedezte fel, de ezt nem mondhatja el senkinek — mert elút a társadalom normáitól. Természetesen, amennyiben egy más jellegű, ezt az élményt kiválasztottságnak felfogó kultúra kebelében él, a közösség várható elismerése csak megerősítette volna vélt igazában. És aszerint már felidézgette volna.

Összehasonlításként itt mindjárt közölnék két olyan elmebeteg előadásából, akik megfelelnek a Sullivan-szerinti esszenciális, nem-paranoid szizofrénia-formának.

Lássuk az elsőt. (Dg: Cyclophrenia.)

„1970 februárjában megfogalmaztam úgy esti ábrándozás közben szerelemittasan egy elképzelést. A világ ura akartam lenni. Szerelmes voltam P. K.-ba. Ezt írtam a naptáramba; meg a következőt: Egész életemet egy cél érdekében áldozom fel. Célom a halál. Még mielőtt azonban meghalnék, ki akarom jelenteni ezt az igazságot, mely e szavakban nyer létjogosultságot: hogy ez idő alatt ennél többet ember nem tehetett. Utóirat: emberpalánta vagyok, mint mind Isten többi gyermeke.” (Diktált szöveg).

Az emelkedett hangnemmél kontrasztban feltűnik a gondolatmenet fellazultsága, az alapvető érzelmi felhangoltság, az én hatalmas kitágulásának érzete (egodiasztóle) mellett a tartalmak beleélhetetlenül üres volta.

Második példám egy betegem (Dg: Paraphrenia affectuosa) bizalmas közlése:

„Komoly istenélményeim vannak. Egy-két éve kezdtem Isten végtelen gazdagságát szemlélni. Nyilatkoztatom itt ki neked, mert a Szentlélek enged most beszélni. Van, hogy parancsot kapok: — Ül le nyugodtan és szemléld az Isten végtelen nyugalmát, végtelen bölcsességét... — Én megszabadultam az idők korlátaitól, mindegy, hogy kedd van vagy szerda, vagy hogy milyen dátum; az örökkévalóságot életem át. Igen komoly szerelmi élményeim vannak a menyasszonyommal, de most a Szentlélek elmozdított ide (elmeosztály) és sajnos követnem kellett. Azt mondják, hogy bolond vagyok, pedig a bolondság a Gonosz Lélek adománya. Az Istenség az teljesség. Az Isten megjelenését testi jelek is kísérik, például azt látom, nekem nem kell táplálkozzom, akkor is

száz évig fogok élni a földön. Odajött hozzám az Isten, megkérdezte: — Meddig akarsz élni? — Mondtam, hogy száz évig és ekkor kinyilatkoztatta: — Megadom a száz évet. — Ezért nem is kell táplálkoznom. Az istenség egész teljessége benne van e világban, mindenben, és a Gonosz Lélek teljessége is benne van. A Gonosz azt sugallja, hogy ne higgyek ezeknek az élményeimnek, de hogyne hinnék, amikor napról-napra tapasztalom ezek valóságát. Meséljek neked például egy csodajelet? Kint sétáltunk a budai hegyekben a menyasszonyommal és a menyasszonyomnak éppen az Ószövetségről beszéltem; s amikor ecseteltem a Gonosz Lélek hatalmát ebben a világban, akkor a füvek közül előkúszott egy kígyó. Ez így volt, a menyasszonyom is látta. Mondjak még csodajelet? Nem engedi a Szentlélek. Mutathatnék én neked csodát is, de a Szentlélek nem engedi meg, hogy csodajelekkel igazoljam magamat. Nekem sokszor olyan gátlásokat ad, hogy meg sem tudok nyilatkozni bizonyos személyekkel kapcsolatban. Neked elmondom, de ne mondd el másnak, sőt talán nem is tudod átadni másnak ezt, nem engedi a Szentlélek. Azt mondta nekem: bezárja az ajkamat.”

Mindezeket suttogva adja elő, időnként elmosolyodik, erőltetettnek tűnő módon nevet.

Az egész, érzécsalódásokkal, vonatkoztatásokkal átszőtt kóros élmény fő jellemzője az összefüggőség (koherencia). Az élményt erősen vallásos nevelés készítette elő. Egyetemi vizsgákkal kapcsolatos kimerültség buktatott elő „mintha” (als ob) típusú vallásos tartalmú hallucinációkat. Viselkedése elütővé (deviánssá) vált, vallásos túlértékelések, halálfélelem, ugyanakkor öngyilkossági késztetés, bűnösségi tartalmak jelentkeztek a várakozási feszültség légkörében. Az idézet időpontjában is megállapítható volt erős szorongása.

Ellentétben a sámánok pszichotikus élményeivel, itt nincs a válságnak megoldása, az újra jelentkezik. Ugyanakkor *semmiképpen sem képes manipulálni tüneteivel*; társadalmi igényhez igazítani vagy megrendelésre előidézni azokat. Márpedig a sámán bármikor kész az „utazásra”, a révülésre; ellenpéldaként pedig tudjuk, hogy a Szovjetunióban állami parancsra a sámánok gyakorlatilag abbahagyták korábbi mágikus tevékenységüket.

Felmerülhetne még az az érv, hogy az is a társadalom elutasító hozzáállásának hatása, hogy ti. a beteg nem tanult meg bánni tüneteivel, s azokat szabályozni nem tudja. Erre a fenti példák adják a választ. Miért jutott teljesen más végeredményre első betegem, mint pl. a harmadik? (Ugyanabban a társadalomban élnek, sőt a szubmilió is hasonló — mind a családszerkezet, mind a képzettség szempontjából; pl. mindegyikük technikai pályán működik.)

Mindebből arra akarok következtetni, hogy különleges — kórosnak tekintendő — elmeállapotok feltétlenül szerepelnek a sámán-iniciációban, azonban *tartós vagy ciklikusan visszatérő elmebetegség esetén az újra feltámadó kóros élmények annyira szétzilálják a személyiséget, hogy azt semmiféle társadalom sem képes világnézeti értelmezéssel sámánisztikusan felfogni*. Inkább félt és megvetett boszorkány lesz az ilyen ember, mint lelki vezetőül elismert sámán. Hogy pedig a sámán és a boszorkány szerepkörének eredetileg nincs szerves kapcsolata, azt jól bizonyítják a magyar boszorkány-perek jegyzőkönyvei. Ezekben gyakori a vádlottnak az a védekezése, hogy a táltosság Istentől való, míg a boszorkány az ördögökkel cimborál (l. Komáromy, 1910.). A táltos éppenséggel harcol a gonosz szellemekkel (ez a gyógyító tevékenység animisztikus értelmezése); sőt ezért azok haragszanak rá. Gyűlölik a sámánt, mert védi az embereket (Eliade, 1951, 208). A sámán az avatás óta olyan, mint a szellemek; ezért tud harcolni az emberekért a szellemek fegyvereivel (Eliade, 1951, 215).

Mai szemlélettel megfogalmazva: a külső-belső erőknek kiszolgáltatott közösség a sámán nélkül védtelennek érzi magát, tagjai pánik-állapotba jutnak (pszichomotoros nyugtalanság, szorongás okozta dekoncentráció miatt balesetek, stb. l. Shirokogoroff — 1935, 264. — leírását a sámánja elvesztésekor válságba jutott tunguz közösségről).

Nem szándékozom a sámánt egyszerűen *gyengeelméjűnek* (oligofrénnak) minősítő, a 18. századból eredő, de még Ohlmarksnál is fellelhető szemlélettel foglalkozni, mivel a legtöbb megbízható megfigyelés szerint (pl. Schüttler, 1971) kiemelkedő intellektuális teljesítmény jellemzi a sámán működését.

A *pszichopátia* homályos és semmitmondóan használt címkéje úgyszintén nem illeszthető a sámánra, aki életvitele egészében nem mutat pszichés csökkentértékűséget a közösség más tagjaihoz viszonyítva (Haas, 1976; 107–120).

Hátramaradt még egy gyakori minősítés: a *hisztéria* feltételezése a sámán-jelenség-körrel kapcsolatban. Ez, ha lehet, az elmebetegségnél is összetettebb kérdés. Először is utalni szeretnék a „sarkvidéki hisztéria” (*menerik* és *merják*) fogalmára. A sarkvidéki és ahhoz közeli területek lakosságánál fellépő pszichés zavarokat megkísérelték az ottani természeti viszonyoknak az idegrendszert megterhelő voltából levezetni (erős hideg, hosszú éjszakák, sivatagi magány, vitaminhiány, stb.) Ohlmarks (1939) egyenlőségjelet húz az említett zavarok és a sámán révülete között. Szerinte a sámánizmus: ökológiailag feltételezett pszichés rendellenesség, s egyben degenerációs jelenség; azzal egészítvén ki, hogy a szubarktikumban „fél-transz” lép fel (mivel az éghajlati viszonyok nem olyan súlyosak, mint az arktikumban) és ezt narkotikumokkal, valamint színészi teljesítménnyel fokozzák. Ám nem arktikus területen is megfigyeltek sámánisztikus jelenségeket; s magát az *arktikus hisztéria* fogalmát is erőltetettnek érzem: indokolatlanul kiragadott „egységnek” a különféle hisztériás megnyilvánulások tarka összességéből. Ahogy Haas talpraesetten szemlélteti: ilyen elméletet lehetne szabni az európai hisztériára is (utal a középkor valamint a századforduló egyes tömegmegnyilvánulásaira; Haas, 1976; 187–188).

A klimatikus megterhelésnél fontosabbnak látszik a szociális tényező. Bergmann olyan pszichés elváltozásokat figyelt meg hadifogságból hazakerülteken, amelyek a szintén nyomorgó civil lakosságban nem jelentkeztek (Bergmann, 1954, 470). Másrészt a Bali-szigetén *bebainan*-nak nevezett betegség (pszichomotoros nyugtalanság, tudatködben történő elrohanás, majd kimerültség), amelyet Dean és Thong ír le (1976, 60) ugyanígy jelentkezhet akár a tunguzok között is (Shirokogoroff, 1935).

A *menerik* jelensége inkább a sámánvesztés, mint a sámánkodás képét nyújtja: ártó szellemek szállták meg a zavartságot (*confusio*), szorongást, katalapsziás tüneteket mutató csoporttagokat.

Az persze természetes, hogy ha nem is a betegség értelmében vett hisztéria, de a hiszteroid mechanizmusok — ősi voltuknál fogva — gyakran jelentkeznek mágikus tartalmakkal együtt. Ilyenformán a megismétlődő révülés rokonítható a hisztériás nagyrohammal vagy homályállapottal. Eliade (1951, 221) leírja a tunguz szertartás kapcsán, hogy ekstázis közben a sámán szinte súlytalanná válnak látszik — súlyos, fémekkel rakott öltözeke ellenére; parazsat, izzó vasat fog meg, sebet ejt magán s nem vérzik. De ez nem csak a zord sarkvidéki területeken van így. A Délnyugat-Afrikában megfigyelt gyógyító szertartás során a varázsló érzéketlenül rálép az izzó parázsra, berohan a tövises bozótba (Wagner-Robertz, 1977, 98). Hiszteroidnak tekinthető e magatartás annyiban, hogy az egyén viselkedését az idegrendszer ősből részei (lélektanilag: az ösztönök, indulatok, érzelmek) határozzák meg (különösen gyakori ez a

gyermeknél). Ha ez ősi működések csak gyengén kerülnek gátlás alá, akkor a fiatalabb, a logikai szerveződéseket elnyomják, és feltör a hisztériás roham vagy az explosív reakció. Ezt elősegíti az ilyenkor törvényszerűen meglevő készség a hipnoid állapotra, a szuggesztibilitás — s ez az első jelzőrendszer (Pavlov, 1936) előtérbe kerülésére utal: ekkor a képzet valóságértékűvé válik. Ez a készség azonban tulajdonképpen minden művésznél fellelhető; az ösztönös-emocionális felfokozottság, a képszerű gondolkodás, az eidetikus készség, az intuício nagyban gazdagítja az emberi életet. A befelé fordulás (introverzió), a válságos serdülés pedig minden érzékeny ember élettörténetében fellelhető. A sámán tulajdonképpen — pavlovi értelemben, de általánosabban véve is — *művésztípus*. A közösség papja, varázslója, jósa, orvosa, a hagyományok őre és fejlesztője, színész és költő, s főként lelki irányító. Károsodott lelki működések mellett pedig ilyen szellemi képességeket kívánó szerepet betölteni nem lehet.

Felmerült az a lehetőség is, hogy a sámánizmus kezdetén az eredetileg valamilyen tényleges betegség tüneteit később a kiválasztottság bizonyítására a közösség leutánoztatta sámánjaival (Wilken, cit.: Eliade, 1951, 36). Bizonyíték volna emellett a *morbus sacer* (= szent betegség) elnevezés (epilepsziára), vagy az a tény, hogy az elmebetegeket a primitív társadalomban félve tisztelik (ez azonban a boszorkányképzethez vezet minket: „a rossz szellem beszél belőle”), s mert a hiedelemanyag szerint a sámán számára ellenállhatatlan a hivatás, visszautasítása életveszélyes. De nem éppilyen parancsoló erejű-e betölteni a képességeink folytán a csoport részéről ránk ruházott szerepet?

Kétségtelen tény viszont a pszichotikus élmények, viselkedésformák jelentkezése. Ezt hogyan értelmezhetjük?

A sámánbetegség egyáltalán nem mutat valamiféle kóréletlenülag felismerhető tünet-tani egységet. Amennyiben két sámán betegsége hasonlít, az inkább műveltség-rögzített csoportthatás. A kezdeti élményt adó sámánbetegség lehet bármiféle testi-lelki kórforma, pl. biztos adatunk van arról, hogy az avamszamojédok a bárányhimlőt ilyennek tartják (Popov, 1936, 81). A sámánbetegség lényege: a betegség élményével való ismerkedés. A feldarabolás-élmény mögött részben valódi lázas végtagfájdalmak is állhatnak és a megfőzetés élménye is a lázban égő testet jelzi. Tehát *többféle testi betegség* — a tüdőgyulladásról a bárányhimlőig, beleértve természetesen az agyvelőgyulladások csoportját is — *szerepet kaphat a sámánná válásban*. Közismert, hogy a *kórokozók toxinjainak hatására felléphet lázdelírium*, a heveny elmezavar tüneteivel.

Felvetették a különböző *hallucinogén anyagok* hatását a sámánekstázisra. Ezek modell-pszichózist képesek létrehozni (Kelemen et al., 1966). A jelenségek értelmezése szempontjából azonban ez a sokszor túlhangsúlyozott momentum csak járulékos jellegű. Természetesen előfordulhat, hogy ilyen jellegű mérgezett állapotban kapja meg az egyén az első transzcendentális élményt, de sokkal inkább *a későbbi, tudatosan előkészített ekstázisok technikai segédeszköze a kábítószer*.

Maga — a beavatkozás utáni — révülés technikája nemrégiben lett tanulmány tárgya Indiába menekült tibeti papoknál (Schüttler, 1971). A bon-papok esetében a serdülésses válságot szintén csak a szertartások megkezdése oldja meg. Az aszkézis és meditáció időszaka után a szertartás előkészületei már tudatváltozást idéznek elő. Ezt vegyi úton is fokozzák (szaganyagok, teák, esetleg hasis). Monoton hanghatások, verbál-szuggesztió, ritmizálás segíti elő a hipnotikus állapot kialakulását. A tudatszűkületet elősegíti a 20–40 kg-os (!) arany-elefántcsont sisak, amely az áll alatt megkötve a a nyaki visszerek elszorításával hat. Ezenkívül hiperventillációs technikával (eről-

tett légzéssel) is elősegíti a kábulatot. A tudatzavar nem mély: a révület alatt a beszéd, nyelés, járás képessége megtartott. Az egész folyamatot célreaktív tudatváltozásként jellemezhetjük.

Mindez azonban végül is csak a rutinszerű ekstázis gyakorlatát magyarázza, de nem világít rá a sámán hivatására. *A kérdés lényegi megközelítése tehát nem pszichopatológiai, hanem csak csoport- és egyénpszichológiai megközelítési módszerektől várható.* Ennek részletes kifejtése jelenleg nem célom. Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a csoport részéről egyértelműen fennáll az igény a sámán tevékenységére. A kérdés másik oldala az elvárást felfogó, annak megfelelő ember személye. A sámánszerep öröklődésében genetikai és szociális tényezők fonódnak össze.

A sámán és közössége viszonyából érthető igazán meg, hogy a sámánok leszármazottjai között kiemelkedő művészegyeniségek vannak, akik vállalják az új csoportkövetelményt, a közösség új kifejezését (pl. a csuvas Gennadij Ajgi vagy a manysi Juvan Sesztalov). Az sem tekinthető véletlennek, hogy a magyar költők legnagyobbjai táltosnak minősítették magukat (főleg amikor a magyar közösség létkérdéseivel foglalkoztak) és hogy a magyar nép körében számos szájhagyomány kering pl. Csokonai, Petőfi táltos voltáról (Timaffy, 1973; Enyedi, 1973).

A sámánisztikus alapokon gyógyító ember tehát nem jellemezhető elsődlegesen a kórtan fogalmaival. Túljutva a kezdet krízisére, felismeri a közösség elvárását, és a csoport adta minták segítségével oldja fel az emberi lét alapvető filozófiai jellegű kérdéseit. Gyógyító etikája is ebből fakad: átveszi a kórokozókat pl. kiszívás, lenyalás, ásitózással való belégzés útján (l. Zélénine, 1952, 11; Lükő, 1961, 125–128; Grynaeus, 1971, 763 közlését), így magát veszélyeztetve csoportja tagjainak megmentése, a csoport egészének harmonikus egzisztenciája érdekében. S ha létezhetek is szélhámósok vagy elmebetegek is a sámánok sokaságában, magát a sámánizmus jelenségét ezek az esetek nem jellemezhetik. A sámán legyőzte iniciációs neurózist (Paulson, et al., 1962, 127), s a továbbiakban szellemi képességei birtokában levő normális ember.

IRODALOM

- Bencze J. 1960. Ősmagyar motívumok történeti maradványainkban. *Comm. Bibl. Hist. Med.*, 17: 77–78.
- Bergmann, G. von et al. 1954. Krankheiten aus ausseren Ursachen-Ernährungs- und Vitaminerkrankungen. *Handbuch der Inneren Medizin*, Bd. VI, 2. Teil. Berlin–Göttingen–Heidelberg.
- Bleuler, E. 1911. Dementia praecox oder die Gruppe der Schizophrenien. G. Aschaffenburg (Hrsg.): *Handbuch der Psychiatrie*, Band IV/1. Deuticke, Leipzig–Wien.
- Diószegi V. 1952. Ember- és természetfeletti lényeink. I.: A halottlátó. Budapest (Kézirat).
- Diószegi V. 1960. *Sámánok nyomában Szibéria földjén*. Magvető, Budapest.
- Dean, S. R., Thong, D. 1972. Shamanism versus psychiatry in Bali, "Isle of the Gods": some modern implications. *Amer. J. Psychiat.* 129: 59–62.
- Eliade, M. 1951. *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*. Payot, Paris.
- Enyedi J. 1973. Csokonai, mint táltos. *Honismeret*, 3–4: 166.
- Grynaeus T. 1966. Psychiatriai problémák az ún. „halottlátókkal” kapcsolatban. Budapest (Kézirat).
- Grynaeus T. 1971. Népi orvoslás. *Tápé története és néprajza*. Tápé.
- Grynaeus T. 1972. Hozzászólás Diószegi V.: Sámánok és táltosok c. előadásához. M. Népr. Társ. Folklor Szakoszt. és TIT Néprajzi Csopt. Tudományos Vitafóruma. Kossuth-klub, Márc. 3.

- Haas, J. 1976. *Schamanentum und Psychiatrie*. Untersuchung zum Begriff der „arktischen Hysterie“ und zur psychiatrischen Interpretation des Schamanentum zirkumpolarer Völker. (Dissertation) Schwelm /Westf., Band I–II.
- Juhász F. 1967. *Mit tehet a költő?* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kelemen A. et al. 1966. A hallucinációk diagnosztikai értékelhetősége. A hallucinogén anyagok és azoknak klinikai vonatkozásai. Budapest (Kézirat).
- Komáromy A. 1910. (szerk.) *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. M. T. A. XXIII. 783.
- Lükő G. 1961. Samanisztikus eredetű ráolvasások a románoknál. *Ethnographia* 72: 112–134.
- Minkowski, E. 1966. *Traité de psychopathologie*. P. U. F., Paris.
- Ohlmarks, A. 1939. *Studien zur Problem des Schamanismus*. Gleerup Lund.
- Paulson, J. et. al. 1962. *Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis*. W. Kohlhammer, Stuttgart.
- Pavlov, I. P. 1936. A feltételes reflex. Ádám G. (szerk): *Pszichofiziológia*. Gondolat, Budapest, 1972.
- Popov, A. A. 1936. Tavgiicy. Materialy po etnografii avamskih i ved'ejevskih tavgiycev. *Trudy Inst. Antrop. i Etnogr.*, t. I. vyp. 5. Moszkva–Leningrád.
- Schüttler, G. 1971. *Die letzten tibetischen Orakelpriester*. Franz Steiner GMBH, Wiesbaden.
- Shaw, G. B. 1956. *Szent Johanna*. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- Shirokogoroff, S. M. 1935. *Psychomental complex of the Tungus*. Kegan Paul, London.
- Silverman, J. 1967. Shamans and acute schizophrenia. *Amer. Anthropologist*, 69: 21–31.
- Sullivan, H. S. 1953. *Conceptions of modern psychiatry*. Norton, New York.
- Szondi L. 1968. *Freiheit und Zwang im Schicksal des Einzelnen*. Hans Huber, Bern–Stuttgart.
- Timaffy L. 1973. Egy kisalföldi Petőfi-monda. *Honismeret*, 3–4: 150.
- Wagner-Robertz, D. 1977. Krankheilung bei den Hei/om in Südwesafrika. Schröder, E.: *Faktoren des Gesundwerdens in Gruppen und Ethnien*. Wiesbaden, 30–36.
- Zélénine, D. 1952. *Le culte des idoles en Sibérie*. Payot, Paris.

Zusammenfassung

Aufgrund der Untersuchungen der Literatur des Schamanismus bzw. der psychiatrischen Praxis versuchte der Verfasser die folgende Frage zu beantworten:

Kann das viele extreme Einzelheiten erhaltende Aberglaubenssystem für die heutige, durch die technische Zivilisation geprägte Gesinnung eine Antwort auf die durch psychische Störungen zustandegekommene Krankheit der Schamanen geben?

Die Analysen der pathologischen Anschauungen beweisen, dass im Gegenteil zu den allgemeinverbreiteten Meinungen, keine von den Nerven- und Geisteskrankheiten ein Analogon des Schamanismus sein kann. Die Schamanen-Initiation und die schamanistische Praxis auseinandergehalten kann festgestellt werden, dass die pathologischen Erscheinungen in erster Reihe an die Initiation gebunden, aber nicht einheitlichen Charakters sind (seelische Erschütterung, Fieberdelirium). Die hallozinogenen Mittel scheinen in der Schamanenextase eine sekundäre Bedeutung zu haben. In der Erscheinung des Panikzustandes beim Schamanenverlust spiegelt sich die Bedeutung der Gruppenerwartung. Der Schamanenaberglaubenkreis weicht seiner Entstehung und seinem Inhalt nach vom Hexenglauben scharf ab, wie es sein Nachleben auch bezeugt.

Der Schamanismus ist also keine pathologische Erscheinung.

Şaman faaliyetinin psikopatolojik arařtırmaları hakkında bir  zet

Macarların inan ları arasında bir eski ve Altay materyellerine uygun bir gurubu vardır. Bu hem eski d nya g r ş ne ve hem de eski geleneklere yayılmıştır. Altaylı *kam'* ların ve Macar *t ltos'* ların aynı rol yd . Bundan ötede hiristiyan dini řeklinde de devam eden eski faaliyetler bugün de yařamakta *halottl t * („ruhlari gören”) diye adlandırılan Şamanlar bütün Macar dil alanına yayılmıştır. Yazılı kaynakların iřleniři, onların ve řu „ruh görenlerin” antropolojik, sosyolojik ve psikolojik-psikiyatrik incelenmesi bizi bu sorunun  z m ne daha da yaklařtırır:

Bugünkü teknik uygarlık kořulları arasında ortaya çıkan modern d ř n  için çok řařırtıcı elemanları içine alan inanç sistemi acaba bir tinsel sarsıntuların nedeni olan hastalıkla açıklanabilir mi?

Epilepsi, ansefalit, řizofreni, oligofreni, psikopati ve histeri'nin řimdiye kadar bilinen teorileri, hall sinogen materyellerin Saman ekstazındaki rolü ve çeřitli beyinsel olmayan hastalıkların aklı sarsıntuların nedeni etkisi hakkında söz ediyorum.

Aynı zamanda Saman kiřiliginin ve bunun ortaya çıkıřının kiřisel ve gurup psikolojisi bakımından taslađına da deđiniyorum. Öte yandan arkaik toplum düřünüř biçimi, dünya görüřünün niteliđi, Samanların rolünün kuruluşunda gurubun kendisinden beklediklerinin önemi üzerinde özellikle durmak önemlidir.

Su sonuca varıyorum ki, řamanizm — içinde her ne kadar açık patolojik elemanlar varsa da, psikopatolojik olmayan bir kurulumdur; Saman hasta deđildir, hatta iyileřmiř bir insandır — hem de öyle bir insan ki, erginlik çađında tinsel sarsıntılar içinde iken toplumun yardımıyla vücudunun ve ruhunun enerji toplumuna hakim olmuř ve toplumun ruhsal yöneticisi haline gelmiřtir. Felsefenin temel sorunları yönündeki düřünceleri patolojik bir görüntü deđil.

 uvař Gennadiy Aygi veya vogul Yuvan řestarov gibi Macarların  nl  sanatçılarından bunu görmekteyiz. Sanatçılar, Macarlar indinde, daima mahir usta insanlardan fazla deđer tařır, özellikle en iyi yazar ve ozanlar. Bilinçli (mesela ozan *Ady*), yada bilinçsiz (mesela ozan *Csokonai*, *Pet fi*) onlardan gurubun beklediđi yolu iplemiřler ve anıları, yařamları bir eski řaman örneđine göre kurulmuştur.

A. KELEMEN, Dr. med.

psychiatrist, chief medical officer
Budapest, L vay u. 9/b. Hungary, H-1022

“MOTHER AND CHILD” IN HUNGARIAN FOLKLORE: AN ETHNOSEMIOTIC APPROACH TO THE STUDY OF BELIEF SYSTEM*

MIHÁLY HOPPÁL

1. ETHNOSEMIOTICS AND ETHNOMEDICINE

The investigation of the history of knowledge presents frequent surprises to the researcher. For instance, it is intriguing to look at certain parallel evolutionary processes between the history of medicine and that of semiotics. More specifically, there are many common features between the history of ethnomedicine and the history of ethnosemiotics.

Terms with the prefix „ethno-” (ethnoscience, ethnobotany, ethnomedicine, ethnomethodology) appeared in the vocabulary of social/cultural anthropology toward the end of the 1960s. Newly amassed results of ethnology generated syntheses of folklore data. Earlier approaches in the tradition of *Volkskunde* were revitalized by *Völkerkunde*-type investigations: hence the prefix „ethno-”. Accordingly, „folk medicine” became „ethnomedicine”.

However, I assume, the history of ethnosemiotics is less known to the participants of this conference. The term appeared first in a lecture by J. A. Greimas at the SIEF Congress in Paris in 1971. J. Stepanov’s Russian language publication, *Semiotika* (1971) and two Hungarian studies (Hoppál 1971 and Voigt 1971) deal in some detail, with the principal subjects of this field. As a discipline of novelty (*nouvelle vogue*), it surfaced in a volume entitled *Approaches to Semiotics* (Sebeok, et alii eds., 1964), and in the journal *Semiotica*.

While semiotics is the „science of signs” (Morris 1971), ethnosemiotics is the study of verbal and non-verbal signs of a given culture. A basic thesis of the latter is that the functioning of a given culture is defined by the sign-processes expressed in the cultural codes of a given ethnic unit.

The primary aim of the ethnosemiotic analysis is the recording of empirical phenomena through description and definition of culturally meaningful units and sequences of human behavior. It is analogous to, let us say, the observation of verbal language — an activity guided by rules of grammar and syntax.

Let me now return to the history of semiotics and that of medicine to the times when the two have not yet bifurcated. The word *semiotics* comes from Greek, and its first application from the renowned physician Galen (130–201 AD.). It has remained in use to date, and stands for the study of symptomatology or semeiology. It might be worth mentioning that the medieval use of the term *semilogie* is still extant in France, and its English language equivalent is semiotics. According to Galen, *semiotics* (root: *sema* meaning *sign*) comprises one of the six branches of medicine.

* A paper presented at the Fourth International Conference on Ethnomedicine „Traditional Gynecology and Obstetrics”, Dec. 8–10, 1978 Göttingen

Th. A. Sebeok, in his brilliant study defined it in the following words: “Galen (130–200) taught that semiotics constitutes one of the six principal branches of medicine and is, in turn, divided into three parts: »in preaterium cognitionem, in praesentium inspectionem et futurorum providentiam,« meaning that the physician’s threefold preoccupation must be with semiosis of the here and now, or diagnostics, and its twin temporal projections into the anamnestic past (the complete case history of the patient) and the prognostic future (extrapolation to determine the most likely course of the disease as interpreted from the foregoing)”. (Sebeok 1976:8).

Six centuries prior to Galen the famous philosopher and the father of clinical semiotics, Hippocrates (cca. 460–cca. 377 BC), also dealt with the theory of medicine. “The reason why Hippocrates looms so large in the history of semiotics (to say nothing of medicine) is that while in archaic medical practice the physician was preoccupied largely by the nature of diseases, its causes and processes, he himself focused on the starting point of all medical action: »the sick man and his complaints—that is, the symptoms of disease« (Sigerist 1961: 275), and that, in his interpretation of this primordial category of signs—which, as Ch.S. Peirce once observed, „have no utterer” but “become [signs] by virtue of being really connected with their objects”, are that is, in a more familiar parlance, species of indices theoretical consideration already began to play a very important part. In the second chapter of one of his finest books in the Corpus, entitled Prognostic, Hippocrates gave the description of the face of a moribund patient (for which the technical term *facies hippocratica* is still used today), that has become the classic example of clinical semiotic interpretation of syndromes, i.e., stable, rule-governed configurations of symptoms” (Sebeok 1976:6).

A fine practitioner of medicine, philosophy and semiotics was the Iranian-Tadjik Avicenna (Ibn Sinna, 980–1037) whose work on the problem of *universalae* had a profound effect on the 16th century school of European scholasticism.

It is no coincidence of academic history that the highest degree in philosophy and philology is designated by the term “Doctor” — which also means physician in many languages.

Useful data for semiotic studies are widely scattered in medieval Hungarian medical texts. Such literature is a storehouse of information for folklorists (and of course for students of ethnomedicine). Ferenc Pápai-Páriz’s *Pax Corporis* (1690) for instance, gives a description of the causes of diseases, their signs (symptoms), meanings and cures. The organization of this work reminds one of the well accepted tripartite division of semiotics, namely syntax, semantics and pragmatics. To illustrate this organization, let me use one of its passages on the condition of “Hypochondriaca Melancholia”:

Signs: *much spitting . . . greater food intake than the capacity of the stomach would allow . . . etc.*

Meanings: *although this malaise is not mortal, it can be prolonged and burdensome . . . etc.*

Remedies: *purgatives . . . for the removal of dangerous fluids of the body . . . etc.*

(Páriz-Pápai 1690:228-230)

The above historical data may be adequate to support the notion that ethnomedicine is at the crossroads of several branches of science, and therefore it may be viewed as a truly interdisciplinary science (Sterly 1974, Bromley-Voronov 1977:17–18). A Hungarian ethnographer (Vajkai 1948. II. 18:2) reminded us that “for the analysis

of folk medicine we must utilize other sciences, such as linguistics, medical history, history of religion, and general culture history”.

The complexity of ethnomedical phenomena also warrants the interdisciplinary approach. Therefore, over and beyond historical affinities, semiotics must reach out to ethnomedicine.

I find R. Schenda's observation in his *Volksmedizin—was ist das heute?*, quite appropriate here: “*Volksmedizin heute ist ein sehr verwickelter komplex von Meinungen, Einstellungen und Verhaltensweisen... ein Komplex der von einen ganzen Bündel von sozialen Konflikten durchsetzt ist*” (1973:209). One can expect that semiotics will eventually demonstrate how ethnomedicine is embedded in society, and how it functions within the larger context of culture.

2. A BRIEF SURVEY OF STUDIES

The richness of Hungarian data on mother-child relationships makes the topic relatively easy to study. A work (in Hungarian and German) appeared at the end of the last century, entitled *Volksbräuche und Aberglauben in der Pflege des Neugeborenen in Ungarn* (Temesváry 1900). This excellent work contains replies to questionnaires for midwives and 12 000 other data gathered by the author — now comprising an archive. Aside from a few additional tracts on certain geographic regions, the topic was all but forgotten shortly after the publication of Temesváry's work.

Recently we began to prepare the encyclopedic work, *Magyarság Néprajza* (Ungarische Volkskunde). Under this project two excellent studies were written by M. Kapros (1974, 1977), which, in addition to dealing with the beliefs associated with child birth in a given region, gives an overview of the entire Hungarian ethnographic literature on the subject. (Further information can be found in Gunda 1954, Hoppál 1976A, Wlislöck 1893).

A wealth of information can also be found at the archive of the Hungarian Ethnographic Museum. There was a wide-scale collection-project with the use of questionnaires in 1968–70. Approximately 20 000 data were gathered from roughly one-fourth of all Hungarian villages on infant-mother relationship.

My personal collection comprises several thousand data. The most intensive time period of my fieldwork fell between 1962 and 1967, and I still continue my investigation of the Zemplén-region. My data are mostly on memory-culture of one or two decades ago.

3. PEASANT MIDWIFERY IN HUNGARY

Historical data reveal that the practice of midwifery was widely scattered in Hungary at the beginning of the 19th century (Penavin 1974:197). In the end of the 18th century official midwife training began, and books were in circulation on the subject — mostly foreign authors' works in Hungarian translation (Hoppál–Törő 1975:79). Due to the low standards of hygiene and the consequent high rate of infant mortality there was every reason to blame the woman assisting with birth for causing harm or various defect to the newborn. The midwife was capable of causing harm or healing equally (Gunda 1962:133). She was called to the dying and she assisted at births. Often she treated other illnesses (to the history of midwifery in revolutionary approach

see: Ehrenreich—English 1974). Her healing knowledge was based on the local traditions, but as shown by the witchcraft-trials, midwives also had a good command of superstitions. In the inheritance of a midwife there were found magic instruments including a string of pearls worn around the neck to heal epilepsy, materials against bewitching, a three-pointed measuring tape used at births. The young mother and the baby had to be protected against different charmings during some weeks after birth. The mother was laid in a so called Blessed Virgin-bed covered with a sheet in order to be protected.

Midwives, as other healers or specialists, also used a number of medicaments together with the magical means (Rørbye 1976:220). There are other international or universal features of midwifery in Hungary (for comparisons see Nikolsky 1929:24–29, Szychowska—Boebel 1972:69–77, Reinila 1971).

Ethnomedical history will be more interested in data pertaining to folk abortives and the use of procedures, instruments (e.g. delivery chairs) assisting delivery. There are to be found in the folk-belief—folk customs collections of the Ethnographic Museum the magic instruments and curette used in abortions of a village midwife. The scraping spoon (originally used for scraping dough off the kneading trough) was a brutal instrument used frequently in causing abortions, but also more simple methods were practical: roots (e. g. oleander) were inserted, ice-cold baths were taken, heavy objects were lifted in order to be freed of unwanted children.

My father, who is a gynecologist-obstetrician in the Zemplén-region, can tell long stories about the application of beliefs and magical techniques for such things as induced miscarriage, etc. A less dangerous practice, for example, was the tying of some red material on a child's wrist. The young mother explained to him that it was for the prevention of an evil spell. Symbolic meanings were assigned to colours. Certain colours possessed definite meaning in the Hungarian folk belief system. Most prevalent was the role of red to counted evil and bewitchment and spells. Red rags were tied on the threshold and door post, too. Obviously the basic principle of the role of colours was similarity and analogy.

This can be observed in the healing of certain illnesses. The illness known as St. Anthony's fire (erysipelas) can be recognized through the redding of the skin, therefore one of its cures was fumigation with red grains of corn and bandaging it with red cloth.

An epileptic ring was used to cure childhood epilepsy. This was a circular or pretzel-shaped baked dough ring. The child was slipped through the prepared ring. This analogical cure symbolized liberation from illness and rebirth.

There is an other example of analogy. Boils on the body or the extremities were pressed with dolls made of small pieces of rags, then encircled, finally a determined number of dolls were thrown backwards at the crossroads. The basic idea was that those picking up the dolls would be infected with the illness. A relatively rich collection of materials in museums' archives and written records rectify to the prevalence of this belief.

The use of animals for medical purposes, is linked to shamanism. In Finno-Ugric mythology certain animals were revered as totem-symbols, which were religiously respected by our ancestors (Diószegi—Hoppál 1978). So it is understandable that the thought the medicines prepared from these animals to be *panaceae*. Equally prominent is the role of the snake in folk medicine. It is best known in the prevention of maladies linked to bewitching. Specific illness, such as the shivers and toothache

are cured by snakeskin. Snakebite would heal, according to another source, by bandaging the effected areas with the crushed snakehead (Gunda 1963:142, Wlislöcki 1893:83–87).

In Hungarian popular belief the snake plays a role primarily in healing, but even more importantly is safeguarding health and in the house snake, guarding the gate and the threshold, and in folk art snakes are represented on the shepherd's stick, on winejugs (*Miska* jugs) and on wooden tumblers. In any case it is not accidental that the legacy of a quack woman in the 1950's contained along with several superstitious objects also dried snake.

There was a belief among the people, both the upper and lower classes, however, to use snake skins for easing birth. Even the work of Pápai-Páriz's, *Pax Corporis*, advises that the woman in labour should “*be girdled with snake skin, which snakes shed*” for it is of great help (Pápai-Páriz 1690:232). We know from the correspondence of noblewomen that in the early 17th century they requested from each other the use of snake skins to ease birth, just as in the early 20th century peasant woman did likewise. Most probably this can be explained on the variants of analogy that according to folk belief the embryo would leave the mother with the same ease as the snake shed its skin. In addition it is also conceivable that ancient tradition of the snake cult plays a role, having especial healing power (Hoppál—Törő 1975:81).

All the above data show a relative stability of beliefs, and belief system.

4. ON THE CONCEPT OF BELIEF SYSTEM

It has already been pointed out by a number of scholars that communities have a culturally defined system of beliefs. One of my recent publications gives an overview of problems of belief system (Hoppál 1979). I think that further clarifications can always improve our studies, thus I wish to introduce the methodology of semiotics to the field of ethnomedicine.

An anthropological aim is to examine belief systems to discover its categories, the relationships between the units (syntax), the meaning of the units (semantics), and their functioning in the community (pragmatics). We planned our research with the Morrisian system of semiotics in mind (Morris 1971). A belief system is a subsystem of the system of culture. The reason why we singled out anthropology from other social sciences is that its primary focus is the study of culture, and of the belief system.

Intensive and prolonged research was carried out in Hungary by the Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences, using word-association, analyzing beliefs on illnesses and supernatural beings (Hoppál 1970 and 1974). Fieldwork was conducted in rural communities among peasants. Our informants were mostly of the elderly in addition to applying word association, we tried to elicit complete sentences from the respondents.

The real aim of our work, was reconstruction of the network of beliefs. We prepared a net-like schema representing the syntactic description of the belief system, which may be useful for cross-cultural analysis. The procedure is fairly mechanical and can be computerised. It is more complicated if the collected texts contain several relevant elements, such as a belief regarding curing.

The symptoms of the illness as a sign imply the course of the treatment. First, the cause of the disease is diagnosed (e. g. the child was given the evil-eye). This charm

implies the manner of treatment (e. g. fumigation or dropping glowing embers into water), and the time at which the cure must be carried out (e. g. midnight or sunrise); and the specific individual who carries out the action at specific places and with specified tools.

Thus in a belief system well circumscribed classes can be built from component elements prescribed by tradition. Classes of this sort are preferred times of day (sunrise, sunset, midnight), magical numbers (3, 7, 9), supernatural beings, celestial bodies, auspicious days of the year, actions, implements with magical power and so on. If these are arranged and the relations between them described, one can reconstruct the “syntactic rules” of the system.

We selected texts which I collected in the Northeastern part of Hungary to show the relationship of elements to each other and how these comprise a “well-formed belief-sentence”. The first example describes the curing of a small child who was struck ill by the evil eye:

“We prepared so called »coal-water«, water in which several pieces of ember are placed and I gathered herbs. I found the herbs in a field. When the child was struck by the evil-eye (beaten by the evil-eye), I cooked them. Before sunrise I drew water from three wells, then still before sunrise I cooked it, and before sunrise I bathed the child once. The second time I bathed him at twelve o'clock, the third time when the sun was at rest, just the horizon. And it really worked.” (Where must one empty the water?—asked the collector. “I emptied the water at the edge of the ditch. We empty it where people don't walk.” (For more data about evil-eye in Appendix No. 72–92).

More than twenty women in a village described the practice of bathing three times. Compared to existing data from other villages, we consider it as a general peasant behavioral pattern — a constant in the syntax of elements. Stated more precisely, a program lived in the knowledge of the community with respect to what means must one employ, almost on the level of ritualization so that they correctly generate in the sense of grammar the above mentioned curing procedure.

Let us take a look at another example:

“They didn't empty the bathwater of the little one into the road where they walked. It was also forbidden to empty water during the early part of the evening. This is what my father's mothers said: 'My daughter, if you empty out water in the evening, only empty it where it falls down in drops off the thatch-roof.' Or if you want to empty it in the yard, say that 'whoever stands there, go away, because I am emptying water.' The deceased sometimes return. Whoever empties the water after sun down empties it on the deceased because they often return”. (See Appendix No. 14–18).

A direct reference was made in the text as to its social usage (as the inner meaning or semantics of beliefs) which previously in the village communities prescribed the time and place of emptying water. And no matter how extreme this simple example may appear, this kind and other similar data are quite abundant in Hungary (see Appendix no 32–38). It is clear from the above that not only in the rites of passages, but also in everyday life. One sign (unit) implies the presence of another within a language or sign system. The belief system may be viewed as a storehouse of the rules of everyday behavior.

The more traditional the social stratum, the deeper its conceptual and behavioral rules are rooted. Consequently a belief block may remain unchanged for years, de-

cadec, and even for centuries. (For cross-cultural comparisons, see Yanez—Polo—Zaragoza—Rubira 1974, Nikolsky 1929, Biering 1973, Öhler 1972.)

It has been established that beliefs and behavior are closely linked with each other. One might also say that beliefs work as a program in the cybernetic sense of the word in everyday life where culturally relevant information (or in another word: tradition) is stored by a great number of individual memories. And in the form of different texts (i. e. advice, prescription, prohibition, etc.).

The different spheres of the everyday “knowledge” form different subsystem of the belief system. Analyzing texts and the relationships of the elements, it can be seen that the different subsystems overlap each other. Beliefs related to mother and child in Hungarian folklore clearly belong to the field of ethnomedicine and that of magical consciousness. (For Polish examples see Szychowska-Bøebel 1972:117.) A system-model (proposed by Blehr 1971:34—37) could be useful to approach the pragmatic aspects of the problem.

Belief and the value-system have been intensively investigated by social anthropologists. To folklorists a belief refers to “superstition”. However, the analysis of knowledge, belief, native categories, folk-taxonomies, and of ethnoscience form a coherent system. The proposed notion of network seems to be useful for discovering affinities between cultural units.

APPENDIX

— Texts collected by M. Hoppál —

1. In the old times they laid an old, used sheet on the floor and the woman gave birth kneeling on that.
2. In the last forty years they gave birth on the bed.
3. In order to have an easy birth they made the woman blow into a bottle.
4. Giving birth to twins brings luck.
5. Twins bring luck only if they are both boys.
6. Giving birth to twins brings bad luck, one of them is going to die.
7. About twins they thought, that if one of them was sick, the other, no matter how far he was, would feel it and would also become sick.
8. They believed about twins that if both were of the same sex, they would be barren.
9. If one of the twins is a boy, and the other is a girl, then neither of them will have children.
10. In the case of twins if the boy is born first, then the mother will be unlucky, if the girl is born first, then the father.
11. If a child is born with the umbilical cord wound round his neck he will be hanged.
12. They tied the umbilical cord of a child with a piece of string, after a few days it dried off, they put it away in a dry place. Till the age of seven he must not know about it, then they give it to him and if he can untie it quickly then he will be clever with his hands, if not then he'll be clumsy.
13. At birth the midwife was helping out, she did the first bathing of the child, she measured the temperature of the water with her elbow.
14. The midwife came to bathe the child every day for a week after birth.
15. They washed the mouth of the child with the first bath water.
16. At the first bathing they poured cold water on the hands and feet of the child so that he would not be chilly.
17. After the first bathing they dry the child with the wrong side of a pettycoat and they put his shirt on him inside out.

18. They pour the bath water of the child in an out-of-the-way place, because if somebody steps into it the child won't be able to sleep.

19. Before he is baptised, the child belongs to the devil.

20. If the newborn dies before he is baptised, he will be damned.

21. A child who dies unbaptised and without baptismal robe will come back for seven years and cry, asking for baptism and a baptismal robe.

22. An unbaptised child always cries in his grave.

23. If they hear a crying voice during the night, they throw a scarf or a bodice into the yard so that the unbaptised child should calm down.

24. It is thought that the unbaptised child cries because he hasn't got a name, so they give him one, usually the name of a relative. He cries for his name every seven years, and on these occasions they shout a name to him.

25. If the unbaptised child is taken to the churchyard by a godparent, then they bury him without ringing the bell, in a small coffin, at the feet of a relative.

26. If the father takes the child to the churchyard, he buries him at the side of the churchyard.

27. The newborn is taken to be baptised when he is one week old.

28. If it is necessary it is allowed by the church that the midwives baptise the baby so that he should not die without baptism.

29. Before the baptism the child was never taken out of the house.

30. When they returned from baptism, they entered the house saying: "We took a pagan, brought back a Christian."

31. The godmothers took food twice daily to the mother in confinement. The godmother brought breakfast and tea every day for two weeks.

32. To stop the witches from swopping the baby, they didn't turn the light off.

33. Lest the changeling should be substituted for the baby the mother never turns away from her child.

34. After the child was born a knife or a comb was put under his head until baptism, lest he would be swopped for a changeling.

35. To stop the baby from being substituted for a changeling they put a rosary or a prayer book at his head.

36. To prevent substitution of the baby they put a branch from a birch next to him for three days.

37. Lest the baby should be swopped, they put the mother's dress turned inside out next to him and they put on his bodice inside out.

38. Lest a changeling should be substituted for the baby, the mother does not leave the house, does not even step outside the gate, till baptism she wears her hair loose, does not make it into a bun.

39. To prevent substitution of the baby for a changeling, they put garlic and rosary under his pillow.

40. Lest the baby should be swopped, you have to put thyme next to him.

41. To prevent substitution of the baby for a changeling, they stand a birch-broom upside-down.

42. To prevent substitution of the newborn, they tied a red ribbon round his neck and wrists.

43. I heard it from my mother, that a woman's baby had a very large head. She went to the quack-doctor and she told her to make a fire in the oven, and when it is burning well, to put the child on the peel and pretend to cast it into the oven. And then the person who changed the child comes in and says: "Is it you who wants to throw my child in the fire? I keep yours wrapped in silk." Then they changed them back.

44. A child born with a caul will be clever, lucky and wealthy.

45. If a child is born with a caul, the caul is kept and when he grows up he wears it on his neck to protect him against bullets.

46. A person born with a caul won't be wounded by bullets.
47. A seventh child will be lucky.
48. Somebody with a back-ache should be treaded on by a seventh child because then the pain will cease.
49. A child born with teeth will be a wise man.
50. A child born with teeth will be a seer.
51. A child born with teeth will leave home when he is seven, he will be a wizard or the like he will walk inside the storm.
52. A child born with teeth will become a wizard, he is clever, he can tell everything.
53. A child born with teeth will become a fearful person, but only if at birth nobody says out loud that he is born with teeth.
54. A child born with teeth will become a wise man, if they don't extract his teeth.
55. Till he is seven years old it must not be mentioned that a child was born with teeth.
56. If a child is born with teeth, it does not mean any good.
57. The bath water of the child must not be poured out, because he won't be able to sleep.
58. The nappies of the child must not be hung out to dry in the evening, because he won't be able to sleep.
59. The rubbish must not be taken out in the evening, because the child won't be able to sleep.
60. You must not sweep outwards because the dream of the child will be swept away.
61. If the nails of a child are cut, he will be a thief.
62. The mother only bit the nails of the child, they did not cut them with scissors.
63. After giving birth, the mother must not go to church for six weeks.
64. If the cradle is rocked when the baby is not in it, they say, that the baby will die.
65. The baby must not look into a mirror, because before he has looked, he can still see himself in his palm.
66. They did not put the child near a mirror, because then he can't sleep at night.
67. You must not hang out the nappies when it is windy, because the baby will be weepy.
68. The nappies have to be taken in for the night, because otherwise the baby will have a tummy-ache.
69. If the baby had a tummy-ache, his mother gave him chewed caraway seeds.
70. If the baby had a tummy-ache, they made tea from mint and made him drink that.
71. If the child was fretful, didn't sleep, they cooked poppy-head, and made him drink the water.
72. When the child was asleep, it was forbidden to look at him, because it can be very harmful.
73. "There are people who have the evil-eye, if they look at a child or a grown-up, that person will become ill, he can even die. The person can't help it that he has the evil-eye."
74. The person whose eyebrows are grown together has the evil eye.
75. Against the evil-eye you have to string nine bits of incense and put it on the neck of the child.
76. Against the evil-eye they spat at the child three times.
77. Visitors spat at the child, against the evil-eye.
78. They spat at the child four times, in the shape of the cross, against the evil-eye.
79. Visitors spat at the child and said: "Let us not cause harm to this child."
80. When visitors came to see a newborn baby, they spat at him and said: "Just like his father."
81. They spat at the child three times and they wiped it off with the wrong side of his shirt.
82. Because the baby was easily harmed by the evil-eye his mother used to wipe his forehead with a nappy wet with piss.
83. To prevent harm by the evil-eye, the baby's shirt was put on inside out.
84. To prevent harm by the evil-eye, they made carbon water. They put three pieces of charcoal in a cup of water and in the meanwhile they said: "neither one, nor two, nor three".

With this water they washed the child upside down and they dried him with his mother's long shirt.

85. If a child was always crying, they lit a cobweb and they fumigated him with that.

86. "When one is harmed by the evil-eye, one has to take a glass of water, put three pieces of charcoal in it backwards, then make the sign of the cross and spit three times. Then put the hand in it and wash it backwards in the shape of the cross. Similarly wash both hands and feet. Then the water should be poured backwards under the threshold where it is stepped over."

87. "Evil-eye, nothing hurts, only one is very sleepy and weak. You have to put water into a wine-glass, take a piece of charcoal, break it into three. I put it in: from woman, from man, from girl, then I made the sign of the cross with the blade of my hand three times, I said Father, Son and the Holy Spirit, then I covered it with my hand. You have to make the sign of the cross on your forehead and on the back of your hands with the water, drink three gulps of it and pour the rest in the corner of the door.

88. If the child was crying it was the evil-eye. You take a piece of charcoal and break it into three (if it didn't break into three, then you had to take another piece), then you threw them into a glass of water, then you make the sign of the cross over it with the blade of the hand, and you covered it with your palm for a while, if the charcoal went down to the bottom of the glass then it was not the evil-eye, if it remained on top then that was the evil-eye. They gave some of this water to the child to drink, with the rest they washed him and they poured the water on the roof of the house backward, over their head.

89. If somebody was hurt by the evil-eye, they threw three pieces of charcoal in the water, they made the sign of the cross over it, with the water they washed the eyes and the forehead of the sick person, then the rest of the water has to be poured in the corner of the door, from above, so that the water should wet the whole.

90. You put three or six pieces of charcoal in a glass of water, saying: "Neither one, nor two... etc.". When the charcoal descends to the bottom the healer puts her hand in the water, with her hand she wipes the forehead of the sick person, then she dries it with the wrong side of a towel. She pours the water where the rain goes, saying: "That her eye should run there!" (i. e. the eye of the person who has caused the illness).

91. They also make carbon water by pulling nine pieces out of a broom and burning those.

92. They went out to the cemetery at night, they didn't say a word to anyone. They pick weeds backwards from nine graves, they take them home, cook them, bathe the child in the water, the child immediately calms down and falls asleep. After bathing the child, the father goes out and digs two graves in the garden, he calls one of them "dead", the other "alive". Then he is waiting for the wife, to see which one she will pour the water in. The woman is afraid that she will pour it in the dead one.

93. Mrs. Kozser said, it was true, that if the child is very thin he has to be bathed in the water of such a river over which no bird has flown, but first a gander has to be stolen, if a boy is ill, and you have to duck the gander with its back in the water. You have to bathe the child in this water on three consecutive days. If it is a girl who has to be cured, then you have to duck a goose in the water.

94. If a child is very thin, you take thatch from the four corners of the roof of nine houses, pick grass from nine graves, and take earth from nine furrows. You cooked all these and bathed the child in it.

95. If the child is very thin, the mother should pick twelve kinds of grass at noon, cook them and bathe the child in it.

96. If the child was very thin they put his baptismal shirt on the roadside cross.

97. If a child suffered from erysipelas, he was taken to a woman who said three Lord's prayers, three Hail Mary's and the Credo over him, and she took a spindle into her hand. She started moving the spindle in front of the child's mouth saying in the meanwhile—if it was in the morning: "sun from behind the hill, illness, go into the dung!", if it was in the evening: "sun behind the hill, illness, go into the dung!", this had to be repeated on three

consecutive days, in the morning when the sun rose, and in the evening when the sun set. (Note: this is from a healing woman, who still practised this method of healing in May 1967, two weeks before telling this.)

98. Mrs Gy. Ivancsó used to heal here. If the mouth of a child hurts, of a suckling child, they call it “zsébre” (erysipelas). She took the child to the dunghill, she took a spindle, she stuck it in the dung, then she opened the mouth of the child and turned the spindle round in it. Then she murmured or prayed something.

99. Auntie Erzsi was the doctor. They came to her if the mouth of a child was white. This is erysipelas. She looked for a sickle, they went to the dunghill, and she lifted the sickle to the sky, then she stuck it three times into the dung, then she touched the mouth of the child with the sickle three times. In the meanwhile she prayed, she repeated this procedure on three consecutive mornings.

100. When a small child had erysipelas they washed his mouth with tea made from chamomile and dried him with the inside of his shirt.

101. They spread honey on erysipelas.

102. The swollen nipples of a small child are sucked by *nora*, a vampire-like creature.

103. “If her breasts are swollen, the *nora* is sucking them”. On these occasions they made the sign of the cross over her with a clove of garlic.

104. If after giving birth the breasts of the woman hardened, they said the *nora* was sucking them. They counteracted by smearing garlic on the breasts.

105. “I was pressed by the *nora*.”. Something invisible weighed down on him/her in sleep.

106. If a very small child was ill, they cooked nine rusty nails, nine kinds of leaves and one stolen marrow in a big pot for a whole day and then at sunset they bathed the child in this water, after bathing they buried the water in the manure heap.

107. When a child had oppression of the heart they tore off his shirt and buried it at the foot of the roadside cross.

108. When a child had a very bad cough, they put on a compress, a cloth soaked in fat or brandy.

109. If you step over a small child he won't grow.

110. A child must not be put into a bushel, because he won't grow.

111. In order that the child should be beautiful, they used to break an egg into his/her bath water.

112. If a child is taken to the woods in secret and made to climb through a hollow tree three times, she will become beautiful.

113. If a woman's breasts got inflamed it was because the child could not suckle all the milk out of them. They put on a compress and fumigated them with woundwort.

114. Nursing mothers cured their inflamed breasts with their own urine.

115. If a woman's breasts hurt she put saliva on them.

116. If somebody's breasts get inflamed, aniseeds have to be put on them.

117. If a woman's breasts got inflamed, they used to put *althea* on them.

118. If after childbirth a woman's breasts hurt they fumigate them with tea made of woundwort.

119. Nursing mothers were advised to eat potatoesoup, in order to have enough milk.

120. A nursing mother should not eat anything sour because if she does the baby will go into convulsions.

121. If one had an ear-ache they poured the milk of a nursing mother into one's ear.

122. When we returned from somewhere, my mother put scissors or a knife under me, because my breasts were inflamed, so then when I breast-feed it should not harm the baby.

123. If any of the mother's milk is left over, it has to be poured on the cinders because otherwise she will go dry.

124. The mother's milk must not drop on the ground because the ants will take it away.

125. In order that the mother should have sufficient milk, she must not give away anything from the house for six weeks.

126. One must not breast-feed sitting on the threshold.
 127. The mother does not go dry if surplus milk is poured by the side of the hedge.
 128. Lest she should go dry the mother has to cover her breasts with a scarf while breast-feeding.
 129. One must not breast-feed a child sitting on the side of a ditch, because a snake will come and take the milk away.
 130. If a strange woman sits on the bed of a woman in child-bed, the mother won't have any milk.
 131. If a witch takes something from the yard, the nursing mother won't have any milk.
 132. If a mother's milk has been taken away, she can get it back if a fire is made and while it is being made they say: "Burn, whoever has taken the milk!"
 133. If a woman has gone dry, she could get her milk back, if she washed her breasts with holy water or she fumigated her breasts with some weed that has been blessed, they said that the milk will come back.
 134. On weaning, women smeared their breasts with soot or jam, so that the child would be frightened.
 135. To make weaning easier they separated the child from the mother.
 136. To help the mother going dry, they pressed down the breasts, they put a wet compress on it.
 137. On weaning they gave eggs to the baby.
 138. You must not wean the child in autumn, because he will be tattered.

REFERENCES

- Biering, K. 1973 Folkelig laegekunst på Løgstøregnen (Folk Healing in the Løgstør District – The Haaning Family and their Cures Throughout a Century [with an English summary]). Offprint from *Folk and Kultur*. pp. 1–29.
 Belhr, O. 1971 Folk Belief as a Religious Phenomenon. *Temenos* 7 : 34–37.
 Bromley, J. V. – Voronov, A. A. 1977 Folk Medicine as a Subject of Ethnographic Research (in Russian with an English summary). *Sovetskaya Etnografia*, No. 1 : 3–18
 Diószegi, V. – Hoppál, M. (eds.) 1978 *Shamanism in Siberia*. Budapest: Akadémiai
 Ehrenreich, B. – English, D. 1974 *Witches, Midwives, and Nurses – A History of Woman Healers*. London–New York: Feminist Press.
 Galen 1965 *Opera omnia*. vol. 14. Hildelsheim: G. Olms Verl.
 Greimas, A. J. 1971 Reflexions sur les objets ethnosemiotiques (MS) – *Paper for the SIEF-Congress*, Paris.
 Gunda B. 1954 Beiträge zur Volksheilkunde der Donauschwaben. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, LVII: 141–43.
 1962 Gypsy Medical Folklore in Hungary. *Journal of American Folklore*, 75: 131–146.
 Hoppál, M. 1970 Az „igézés” – hiedelemkör elemei (The Constituent Elements of the Hungarian “Evil Eye” Beliefs). In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, IV: 259–286. Bp.
 1971 Bevezetés az etnoszemiotikába (Introduction to Ethnosemiotics). In: *Népi Kultúra – Népi társadalom* X: 45–71. Bp.
 1973 Semiotic Research in Hungary. *Acta Ethnographica*, 22: 204–216.
 1974 Ein semantisches Modell des ungarischen Alpglaubens. *Acta Linguistica*, 24: 1–4: 167–181.
 1976. A. The State of Ethno-Medical Research in Hungary. In: *Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae*, Tom. II: 1265–1270. Budapest.
 1976. B. Folk Beliefs and Shamanism among the Uralic Peoples in Hajdu, P. (ed): *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*, 215–242. Budapest: Corvina.
 1979 On Belief System. in: Burghardt, W. – Hölker, K. (eds.): *Text Processing – Papers in Text Analysis and Text Description*. vol. 3. 236–252. Berlin–New York: de Gruyter.

- Hoppál, M. – Törő, L. 1975 Ethnomedicine in Hungary. In: *Communicationes de Historia Artis Medicinae. Supplementum* 7–8: 65–176 Budapest
- Kapros, M. 1974 A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban (Magical Superstitions about the Little Children) *Nógrád megyei Múzeumi Közlemények*, 20: 75–95
- Hiedelmek és szokások a graviditás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly menti falvakban. (Folk beliefs and customs about Childbirth in Northern Hungary) – Klny. a *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve* 23. sz.-ból.
- Morris, Ch. W. 1971 *Writings on the General Theory of Signs*. The Hague: Mouton
- Nikolsky, N. V. 1929 *Narodnaya medicina u chuvash*. (Chuvash Folk Medicine – in Russian) Cheboksari
- Öhler, A. 1971 Német ráolvasókönyv Pécsváradról – Deutsches Brauchbuch aus Pécsvárad. In: a *Janus Pannonius Múzeum évkönyve*, XVI: 217–255.
- Pápai-Pariz, F. 1690 *Pax Corporis*. Kolozsvár
- Penavin, O. 1974 *Miscellanea*. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa – Tanulmányok, 7: 165–200
- Reinila, A. M. 1971 On the Diet of Woman in Childbed in Finland. *Ethnomedizin*, 1: 2: 227–239.
- Rørbye, B. 1976 Den illegale sygdomsbehandling som folkloristisk problem. (Illegal Curing of Illness as a Folkloristic Problem.) *Fataburen*, 203–220.
- Schenda, R. 1973 Volksmedizin – was ist das heute? *Zeitschrift für Volkskunde*, 69: 189–210.
- Sebeok, Th. A. et alii (eds.) 1964 *Approaches to Semiotics*. London–The Hague–Paris: Mouton.
- Sebeok, Th. A. 1976 *Semiosis in Nature and Culture* (MS)–Lecture delivered at the International Symposium on Semiotics and Theories of Symbolic Behavior, Brown University, Providence.
- Sigerist, H. E. 1961 *A History of Medicine*. Vol. 1–2. New York: Oxford
- Stepanov Ju. S. 1971 *Semiotika*. Moskva: Nauka.
- Stierly, J. 1974 Ethnomedizin als interdisziplinäres arbeitsfeld. *Ethnomedizin – Referate der Fachkonferenz*, 5–11. München
- Szychowska–Boebel, B. 1972 *Lecznictwo ludowe na Kujawach*. (Folk Medicine in the Region of Kujawy)–(English summary: pp. 115–117) Torun.
- Temesváry, R. 1899 *Előítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon*. Budapest.
- 1900 *Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn*. Leipzig: Th. Grieben's.
- Vajkai A. 1948 A magyar népi orvoslás kutatása (Researches into the Hungarian Folk Medicine). In: *A Magyar Népkutatás Kézikönyve*. Budapest.
- Voigt, V. 1971 Etnoszemiotikai jegyzetek. Notes on Ethnosemiotics. *Ethnographia* LXXXII:4:577–581.
- Wlislocki, H. von 1893 *Aus dem Volksleben der Magyaren*. München.
- Yanez-Polo, I. – Zaragoza-Rubira, J. R. 1974 *Spanish Folk Medicine of the XVIIth century* (MS)–Paper presented for Congressus Internationalis XXIV. Historial Artis Medicinae, Budapest.

Összefoglalás

A dolgozat célja elsősorban az, hogy egy vidék, a zempléni hegység területéről anyagot közöljön s ezzel párhuzamosan néhány elméleti és kutatástörténeti megjegyzést tegyen.

A bevezető fejezet a két terminus: az etnoszemiotika és az etnomedicina előtörténetét és megjelenését ismerteti. Nevezetesen azt a kevésbé ismert tényt, hogy a *szemiotika* korai története szorosan összefonódik az orvostudomány történetének korai évszázadaival, amikor is

e szóval jelölték (s néhol még ezzel jelölik ma is) a *tūnettant* (Galenus, Hippokratész, Avicenna, a magyar Pápai-Páriz Ferenc). Többek között márcsak ezért sem lehet idegen az általános jelelmélet gondolatainak alkalmazása a népi gyógyászat kutatásától.

A dolgozat maga gazdag példaanyagot hoz a szerzőnek a hatvanas években végzett zempléni gyűjtéséből, azonkívül egy nagyszabású kérdőíves adatgyűjtésből – több mint kétezer közlésből válogattuk ki a közreadott példatárat, mely így a leggyakoribb „közlés”-eket tartalmazza. A válogatásnál azt a szokás- és hiedelemanyagot vettük figyelembe, amely a terhességtől az elválasztásig tart, vagyis nagyjából két éves időszakot ölel át.

A dolgozat két utolsó fejezete a példák elemzésével és az azokból levonható általános elméleti következtetésekkel foglalkozik. A hiedelem közlések elemzéséből kitűnt, hogy egy igen egyszerű implikációs szerkezet fedezhető fel a hiedelmek mélyén, vagyis az általános logikai szerkezet a következőképpen határozható meg: valamely eredmény bekövetkezéséhez egy vagy több feltétel teljesedése szükséges. Ez a feltételt meg lehet fogalmazni egyszerű állítás, tiltás és tanács formájában is – s ez végtelen nyelvi variálási lehetőséget ad a kultúra számára.

A konkrét hiedelmek elemzése lehetőséget ad néhány elméleti következtetés levonására is. A hazai társadalomtudományi kutatásban a közelmúlt években vált elfogadottá a hiedelemrendszer mint szociológiai terminus. Hiedelemrendszernek nevezzük a mindennapi cselekvés láncokat irányító rejtett mechanizmusok sorozatát, azokat az apró parancsokat, tiltásokat, amelyek – nem egészen tudatosan – de meghatározzák döntéseinket, választásainkat. Mint kollektív memória, úgy működik a hiedelmek rendszere egy kultúrán belül, amely szövegek (állítások, tiltások, tanácsok) formájában őrzi a kultúra újratermeléséhez szükséges információkat, ez a kultúra legelvonatabb modellje, más szavakkal a kultúra sajátos „világképe”. A népi gyógyító tudás anyaga az egyik alrendszer ebben a bonyolult hálóban.

M. HOPPÁL, Dr. phil.
Research Worker

MTA Néprajzi Intézet
Budapest, Országház u. 30, Hungary, H-1250

AZ ETNOBOTANIKA JELENLEGI HELYZETE BURGENLAND TERÜLETÉN*

STEPHAN AUMÜLLER

Az etnobotanika tárgya túlhaladja a népi gyógyászat történetének az anyagát, s ezért szíves megértésüket kérem, ha olyan aspektusokra is ki kell térnem, amelyek a szó szoros értelmében nem ide tartoznak. Egyben tisztelettel megkérem Önöket, ne várjanak tőlem tudományos tartalmú előadást, mert abban állapodtunk meg a rendezőséggel, hogy inkább beszámoló legyen a mondanivalóm.

Mikor Melius Péter Herbarium-át Szabó Attila nagyszerű új kiadásában áttanulmányoztam, revideálnom kellett azt a meggyőződésemet, hogy Clusius volt az első, aki a történelmi Magyarország területén a növények magyar és német népi neveit feljegyezte. Szabó Attila a következőket írta a Herbarium európai kapcsolatairól: „*Kitűnő herbáriumokat írtak Hollandiában, Flandriában (Rembertus Dodonaeus 1517–1588) illetve Angliában (Matthias de L’Obel 1538–1616). – Földije és barátja volt Dodonaeusnak és Lobeliusnak a Kárpát-medence első vérbeli botanikus kutatója Charles de l’Escluse (1526–1609), akit Melius egykori iskolatársa, Beythe István, kísért pannóniai útjain. ... Clusius és Beythe együttműködéséből születhetett meg a XVI. századi növényanyagot is őrző Stirpium nomenclator Pannonicus. Ez a gyűjtés a Herbarium szempontjából is fontos. Egyrészt, mert tartalmazza azokat a magyar népi neveket, melyeket Clusius és Beythe azonosítani tudott, másrészt bizonyítja, hogy a Meliusszal együtt induló Beythe, aki ugyanazt a Fraxinus Gáspárt vallotta mesterének, alapos »etnobotanikai« gyűjtő- és feldolgozó munkát végezhetett. A Clusius által közölt magyar növénynevek bekerültek a Kreuterbuchok sorát monumentálisan lezáró Tabernaemontanus-féle füveskönyvekbe is.*”

Melius Péter — Szabó A. érvelése szerint — előbb Pápán, később Sárovarott már 11 éves korában járhatott. Már ott szívhatta magába a növények iránti szeretetet, ahol a nagy Fraxinus Gáspár orvosdoktor alapozta meg a Nádasdy-féle kertek hírnevét. Feltehető, hogy Fraxinus Gáspárt Somogyi (Melius) Péter és az ugyancsak Sárovarott diákoskodó Beythe István — mint későbbi Clusius-kísérő —, továbbá annak apja, Beythe András, a füveskönyvszerző is elkísérhették.

Beythe István, aki körülbelül egykorú lehetett Clusiuszal — Fabó András szerint a Somogy megyei Kő községben 1528 körül születhetett — Sopronban, majd Alsó-lendván működött mint pap. Innét kerülhetett már 1582-ben Batthyány Boldizsár udvarába. Botta András (1978: Melius Péter ifjúsága . . . , Bp.) feltételezi, hogy Melius Bécsben is járt, s ott vette meg Matthiolus füveskönyvét (Kreuterbuch).

* A szerző magyar nyelven elhangzott előadásának szövege a Magyar Orvostörténelmi Társaság Népi orvoslási szakosztályának 1979. október 19-i ülésén. (A szerk.)

Ha most folytatnom szabad a feltevések sorát, akkor talán jogos volna a következő kérdéseket is feltenni: ha Melius Bécsben járt, nem látogatta-e meg útközben barátját, Beythe Istvánt Németújvárott? Vagy talán Bécsben találkoztak? Akkor nem tarthatjuk kizártnak, hogy Melius Clusiuszal is megismerkedhetett.

Melius Herbariumának és Clusius Pannon Flórájának (Rariorum aliquot Stirpium, per Pannoniam, Austriam, etc.) szembeötlő közös vonása a magyar és német népi növénynevek feljegyzése, bár a két műnek más-más a célkitűzése: Melius a gyógynevek használatával foglalkozott és azoknak botanikai leírását csak segédeszközként használta; Clusius azonban a növények részletes leírásával, azoknak termő- illetve lelőhelyeivel foglalkozik, de etnobotanikai aspektusokra csak alkalomadtán hivatkozik.

Melius Herbariuma 1578-ban, a történelmi Magyarország keleti végén; Clusius Pannon Flórája és Nomenclatura 1583-ban — szóval öt évvel később — az ország nyugati végében látott napvilágot (ha utóbbi esetben nem a könyv megjelenési helyét, Antwerpent, hanem a kutató területet vesszük figyelembe). Mindkét esetben kerek négyszázéves magyar és német népi növénynevek feljegyzéséről van szó, amelyek mind a magyar, mind a burgenlandi etnobotanika alapadatait szolgáltatják.

A két műnek a népi növényneveit talán kevés haszonnal egyeztetnénk össze, mert azoknak tárgya, célkitűzése is különbözik. Csak annyit szűrhetünk le az elhangzott bevezetésből, hogy Melius — Beythe — Clusius között figyelembe veendő a közvetlen vagy közvetett kapcsolatok, amelyeknek kölcsönhatásait még nagyító alá kellene vennünk.

A burgenlandi etnobotanika története rövid: Clusiuszal széles, komoly alapon indult, s azóta sem fejlődött számottevő mennyiségben és minőségben tovább. Karl M. Klier-nek 1965-ben Eisenstadtban megjelent burgenlandi néprajzi bibliográfiájában összesen hat dolgozatot találunk megemlítve, amelyek csak mellékesen említenek néhány népi növénynevet.

E fogyatékoságnak a tudatában már a hatvanas években megindítottam egy gyűjtőakciót egész Burgenland területén. Egy névsoros jegyzékben összefoglaltam tartományunk legismertebb vadontermő növényeit, s kértem azok népi neveinek feljegyzését német, magyar és horvát nyelven. A gyógyneveknek a különböző használati utasításait egy külön kartotékban foglaltam össze, melyeknek anyaga még feldolgozásra vár. A népi növénynevek egy részlegét azonban már publikáltam. Az 1969-ben Eisenstadtban megjelent „Handbuch des burgenländischen Naturschutzes” c. zsebkönyvemben a védett növénynevek leírásánál nemcsak a német, hanem a magyar és horvát neveket is felhasználtam. Példa: „*Stipa pennata* L.:

Engelshaar, Frauhaar, Fraugras, Marienhaar, Mauzerl, Pfingstgras, Pfingsthaar, Schmöla, Schwafgras, Waisenmädchenhaar, Wiesenbart, Windhalm; árvaleányhaj, (l. Csapody—Priszter, 1966: hajka, leányhaj); golperje, kolperje, marini vlasi, pernata trava, kovilje, livadni krestac.” Ezáltal a burgenlandi nép összes rétegeiben elő akarom segíteni a védett növények gyorsabb és biztosabb felismerését.

Értesülésem szerint jelenleg készülöben van Magyarországon az OTKH-nak egy rendelete, amely a védetté nyilvánított növényeknek a pénzbeli értékét is megállapítja (l. Tanácsok Közlönye XXIV évf. 21. sz., 1975. május 8: a védetté nyilvánított állatok értékének a megállapítása.) A magyar természetvédők munkáját is nagyban előmozdíthatná, ha sikerülne ebben a hivatalos jegyzékben a tudományos növénynevek mellett a népi neveket is felsorolni.

Ezen első sikeren felbuzdulva, megindítottam egy újabb akciót egy színes növény-album és egy kis adatlap formájában, amit csak olyan lakosoknak küldtem, akikről feltételezhettem, hogy tudásukkal hozzájárulhatnak etnobotanikai adattáram gyarapításához. Ez a kísérletem azonban csődöt mondott, mert vagy nem tartották be a visszaküldés terminusát vagy a mappát egyáltalában nem küldték vissza. — Egy újabb iskolai gyűjtőakciónknak is majdnem 100%-os sikertelenség volt a vége. Körülbelül 300 tanintézetünk közül csak egyetlen iskola küldte be sovány adatgyűjteményét.

Új reményekkel, új erővel megindítottunk nemcsak egy újabb akciót, hanem kibővítettük az etnobotanikai gyűjtőmunka feladatait is. Megalakult Eisenstadtban egy szakemberekből álló munkaközösség, amely egyelőre csak a kismartoni járásban próbálja a nép emlékezetében még élő tudást megörökíteni. A jövőendő tapasztalatainktól és eredményeinktől függ, mennyiben fog sikerülni, ezt az eljárást a tartomány többi járásaira (7) is kibővíteni. Munkaközösségünkbe sikerült már egy botanikust, néprajzost, nyelvészt, orvost és gyógyszerészt beszerveznünk; történészt még keresnünk kell. Elvünk: minden évvel és minden agg emberrel sírba száll régi falusi kultúránknak egy számottevő része; siessünk azt a jövőendő generációk részére megmenteni. — Némii segítséget várunk a szeniorkluboktól is, ahol a tél folyamán előadásokat fogunk tartani. Sajnos nem áll még rendelkezésünkre egy teljes gyógynövény-diasorozat.

Összeköttetésbe léptünk Dr. Maria Hornung egyetemi professzornővel is, aki az Österreichische Akademie der Wissenschaften megbízásából a „Kommission für Mundartkunde und Namenforschung” c. intézetet vezeti. Ott a tájszavak, továbbá a népi állat- és növénynevek óriási cédulakatalógusa áll rendelkezésünkre; ennek burgenlandi anyaga azonban megfelelő munkatársak hiányában még kiegészítésre szorul. Ott szinte tárt karokkal fogadtak és messzemenő támogatást ígértek nekünk. Hogy mennyire fontos az együttműködés ezen a téren is, néhány példával szeretném szemléltetni:

- a) *Geranium robertianum* L. Egy gólyaorr-fajnak Alsó-Ausztriában „Biswurmkraut” a neve (l. Beck, 1895:176). Az Ötscher vidékéről a következő mondát jegyezték fel az adatközlők (Höfer-Kronfeld, 1889): A „Bismandl” egy láthatatlan rossz szellem, amely különösen forró napokon szántóföldeken és réteken szokott tartózkodni. Ha a Bismandl csak megközelít egy állatot (marhát, lovat), akkor az megvadul, tör, zúz és megszökik. Németül azt mondják: „Das Viech wird bißert.” Mivel ez a Bießmandl rokonságban áll az ördöggel, azért az állatokat mindig szenteltvízzel kell meghinteni, mielőtt kihajtják a legelőre. Na most: ha egy állat harapós, akkor azt mondják németül „bissig, bissich, bissat, biesat”. A két fogalom között — beíßen és biesen — azonban nagy tartalmi különbség van, bár hangzás dolgában könnyen összetéveszthetők. Így érthető, hogy különösen egy városban nevelkedett kortárs (még akkor is, ha képzett néprajzos) nem tudhatja, hogy félszázaddal ezelőtt még használatos volt Burgenlandban a „biesen” szó, aminek rohanni, száguldani a jelentése: „Die Kui is biesat”, — a tehén száguld. De miért száguld a tehén? A magyarázathoz egy kis entomológiai tudás is szükséges. Egy légy, *Tabanus bovinus*, az állat szőrén rakja le a petéit, a belőle kikelő nyú (kukac) a gerinc táján a bőr alá fúrja magát. Begubózás előtt elhagyja a vendégállatot, leesik a földre s ott imágóvá fejlődik. A „Vendégállat” — inkább áldozatnak kellene nevezni — ösztönszerűen felismeri a repülő légyben a veszélyt és száguldásban keres menedéket. A Bieswurm tehát nem harapós tehenet, hanem

futtató kukacot, ill. legyet jelent. Végső következtetésben a Bieswurm szó magyarázatához falusi származás, a tájszólás ismerete és az entomológiában való jártasság szükséges. Amit azonban még nem tudunk kibogozni: miért nevezik a gólyatorrt (*Geranium robertianum*) „Bieswurmkraut”-nak? Elképzelésem szerint talán valamikor evvel a növényvel dörzsölték be az állat szőrét, hogy ne szálljon reá a *Tabanus bovinus*. — Talán a magyar néprajzosok tudnának erre magyarázatot találni?

- b) *Colchicum autumnale* L., őszi kikerics. Koczián Géza főgyógyyszerész barátommal Somogyharsány sváb faluban egy szokatlan csúnya növénynevet jegyeztünk fel: „Nackede Hure”. Majdnem így hangzik Czvittinger Dávidnak a feljegyzése 1711-ből: „nackichte huren”. Czvittingernek köszönhetjük Carolus Clusius Nomenclator-ának a második kiadását, amit 413 német népi növénynévvel jelentékenyen bővített „Specimen Hungariae Literatae ...” c. művében. Kicsit szelidebben fejezi ki magát az alsó-ausztriai nép Höfer-Kronfeld 1889-es feljegyzése szerint: „Nackadi Jumpfa” (nackte Jungfrau).

Ismét egy ifjúkori emlék segítségével sikerült ezt az ominózus nevet megmagyaráznom. Mint serdülő ifjú egy kisleánynak egy szép piros rózsát akartam tiszteletem jeléül átadni — de ő azt elutasította. Édesanyám, aki figyelemmel kísérte mozdulataimat (búcsú volt a faluban) észrevette, hogy kosarat kaptam. Kérdezte is később, tudom-e, mi ennek az elutasításnak az oka. Persze dadogtam valamit, de anyám kioktatott: „levél nélkül adtad oda a rózsát, ami azt jelenti, hogy »becsület nélküli leány vagy«. Érthető, hogy nem fogadta el a rózsát!” Mit mond erre a botanikus? Az őszi kikerics virága levél nélkül bújik ki a földből; a növény levele és termése csak a következő tavasszal látható. A figyelmes nép ugyan észreveszi a természetben a legjelentéktelenebb eltéréseket, változásokat is, de sok esetben nem tudja azokat okszerűen megmagyarázni. Annál élénkebb a fantáziája, s így nem csodálkozhatunk, hogy a „levélnélküli” szép őszi kikerics ezt a csúnya nevet kapta.

- c) Idegen növénynevek. Ott, ahol két-három nemzetiség egymás mellett él, nem ritka a kölcsönvett idegen növénynév, ilyen például: „cingrót” — a mezei zsurlónak (*Equisetum arvense* L.) magyar népi neve Vas megyében (l. Beke Ö., 1936, Vasi Szemle III); a német „Zinnkraut”-ból keletkezett.

„Mostart” — a magyar „mustár”-ból keletkezett, a vadrepccének (*Sinapis arvensis* L.) német népi neve. Johannes Cuba a Frankfurtban (1536) megjelent Kreutterbuch c. könyvében már leírja; Höfer-Kronfeld szerint (Wien 1889) Alsó-Ausztriában már csak tisztán „Mustar” a neve. Egy magyar (vagy szláv?) szó vándorlása nyugat felé.

„Kander — a kendernek (*Cannabis sativa* L.) neve a Somogy és Baranya megyei sváb községekben (Kóczyán — Aumüller gyűjtése 1978-ban).

„Kamvis” vagy kanviksz” — a mezei zsurlónak (*Equisetum arvense* L.) magyar népi neve Vas megyében; a német „Kannwisch” (Kannenwischer) szóból keletkezett (l. Beke Ö., 1936: Vasi Szemle III).

„Bikagras” — a maszlagnak (*Datura stramonium* L.) német népi neve Somogy és Baranya megyében. Teljesen elűt a burgenlandi nevektől, pl.: Saunußstaudn — Halbturn, Saunuß vagy Stechati Nuß — Pamhagen, Saukeistn — Stoob.

„Kigyótranck” (l. Herbarium, p. 408: De Serpentaria = *Polygonatum bistortata* L., sárkánygyökér; *Schlangenwurtz*, *Naterwurtz*).

„Mitókvirág” — a „délike” vagy „naponnyilócska” (*Portulaca grandiflora*) magyar

neve Győr megyében (l. Anyos Lajos, 1911: Ásvány és vidéke, Magyar Nyelvőr 4). A „Mittagsblume” eltorzított magyar neve. — Megemlítendő, hogy a három utolsó esetben a növénynevek két nyelvnek a keverékét képezik.

„Tösika” — a magyar „tőziké”-nek (*Leucojum vernum* L.) német neve Felső-pulyán (Oberpullendorf, Burgenland). Ott a németek és magyarok már nagyon elkeverten élnek egymással; Felsőőrön azonban a magyarok nagyon elkülönítve élnek a város egy bizonyos részében.

„Königsknecht” — az árvalányhajnak (*Stipa pennata* L.) a neve Mönchhofban (volt magyar neve Barátudvar). A Fertőzugban ugyan élnek még magyarok is a majorsokban, de azok csak árvalányhaj néven ismerik a növényt. A Königsknecht név Burgenland többi tájain nem ismeretes, azonban Höfer-Kronfeld alsó-ausztriai feljegyzése, „Pfingsthaar”, talán népszokásra utal. Elképzelhető, hogy a „pünkösdi király” kísérete — testőrsége — talán árvalányhaját viselt a kalapján. E kérdésben talán magyar néprajzosok tudnának rajtunk segíteni.

Az elmondott példák eléggé bizonyítják, hogy a népi növénynévkutatásban szükséges a szomszédos nép idegennyelvű növényneveit is tekintetbe venni. Ebből a szemléletből kiindulva Burgenland területén három nyelven gyűjtjük a népi növényneveket. Ezenkívül tervbe vettük, hogy a szomszédos országok határterületein is gyűjtőmunkát fogunk végezni. Tekintetbe jön Nyugat-Dunántúl, Drávaköz, Stájerország és Alsó Ausztria. Hogy 1978-ban Somogy és Baranya megyében is sváb községekben gyűjtöttem, azt annak a kedvező körülménynek köszönhetem, hogy Kóczián Géza főgyógyyszerész (Nagyatád) és Dr. Szabó László kandidátus (Pécs) szívesek voltak gyűjtőutamat megszervezni s személyesen is segítségemre lenni.

A következő községekben végeztünk terepmunkát: Kaposfő, Mike, Szulok, Somogyhárság és Szentlászló. Ez az út is jelentékenyen bővítette az etnobotanikai szemléletemet. Néhány szempont, melyek szerint összehasonlítottam a burgenlandi néprajzi adataimat a Somogy és Baranya megyei anyagommal:

- a) Német népi növényneveink túlsúlyban megegyeznek egymással, pl.: Fuschpakraut, Fuschpakreidl — tarló tisztesfű (*Stachys annua* L.); Kotznschwaf — mezei zsurló (*Equisetum arvense* L.); Kaslawl, Kaslawal — mályva (*Malva* sp.); Kranawitt — boróka (*Juniperus communis* L.), Neudörflben (volt Lajtaszentmiklós) Kranawittgasse is létezik; Pfaffnkappl — kecskerágó (*Euonymus europaeus* L.); Ottich — fürtös bodza (*Sambucus racemosa* L.); Bettlerläus, Bedlaleis — farkasfog (*Bidens tripartita* L.); Umurkn — uborka (*Cucumis sativus* L.).
- b) Elég gyakoriak azonban a sváboknál (mi burgenlandi németek a frankoknak és bajoroknak a keveréke vagyunk) nálunk ismeretlen nevek is, pl.: Tudele Busche — kakukkszegfű (*Lychnis flos cuculi* L.), maga a „tudele” vagy „tudalat” melléknévi jelző nálunk Burgenlandban is ismeretes — a jól táplált kisgyermeket nevezik így — ugyanis a növénynek virágszészéje előre emlékeztet; Zichblätter — széles utlapú (*Plantago major* L.); Muttermuschkatl — margitvirág (*Chrysanthemum* sp.); Theresiastreibl — őszirózsa (*Aster* sp.); Hindeserum — tyúkhúr (*Stellaria media* (L.) Vill.); egyelőre még megmagyarázhatatlan szó;

c) A régi magyar szerzők (pl. Beythe András) „füveskönyv”-eket írtak, ami legalább a régi magyar nyelvhasználatban nemcsak valódi füveket — *Gramineae* — jelentett, mert „füvek”, mint tágabb fogalom alatt az összes lágyszárú növényeket értették, ellenben a német nyelvhasználatban „Gras” alatt tényleg csak valódi füvek és hasonló egyszikű növények (*Monocotyledones*) értendők. A többi lágyszárú növény „Kräuter” néven ismert; a kétszikűek (*Dicotyledones*) osztályába tartoznak. A magyarországi német enklavékban azonban feltűnő alkalmazkodás észlelhető, pl.:

- Kaposfőn: Distlgras — aszat (*Cirsium* sp.);
 Spinngras — borostyán (*Hedera helix* L.);
 Saugras — laboda (*Atriplex* sp.);
 Szulok: Bittergras — keserűfű (*Polygonum* sp.);
 Eisegras — vasfű (*Verbena officinalis* L.);
 Bikagras — maszlag (*Datura stramonium* L.);
 Szentlászló: Ringelgras — mályva (*Malva* sp.);
 Hirshegras — szarvasfű (*Dictamnus albus* L.);
 Balsamgras — ménta (*Mentha* sp.).

d) Feljegyeztem néhány előttem ismeretlen népi indikációt is, pl.: Kaposfőn a Fuschpakreidl nevű növényből (tarlófű, *Stachys annua* L.) teát főznek lábbetegségek ellen. Nálunk Burgenlandban csak mint „Bienenweide” (méhlegelő) ismeretes. Ugyanezt a növényt Clusius már 1583-ban írta le „Fuss peerkraut” ill. „titztös fiu” néven Németújvár (Güssing) környékén.

Szentlászlón *Scorzonera hispanica* L. (spanyol pozdor, fekete gyökér) gyökeréből ún. „pempét” (?) főznek tejben és azt csonttörésekre kenik.

Hogy mennyire megtévesztő csak szótárak segítségével etimológiai magyarázatokat kitalálni, azt a következő példával tudom illusztrálni: Burgenland déli vidékein a fekete gyökeret (*Scorzonera hispanica* L.) „Rudwurzl”-nak nevezik. „Rúd” lehetne magyar szó is — persze ékezettel, de a német nyelv nem ékezettel jelöli a hosszú magánhangzókat —, ami felületesen olvasva „Stange”-t vagy „Stab”-ot is jelenthetne. A Stabwurzel tényleg hivatalos német növénynév — de már nem fekete gyökeret (*Schwarzwurzel*) jelent, hanem „üröm”-öt (*Artemisia abrotanum* L., *Eberraute*, *Stabwurzel*). Aki azonban a konkrét esetben nem a lágú *d*-t, hanem a kemény *t*-t hallja, szóval a „rút” szót keresi a szótárban, az „häßliche Wurzel”-t is csinálhat a növény nevéből. Megtörtént dolog, hogy illetékes helyen a Rudwurzel szóval nem tudtak megbirkózni. Nekem is csak azért sikerült a szó értelmének kibogozása, mert nagyanyám sokszor azt mondta nekem: „Bist scha wieda rudi(ch)?” (Már megint piszkos vagy?) — Itt egy elavult német szóval van dolgunk: Rudwurzel = schmutzige Wurzel. A növény gyökerének sötét, feketés színe van, s ezért a növények szótárában mint *Schwarzwurzel* szerepel; tehát Rudwurzel = *Schwarzwurzel*.

Két példa a népszokások fejezetéhez:

Mike községben esküvőkor rozmaringot dugnak egy almába s azt adják át a papnak. Ennek a magyarázatára azonban már nem voltak képesek az adatközlők. — Ugyanott a boszorkányűzésnek egy előttem ismeretlen formájáról számoltak be. György napja előtt (április 24) „Jörginestl”-t hoznak haza. Bizonyosan tuskés növényrészekből összerakott csomó, amit Nagypénteken szentelt tűzben elégetnek. (Burgenlandban az ablakok és konyhabejáratok fölé tuskés vadrózságakat szegeznek.) Rák Lőrincné (Pitz Éva, szül. 1916) elmondta, hogy nagyanyja Nagypénteken éber figye-

lemmel kísérte a falu kéményeit. Mihelyt a harmadik kémény füstölögni kezdett, ő is befűtött a hosszúszerű seprő segítségével: a füsttel együtt kiűzte a házból a boszorkányokat (füstös ház lehetett).

Egy recept: A fecskefűnek (*Chelidonium majus* L.) a gyökeréből 3 dekát egy liter valódi rizlingben egy hétig desztillálni kell. Szulok községben a növénynek „Geelbliadi” a neve. Nagyon hatásos epekő ellen, ha a beteg abból naponta éhgyomorra egy kupicát iszik. Ebben az esetben talán az analógia-varázslatnak van a legtöbb szerepe; sárga virág (Geelbliadi) = sárgaság.

Visszatérek a burgenlandi adatgyűjtés megszervezéséhez. Minden eddigi sikertelenség ellenére most már egész Ausztriára szeretném a terepmunkát kibővíteni. Ez sem jutott véletlenül az eszembe, mert ismét Clusiustól kaptam a sugallatot, hogy a szervezést nagyobb távlatból kell megindítani. Ugyanis felmerült az a kérdés, vajon van-e olyan osztrák tartomány, ahol Clusiusnál idősebb etnobotanikai feljegyzések léteznek. Elő is került egy forrás 1548-ból, amelyben összesen egy tucat népi növénynev van feljegyezve. Péter Schmeltzl W.-nek „Ein Lobspruch auf die Stadt Wien” c. könyvecskéjében többek között versformában leírja a bécsi vásárok életét. A 12 növény között felemlíti az „Erdäpfel” szót is. Szégyenpír szökött az arcomba, mert előbb már kikürtöltem, hogy igenis Clusius ültette az első burgonyát 1588-ban Wien területén. De ismét Clusius volt az, aki segített a látszólagos ellentmondást megcáfolni. Ő nemcsak a német „Erdt apfel”, hanem a magyar „diznórepa” nevet oly növényről jegyezte fel, amelynek semmi köze sincs a burgonyához, az Erdäpfel-hez (*Solanum tuberosum* L.): Schmeltzl ugyanis a *Cyclamen europaeum*-ot (most *C. purpurascens* Mill.) értette az „Erdäpfel” alatt. A ma már törvényes védelem alatt álló ciklámen négyszáz évvel ezelőtt még oly gyakori volt, hogy disznókat etettek a gumóival, ezért „dizsnórepa” (I. Csapody-Priszter 1966.) vagy „Saubrod” (Czittinger 1711.) a népi neve.

Az ilyen tapasztalatok is bizonyítják, hogy az etnobotanikai kutatás még egy-egy tartomány keretén belül sem kielégítő, tehát ki kell bővíteni nagyobb területre — konkrét esetben az összes osztrák tartományra. Ebből az elképzelésből kiindulva egy körlevélben megkértem az osztrák tartományok múzeumainak néprajzi osztályait, közülük velem többek között, melyik évben jegyezték fel először az egyes tájakon a népi növényneveket. Kétszeres csodálkozásban volt részem: a) minden múzeum reagált, b) minden múzeumban hiányoznak még az erre vonatkozó adatok. Szóval e kérdéssel Ausztriában eddig még nem is foglalkoztak.

Következett egy újabb lépésem: az Österreichische Museum für Volkskunde igazgatóságánál indítványt tettem, mely szerint egész Ausztria területén egy közösen kidolgozott terv után egyszerre meg kellene indítani az etnobotanikai terepmunkát. Erre a múzeum igazgatója, Dr. Klaus Beitzl, 1978. szept. 20-án a következőkben válaszolt: „Daß solche zukünftige Bestrebungen in einer gesamtösterreichischen Arbeitsgemeinschaft mit Sitz am Öst. Museum für Volkskunde in Wien ihre Zusammenfassung und Förderung erfahren könnten, erachten wir als durchaus möglich und würden wir auch freundlich begrüßen und fördern.” A levél végén még megjegyzi: „Ich würde es begrüßen, wenn es in diesem Zusammenhang einmal zu einer intensiven Zusammenarbeit mit dem Institut für Volkskunde der Universität kommen könnte.”

Közben Burgenlandban is oly kecsegtető ígéretek kaptunk, hogy Wien-ben már mint első kész munkaközösség lesz szerencsénk bemutatkozni. Képzett szakemberekből fog állni: lesz néprajzos, etnográfus, gyógyszerész, orvos, pedagógus és lesznek „gyalogos katonáink” is.

Dr. Beitl-nek ez az útmutatása is rögtön realizálásra talált. Bécsi egyetemünk Néprajzi Intézete nagyon pozitív módon reagált s máris megtaláltuk az együttműködés módját. Már ebben a tanévben (1979/1980.) minden egyes hallgató a Fertőzugot ill. a Fertő-tájnak egy-egy közösségét fogja etnobotanikai szempontból feltárni és a gyakorlati terepmunka lehetőségeivel foglalkozni.

Tőlünk függetlenül, de a terveinket mégis nagyban elősegítette egy képkiallítás, amely a múlt évben (1979) a bécsi „Alpengarten” keretében (Belvedere) „Heilpflanzen” cím alatt kerekén 300 kitűnő festményben ismertette a legfontosabb gyógynövényeket. A művésznő — Minna Riedl — már 1973-ban gazdagította güssingi Clusius- emlékkiállításunkat, ahol többek között bemutattuk mindazokat a növényeket, amelyek a nagy humanista tudós, Carolus Clusius nevét viselik, pl.: *Primula clusii*, *Hieracium clusii*, *Doronicum clusii*, *Chrysanthemum clusii*, *Rubus clusii*; *Potentilla clusiana*, *Achillea clusiana* stb.

Közben a kezembe került a Magyar Tudományos Akadémia által megindított Fertő-táj kutató bizottságnak a terjedelmes javaslatkönyve, amelyben t.k. Dr. Balogh Béla osztályvezető (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium) „A Fertő-táj Néprajzi Tudományos Kutatási Tervé”-ben a következőket mondja: „A nemzeti kérdés, a területek korábbi együttélése, a fő közös érdekeltisége azt követeli, hogy a szomszédos Ausztria etnográfiai eredményeit figyelembe kell venniük. Szükséges, hogy a feltárást végző szakemberek, múzeumok kapcsolatba kerüljenek osztrák kutatókkal, intézményekkel és a megjelent szakirodalmat ismerjék. A kutatás során kívánatos közös helyszíni bejárások, felvételek szervezése is.” — Dr. Domonkos Ottó, a soproni Liszt Ferenc Múzeum igazgatója mint néprajzos a kutató munka vezetésével van megbízva. Ő, mint legközelebbi kutató, szomszédom a közös határ másik oldalán, egy nemrégben folytatott beszélgetés folyamán szintén örömmel vette tudomásul, hogy osztrák részről is az a felfogásunk: a néprajzi kutatást (etnobotanika-népgyógyászat) a hajdani Nyugat-Pannonia közös földjén közösen kell meginditanunk.

Csak szemléltetésképpen említem, hogy a székesfehérvári István Király Múzeumnak egy néprajzi munkatársa a szinte híressé vált heiligenbrunni „Kellerdorf”-nak (volt Szentkút, ma Burgenlandhoz tartozik) hagyományos szőlő- és bortermelését egy disszertáció formájában fogja feldolgozni.

Zárom beszámolómat a következő mondattal: mindenütt tárt karok és nyílt szívek kecségetnek támogatással, ígérettel, ami arra kötelez bennünket, tereljük össze a szorgalmas méheket a közös határ mindkét oldalán, s kezdjük meg karöltve a szép munkát.*

Zusammenfassung

Eine hervorstechende Eigenschaft des ungarischen Volkes ist die Dankbarkeit und Verehrung großer Persönlichkeiten gegenüber. Daraus erklärt sich, daß sich noch immer zahlreiche ungarische Naturwissenschaftler mit dem unvergänglichen Lebenswerk des Carolus Clusius befassen. Besonders wertvoll sind jene drei Werke des großen Humanisten und Naturforschers, die auf dem Boden des historischen Westpannonien entstanden sind: *Stirpium Nomenclator Pannonicus*; *Rariorum aliquot Stirpium per Pannoniam, Austriam etc.*; *Fungorum in Pannoniis brevis Historia*. Bei der Erfassung des folkloristischen Wissensgutes im Volke, vor allem bei der Aufzeichnung der ungarischen Vulgarnamen der pannonischen

* Előadása végén a szerző 36 színes diapozitíven burgenlandi gyógy- és védett növényeket mutatott be.

Pflanzen stand Beythe István (als protestantischer Prediger am Hofe des Balthasar Batthyany in Németújvár-Güssing) dem niederländischen Gastforscher hilfreich zur Seite. Sosehr die beiden Männer in freundschaftlichem Verhältnis zueinander standen, so schwer vermischen wir eine diesbezügliche Korrespondenz zur weiteren Klärung ihrer gegenseitigen Beziehungen. Sicher ist allerdings, daß dem botanisch gleichfalls versierten Beythe István eine nicht unbedeutende Rolle im Zustandekommen der Clusius'schen Werke zukommt.

Die bahnbrechenden Leistungen des Clusius auf dem Gebiete der arealgebundenen floristischen Forschungen überschatten seine sonstigen, ebenfalls überdurchschnittlichen Leistungen, die wir nicht in Vergessenheit geraten lassen dürfen. Hervorzuheben wären seine Pionierschritte auf dem Gebiete der Entomologie (Bienenkunde, bislang unbekanntes Werk „Vande Byen von Clutius-Clusius), der Phytopaläontologie (Lithxylon vom Csaterberg), der Ornithologie (Manukodiata – Paradiesvögel), der Epigraphie (z. B. Lapidarium des Hieronymus Bock v. L. in Ebreichsdorf, römische Wasserleitung vom Geschriebenstein nach Savaria) und dergleichen mehr.

Wenn man von einstigen Polyhistoren spricht, so müßte unter diesen wohl auch der Name des großen Humanisten Carolus Clusius genannt werden.

Prof. S. A. AUMÜLLER

Hauptschuldirektor i. R.

A-7201 Neudörf/Leitha, Pöttschinger Strasse 1, Austria

A KÁRPÁT-MEDENCE ETNOBOTANIKAI PROBLÉMÁI

MICHAL MARKUŠ

Amikor etnobotanikáról beszélünk, tudjuk, hogy itt a néprajztudomány és a botanika közös kutatási területéről van szó, mely az ember és a növényvilág közötti kapcsolatokat vizsgálja. Az etnobotanika kutatói a növényvilágot mindig az ember irányából közelítik meg. Az etnobotanika tehát a növényeknek az emberiség kultúrájában való szerepével, felhasználásuk sokféle módjával — a növényekhez fűződő ismeretekkel, hiedelmekkel és szokásokkal foglalkozik. Az etnobotanikai megfigyelések az ókorra vezethetők vissza, onnan átnyúlnak a középkorba. Ma már az etnobotanika a kultúrtörténetnek, néprajznak, botanikának és nyelvtudománynak egyik leg-számottevőbb segédtudománya.

Az alábbiakban szeretném vázlatosan összefoglalni a részben fel is vázolni az etnobotanikának egy nagyobb földrajzi, — több etnikum által lakott — térségében eddig elért kutatási eredményeit és további feladatait. Előre kell bocsátanom, hogy nem vagyok hivatásos és képzett botanikus, így kiindulási szempontjaim elsősorban néprajziak. Itt elsősorban az északi Kárpátok térségében, elég vegyes lakosságú terepen, főleg a szlovák etnikum körében végzett terepkutatásaimra támaszkodom. Etnobotanikai érdeklődésem indítékait a népi táplálkozás anyagának gyűjtése során szereztem. Ezt az érdeklődésemet jelentősen tágitották a kárpáti térben lakó különböző etnikumok: a szlovákok, magyarok, ukránok, goralok, német enklávák közt folytatott *gyűjtőgető gazdálkodási* témájú néprajzi vizsgálódásaim is. Összehasonlító kutatásaim során elsősorban a cseh, lengyel, kárpátukrán, szlovák, magyar és román etnobotanikai szakirodalomban tájékozódtam.

A szlovák etnobotanika úttörői közül igen elismert munkásságot fejtett ki. J. Fándly, G. Reuss és legvégül J. Holuby. E klasszikus kutatóknak a növényvilág iránti érdeklődését általában négyirányúnak minősíthetjük. Az *első* kategóriába soroljuk azokat a növényeket, melyeket a nép elsősorban a táplálkozás és részben a takarmányozás céljaira használt fel. Ide tartoztak a különböző kultúrnövények is. A *második* csoportba az egészség védelmét szolgáló *gyógynövények* és a mérgező növények tartoztak. A *harmadikba* soroljuk az ember *mindennapi szükségletét* kielégítő, nyersanyagot szolgáltató növényeket, mint pl. a ruházzkodást, hajlékot, különböző termelési eszközöket és szerszámokat szolgáltatató fák és növények nyersanyagait. A *negyedik csoportba* különféle *esztétikai, kultikus* célokat és funkciókat ellátó növények tartoznak, pl. a virágok, azok szimbolikája, különféle mágikus cselekmények végrehajtásához szükséges és babonás hiedelmekhez fűződő növények.

Természetesen a néprajztudomány a *gyűjtőgető gazdálkodás témakörében* a fenti négy funkció szerinti csoportot a további áttekinthetőség kedvéért további kisebb alcsoportokra tagolja. E tagolás már inkább botanikai szempontokat követ. Az első

csoportba tartoznak a növények rügyei, fiatal hajtásai, levelei és virágai. A másodikba tartoznak a földalatti szervek, a gyökerek, gumók, hagymák stb. A harmadik csoportba tartoznak a növények termései, gyümölcsei. Nagy népszerűségük miatt külön csoportba soroljuk a gombákat.

A szlovák gyűjtőgető gazdálkodás legősibb hagyománya a legklasszikusabb formában a gombázás népszerűségének máig is fennmaradó gyakorlatában őrződött meg. A természetben termő gombák ismeretében és szeretetében a szláv népek közül a szlovákokat talán csak a szomszédos csehek múlják felül. Az eddigi mykológiai és etnobotanikai megállapítások szerint a szlovák nép még manapság is több mint harmincféle ehető gombát ismer, gyűjt és fogyaszt. Kedvező időjárás esetén a gomba nemcsak nyáron, de télen is igen gyakorta és szívesen fogyasztott étel. A szárított gomba *karácsonyesti* vacsora elmaradhatatlan *rituális* étele.

A gombagyűjtéshez sokéves gyakorlatra és tapasztalatra volt szükség. Igen tanulságos, hogy a századforduló éveiben milyen eljárással gombáztak a Trencsén megyei parasztok, akik szinte hivatásszerűen foglalkoztak a szarvasgomba szedésével. A gombagyűjtés apáról fiúra szálló hagyomány volt. Mindegyik gombázónak megvolt a maga vadászterülete. A szarvasgombát *betanított* házőrző *kutyákkal* kerestették. A gombázó a kutyáját pórázon vezette, ez kiszimatolta a földben lévő szarvasgomba helyét. Ha a kutya valahol gombára talált, a jelzett helyen kaparni kezdett. Ekkor a gombázó elővette az erre célra kovácsolt kapáját, s kikapálta a gombát. Egy-egy ilyen szarvasgomba kb. 5–6 centiméterre feküdt a talajszint alatt. Egy-egy gombázó naponta kb. 5–6 kilogramm szarvasgombát tudott összeszedni. Ezt a gombát azután bevitték a városi kereskedőknek, akik átvétel után jó pénzért Bécsbe, Brünnbe, Pestre vagy más nagyobb városba közvetítették. A szarvasgomba effajta szedegetése ismert volt az egész Kárpátokban. Tudjuk, hogy a Szepességből is nagy mennyiségű gombaszállítmányok érkeztek a pesti vagy bécsi piacra. Ismerték a szarvasgomba szedését a Kárpátok hegyoldalain legeltető pásztorok is. Rendszerint ott keresték, ahol előzőleg valami vaddisznó-túrást láttak.

A gombagyűjtés hagyományaiba tartozik a bükkfatapló (szlov. choroš bukový, vagy hubán) gondos szedése. A gyufa elterjedése előtt ez a gombafaj igen keresett cikk volt. Igen sok jobbágycsalád ennek a gombának a gyűjtésével kereste meg a kenyerét. Az összegyűjtött taplót a vásárokon árulták. A kereskedők szekérszámmra vásárolták, amit aztán Pestre, Bécsbe vagy németországi városokba szállítottak. Vanak adataink arról is, hogy az így összevásárolt taplót hajókra rakva tengerentúli országokba is elszállították. A gomba szedése-értékesítése tipikus foglalkozás volt a Kárpátokban, s úgy véljük, igen fontos volna ennek az interetnikus mykológiai kapcsolatnak még a mai időkben is kibogozható szálait elmélyített nyelvészeti, néprajzi és kultúrtörténeti kutatómunkával felkutatni.

A gombázás szlovákiai népszerűségéből láthatjuk, hogy természet produktumainak gyűjtőgetése sok évezredes öröksége népünknek, olyan hagyomány, melynek számos variánsát megtaláljuk a mai civilizált népek gyakorlatában. Ebbe a cselekménysorozatba tartozik a vadontermő növények leveleinek, rügyeinek, virágainak, növénygumóinak, gyökereinek, terméseinek és magvainak gondos gyűjtőgetése, azoknak a táplálkozás, takarmányozás, gyógyítás és egyéb praktikus célokra való felhasználása. Korábban ez a tevékenység az élet fenntartásának egyik legfontosabb művelete volt. Ezt igen szemléletesen illusztrálja egy szlovák közmondás is: „Háje, hory, lesy, — to naše komory!” (Hegyek, erdők, ligetek, azok a mi kamaráink.)

Egy ilyen jellegzetes növény a *laboda*. A szlovák botanikusok megállapítása szerint

ezen elnevezés alatt az *Atriplex*-féléket kell érteni, azonban az ország jó részében ezen a néven nevezik a *Chenopodium bonus Henricus*-t is. Ez a kettős megnevezés ismeretes a románoknál és a magyaroknál is. A kultúrbotanika megállapítása szerint igen ősi, már az ókorban is sokszor fogyasztott tápláló növény. A szláv népek körében népszerű antiskorbutikus tavaszi növény. Népszerűségére jellemző, hogy a 19. században a városi polgári konyhákban is szívesen fogyasztották. A Kárpátok népei igen sok más néven is ismerik. Sokfelé gyógynövényként is szedegetik. A századforduló óta egyre ritkábban fogyasztják, helyét a kertekben termesztett spenót foglalja el. Ma már sokfelé egyszerű, igénytelen gyomnövény, a múltban azonban sokszor fogyasztott szüksegeledel szerepét látta el.

A kárpáti hegyvidék egyik tipikus vadnövénye a források mentén növo vízi torma, vagy ahogy szlovákul nevezik: a *zserucha* (*Nasturtium*). Ennek is többféle elnevezése van és a *zserucha* néven más növényeket is értenek (pl. *Cardamine amara*, *Lepidium*-féléket). A szlovák pásztorok és favágók, ha rátalálnak, mint a sóskát, még ma is nyersen fogyasztják. A néphagyomány szerint a tavaszi gyengeség legjobb ellenszere. Falusi gazdaasszonyok leginkább salátának készítik el. Tavaszi hónapokban a szlovák kisvárosok piacain még ma is árulják kisebb csomókban. A városi gazdaasszonyok is szívesen veszik. Ez a növény is Európa-szerte ismert, vitamindús vadnövény, amit a Kárpátok gerincein sokfelé (az ukránok, gorálok, szlovákok) gyógynövényként szívesen gyűjtenek. A Felső-Garam mentén a szénát kaszáló férfiak kaszálás közben kikerülik. Ha megszomjaznak, néhány levelet letépnék róla, jól megrágják, s csak azután isznak a forrás friss vizéből. Emésztést elősegítő és vértisztító hatása van. Igen figyelemreméltó, hogy a vízi torma gyűjtése időhöz, rendszerint Szent György napjához volt kötve. Ha elvirágzott, hatását veszítette.

A szlovák pásztorok kedvenc növénye volt a martilapu, (*Tussilago*), az acsalapu, (*Petasites*), az útifű, (*Plantago*), a katáng, (*Cichorium*). A mezei katángnak nemcsak a leveleit, de a virágát és a gyökereit is szívesen gyűjtötték. A virágok állásából, nyílásából és a nap fekvéséből a pásztorok pontosan tájékozódni tudtak, hogy hány óra lehetett. Ez is igen ősi, ó-európai vadnövény, amit már az ősszláv korban is ismertek és fogyasztottak a szláv népek. Egyes vidékeken a csirkét nevelő falusi gazdaasszonyok ma is szívesen szedegetik. Vannak, akik gyógynövénynek számítják. Sárgaság és májbetegségek gyógyszere.

Az összehasonlító etnobotanikai kutatásaimból úgy látom, hogy a Kárpátok népeinek egyik igen kedvelt salátája volt a *csorbóka* (*Sonchus*). Ennek is igen sokféle elnevezését ismerjük a különböző etnikai csoportok nyelvében. Már a XVI. századból vannak magyar feljegyzéseink, ami jelzi a növénynek korai konyhai használatát. Sok helyen ugyanezen a néven nevezik a katángnak is egyik változatát. Sokfelé a csorbóka kifőzött levét sárgaságban szenvedő beteggel itatták. A román etnobotanikai irodalom is gyógynövényként tartja számon.

Ugyancsak régebbi feljegyzésekből tudjuk, hogy a XVIII. században igen szorgalmasan gyűjtögettek az asszonyok a medvetalp leveleit (*Heracleum sphondylium*). A hagyomány szerint János napkor kellett szedni, akkor volt a legnagyobb ereje. A magyar-szlovák etnikai nyelvhatáron lakók ezt a vadnövényt „tót-salátának” is nevezték, ami valószínűsíti annak népszerűségét a szlovákoknál. Népszerű vadnövény volt a medvetalp Kelet-Európában is, ahol a hagyományos orosz „borscs” készítéséhez használták fel. Fiatal leveleit és hajtásait, valamint gyökereit sós vízben kifőzték és izletes főzeléket tudtak belőle készíteni. Aavas-asszonyok női bajok és vesefájdalmak gyógyítására használták fel.

A régi szlovák és a többi helyi népesség konyhájának egyik legnépszerűbb fűszere volt a repkény (*Glechoma hederacea* és *G. hirsuta*) is. Az idősebb falusi gazdasszonyok még ma is szívesen alkalmazzák a füstölt szalonnából készített rántásba. A régebbi ételek: kásafélék, mártások, főzelékek, vastag levesek legnépszerűbb fűszerei közé tartozott. Mind a magyar, mind a szlovák és a román népnél igen sokféle elnevezés alatt ismerték. A legtöbb helyen különféle mágikus erőt tulajdonítottak neki. Igen sok asszony gyógynövényként is használta, főleg a heptikát, vérhányást és a vérszegénységet gyógyították vele. További hasonló aromadús fűszernövény volt a turbolya (*Anthriscus*) is. Valószínűleg a középkori kolostorkertekből vadult el, és úgy vált a nép által is szívesen gyűjtögetett fűszer-növénné. Mint az európai etnobotanikai irodalomból látjuk, Európa-szerte ismert és gyűjtött fűszernövény. A szlovák erdőmunkások, ha kimennek a határba, a magukkal vitt pálinkába sokszor turbolyalevélkét raknak, evvel izesítik a pálinka nyers ízét. A pálinkába áztatott levelek nemcsak izesítik a pálinkát, de védik a nehéz munkát végző favágók egészségét.

A korai tavaszi hajtások, rügyek egyik specifikus fogyasztási formáját kell látni a mogorófa (*Corylus*) barkáinak gyűjtésében. Kora tavasszal az asszonyok a határban nyíló barkákat gondosan összeszedték, otthon kiszárították, majd megőrölték. Utána egy kevés liszttel összegyúrták és szükség-kenyeret sütöttek belőle. Ilyen szükség-kenyerek sütéséről igen megbízható adataink vannak a XIX. század második feléből, főleg a Garammentéről, Liptó megyéből és más helyekről is. Egy 1687-ből származó városi krónika szerint az ilyen szükség-kenyerek sütése általános volt a mai Szlovákia más részeiben is. (Főleg a nagyobb éhínségek alkalmával.) A kora tavaszi mogorórügyek és barkák effajta szedéséről és fogyasztásáról különben más európai népektől is vannak adataink.

A szlovák nép azonban nemcsak a növények leveleit, rügyeit és virágait, hanem azok gyökereit és gumóit is szorgalmasan gyűjtötte. Ezek a termények a burgonya meghonosodásáig igen komoly szerepet játszottak a Kárpát-medence népeinek táplálkozásában. Ezek közé tartoztak pl. a bábakalács (*Carlina*), a baraboly (*Chaerophyllum*), lednek (*Lathyrus*) stb. répaszerű gyökerei, továbbá a pasztinák (*Pastinaca*), az acsalapu (*Petasites*), martilapu (*Tussilago*), vadmurok (*Daucus*), a pitypang (*Taraxacum*), a kosbor (*Orchis*), a páfrány (*Polypodium*), a peremizs (*Inula*), a tárnics (*Gentiana*), földi tömjén (*Pimpinella*), bakszakál (*Tragopogon*), a tátorján (*Crambe tataria*), a pimpó (*Potentilla*) és még sok más erdei vadnövény gyökerei. Ezeknek egy részét nyersen, főve (sütve) vagy leforrázva fogyasztották. Igen sokat teaként, forró főzetként ittak, s ezt gyógyszerként használták. De voltak gyökerek, gumók, amiket apróra darabolva (sokszor szárítva) alkoholba áztattak és úgy itták.

A XVIII–XIX. században a Szepességben a vadon növő gyökerek áása és gyűjtögetése külön foglalkozási ág volt. Az ilyen hivatásos gyökérásók (Wurzel-gräber, zbierači koreňov) kis ásóval, csákánnyal és hátizsákkal járták az erdőket és hegyeket. A kiásott gyökereket vásárokon árulták, vagy jó pénzért városi patikáriusoknak és korcsmárosoknak adták el. Ezek a kárpáti gyökérásók látták el az egykor Európa-szerte híres vándorló szlovák olejkárosokat, akik különféle gyógynövényekkel, mágikus erejű gyökerekkel, balzsamfenyőből készített éterikus olajos készítményekkel járták be egész Európát, sokszor még az Újvilágot is. Természetes, hogy ezek a gyökérásók jól ismerték nemcsak a drogtartalmú gyógynövényeket és gyökereket, de a mérges növényeket is. Ilyen volt pl. a hunyor (*Helieborus*), a sisakvirág (*Aconitum*) is. Ezeket a mérgező növényeket nemcsak a gyökérásók, de a pásztorok és a halászok

is szívesen gyűjtötték. Úgy vélem, hogy az ilyen gyökérások hátrahagyott tudását a Kárpát-medencében gondosan fel kellene dolgozni.

A gyűjtögetett növényi produktumok sorában igen fontos szerepet játszottak még a vadontermő növények és fák termései, gyümölcsei is. Ott ahol az erdők lombosak voltak, régebben nagy szerepet játszott a bükk (*Fagus*) és tölgy (*Quercus*) makk szedése. Az ínséges években a makkot kenyérpótlóként fogyasztották. Igen sok helyen olajat is préseltek belőlük. A feudalizmus idején az uradalmak jobbágyságait kötelezték az erdei makk szedésére és annak beszolgáltatására. Bőjti időkben a falvak népe több olajat fogyasztott, mint manapság. A makkszedés a Kárpátok csaknem egész területén, ahol lombos erdők voltak, a századforduló éveiig is fennmaradt. A XVI. században a szlovák jobbágyság a török ellen harcoló végvári katonaság számára is szedték a makkot, s azt a végvárak kamráiba szolgáltatták be. Ínséges esztendőekben szedték a galagonya (*Crataegus*) apró bogyóit is. Voltak akik nyersen fogyasztották, de legtöbbször megszárazították, s ha a családnak tavasz felé már elfogyott a tartaléka, az aszalt galagonyabogyókat megőrölték, s ezzel szaporították a kenyérlisztet. Hasonló módon szedték a határban álló vadalma (*Malus*) és vadkörte (*Pirus*) termését, az úgynevezett „planki”-kat. A leszedett vadalmát és vadkörteét odahaza a szénába vagy szalmába tették el. Télen aztán elővették, s megaszalva megfőzték. Az így konzervált aszalt vadkörteét és vadalmát a karácsonyesti vacsorán is fogyasztották. Voltak helyek, ahol a vadalmából és vadkörteéből ecetet is csináltak. Az ilyen gyümölcs-ecet igen jóízűvé tette a savanyú leveket.

Tipikusan a magashegyi bokrok gyümölcse a boróka (*Juniperus*). Ennek a gyümölcseiből készítették és készítik még ma is az igen népszerű „borovicska”-pálinkát. De csináltak a boróka bogyóiból lekvárt is. Aszalt bogyóiból teát főztek, ezzel gyógyították (és gyógyítják) a beteg gyomrúkat. Voltak, akik a boróka bogyóit nyersen is fogyasztották. Az aszalt boróka bogyóit a régebbi szlovák konyhán fűszerként is használták. Idősebb havasi pásztorok a pipadohányba is belekeverték, s úgy szívták az illatos dohányszagot.

A XIX. század második feléig, amíg a folyók medre nem volt szabályozva, a kiáradt vizekben, főleg az állóvizekben általános volt a sulyom (*Trapa natans*, kotvica) szedése is. Božená Nemčova megfigyelése szerint még a XIX. század vége felé is a sulyom a szegényebb családok kedvenc tápláléka volt. Nagy mennyiségben árulták a kisvárosok piacain. Előbb megfőzték, héjától meghántották és úgy fogyasztották — mint ma a főtt krumplit. Édeskés, jó ízére még ma is sokan emlékeznek. Egyes helyeken nyersen is fogyasztották. Ha kifogyott a kenyérnek való liszt, megőrölték, és lisztjéből kenyert is sütöttek a szegényebb asszonyok. A századforduló éveiben már csak a sertéseket etették vele a zempléni gazdák. Régebben Európa-szerte ismert és fogyasztott étel volt.

A tél beállta előtt, de különösen az adventi hetekben az erdőjáró vadászok és madarászok szorgalmasan átkutatták az erdőket. Ahol megtalálták a fákon élősködő fagyöngyöket (*Viscum album*), annak fehér bogyóit gondosan összeszedték. A madarászok a téli rigó fogására alkalmas lépet csináltak belőle. De voltak akik a piacon mint karácsonyfát helyettesítő asztaldiszt árulták a városi családoknak. A néphit szerint a fagyöngy mágikus erejű szerencse-növény, megvédi az egész családot, a háziállatokat is a boszorkánytól. Aki újév napján megérinti a fagyöngy bogyóját, egész éven át szerencsés lesz. A Vág-mentén az eladó lányok a boroszlán (*Daphne*) érett bogyóit gyűjtötték, annak nedvével és festékével pirosították az arcukat. A kisebb lányok is szorgalmasan látogatták az erdőket, s a sóska (*Berberis*)

hosszúkás bogyóival díszítették magukat. A piros bogyókat koszorúba fűzték és mint nyakdiszt viselték. A sóskafa bogyóit a fiúk is szedték, mert azt tartották, hogy akinek ilyen bogyók vannak a zsebében, annak szerencséje lesz. Különbözték a sóskafa bogyóiból az asszonyok ízes ecetet is tudtak csinálni. Az ilyen ecetet a piacon a városi polgárosszonyok is szívesen vásárolták.

A szlovák gyűjtőgető gazdálkodás további kategóriájába a növényvilágból származó különböző szerszámok és az élet fenntartásához nélkülözhetetlen növényi produktumok tartoznak. Így például az erdőn növekvő bükkfából (*Fagus*) szekeret, ekét, szántalpat és egyéb gazdasági szerszámokat készítettek a kézügyességgel rendelkező falusiak. A tölgyfából házi bútorokat, lócákat, székeket faragtak. A vadcserecsnye fájából (*Prunus*) mozsarakat, guzsalyt, a piros som fájából (*Cornus mas*) ostorveleket, a lucfenyőből (*Picea*) a világítás céljaira alkalmas foklákat, deszkát és zsindeket használtak. A jegenyefenyőből (*Abies*) tekenőket, vályúkat faragtak. A törpefenyő (*Pinus mugo*) ágaiból és magjából, tűleveleiből finom kárpáti olajat (*Oleum carpaticum*) csináltak. Fájából tányérokat, kanalakat, vízmerítő „cserpák”-okat esztergáltak. A hársfából méhköprüket, kasokat, a nyírfából (*Betula*) tutajgúzt, kötelet, vastagabbjából a kocsitengely kenésére alkalmas kulimászt égettek, ágaiból seprűt vagy májusfát csináltak. A nyírfának különben mágius tulajdonsága is volt, megvédte az embert és házát a boszorkányoktól. Gyökerét is tudták hasznosítani; sokfelé megfőzték a vízből a húsvéti piros tojás festésére használható piros színt tudtak előállítani. Az elégetett nyírfa hamuját a könyvkötők és a puskaporgyártók vásárolták szívesen.

Hasonló nagy becsben tartották a mogyorófa (*Corylus*) gallyait, annak fájából botokat, abroncsokat, különböző faedényeket és kosarakat készítettek. Egész fiatal ágaiból csinálták az úgynevezett „varázsvesszőt”, evvel keresték a kutak, források vizét, valamint a földbe ástott kincseket és értékesebb ásványokat is. A jávorfából (*Acer*) különféle konyhaszerszámokat, furulyákat, jármókat faragtak. Az égerfából (*Alnus*) különösen a kergéből a pásztorok különféle pásztorszerszámokat, csanakokat, ostyiepkatartókat és formákat, hordókat készítettek. A jóízű juhsajtot az égerfa füstjével füstölték meg. A nyárfa (*Populus*) vastagabb derekából kenyérdagasztó tekenőt, fa-szakajtókat, fatálapokat, a kőrisfa (*Fraxinus*) fáját használták fel a pásztorok a pásztorszállás felavatásakor az u.n. „tisztá tűz” gerjesztéséhez. A fűzfa (*Salix*) vesszőiből fonták a kosarakat, csinálták a kisebb furulyákat, a szövőszékhez szükséges csörlőket. A fűzfa héját eladták a cserzővargának és a tímároknak, akik azt a bőr festéséhez használták fel.

A XIX. század első feléig a szlovák tímároknak és cserzővargáknak, festőknek is igen nagy botanikai ismeretekkel kellett rendelkezniük. Ahhoz, hogy mesterségüket jól el tudják látni, igen sok olyan vadnövényt kellett ismerniük, melyek segítségével meg tudták festeni a nép számára a szükséges bőrok színét. Műhelyeikben állandóan tartottak különböző festőnövényeket. Ebbe a kategóriába tartoztak: orvosi pemetefű (*Marrubium*), édesgyökerű páfrány (*Polypodium*), vadalma (*Malus*) vagy vadvadkörte gyökere (*Pyrus*), berkenye (*Sorbus*), bakszakál (*Tragopogon*), csülleng (*Isatis*), diótermés (*Juglans*) zöld héja, sóska (*Berberis*), orbáncfű (*Hypericum*), aranka (*Cascuta*), fecskéfű (*Chelidonium*), atracél (*Anchusa*), palástfű (*Alchemilla*), párlófű (*Agrimonia*), pimpó (*Potentilla*), gyertyánfa kérge (*Carpinus*) körömvirág (*Calendula*), müge (*Asperula*), festő pipitér (*Anthemis tinctoria*), barkócafa (*Sorbus torminalis*), festő rekettye (*Genista tinctoria*) stb.

A fentiekben felsorolt növénynevek mind azt bizonyítják, hogy a szlovák pásztorok, favágók, a falusi kismesterek, tehát a nép jórésze egészen a századforduló idejéig igen kiterjedt növényismerettel rendelkezett.

Azonban nemcsak a férfiak rendelkeztek etnobotanikai ismeretekkel, hanem az asszonyok is. A szegényebb szlovák asszonyok a nagyobb ünnepek előtt, legtöbbször Mária vagy János napok előtt bejárták az egész határt, és onnan különböző mágikus erővel rendelkező növényeket, ágakat, virágokat hoztak a faluba. Azokat csokrokba kötötték, a templomban megszenteltették, s utána valami ellenszolgáltatás ellenében szétszotgatták a falu lakossága közt. A határban található gyógynövények ismeretére általában idősebb asszonyok vagy férfiak tanították meg a növénygyűjtő asszonyokat. Ezeket szlovák néven: „bylinkár”-oknak vagy „bylinkárka”-nak nevezték. A kárpáti bércek alatti szlovák falvakban csaknem minden faluban lakott vagy lakik még ma is ilyen növényeket ismerő asszony vagy férfi. Számuk ma már persze állandóan fogy. A híresebb növényismerőket 40–50 kilométer távolságból is felkeresik a betegek.

A gyógynövénygyűjtés hagyományaival, a gyógyítás technikájával, külön specialisták foglalkoznak Szlovákiában, részben orvosok, részben néprajzosok. A gyógynövénygyűjtés irányításával, szakkönyvek kiadásával külön erre képezített személyek és intézmények foglalkoznak. A gyógynövénygyűjtés hagyományainak specialistái csaknem minden évben megjelentetnek egy-egy tanulmányt a kutatott problematikából.

A szlovák gyógynövénygyűjtők által gyűjtött növények skálája igen tekintélyes. E széles skálából most csak mutatóba sorolok fel egynéhányat. Vannak közöttük általánosan ismert drogtartalmú gyógynövények, akadnak köztük ritkább, inkább csak a hegyvidékre jellemző, tipikus *kárpáti* gyógynövények. Akadnak közöttük olyanok is, amelyek drogtartalma egészen jelentéktelen, de a nép és maguk a gyűjtők *mágikus* erőt, különös varázserőt tulajdonítanak nekik.

Az általánosan ismertek sorában igen népszerű a *menta* (*Mentha*), amit sokan vadon szednek, de sokan a virágoskertjükben is termesztenek. Főzetét gyenge gyomrúak, epe és mellkas fájdalmakra panaszkodó betegek isszák. Leveleivel bőrbetegségeket is gyógyítanak. Népszerűségben vetekszik vele a *kakukfű* (*Thymus*) is, amit sokféle betegségre használnak fel, főzetét a nehezen köhögők, mellkasi fájdalmakban szenvedők, izomgörcsökben és vérszegénységben lévők isszák. Akinek szép hosszú a haja, kakukfűves vízzel áztatja és mossa, megakadályozza a hajhullást. A kakukfű jó a beteg háziállatok gyógyítására is. Ugyancsak igen népszerű vadnövény az *üröm* (*Artemisia*) is, melynek többféle változatát is ismerik. Főzetét női betegségben szenvedők, belső hasfájdalmak, bélbántalmak, kólika ellen isszák. Csaknem minden háznál ismerik a *mezei katáng* vagy cikória nevét, (*Cichorium*), főzetével fájós sebeket mosnak, gyökerét kelésekre és égések sebekre kötik. Nehezen gyógyuló bőrbetegségek ellen is jó. Az idősebb asszonyok igen jó gyógyszernek minősítik a marti-lapu leveleit. Frissen és szárítva gennyes sebekre, megütött testrészekre kötik, főzetét mellkasi és asztmatikus fájdalmakban szenvedők használják. Ha azt akarják, hogy a tehén szép sárga tejet adjon, marti-lapu levelével etetik.

Csaknem minden háznál tartanak *zsurlófűvet* (*Equisetum*). Régebben edénymosásra használták, de manapság már csak mint gyógynövényt tartják számon. Sokan szedik, de a legtöbb asszony saját házi kertjébe is ülteti. Elsősorban máj- és epebetegségben szenvedők isszák főzetét, de sokan vértisztító tulajdonsága miatt is igen kedvelik. Csaknem minden háznál megnő a *cickafark* (*Achillea*), virágát és leveleit megfőzik, és akinek gyenge a szíve, naponként issza. A betegágyas asszonyoknak is adják, ha-

marabb jön meg a tejük. Igen kedvelt gyógynövény az *útifű* (*Plantago*) is, mellkasi fájdalmak ellen, köhögőknek adják, vizével sebet is tisztítanak.

Külön csoportban kell tárgyalnunk azokat a gyógynövényeket, amelyeknek ha van is valamilyen drogtartalmuk, gyógyerejük nem ebben, inkább a növény valamilyen *mágikus* tulajdonságában van.

Ilyen mágikus erővel rendelkező gyógynövénynek tartották régebben az *orbáncfüvet* (*Hypericum*), amelyet sokfelé *Szent János füvének* neveztek. Varázserejének egyik feltétele az volt, hogy Szt. János nap hajnalán kellett szedni. Általában a rosszszat távoltartó, varázslatok elleni ereje volt. Ott, ahol a családban beteg volt a gazdasszony, mindig volt belőle készlete. Ugyanilyen mágikus erejű növénynek tartották az *acsalaput* is (*Petasites*). Ez is védte a házat, a családot a járványok, ragályos betegségek, a marhavész ellen. Sok asszony állandóan magánál hordta, volt aki a ruhájába is belevarrta. Ahol a kisbaba nyugtalan volt és nem tudott aludni, az acsalapu főzetéből egy keveset belekevertek az ételébe, megnyugodott és jól aludt. Az *ürömről* (*Artemisia*) azt tartották, hogy növeli a férfiak erejét.

A jellegzetes *kárpáti* gyógynövények sorába kell sorolnunk a havasi *forrasztőfüvet*, (*Helianthemum*), amit szlovákul *devatorník*nek neveztek. A leszedett leveleket kilencszer kellett kifőzni, csak így volt meg a mágikus védő ereje. Elsősorban a havasi pásztorok, bacsák szedték. Az erdei vadaktól és lopás ellen védte a nyáját. Aki itta hűsége maradt élettársához, barátaihoz haláláig. Főzetével az állatokat is gyógyították. A halálosan megsebesült, törött lábú állatokat gyógyították vele. (Innen származhat az elnevezés is.) A gyógynövényre jellemző, hogy csak a magashegyi havasokon nő, ismerik a Déli Kárpátokban, egész a Fehér Kárpátokig (Moravské Valaško).

Hasonlóan mágikus kárpáti vadnövény volt a *kárpáti pipitér* is (*Anthemis carpatica*). Kamilla-formájú virágával gyógyították a juhokat. A juhász-szállások kolibáját védte a rontás és a villám ellen.

A szlovák etnobotanikai adatokból láthatjuk, hogy az itt gyűjtött vadnövényeket régebben (főleg az ínséges esztendőkből) elsősorban az életfenntartás érdekében gyűjtötték. Ezek közül igen sokat ma már csak gyógynövényként tartanak számon, vagy legföljebb a háziállatok számára takarmánynövényként gyűjtik. Ilyen pl. a csalán (*Urtica*). Igen sok növényt ma már csak gyomnövény számba vesznek.

Vannak azonban növények, amelyek egészen napjainkig megőrizték fontosságukat. Így pl. a gombák népszerűsége alig változott. Majdnem ugyanolyan az érdeklődés a gyógynövények iránt is. Az erdei gyümölcsöket a konzervgyárak, a gyógynövényeket pedig a gyógyszerárú-gyárak vásárolják és dolgozzák fel. Szedésük tehát ma is ki-fizetődő, a falusi lakosság ezen a réven jelentős mellékkeresethez jut.

A felsorolt *növénynevek* szlovák változatából láthatjuk, hogy azok többsége igen archaikus, ősi hangzású, így szláv eredetükhöz nem fér semmi kétség. Valamennyi vadnövény mind földrajzi, mind kultúrbotanikai szempontból beilleszkedik a közép-európai, kárpáti flórába.

1. A Kárpátok flórájának etnobotanikai vizsgálatát az érdekelt országban a kérdés kutatói nemegyszer egymás tudta nélkül végzik. Igen kíváncsok volna ezeket a kutatásokat koordinálva folytatni. A szocialista országok néprajzosainak van egy szervezete: A Nemzetközi Kárpátkutató Bizottság, nemzeti bizottságaikkal ezek elég tevékenyen együttműködnek egymással. Talán ennek keretében lehetne az együttműködést megvalósítani.

2. Igen kíváncsok volna az eddigi etnobotanikai kutatások eredményeit országonként egy-egy tanulmány keretében összefoglalni, s ezeket egy közös kiadványban pub-

likálni. További lépésként foglalkozni kellene azzal a gondolattal, hogy az eddigi etnobotanikai kutatások anyagát — a románokéhoz hasonlóan, könnyen áttekinthető formában — szótárszerűen vagy valamilyen katalógus formájában országunként publikáljuk. (Úgy ahogy azt: Al. Borza: *Dictionar etnobotanic*. Bukarest, 1968. c. munkájában is látjuk.)

3. Foglalkozni kellene azzal a gondolattal, hogy az etnobotanika kutatói bizonyos időszakonként közös konferencián találkozzanak, kutatásaik eredményeit egymással megbeszéljék, megvitassák. Kíváncsok volna, ha az etnobotanikusok évenként közös kutatótáborokban terepkutatást végeznének, hogy kutatási módszereiket összehangolják, finomítsák.

IRODALOM

- Augustin B. — Jávorka S. — Giovani R. — Rom P.: *Magyar gyógynövények*. I—II. Budapest, 1948.
- Benkő J.: *Nomenclatura vegetabilium*. Posony, 1783.
- Béna, M.: *Byliny v poezii a praxi slovenského ludu*. Časopis VMS. Olomouc, 1890.
- Bois, D.: *Les plants alimentaires chez tous des peuples*. Paris, 1927.
- Borbás V.: Szepesmegyei növények. *Term. tud. K.* 1894. — Tátra flórájából. *Term. tud. K.* 1902. — A nemzetiség a növények elnevezésében. *Emlékkönyv KMTT*. Budapest, 1892.
- Buia, A.: *Plantele noastre medicinale*. Timișoara, 1944.
- Buschan, J.: *Vorgeschichtliche Botanik der Kultur- und Nutzpflanzen der alten Welt*. Breslau, 1895.
- Butura, V.: *Plante cunoscute și întrebuinate*. Muz. bot. Univ. din Cluj. 1938.
- Borza, A. — Butura, V.: Bäuerliche Pflanzheilmitteln in der Moldau. *Archiv für Gesch. d. Medizin u. Nat. wissensch.* Leipzig, 1938.
- Borza, A.: *Notite etnobotanice*. Bull. Grad. Bot. Cluj, 1931.
- Csapó J.: *Új füves és virágos magyar kert*. Posony, 1775.
- Csippék J.: Sáfrányosok a Felvidéken. *Népr. Ért.* 1910. — Adatok a felvidéki olejkárok házaló gyógyszerárusok történetéhez. *Népr. Ért.* 1907.
- Cizmar, J.: *Lidové lékařství v Československu*. Brno, 1946.
- Czihák, J. — Szabó, J.: *Heil- und Nahrungsmittel, Farbstoffe, Nutz- und Hausgeräte...* Flora. Regensburg, 1863.
- De Candolle A.: *Termesztett növényeink eredete*. Budapest, 1894.
- Dermek, A.: *Naše huby*. Bratislava, 1967.
- Dikarev, M.: *Zametky po istorii narodnoj botaniky*. *Etnogr. obozren.* 1899.
- Fándly J.: *Zelinkár...* Tyrnava, 1793.
- Fischer, H.: *Mittelalterliche Pflanzenkunde*. München, 1929.
- Futák J.: *Slovenský herbár*. I—II. Tyrnava, 1946.
- Gréb, J.: *Zipser Volkspflanzen*. Kásmarok, 1943.
- Greschik V.: A Szepesi flóra mint táplálék. *Szepesi Hirnök* 1915.
- Gunda B.: A gyűjtögető gazdálkodás emlékei... *Ethnographia* 1938. — Sammelwirtschaft bei den Ungarn. *Ung. Jahrbücher* (Berlin) 1938. — *A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása*. Bp. 1948. — Román füvesek Erdélyben. *Magy. Nyőr.* 1949. — A terméshes növénytakaró jelentősége... *Ethn. Carpatica*. Budapest, 1966.
- Hanusz J.: *Füben-fában*. Budapest, 1905.
- Hazslinszky F.: *Az éjszaki Magyarhon virányai*. Kassa, 1864.
- Hoelzl, K.: Botanische Beiträge aus Galizien. *Verhandl. d. kk zool.-bot. Gesellsch.* Wien, 1861.
- Holuby, J.: *Národopisné práce* (red. J. Mjartan). Bratislava, 1958.
- Höfler, M.: *Volksmedizinische Botanik der Germanen*. Wien, 1908.

- Horváthová, E. – Horváth, P.: Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočia na začiatku 19. storočia. *Slov. národopis*. 1968.
- Hrozič, J.: Olejkári. K otázke vzniku turčianskeho olejkárstva. *Slov. národopis*. 1959.
- Jirásek, V.: *Rosliny na našem stole*. Praha, 1958.
- Kotzián G. – Szabó T. E. A.: Etnobotanikai adatok Kalotaszegről. *Bot. Köz.* 1977.
- Kotzián – Pintér – Gál – Szabó: Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyből. *Bot. Köz.* 1976.
- Klein, L.: *Nutzpflanzen der Landwirtschaft u. des Gartenbaues*. Heidelberg, 1909.
- Kovalevskij, G. V.: *Istorija glavnejsich kulturnych rastenij*. Odessa, 1926.
- Kraus, F.: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Bistrita, 1943.
- Lippai J.: *Posoni kert*. Nagyszombat – Bécs, 1667.
- Lipták, F.: *Naše liečivé rastliny*. Martin, 1971.
- Lubeck, J. K.: Ungarns Handelskräuter u. Manufakturpflanzen. *Patr. Woch. bl.* 1804.
- Malcev, P.: *Sjodobnyje dikorastucije rastenija severnoj Rossii*. Petrograd, 1918.
- Manninen, J.: Überreste der Sammlerstufe und die Notnahrung aus dem Pflanzenreich bei den nordeurasischen vorzugsweise den finnischen Völker. *Nordeurasia septentrionalis antiqua*. Helsinki, 1931.
- Markuš, M.: Gyűjtőgetés Csersomosnya völgyében. *Népr. Ért.* 1941. – Slovenská ľudová mykologia. *Výživa a zdrav.* Bratislava, 1962. – Zberné hospodárstvo na Horehroni. *Slov. národopis*. 1961. – Zbieranie lesných plodín. *Horehronie*. I. (red. J. Podolák), Bratislava, 1969. – Zberné a korystné hospodárstvo. *Slov. vlastiveda*. 3. II. časť, Bratislava, 1975.
- Marzell, H.: *Die heimische Pflanzenwelt im Volksbrauch und Volksglauben*. Leipzig, 1922. – *Heil- und Nutzpflanzen der Heimat*. Reutlingen, 1924. – *Geschichte und Volkskunde der deutschen Heilpflanzen*. Stuttgart, 1938.
- Maurizio, A.: *Pozwienie roślin i rolnictwo w rozwoju dziejowym*. Warszawa, 1926. – *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin, 1927.
- Melius Juhász P.: *Herbarium*. [Bukarest, 1978. új kiadás.]
- Melnik, M.: *Ukrajinska nomenklatura vissich rostlin*. Lwow, 1922.
- Moszynski, K.: *Ludy zbieracko-łowieckie*. Kraków, 1951.
- Much, M.: Vorgeschichtliche Nähr- und Nutzpflanzen Europas. *Mitt. AG*. Wien, 1908.
- Natter-Nád Miksa: *Új virágos könyv*. Budapest, 1942.
- Novak, V.: Vprašanje nabiralništva pri Slovencih. *Slov. etnograf.* X.
- Panta, Z. C.: *Plantele cunoscute de poporul roman*. Bucuresti, 1906.
- Péntek J. – Szabó T. A.: Tájékoztató mutató egy népi növényismereti gyűjtésből. *Nyelv és Irod.* Köz. Cluj-Napoca, 1976.
- Pieper, R.: *Volksbotanik*. Gambinnen, 1897.
- Rapaics R.: *A kenyér és táplálékot szolgáltató növények története*. Budapest, 1934. – *Magyar-ság virágai*. Budapest, 1932.
- Reuss, G.: *Května Slovenska...* Schemnitz (Selmecbánya), 1847.
- Szabó L. – Péntek J.: *Ezerjófű*. Bukarest, 1976.
- Sinskaja, E. N.: *Historická geografie kulturních rostlin*. Praha, 1973.
- Sobotka, P.: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, povestech...* v poverách slovenských. Praha, 1879.
- Stankov, S. S.: *Dikorastuščije poleznije rastjenija*. SSSR. Moskva, 1951.
- Szutorisz A.: *A növényvilág és az ember*. Budapest, 1905.
- Turzová, L.: *Malý atlas liečivých rastlín*. Martin, 1971.
- Ujváry Z.: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban. *Népr. Ért.* 1957.
- Vajkai A.: *Népünk természetismerete*. Budapest, 1948.
- Waldmaier-Brockmann, A.: *Sammelwirtschaft in der schweizer Alpen*. Basel, 1941.
- Velgosová, M.: *Liečivé rastliny a lesné plody*. Bratislava, 1961.
- Veligovskij, M.: *Naši ličnici rosnici*. Uzgorod, 1938.
- Veszelszki A.: *A növényplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény*. Pest, 1798.
- Vido, J.: *Huby našich hôr a lúky*. Bratislava, 1955.

Zelenyák J.: *Gyógynövények hatása és használata*. Budapest, 1908.

Zvara, M.: *Zbierame lesné plody*. Bratislava, 1967.

Žukovskij, P. M.: *Kulturnyje rastenija a ich sorodiči*. Moszkva, 1950.

Zusammenfassung

Fragen der Botanik und Ethnobotanik werden im Aufsatz behandelt, die sich auf das Gebiet der Karpaten und Ihre Völker beziehen. Die Daten wurden grösstenteils unter Slowaken gesammelt, sie werden aber von den ethnobotanischen Enklaven der Tschechen, Polen, Ukrainer, Rumänen, Ungarn und Deutschen ergänzt.

Schon im 19. Jahrhundert betätigten sich berühmte Forscher der slowakischen Ethnobotanik, Ihren Bearbeitungen nach können Pflanzen der Karpaten in vier Gruppen geteilt werden: Pflanzen zur Nahrung und Futter; Heilpflanzen; Industriepflanzen und Pflanzen für kulturellen und kulturellen Zweck.

In der Zips bildete im 18–19. Jahrhundert das Kräuter- und Wurzelsammeln einen selbständigen Beruf. Die Wurzelgräber der Karpaten gingen täglich mit kleinen Spaten und Spitzhacken in die Berge und versorgten die in ganz Europa berühmten Ölhändler mit den gewünschten Pflanzen. Die Vermischung von verschiedenen magischen Wurzeln bildete ein ätherähnliches Produkt, das sogar in der neuen Welt gesucht und gewünscht war. Die Sammler kannten nicht nur die Heilpflanzen sondern auch die giftigen Kräuter.

Ausser den Männern besaßen auch die Frauen, besonders der ärmeren Schichten, ethnobotanische Kenntnisse. Die magische Kraft und Funktion der Wildpflanzen war im allgemeinen bekannt. In fast jedem Dorf der Karpaten wohnte ein Mann oder Frau, die sich auf Heilpflanzen gut verstand. Die Zahl dieser Leute wird mit jedem Tag geringer. Die Kranken kommen aus 40–50 km Entfernung um Rat zu holen.

Die Liste der gesammelten Heilpflanzen ist beträchtlich, nicht nur die bekannten, sondern auch die seltenen kommen darauf vor. Die in den Karpaten befindlichen „typischen“ Pflanzen werden in den alten und neuen Heilpflanzen-Büchern vermerkt.

Die Forscher der Ethnobotanik in den Karpaten-Ländern vollziehen ihre Forschungen unabhängig voneinander. Es wäre wünschenswert, diese Forschungen zu koordinieren. In den sozialistischen Ländern betätigt sich die Internationale Karpaten-Forschungs Organisation mit Nationalen Komitees in den einzelnen Ländern. Es wäre die richtige Organisation, die diese Zusammenarbeit steuern könnte.

Wünschenswert wäre, wenn die bisherigen ethnobotanischen Ergebnisse in einem Sammelband erscheinen könnten. Das Werk von Al. Borza: *Dictionar etnobotanic* (Bukarest, 1968.) gibt uns ein gutes Beispiel, was für Möglichkeiten ein Wörterbuch oder Katalog in sich birgt.

Es sollte in gewisser Zeit eine Konferenz der Forscher stattfinden, wo persönliche Kontakte dazu beitragen würden Probleme, Methoden und Detailfragen auf wissenschaftlichem Niveau besprechen zu können.

M. MARKUŠ, Dr. phil.

040—01 Košice, Letecká u. 7. CSSR

A HELLEBORUS- (HUNYOR-) FAJOK NÉPGYÓGYÁSZATI FELHASZNÁLÁSÁRA VONATKOZÓ ADATOK

KÓCZIÁN GÉZA – SZABÓ ISTVÁN – SZABÓ LÁSZLÓ GY.

A növényekből készített gyógyító szerek minden nép gyógyászatában fontos szerepet játszottak. A tudományos gyógyászat által használt gyógyszerek jelentős része is növényi eredetű hatóanyagot tartalmaz.

Az európai népek gyógyászatában évezredek óta fontos szerepet betöltő hunyort az 1871-ben megjelent Magyar Gyógyszerkönyv nem vette fel a hivatalos gyógynövények közé. Azt, hogy helyes volt-e a mellőzés vagy nem, az idő fogja eldönteni. A Helleborus-fajok készítményei egyes országokban ma is használatos gyógyszerek. A növényekben található, szívre ható glikozidák a gyógyszerkutatókat ma is foglalkoztatják.

A népgyógyászat konzervatív, ragaszkodik a tradíciókhoz. Ha azonban a tudományos gyógyászat képviselői a népi orvoslás egy-egy gyógymódját hosszú időn keresztül bírálják, valószínűleg idővel a nép is abbahagyja a gyógymód alkalmazását.

Közös etnobotanikai és népgyógyászati gyűjtéseinket 1973-ban kezdtük meg. Gyűjtőútjaink során különös figyelmet fordítottunk a Helleborus-fajokkal végzett gyógyításra. Érdekelt bennünket az, hogy a hivatalos magyar gyógyászat által mellőzött növény használatos-e ma is a népi orvoslásban, mit őrzött meg a nép a növény-nyel kapcsolatos hiedelmekből.

A hunyor Európa ókori és középkori gyógyászatának fontos gyógynövénye volt. Megfigyelt és kipróbált gyógyító hatása mellett hittek a növény misztikus erejében is.

Apolodórosz Mitológia (eredeti címén Bibliothéké) című könyve [1] így beszél el Odüsszeusz és Kirké találkozását: „Egyetlen hajójával Aiaié szigetére ért. Itt lakott Kirké, Héliosz és Perszé leánya, Aiétész nővére, mindenfajta varázsmesterség tudósa. Odüsszeusz két csoportra osztotta bajtársait, és sorsot vetettek: ő a hajón maradt, Eurülokhosz viszont huszonkét társával elindult Kirkéhez. Kirké hívására Eurülokhosz kivételével valamennyien beléptek; a varázslónő kupával kínálta őket, mely színültig volt sajtból, mézből, árpakásából és borból kevert varázsitallal. Jót húztak belőle, aztán Kirké megérintette őket a pálcájával, és valamennyiük külseje megváltozott: kiből farkas lett, kiből disznó, kiből meg oroszlán. Eurülokhosz mindezt végignézte és megjelentette Odüsszeusznak. Ő pedig egy mólü nevű gyökérrel, melyet Hermészről kapott ajándékba, bement Kirkéhez, a mólüt a varázsitálba szórta, és így egyes-egyedül rajta nem fogott a varázslat.”

Odüsszeusz a következőképpen meséli el, Homérosz szavaival, az Argoszölő Hermészsel való találkozását:

...és hogy, a szent völgyet szelvényt át, majdnem elértem
bűvöletesmérgű Kirké nagy háza ölébe,
szembekerült az aranyvésszős Hermész velem akkor,

ifjú alakjában, mielőtt ama házhoz elértem;
 pelyhedző állú, legszebbkorú szép fiatalembert;
 átkulcsolta kezem sebesen, szót szólva kimondta:
 „Jaj, te szerencsétlen, hová mégy egyedül, hegyen-erdőn?
 Azt se tudod, hol jársz. Kirkénél vannak a társak,
 mint disznók, a zsúfolt ől zára mögé beszorítva.
 Őket akarnád megszabadítani? Még te magad sem
 térsz haza, azt hiszem én, hanem ott senyvedsz velük együtt.
 Csakhogy a bajból én kiragadlak, megszabadítalak.
 Vedd e varázsfüvet át és evvel lépj be a házba,
 ez veszedelmed napját elhárítja fejedről.
 Kirké rettenetes cseleite tudtadra adom most.
 Készít majd kükeönt néked, de beléveti mérgét.
 Meg nem bűvölhet mégsem, mivel itt e varázsszer,
 mit tőlem kaptál, nem hagyja; de mondom a többit:
 rögtön amint rácsap hosszú vesszővel az úrnő,
 éles kardod a combod mellől rántsd ki azonnal,
 ronts neki Kirkének, minthogyha megölni akarnád.
 Ő ettől megijed, s kér majd, hogy eredj vele hálni;
 ekkor az istennő ágyától vissza ne húzódj,
 így oldozza fel őket, s téged szívesen így lát;
 mondasd el vele mégis a boldogok esküszavát, a
 legfőbbet, hogy nem tervel már ellened új bajt,
 hogy ha ruhád leveted, nehogy elvegye férfierődöt.”
 Így szólván, ideadta az Argoszóló a növényt is;
 földből tépte ki, és mindent jól megmagyarázott.
 Éjszínű volt a gyökér és tejszínű volt a virága:
 istenek úgy nevezik, hogy mólü; kiásni nehéz ezt
 földi halandónak; de bizony mindent tud az isten.

A mólü nevű növényről a következőket írja Stephan Aumüller *Das Güllwurzeln—Einziehen* című tanulmányában [3]: „*Der deutsche Pharmakologe Schmiederberg versuchte nachzuweisen (1918), daß Moly nichts anderes als unsere Schwarze Nieswurz gewesen sein konnte.*” A mólü nevű növény, amelyet földi halandónak nehéz kiásni, a *Helleborus niger* L.

Dioszkoridész, az ókor nagy botanikusa és farmakológusa leírja a növény kivágásának módját. A vájónak először Apollonhoz és Aszklepioszhoz kellett imádkoznia, közben figyelnie kellett a sas repülésére is, mivel ez a madár hozta a halált. Gyorsan kellett a vájást elvégeznie, mert a növénynek bódító hatása van, ezért fokhagymát kellett ennie és bort innia, így menekült meg a bajtól [3].

Wagner Dániel Növényország gyógyszerisméje című könyvében [4] a következőket írja: „*Sprengel szerint ezen növény Hildegard apátasszonytól Christianá-nak nevezett el. Melampus már 1400 Kr. sz. e. alkalmazta a hunyort tébolyodottaknál jó sikerrel.*”

Johann Jacob Woyt 1696-ban kiadott *Thesaurus Pharmaceutico—Chirurgicus* című munkájában [5] a következőket olvashatjuk: „*Elleborus niger, Schwartze Nießwurtz (die Wurtzel) sonderlich die Kinde: praeparirte sind | Extractum Qvercetani, Salae, S. Closs. balsamus helleboratus, syrupus, pulvis.*”

A történelmi Magyarország területén a Magyar Gyógyszerkönyv megjelenése előtt az osztrák kiadású gyógyszerkönyvek és árszabások voltak érvényben. Az 1854-ben kiadott *Arznei—Taxe zur österreichischen Pharmakopöe vom Jahre 1855* [6] a fekete hunyor gyökerét (*Radix Hellebori nigri*) vette fel hivatalos drogként.

Wagner Dániel 1865-ben [4] szintén a fekete hunyorról ír: „*Helleborus niger L.*, ... Közép- és Déleurópa magasabb hegysegeiben árnyékos erdőkben terem. Nálunk Magyarországon, Ausztriában és Stíriában, a hegyek közt nagyon közönséges növény.” Wagner közli a növény hatóanyagait és a drog felhasználását is: „*Lényeges alkotórészei: hunyordék (Helleborin), illó olaj, zsíros olaj, egy sav (alkalmasint sisakfűsav), sat. ... A hunyorgyökér egy kábító, erős hashajtószer. Azelőtt gyakran használtatott elme-kórokban, ideg és májbajokban, 1–2 drachm. gyökér 4–6 uncia forrázatra. Most főleg csak az állatgyógyászok használják. Orvosi még a hunyorgyökérből készült szeszes vizes kivonat: Extractum hellebori nigri, mely 1–5 szemernyi adagokban rendszeren labdacskokban rendeltetik.*”

Amint azt a bevezetőben írtuk, a Magyar Gyógyszerkönyv a hunyort nem vette fel a hivatalos gyógynövények közé. Balogh Kálmán A Magyar Gyógyszerkönyv Kommentárja című munkájában [7] a zöld hunyorról (*Helleborus viridis L.*) ír: „*Helleborus viridis Linné (zöld hunyor; szírontákfélék, ranunculaceae Juss.) a síkság és a tátrai felföld kivételével virányunk egész területén szórványosan tenyészik; gyöktörzse (rhizoma) pedig úgy az osztrák, mint a német gykv. szerint hivatalos.*”

Balogh Kálmán írja le tudományos igénnyel a növény hatóanyagait. Két glikozidáról ír, a helleborinról és a helleboreinről: „*A helleborin kellemetlen ízű, kissé bővebb nyálélválasztást okoz, továbbá hányást és székeröltetést, sőt a gyomorban, úgyszintén a belekben gyulladást, nemkülönbén vérzést idézhet elő; majd a vétagok hűdöttek lesznek, azután teljes bódulat következhetik be, mi mellett a láta tág, de villamos inger irányában fogékony; végtére a szívverés megszűnik. A helleboreinnak a szívre hatása pedig a digitalin hatásával megegyezik, csak hogy ennél erősebb. A zöld hunyor gyöktörzsét és gyökereit radix hellebori név alatt 5–30 cgm-os adagokban porként vagy labdacskokban mint hashajtót rendelik. Az osztrák gykv. 1 r. száraz gyöktörzsből 8 r. borszeszszől száraz kivonatot (extractum hellebori) készített, melyet 2–10 cgm-jával naponta többször adhatni. A német gykv. tinct. hellebori készítménye 1 r. gyökérből 10 r. borszeszszől állítatik elő, sárgásbarna színű, 5–10 cseppenkint adják azt be. Az idézett gykvek figyelmeztetnek, hogy a zöld hunyor gyöktörzse a fekete hunyor (helleborus niger Linné) gyöktörzsével ne tévesztessék össze.*”

Az 1904-ben kiadott Taxa Medicamentorum [8] a *Helleborus niger L.* készítményeit vette fel nem hivatalos gyógyszerként: Extractum hellebori nigri, Radix hellebori nigri, Tinctura hellebori nigri.

Bár a hivatalos gyógyászat a *Helleborus*-fajok készítményeit nálunk nem használja, a magyar nyelvű szakirodalom foglalkozik a növényekkel: Augustin et al. 1948 [9], Halmai–Novák 1963 [10], Issekutz B. – Issekutz L. 1979 [11], Knoll 1976 [12], Kovács J. 1970 [13], Csiky 1968 [14], Rápóti–Romváry 1977 [15], Haraszi–Kalmár 1972 [16], Romániában: Rác et al. 1975 [17].

Hans Braun Heilpflanzen Lexikon für Ärzte und Apotheker 1974 [18] című munkájában a *Helleborus niger L.* szerepel, hatóanyagként a *hellebrin* szívre ható glikozidot és a *helleborin* nyálkahártya-ingerlő szaponint tünteti fel. Német készítmény a Szillosan-„forte” Henk, amely Tinct. Hellebori tartalommal is rendelkezik (Braun 1974 [18], Rote Liste 1974 [19]).

A szakirodalom a fekete és a zöld hunyort tartja hivatalosan elismert gyógynövénynek. Kazay Endre 1900-ban kiadott Gyógyszerészeti Lexikonja [20] is a fekete hunyort (*Helleborus niger L.*) és a zöld hunyort (*Helleborus viridis L.*) tárgyalja. Az utóbbiról a következőket írja: „...a síkság és a tátrai felföld kivételével egész virányunkon tenyész, mintegy 9 fajjal; ...”

Kazay szerint tehát a zöld hunyor több faj összefoglalása. Kérdés tehát, hogy milyen hunyor-fajokat értettek *Helleborus viridis* L. név alatt? Ugyancsak kérdéses, mit értett Wágner Dániel a *Helleborus niger* L. név alatt? Szerinte: „Nálunk Magyarhonban, Ausztriában és Stíriában, a hegyek közt nagyon közönséges növény.”

1. ábra. *Helleborus occidentalis* (Schiffner [1890]
„*Monographia Hellebororum*” c. könyvéből)

Botanikailag a *Helleborus*-fajokat első ízben Schiffner összegezte 1890-ben *Monographia Hellebororum* című részletes és színes akvarellel illusztrált munkájában [21] (1–2. ábra). Mérgező és gyógyító hatásuk mellett utal a népgyógyászati felhasználásra is: „Die Dalmatiner mischen das Rhizom von *Helleborus multifidus* VIS. in das Getränk lungenkranker Pferde, um ein heftiges Purgiren zu erzeugen.”

A *Helleborus*-fajok többségére a formagazdagság jellemző (Sávulescu—Nyárády 1953 [22], Soó 1966 [23]). Jávorka—Csapody *Iconographia Florae Partis Austro-Orientalis Europae Centralis* című munkájukban [24] a következő *Helleborus*-fajokat vették fel:

Helleborus niger L. ssp. *macranthus* TEN. — fekete hunyor

előfordulása: Horvátország

Helleborus multifidus VIS.

előfordulása: Horvátország, Kvarner

2. ábra. *Helleborus purpurascens* (Schiffner [1890]
„*Monographia Hellebororum*” c. könyvből)

Helleborus dumetorum W. et K. — kisvirágú hunyor

előfordulása: Dunántúli-középhegység, Dunántúl, Horvátország

Helleborus odorus W. et K. — illatos hunyor

előfordulása: Al-Duna, Dunántúl déli része, Horvátország

Helleborus purpurascens W. et K. — pirosuló hunyor

előfordulása: Középdunai-hegyvidék, Erdély, Al-Duna

Helleborus atrorubens W. et K.

előfordulása: Horvátország, Kvarner

A hazai fajok (*Helleborus purpurascens* W. et K. [3. ábra], *Helleborus odorus* W. et K. és a *Helleborus dumetorum* W. et K.) közül főleg a *H. purpurascens* nem egységes, és a kétes előfordulású *H. viridis*, valamint a gyakoribb *H. dumetorum* közötti alaktani különbségek nem meggyőzőek (Tutin et al. 1964 [25]). Az előbb felsorolt három fő faj hazai előfordulási adatait Sz. Lacza 1959 [26] összegezte, de a mikrotaxonómiai vizsgálatok még több további botanikai problémára adhatnak kielégítő választ.

3. ábra. Virágzó *Helleborus purpurascens* a Pilisből
(Vajda László felvétele)

Az előzőekben ismertetett botanikai adatokból látható, hogy a *Helleborus niger* L. ssp. *macranthus* TEN. — fekete hunyor a történelmi Magyarország területén csak Horvátországban fordul elő spontán. A fekete vagy fehér hunyor (a gyökere után fekete, a virágja után fehér) hazája a Mészkö-Alpok, az Appenninek, a Balkán. Nálunk csak a virágoskertekben fordul elő dísznövényként. Tehát tévedett Wágner Dániel, amikor azt állította, hogy „Nálunk Magyarhonban, ... a hegyek közt nagyon közönséges.” Wágner [4] nem ad pontos leírást a növényről. Kérdés tehát, hogy patikáink milyen hunyor faj drogját árusították a Magyar Gyógyszerkönyv megjelenése

előtt? Ha garantált kereskedelmi áru volt a drog, akkor elképzelhető, hogy a *Helleborus niger* L. szolgáltatta.

Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a népi orvoslás milyen hunyor fajokat használt a történelmi Magyarország területén.

Melius Péter Herbárium [27] volt az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyv, amely Kolozsvárott jelent meg 1578-ban Heltai Gáspár özvegyének nyomdájában. Melius e munkájában a következőket írja a fekete hunyorról:

<i>Veratrum nigrum</i>	„De Veratro vero Fekete hunyor	<i>Nieswurtz</i>
------------------------	-----------------------------------	------------------

Veratrum nigrum, azaz fekete hunyor. Más neve *Elleborus*, *Melampodium*, azaz juhok tisztító hunyor. A fekete hunyor, aki igaz, az aki bojtos, temérdek ágú, két szál nő fel, olyan apró levele, mint a cyprosnak, istenfájának, mint egy temérdek bakfark, úgy nő fel. Ezt nem jó megenni, a testen belől véle élni.

Vagyon kétféle e kívül: Egyiknek olyan a levele, mint a büröknek és a turbollyának.

Az harmadik mint egy vadmendernek a levele, a virága mint egy konkolynak. Igen mérges állat, hegyes helyeken terem. Ezzel a vadászok minden állatot megölnek, mikor étetőbe csinálják, nékik vetik. Szintén mint a mérges étetű csomorika, aki a réteken terem.

Ez hegyi fekete hunyor a széles levelű, mint a vadmender, mindeniknél jobb az, aki az istenfájához hasonló. Aki a petreselyemhöz és turbollyához hasonló levelű, az is jó. De ama vadmender levelű, aki igen hasonló a basarózsához, is bolondító.

Hasznai belől

A petreselyemlevelűt ha borban főzed, áztatod, vagy hat pénz nyomnit vész, megtisztít. Ez jó, akit németül Christwurnak híják.

Ama szeles vadmender levelűt mondja *Tragus*, hogy jó embernek véle hordozni, hogy a méreg ne ártson. De ha ezt megészéd, megöl.

Külső hasznai

Az hamis fekete hunyorról az juhászok a juhok dögét orvosolják, mint *Columella* mondja, de *Columella*, *Plinius* mint egy agg bábák wrasolnak.

Ha valaki ez hunyort megési és megveszne tőle, egyék kecsketejet rá melegen, mindjárt meggyógyul.

Ha borban megáztatod az hunyort, és az fekete hunyor porában egy arany nyomnit iszol, kórságosnak, gutaütőknek, hasfájásoknak, hideglelőknek, bolondozóknak, elálmélkodóknak igen jó meginnya.

Az elsőféle fekete hunyort veheted belől, akit odafel nevezék németül, karácsonygyökér neve, vagy hamis fekete hunyor. Sz. Mihály hóban virágzó, bojtos a gyökere, hasogatott a levele.

Ha spongyában vagy ruhában az asszonyállat testébe tészed az hunyort, ecetben főzed, áztatod, mindenféle undok leves, koszos varat meggyógyít.”

Melius három növényt ír le *De Veratro vero* cím alatt. Ezeket mind fekete hunyornak nevezi. Pontos, egyértelmű azonosításuk nehéz. Valószínűleg a *Helleborus niger* L. — fekete hunyor és a *Veratrum nigrum* L. — fekete zászpa fajokról esik szó, bár lehetséges, hogy más *Helleborus*-faj az egyik kérdéses növény. Nem tudni, mi lehet a harmadik faj, amelyről Melius ír.

Érdekes az Aumüller tanulmányában [3] közölt magyar szöveg is, amelyet Bencze József (Szombathely) küldött neki. A szöveg egy XVII. századból való kézzel írt gyógyszeres könyvből származik: „Ezt Ha etzetben, vagy mézes vízben egy éjjel és egy nap áztatod, jó abból fél aranynyomnyit innya adni a keménytermészetű embernek bolondulás ellen, hideglőlés ellen és aszukórság, vagy kektika ellen. A megtört hunyorral pogátsát sütni és azt olan szegletbe aprítani, ahol egerek vannak. Elvéssznek. Ha pedig hájjal összekevered és tetves helyre teszed, a tetűt elveszejtí. A porrá tört hunyort mindenféle eves sebre hinted, meggyógyítja. Fekete hunyor szárát megszárogatni és sebbe dugni, meggyógyítja. Jó purgatió is, ha megtöröd és borba kevered, hat pénz sullut megiszod, használand. Aki a hunyort ruhabelésébe velehordozza, annak a méreg se árt. De ha valaki sokat eszik, megbolondítja. Ketske tej jó ellene illenkor.”

A közölt szöveg Melius De Veratro vero, részben De Veratro albo címek alatt írt szövegével egyezik tartalmilag. Nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a kézirat írója Melius Herbariumát dolgozta át. Valószínűleg közös a forrásuk. Az is lehetséges, hogy nem ismeretek pontosan minden növényt, és a hasonló elnevezésű növényekre vonatkozó ismereteket keverték.

Etnobotanikai és népgyógyászati szempontból különösen értékes Sadler József 1824-ben megjelent Magyarázat a' magyar plánták' száritott gyűjteményéhez [28] című sorozatának 6. kötetében a pirosló hunyorról (*Helleborus purpurascens* W. et K.) közölt leírása: „Ennek a szép növénynek is a gyökerét szedik őszve minálunk, ahol az igaz hunyor majd sehohsem terem. Ez egy ujjnyi vastagságú tsaknem vízerányos gyökértőke, amelly kívül barna, belől fejr és fás. Ebből igen sok függőleges alászálló barna hengeres vékony gyökeretskék származnak, melyek alól rostotskákkal vannak felkészítve. Az ize igen keserű, végtére tsipős, égető; a mi hazafiaink ezt a gyökeret egészen úgy használják, mint a fekete hunyorét, és hihető, hogy orvosi tulajdonságaira nézve hozzá majd hasonló is. Buda, Szt Endre, Pilis s. t. h. körül a pásztorok ezzel a növénnel mint helybéli ősztönző szerrel úgy élnek, hogy az előre etzetben megáztatott gyökeret a tehenek nyakának a bőrébe tsinált bévágásba beledugják, három nap után kivesszik, és az ősztön által oda tsalogatott és őszve toldult vizes nedvességet kibotsátják. A pompás virága miatt az ékes kertekbe még pedig az árnyékon lévő virágos ágyakba megérdemli a felvételét.”

Sadler tehát első között írja le magyar nyelven a *Helleborus* gyökér ingerterápiás, állatgyógyászati alkalmazását. Pontosan leírja azt is, hogy a hivatalos drog helyett a *Helleborus purpurascens* W. et K. gyökere kerül felhasználásra.

A hunyor ingerterápiás felhasználását megemlíti Kovács Jenő Állatorvosi gyógyszer-tan című könyvében [13]: „A fekete hunyor »tályoggyökér« néven népies szerként néha még ma is használják.” Mint már leszögeztük, a fekete hunyor nálunk ritka disznó növény, így valószínűleg a nép azokat a fajokat használja, amelyek spontán is előfordulnak hazánkban.

Rácz et al. 1975 [17] a következőket írják az erdélyi illetve romániai felhasználásáról: „*Helleborus purpurascens* W. et K. ... pirosló hunyor, papmonya... Szívre ható glikozidokat és erősen izgató hatású mérgező szaponinokat tartalmaz. Egyes országokban szívszerek előállítására szolgáló gyógyszeripari nyersanyag. Nálunk a népi állatgyógyászatban használják: sertések, juhok fülébe húzzák, szarvasmarhák, lovak húsába szúrják egyes fertőző betegségek megelőzése céljából. Helyi gyulladást idéz elő, mely fokozhatja az állat szervezetének ellenállását (ingerterápia).”

A nép tehát azokat a hunyor-fajokat alkalmazta gyógyító szerként, amelyeket a környezetében megtalált.

Érdekes az is, milyen növényeket használtak hasonló célra azokon a területeken, ahol a hunyor-fajok nem fordulnak elő. Wágner [4] és Balogh [7] a *Helleborus* hamisításaként megemlítik a tavaszi héricsét (*Adonis vernalis* L.), Kiss 1964 [29] szerint a „táragyozás” igen régi szokás; gyökérhúzásra főleg a héricsfajok (*Adonis vogensis* Stev., *Adonis vernalis* L.) gyökérdarabkait használták a hazai népi állatorvoslásban.

Feltételezhető, hogy a gyökérhúzással való ingerterápiás gyógymód régi eredetű. Nem valószínű, hogy a magyarok ősei csak a Kárpát-medencében ismerkedtek meg a gyökérhúzásos eljárással. A gyógymódot Mongóliában is alkalmazzák Szancsir (Ulan-Bator) szóbeli közlése szerint. Az *Adonis mongolica* gyökerét használják hasonló célra. (Irodalmi publikáció hiányában a közlés konkrét bizonyításra vár.)

A hunyorról írt régi szövegek értékelésénél vigyázni kell arra is, hogy a *Veratrum album* L. – fehér zászpa szinonimája *Helleborus albus* [4, 5, 7]. (A Review of Medical Pharmacology 1970 [30] *Hellebores* néven a *Veratrum viride* vagy *Veratrum album* növényt érti.)

A népgyógyászatban használatos növényi anyag gyűjtésénél is lényeges a növények pontos meghatározása. A népi elnevezések alapján nehéz megítélni, hogy melyik növényfajról beszél az adatközlő. Szabó A. – Péntek J. Ezerjófű című munkájukban [31] például is közölnek: „*Csíkszentimrén például a hunyor vagy vakulló (Polygonum lapathifolium...) friss levelével dörzsölték be a szarvasmarha bőrét.*”

Gyűjtéseinket a Kárpát-medence olyan területein végeztük, ahol a magyar nép más népekkel él együtt. Így lehetőségünk van az összehasonlításra is, hiszen az együttélő népek kultúrái állandóan hatnak egymásra.

Először az általunk tanulmányozott *Helleborus*-fajok népi neveit vesszük sorra, és ezeket összehasonlítjuk az erre vonatkozó publikált adatokkal.

1. A hazai vadon élő és kultivált *Helleborus*-fajok botanikai és hivatalos magyar nevei:

Helleborus dumetorum W. et K. – kisvirágú hunyor
Helleborus niger L. – fekete v. fehér hunyor (kertben)
Helleborus odoratus W. et K. – illatos hunyor
Helleborus purpurascens W. et K. – pirosló hunyor

2. Az általunk gyűjtött adatok tájegységek szerint:

Magyarország

a. Somogy megye

Bakháza (magyar lakosságú község)
Bélavár (elmagyarosodott horvát község)
Gyékényes (magyar község, Alsógyékényes horvát eredetű község)
Háromfa (magyar község, lakosai között akadnak horvát eredetűek is)
Tarany (elmagyarosodott vend-szlovén és magyar lakosságú település)

A felhasznált növény:

Helleborus dumetorum W. et K. – kisvirágú hunyor

Népi nevek:

farkasgyökér: Tarany, vend nyelven: vukova žila, vukova koren
humorgyökér: Háromfa
hunyadi gyökér: Bélavár
tálygyökér: Gyékényes
tálygyökér: Bélavár
tályoggyökér: Bakháza

b. *Baranya megye**Bisse**Pécs* (Pécsszabolcs, Mecsekszabolcs)

A felhasznált növény:

Helleborus odoratus W. et K. – illatos hunyor

Népi nevek:

ökörérőfű, ökörélőfű: Bisse*ökörérő gyökér*: Pécsszabolcs (Mecsekszabolcs)c. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye**Répáshuta* (részben szlovák anyanyelvű község)

A felhasznált növény:

Helleborus purpurascens W. et K. – pirosló hunyor

Népi nevek:

*kecskepícsa rózsza, lóhuny rózsza**szlovák nevek*: černý koreň, černa ruža, kamena ruža*Jugoszlávia (Horvátország)*

(Belovar – Kőrös megye)

Gotalovo (horvát község, magyarul is beszéltek)*Ždala* (horvát község, magyarul is beszéltek)

A felhasznált növény:

Helleborus dumetorum W. et K. – kisvirágú hunyor

Népi nevek:

táléggyökér: Gotalovo*farkasgyökér* (vukova zila, vukova koren): Ždala

A *Helleborus dumetorum* a felsorolt somogyi és a két horvát község környékén a természetes florában nem található meg. Általában a ház környékén lévő virágoskertben vagy a szőlőben (Tarany, Ždala) tartják, gondosan őrzik.

Románia

A felhasznált növény:

Helleborus purpurascens W. et K. – pirosló hunyora. *Kalotaszeg (Depresiunea Huiedinului)**Bánffyhunyard* (Huedin) (magyar és román lakosságú város)*Bikal* (Bicalat) (magyar község, közigazgatásilag Bánffyhunyardhoz tartozik)*Gyerőmonostor* (Mănăstireni) (magyar és román lakosságú község)*Jegenye* (Leghia) (magyar község)*Kalotaszentkirály-Zentelke* (Zam-Sincrai) (magyar község)*Középlak* (Cuzăplac) (Szilágy megye)*Valkó* (Văleni) (magyar és román lakosságú község)

Népi nevek:

kígyófü: Bánffyhunyard, Gyerőmonostor, Jegenye, Kalotaszentkirály-Zentelke, Valkó*kígyóhagyma*: Bikal, Valkó*kokasmondikó*: Kalotaszentkirály-Zentelke*pakalap*: Valkó*paptőki*: Kalotaszentkirály-Zentelke*spīnz*: Középföld (Fildu de Mijloc) (Szilágy megye) (Bánffyhunyardon gyűjtött adat)b. *Kovácsna megye* (régén Háromszék megye)*Csernáton* (Cernat) (magyar község)

Gelence (Ghelința) (magyar község)

Népi nevek:

pařfanyőkér: Gelence

pařmangyüker: Csernáton

c. *Hargita megye* (régen Csik megye)

c/1. *Kászoni medence*

Kászónújfalú (Casinu Nou) (székely – magyar község)

Nagykászón (Plăeșii de Jos) (régen: Kászónaltiz, Kászónfeltiz, Kászónimpér)

Népi nevek:

papmonya: Kászónújfalú, Nagyászón

paponya: Kászónújfalú, Nagyászón

zászpa: Nagyászón (az adatközlő Brassó megyéből való volt)

c/2. *Csiki medence*

Csikszenttamás

Népi név:

paponya

c/3. *Gyimesvölgye* (Valea Ghimeșului) (a Tatros völgye) (csángó magyar és román lakosság)

Háromkút (Trei Fintini)

Gyimesközéplek (Lunca de Mijloc) (Bükkhavas, Barackos, Hidegség pataka, Antalok pataka, Kápolna pataka)

Népi nevek:

ecenc: Háromkút

ecenz: Háromkút

eszpenc, eszpendz: Háromkút, Gyimesközéplek

eszpenz: Gyimesközéplek, Háromkút

d. *Neamt megye*

Magyarbékás (Bicaz Chei) (régen Csik megyéhez tartozott, román község)

Népi név:

spín

e. *Máramaros megye*

Disznópataka (Valea Stejarului) (román község)

Felsőróna (Róna de Sus) (ukrán község)

Hosszúmező (Cimpulung la Tisa) (magyar és elmagyarosodott ukrán lakosságú község, néhány román anyanyelvű lakosa is van)

Rónaszék (Coștui) magyar [különböző eredetű] és elmagyarosodott ukrán község)

Népi nevek:

caile popului: Disznópataka

kakukkvirág: Rónaszék (német származású magyar anyanyelvű adatközlőtől)

penza: Hosszúmező

spínz: Hosszúmező, Felsőróna

Más szerzők romániai adatai:

A . *Borza* [32]

Népi nevek:

spín: Cimpulung-Mold.

fehér zászja: Brassó (Barațiu, Gh.: Dicționar unguresc – românesc, Brașov 1899.)

hunyor: Kolozsvár és környéke (Nyárády E. I. és Soó R. Kolozsvár és környékének flórája, Cluj, 1941 – 1944.)

Olténia (Studiu preliminar asupra numirilor populare de Plante din Oltenia, Bul. Grăd. Bot. Cluj, 1945, vol XXV.)

kigyófü: Kolozsvár és környéke, Olténia (az előbbi hivatkozások)

papkalap: (Pál András: Csángó növénynevek. *M. Ny.-őr* 1908, vol. XXXVII, p. 376.)

papmonya: (az előbbi hivatkozás)

prüsszentőgyökér: (Leonhard, J.: Lehrbuch zur Beförderung der Kenntnis von Siebenbürgen. Hermannstadt 1818.)

német nevek:

Kuckuckblume, Kuckuckschühchen, Kuckuckwurzel, Lüppwurzel: (Kraus, Fr.: Nösnerlandische Pflanzennamen. Bistritz, 1943.)

Gunda Béla [33] a Gyalui havasok vidékén

Népi név:

spînz

Halász Péterné szóbeli közlése szerint Moldva csángó falvaiban

Népi nevek:

eszpenz, eszponc, eszponz

Márton Gyula [34]: Moldva csángó falvaiban

Népi nevek:

észpëndz, ponz

Szabó A. – Péntek J. [31] a következő adatokat közlik:

Népi nevek:

kigyófügyökér: Vajdakamarás, Kolozs megye

kigyógyökér: Kolozsvár

papmanvirág: Kovászna

papmonya: Árpatak, Malomfalva, Parajd

papmonya gyökér: Csikszentimre

papszoknya: Kovászna

papvirág: Lővéte

pipevirág: Etéd, Firtosmartonos

tyúkbolondító: Kovászna

3. Publikált magyar és idegen nyelvű nevek

a. A magyar nyelvterületen gyűjtött nevek:

Csapody – Priszter [35]

Helleborus-nemzetség általában

Népi nevek:

kehgyökér, kigyófü, ökörérfű, ökörérőfű, papkalap, tályoggyökér, táragy, táragygyökér

Jávorka [36]

Helleborus dumetorum W. et K. — kisvirágú hunyor

Népi név:

ökörérőfű

Helleborus niger L. — fekete hunyor

Népi nevek:

kigyófü, zászpa

Helleborus purpurascens W. et K. — pirosló hunyor

Népi nevek:

karácsonyi rózsa, kecskerózsa, kigyófü, papkalap, papmonya, paponya

b. Ausztria, Burgenland

Stephan A. Aumüller [3]:

Helleborus dumetorum W. et K.

Népi elnevezések:

Güllwurz, Güllwurz

c. *Csehszlovákia, Szlovákia*

J. Kresánek – J. Krejča [37]

Helleborus viridis L. – čemerica zelena

magyar név:

zöld zászpa

Helleborus purpurascens W. et K. – cemerica purpurova

Michal Markuš [38]

Helleborus sp. (Valószínűleg *H. purpurascens* W. et K.)

Népi nevek:

čemerica, liščí koreň: Felső-Garam vidéke

omítaga veľ'ka: Szepesség

(*J. Kresánek – J. Krejča* [37]: „Voľ'ne (na východnom Slovensku) rastie č, purpurová (*H. purpurascens* W. et K.), kvitnuca veľ'kymi zelenofialovými alebo fialovkastými kvetmi.” = Szabadban (Kelet-Szlovákiában) a pirosló hunyor (*H. purpurascens* W. et K.) található [tenyészik], zöldeslila vagy lilás virágokkal virágzik.)

d. *Jugoszlávia*

Szlovénia

Ernest Mayer (Ljubljana) adatai:

Hivatalos elnevezések:

Helleborus – teloh

1. *H. niger* – črni teloh

2. *H. odorus* – blagodišeči teloh

3. *H. multifidus* – deljenolistni teloh

4. *H. dumetorum* – hostni teloh

5. *H. atrorubens* – črnoškrlatni teloh

Szerbhorvát népi nevek:

Dragutin Simonović [39]

Helleborus foetidus L.: kukurek, kukurijek, kukurjak, smrdljivi sprež, čemerika

Helleborus multifidus VIS. (*H. angustifolius* Host, *H. serbicus* Adam, *H. violascens* Beck): kukurijek rascepkani, patorka, sprež

Helleborus niger L. (*H. altifolius* Kern, *H. grandiflorus* Salibs., *H. macranthus* Fritsch): alon, božičnjak, glavobolka, devetik, zavlacni koren, zdravac, zdravinjak, kukurijek, kukurijek, kukurek, kukurijek, kukurik, kukurjak, kurica, kurice, kurja slep, kurjica, kurjice, kurjovec, kurjovec, papigača, petkož, pitkošek, pop-i-gača, popova gača, purić, sprež, sprež, sprž, talov, talovna trava, talovo, talog, talun, telovnek, teloh, tolač, trpoglavka, crna čemerika, crni kukurek, crni kukurijek, crni sprež, crnoglavac, čemerika, cemerica, čemeričica, crni telok, črnoglavac

Helleborus odorus W. et K. (*H. decorus* Le Bêle, *H. dumetorum* f. *major viridis* Kraš.,

H. graveolens Rehb. Kittel): kukurek, kukurijek mirisavi, kukuriječak, sprež

Helleborus purpurascens W. et K.: kukurek

Helleborus viridis L.: bili sprež, zdravac, zeleni kukurijek, kukorek, kukurek, kukurijek, kukuriječak, kukurjak, kurica, kurjica, kurji slep, mali sprež, mlajevina, pastorka, patorka, petlovo perje, petrak, sprež, sprežac, sprež, sprž

Ernest Mayer (Ljubljana) szerbhorvát adatai

Helleborus – az összes: kukurek, sprež, további nevek: zavlacani koren, zdravac, kokosji slep, kukurijek, kukurik, kukurjak, kuri cvit, kurje oko, kurjica, kurosliap, lučenika, lučec, podrijemuh, podrimuh, prlj, prlje, prpriš, purić, sirež, talovje, talovica, talog, telovnik, telog, teloh

e. Románia

Al. Borza [32] adatai:

Román népi elnevezések:

Helleborus dumetorum W. et K.: spînz, bojoțel, cutcurig, spînt

Helleborus niger L.: spînz, bojoțel, boățel, boz, bozățel, bujorei, cucurig, cutcurig, iarba nebunilor, iarbă șerpească, iarbă strănutătoare, ruscuță, spânt, spânz, spîn, spînt, spunz, strigoae, trandafir de iarnă.

Helleborus odoratus W. et K.: spînz, bojoțai, bojoței, boățel, bozoței, cucurig, cutcurichiu, cutcurig, nipreală, spînt

Helleborus purpurascens W. et K.: spînz, barba lupului, bojoțel, boșuță, boățel, bozoțel, coada popii, cucurig, cutcurig, iarba nebunilor, ouăle popii, poranici, spanț, spânz, spîn, spînt, spunz

Helleborus viridis L.: spînz, spânt, spun, spunț, spînz sterp

Német és szász népi nevek:

Helleborus purpurascens W. et K.: Nieswurz, Astrichwurz, Astrichwurzbläom, Bärentappa, Glockenblume, Kircheschläszel, Kockeschblam, Hahnenblume, Kockeschwurz, Kuckuckblume, Kuckuckschühchen, kuckuckwurz, Löppwurz, Spunzblam, Spunzkraidich, Spunzwurz

Ukrán elnevezés:

Helleborus niger L.: ceneretja (csenereca)

f. Német nevek:

Helleborus niger L.: Schwarze Niesswurz, ächte Niesswurz, schwarze Christwurz, Christwurz, Winterrosenwurz. (Wagner [4])

Helleborus viridis L.: Grüne Nieswurz (J. Kresánek – J. Krejča [37])

A szomszédos népek szóhasználatából is kitűnik a felhasználás gyakorisága, valamint az etimológiai kölcsönhatások megléte. A népi elnevezések utalnak a növény használatára, a hozzá kapcsolódó elképzelésekre, hiedelmekre. A népi nevek elemzése csak akkor lehet teljes, ha az évszázadok alatt együttélő népek szóhasználatát együtt vizsgáljuk. Közös történelmünk volt, és népi kultúránk is tartalmaznak közös elemet.

A Christwurz, Christwurz, Winterrosenwurz német neveknek megfelel a karácsonyi rózsza magyar, a božičnjak szerbhorvát, valószínűleg a román bojoțel név és változatai, amelyek valószínűleg szláv eredetűek. Ugyancsak ennek felel meg a román trandafir de iarnă név is, amely téli rózsát jelent magyarul.

A Somogy megyei Tarany községben gyűjtött farkasgyökér, vend nyelven vukova žila, vukova koren név megfelelője megtalálható a román nyelvterületen, ott barba lupului a növény neve. Érdekes a szász Lüppwurz név, amelynek első szótagja valószínűleg román eredetű.

A növényvel kapcsolatos misztikus hiedelmeket több szerző leírja. Idéztük Hermész szavait is Homérosz remekművéből: „Vedd e varázsfüvet...”, a román strigoae név ezt jelenti.

A növény hatására utal a iarba nebunilor (bolondítófü) román név. Dioszkoridész leírásából tudjuk, hogy a növénynek bódító hatása van, erre utal a szerbhorvát glavobolka (fejfájás) név is.

Szabó A. – Péntek J. [31] a következőket írják: „Sok növénynév a növényhez fűződő babonás hiedelmekből ered... a *Helleborus purpurascens* neve Etéden: pipevirág, azt tartják róla, hogy ha a gazdaasszony leszedi a virágját, nem lesz pipe a háza táján.” Hasonló hiedelmet ír le Aumüller is [3], a Baranya megyei Pécsszabolcs (Mecsek-

szabolcs) községben a következőket mondta Földvári (Förster) Andrásné sz. Kiss Rozália adatközlőnk: „*Ökörérőgyökér* [Helleborus odorus W. et K.] *Nem jó hazavinni, mer nem tojnak a tyúkok.*” Valószínűleg a következő nevek is erre a hiedelemre utalnak: tyúkbolondító a magyar nyelvben, kuri cvit, kurje oko, kurjica, kuroslep a szerbhorvát nyelvben.

A kukurek, kukurijek szerbhorvát szó kukorékolást jelent, de átvitt értelemben a kakast is jelenti. Román megfelelője: cucurig, cutcurig, cutcurechiu, az edélyi szász nyelvben: Kockeschblam, Hahnenblume, Kockeschwurzel. Lehet, hogy a növény korai virágzására utalnak e nevek, de lehetséges az is, hogy Hermész és Aszklepiosz szent szárnyasáról kapta a növény e neveket. (A növényt, mint arról már írtunk, Hermész adta Odüsszeusznak, Dioszkoridész leírásából pedig tudjuk, hogy kivájásakor Apollonhoz és Aszklepioszhoz kellett a begyűjtőnek inádkoznia.)

A paponya, papmonya, papkalap, papszoknya, papvirág nevek megfelelői is megtalálhatóak a szomszédos népeknél: pap-i-gača, popova gača a szerbhorvátban, coada popii, ouăle popii, vagy az általunk gyűjtött caile popului a román nyelvben. A „paponya” név magyarázatával nyelvészeink is foglalkoztak, Benkő et. al. 1976 [40] szerint: „*Valószínűleg összetett szó: a pap és a »here, tojás stb.« jelentésű mony birtokos jelzős összetételeként keletkezett... Bogyó alakú termésük vagy gumójuk alapján kaphatták a növények ezt a nevet... Számos pap- előtagú növényneveünk van; vő.: papkalap »hunyor« (1870: CzF. páponya a.): papsapka »kecskerágó« (MTsz.)...*”

Állatgyógyászati ingerterápiás felhasználására utaló nevek: tályoggyökér, tálé-gyökér, tálé, tálja, tárage a magyar nyelvben, sprež, sprež, zavlacni koren, talov, talog, teloh stb. a szerbhorvát nyelvben, spínz, spîn, spănț, spanz, spunz a román nyelvben.

A čemerika, čemerica elnevezés megtalálható a szerbhorvát és a szlovák nyelvben, de ismeretes növényként a čemefice szó a cseh nyelvben is, ahol a hunyort jelöli e név, de ismeretes az ukrán és az orosz nyelvben is, ahol a челерица, черлерика név a zászpát (Veratrum album L.) jelöli. Az elnevezés valószínűleg embergyógyászati felhasználására utal. A „*csömör igen bő étkezés után fellépő akut gyomorkatarus, melyet ezen alakjában különösen gyomornyomás érzete, főfájás és főleg a gyomorrontást okozó étel iránti nagyfokú undor jellemez.*” [41]. Ismeretesek a hunyor gyökerének szeszes (pálinkás) kivonatai népi gyógyító szerként gyomorrontás orvoslására. A csömör szavunk megfelelője a szerbhorvát nyelvben čemer, a többi szláv nyelvben a használata kikopott.

A Kászonban gyűjtött zászpa név Brassó megyéből származó adatközlőnkől származik, Borza [32] egy Brassóban megjelent szótárból közli a fehér zászja nevet.

Említettük, hogy egyes vidékeken a hérics-fajok kerülnek hasonlóképpen felhasználásra, mint máshol a hunyor-fajok. A magyar tárage név mindkét nemzetséget jelenti, a román nyelvben a spínz, a rusuța név is mindkét nemzetségnél használatos.

Érdekes lenne tudni, mit őriz a kigyófü elnevezés, amelynek a román megfelelője iarbă șerpească.

A HUNYOR-FAJOK MÁGIKUS-MISZTIKUS FELHASZNÁLÁSA

„Vedd e varázsfüvet...” mondja Hermész, és átadja a mólü nevű növényt Odüsszeusznak. A növény valóságos, hiszen a „földből tépte ki” Hermész, a görög mitológia alakja. Az erős hatással rendelkező növényt a nép misztifikálta. Dioszkoridész

leírásából tudjuk, hogy a növény gyökerének kivajását szertartásosan végezték. A kivajást végző személynek Apollonhoz és Aszklepioszhoz kellett imádkoznia [3].

A „sárkányölő” Szent György az egész keresztény világ különösképpen tisztelt szentje volt a középkorban. Szent István királyunk az egész életén át a krisztusi igazságért és a gonosz ellen küzdő szent vértanút az ország védőszentjévé választotta [42]. György ábrázolásánál a sárkány a gonoszt jelképezi. Népünk hiedelmevilágában is ismert a sárkány. Népmeséink hőseinek is sokszor meg kellett küzdeniök a sárkánnyal. A taranyi vendek (Somogy megye) elképzelése szerint a grabanciás (garabonciás) is szokott sárkánykígyó alakjában repülni. A grabanciás pedig vragoljás, azaz ördög-gel cimboráló. (Adatközlő: Kiskó Imréné sz. Ruzsics Erzsébet, Tarany.) A bibliából is ismeretes az Évát megkísértő ördög kígyó alakjában. Lehetséges, hogy a hunyor Kolozsvár környéki és kalotaszegi kígyófű neve az „ördögi varázslattal” való kapcsolatát fejti ki.

„Szent György napja gazoló nap” — mondta Pankovics Mihályné született Mokány Erzsébet hosszúmezői (Máramaros megye) ukrán anyanyelvű adatközlőnk. *Stephan Aumüller* [3] a következőket írja a *Helleborus dumetorum W. et K.* — *Güllwurz* gyökerének begyűjtési idejéről: „*Das Wurzelgraben muß am Georgitag stattfinden.*” Kiskó Imréné született Ruzsics Erzsébet taranyi (Somogy megye) adatközlőnk szerint Szent György (ápr. 24.) hajnalán a boszorkányok kimennek a rétre. Amelyik boszorkány a „füvet legeli”, az az állatokat tudja rontani vagy gyógyítani, amelyik pedig a fűről a harmatot gyűjti, az az ember rontásával vagy gyógyításával foglalkozik.

Miért éppen Szent György napján kell a boszorkányoknak kimenniük a tevékenységükhöz szükséges növényeket begyűjteni? Szent György legendájából tudjuk, hogy György Diocletianus császár előtt bebizonyítja, hogy Apollon napisten maga a gonosz. (Tudjuk Dioszkoridész tudósításából, hogy a Helleborus gyökerének kivajásakor Apollonhoz és Aszklepioszhoz kellett a vajúást végzőnek imádkoznia.) György Jézus igaz istenségét bizonygatja a császárnak. Előzőleg meggyógyít egy csecsemőt, akit elküld Apollon templomába. A csecsemő Jézus nevében felszólítja Apollont, hogy menjen a császár palotájába. A csecsemő György által adott bottal hajítja a bálványt. Diocletianus leborul istene előtt, majd így szól Györgyhez: „*Íme lássátok, mely nagy ereje vagyon a mi istenünknek s mely nagy csodákat művel. Annakokáért kérlek téged, édes barátom, György, áldozzál neki, mivelhogy ő a napnak istene!*”

— *A nap Istenének szívesen áldozok én, — mondja rá György, a bálványra pedig rákiált: — Parancsolom néked az én Uram Jézus Krisztusra, mondd meg nékem, ki vagy!*

Szörnyűt ordít erre Apollo:

— *Jézus Krisztus az igaz Isten és eltaszított engem és cimboráimat. Ennekokáért kedvem telik benne, hogy megcsaljam az embereket s eltérítsem őket Istentől és sugalmazzam nekik, hogy áldozzanak a gonosz bálványoknak. Esküszöm pedig neked, — szólott most György felé, — hogy mindörökké gyűlölni foglak és bosszút állok becstelenségedért, melyet rajtam cselekedtél. Mondja rá György:*

— *Parancsolom néked Istennek nevében, mutasd meg nekünk, milyen szerzet vagy?*

Ahogy ezt kimondta, nyomban meg is látta a gonosz lelket tilni fent az oszlop tetején, az pedig fekete volt és szörnyűséges...” [43]

A boszorkányoknak, mivel az ördöggel cimborálnak, a nép hiedelme szerint Szent György napján kellett kimenniük a növényeket begyűjteni. Szent György kényszeríti őket erre. A nép ezen a napon tudhatja meg, hogy ki az, aki a gonosszal tart kapcsolatot. Ahogy Apollon bálványisten megjelent György segítségével Diocletianus előtt,

úgy az ördöggel szövethető boszorkányt is leleplezi György. Máramarosban a boszorkánykodók ekkor gyűjtik be szertartásosan az *Atropa belladonna* L. – nadragulya gyökerét, a nép ekkor lesheti meg, hogy ki is a boszorkány. Taranyban (Somogy megye) Szent György hajnalán kell olyan kocsikereket kihajtani a rétre, amely egy évig a csöpögő alatt volt. A kerékre állva lehet meglátni a „legelő” vagy a harmatot gyűjtő boszorkányokat.

Azokon a helyeken, ahol gyűjtéseinket végeztük, a begyűjtési időre vonatkozólag nem kaptunk pontos időpontot. Kásonimpérben Balázs D. Dánielné szerint: „*Tavasszal és ősszel lehet szedni, gyökerecskék.*” Bácsa János rónaszéki (Máramaros megye) román adatközlőnk szerint: „*Tavasszal kell szedni.*” Timár György (Pili Gyuri a vérbajos vagy politikus) háromkuti csángó adatközlőnk szerint: „*Széncsinálás előtt kell gyűjteni.*” A nép ma már csak racionális gyógyításra használja a növényt, így a szertartásos begyűjtésre vonatkozó tudnivalókat adatközlőink nem ismerik. Lehetséges, hogy a tavaszi begyűjtés valamikor Szent György napján történt.

Somogy megyében, a két horvátországi községben (Ždala és Gotalovo), Magyarbékáson (Bicaz Chei, Neamț megye), *Halász Péterné* szóbeli közlése szerint a moldvai csángó községekben és *Michal Markuš* szóbeli közlése szerint a Felső-Garam vidékén Szlovákiában a hunyort a ház körüli kertben is tartják. Itt a növény mindig kéznél van. *Markuš* közlése szerint a kivájt gyökér helyébe pénz is tettek. (Ez a szokás ismeretes Máramarosban is, az *Atropa belladonna* L. – nadragulya gyökere helyére szoktak pénzt tenni, így a növény szerencsét hozott.)

A Somogy megyei Tarany községben maradt fent valami kevés a növényhez fűződő hiedelmekből. „*Ennek borzasztó a hatása*” – mondta Papp (Birkás) Mihályné született Fülöp Katalin taranyi adatközlőnk. Basa Dezső háromfai (Somogy megye) adatközlőnk is hasonlóan nyilatkozott: „*Mekkora hatása volt, az örület!*” A somogyi falvakban csak néhány család kertjében található meg a növény, így értékesnek tartották. Érdekes az a tény, hogy Somogyban eddig csak a délszláv eredetű lakosság vagy a velük érintkezésben lévők között találkozunk a hunyor használatával.

Taranyban a Papp (Birkás) család szőlőjében lehetett a növényhez jutni. Eredetéről Papp (Birkás) Mihályné született Fülöp Katalin a következőket mondta: „*Az a farkasgyökér úgy vót, hogy az apósom hegyőr vót, és látott ilyen-olyan növényöket a szőlőbe, és azt a farkasgyökert is möglátta. Az a háromfai embör odakerüt az apóshó, Kozma Ferenc vót annak a neve. (Azok is úgy beszétek vendű, mint mink. Törve beszélünk azért magyarul, hogyha meg is mondjuk, de nem tudunk olyan tiszta szót ejteni, mintha csak egy nyelvet beszélünk.) Kérdezi az após tüle, hát ez mi? Azt mondta neki a háromfai embör, hogy ez a farkasgyökér. Amelik ló bujdosló kehét nem tudja kiköhögni, a szügyibe köll húzni, és mögmenti a dögtű. Akkor az apósom kért tüle, azt mondta, hogy nem ad. Önáluk nem vót alma, nálunk meg sok vót, egy mérő almáért adott egy gyökert neki. Egy csirt. És elütette az apósom, száz meg száz lovat gyógyított meg Taranyba vele.*”

A gyökert kérni kellett a tulajdonostól, akkor adtak mindenkinek. „*Még a legnagyobb ellenségemnek is adnák*” – mondta Fuisz Mihály Korenyás taranyi adatközlőnk. Ha valaki lopta a gyökert, akkor szerintük a növény elment a helyéről, és többet nem volt szerencse a háznál. Így beszélt erről Papp (Birkás) Mihályné született Fülöp Katalin: „*A gyökérbű nem szabad félrevágni, ami le van ütve. Kérni köll, szívesen ad akárki, és akkor el is magyarázza, hogy köll használni. Ha ellopják a gyökert, akkor elmegy a helirű. Akkor elszárad. Ha valaki kér, adni löhet szívesen, de úgy lopni, ne lopja el senki. Ha lopják, akkor a hangyálok elszárogatják. Meglopom, nem lesz belőle semmi. Akkor nincs hozzá szerencse.*” (Hasonló szokásról tett említést *Michal Markuš* a Felső-Garam vidékén élő szlovákok között.)

Taranyban tanúi voltunk annak, hogy ilyen lopás miatt két család több évtizede haragot tart. Állítólag Fuisz Mihály nem kérte a gyökert Pappéktól, ezért Pappék növénye „elment a halirű”, Fuisz Mihály pedig a Korenyás csúfnevet kapta érte. Papp (Birkás) Mihályné így me-

sélte el az esetet: „Idejárt mihozzánk az az ember faluba [látogatóba, beszélgetni]. Hát az uram mögbízott benne, hogy jó embör, és rendös embör. Mindig olyan boldogtalanú élt a feleségivel. Aztán elgyűtt mihozzánk, aztán errü beszélgettek. És azt mondta az én uramnak: – Miska, te aggyá neköm olyant! – Majd, ha eemegyek a szőlőtökbe, akkor adok. [A két szőlő szomszédos.] Nem győzte bevárni, hogy az én uram elmegy, aztán vágott belüle. A mienk mind elpusztút, annak mög mögván.”

4. ábra. Szőlő közé ültetett *Helleborus dumetorum* Taranyból (eredeti)

Fuisz Mihály Korenyás taranyi adatközlőnk védelméül ezt mondta: „Hát ezt a Kata néni urától, a Papp Miskától, annak az apja meg Háromfáról, én meg onnét hoztam. Utóbb azt mondták, hogy loptam. Hiszen ott nincs, jó, hogy megtakarítottam.”

Taranyi adatközlőink azt állították, hogy a növény Háromfáról került hozzájuk. *Háromfán* (Somogy megye) Basa Dezső kertjében találtunk kisvirágú hunyort (*Helleborus dumetorum* W. et K., 4. ábra) Basa Dezső humorgyökernek vagy tályoggyökernek nevezte. A következőket mondta: „Apám is használta. Csikó-, lóállománnyal adta-vette az ember. A lovakat régen Horvátországból, Verőcéről és Klastromról hoztuk. A humorgyökeret használták Bolhón, Heresznyén. Heresznyén Pandurics János értett hozzá. Én Berendiás Istvántól kaptam.” Basa Dezső még a következő vásárhelyeket sorolta fel: Letenye, Nagykanizsa, Pécs. Valószínűleg a lókereskedőktől lehetett a növényt beszerezni, a lókupecsek terjesztették el használatát. Bélavárra a mi általunk talált növény Taranyból került. Czipóth Józsefné bélavári adatközlőnk

a következőket mondta erről: „*Azt ugye hunyadi gyökérnek mondták. . . Az apósom Czípóth József vót, az úgy hasznáta ugye, hogy onnadj szerezte, hogy Taranybú. Ott vótak neki rokonyai, és onnadj szerezhet, mer Bélaváron nem vót ilyen senkinek se, csak éppen úneki vót, apósomnak.*” Gyékényesen Kovács György evangélikus vallású magyar adatközlőnk a növényt nem ismerte. Használatára a bajcsai horvátok tanították meg, pedig a falu horvát eredetű lakossága használta a hunyor gyökerét. Így beszélt erről Kovács György: „*Hát kéröm ez úgy történt, hogy vettem Kanizsán egy vén öreg lovat, csikóva. Aztán mikor a csikó lött éves, a lábszára, mind a kettő, mögdagadt. Sántit, és olyan varas vót. Úgy csöpögött a var belüle. Vótak itten, vótak itten bajcsaiak, vöttek éntülem borjút, aztán itt hálta az istállóban. Sokan vannak, négyen-öten, nem gyűnnek be a szobába. Az istállóba mögalusznak, jó istálló vót. Aztán: – Jaj, milyen ez a csikónak a lába Gyuri bácsi? – Mondom: Én nem tudom! Aszondik, ebbe tálét kőne húzni, akkor kivenné. Egyik azt mondta, pioktalint, azt is hoztam nekije. Olyan kék, mint a kék tinta. Beszereztem nekije, de nem ért semmit se. – Hát hun kapok én tálét? – Hát szörözzön valahun! Mondták Magyar Vendel bácsinál, hogy van neki. Elmentem hozzá. Mondom, Vendel bátyám, van magának tálégyökere? Aszongya nincsen. Hát aszongya eveszett. Hanem aszongya én tudok egy helen, ha van, Káro Csonkáékna. Az öreg Csonka Káro Jóskának az apja, még él, a Józsi bácsi, él még, 95 év körül van az öreg. Aztán aszongya, mőnj ee oda! A bajcsaiak avaa biztattak, hogy majd ők behúzzák. Én nem tudom, hogyan kő vele elbánni. Magyarázták. – Dehát nem lösz baj? – Nem. – aszondik. – Idehaagasson Gyuri bácsi – mer nagyon jó vót, két napig itt háátak, meg borjút is vöttek tülem – aszongya – mink belehúzzuk, ha maga nem tudja, csak szörözzön tálét, míg itt vagyunk, két nap itt lögyünk. Hát nem tudtam addig szörözni tálét. Akkor mögmagyarázták, hogyan húzzam bele, mülen a tálégyökér, akkor fonjam bele kenderbe úgy, mikor sudarat fonyik. Kenderbe fonjam bele úgy, hogy egymást érje az a kis gyökér. Kis vékony gyökér ám, csak ilyen vékony e! Aztán hát eementem én magam, kértem Károéktul. Adtak.*”

Kovács György végrehajtotta a bajcsai horvátok utasítása szerint az eljárást. Megijed, hogy megdöglök a csikója. A következőket mondta erről: „*Eementem a Magyar Vendel bácsiho. . . Mondom, Vendel bátyám kaptam ám tálét, belehúztam, megmagyarázták, hogyan. Igen rosszu van a csikó. Kivögyem? – Ne vödd ki öcsém, – aszongya – füle szöríbe ami van baj, még azt is kihúzni.*” Gyékényesen is különös hatású növénynek tartották tehát a hunyort.

Kovács György gyékényesi adatközlőnkől értesültünk a gotalovoi használatról: „*Használták a gottalaiak, hát sokat ösmertem én közülük.*” Fuisz Mihály Korenyás és Kiskó György-né született Kengyelics Rozália (ždalai születésű) adatközlőinktől (Tarany, Somogy megye) értesültünk a ždalai felhasználásról. Fuisz Mihály így beszélt erről: „*A háború alatt vótak itt ždalaiak. Vót itt egy bácsi, András bácsinak hívták. Mondom neki, András bácsi, használják-e maguk a farkasgyökeret. Használjuk. Van még a tehénnek is behúzzuk, ha száraz kehébe vannak.*”

A többi somogyi községben nem találkoztunk a taranyihoz hasonló elképzeléssel. Gyékényesen Magyar Vendel tálégyökere elveszett, de nem tettek hozzá irracionális magyarázatot.

GYÓGYÁSZATI FELHASZNÁLÁS

A hunyor-fajokat gyűjtési területeinken főként állatgyógyászati célra használják. Embergyógyászati felhasználásuk a magyar nyelvterületről eléggé kiszorult. A nép megfigyelte a növényekből készített népi gyógyító szerek erős hatását. Főként inkább mérgező, gyulladást okozó hatását használták fel szándékos mérgezésekre.

Adataink eddigi gyűjtéseink alapján adjuk közre (Kóczián et al. 1975, 1976, 1977, Pintér et al. 1975) [44, 45, 46, 47]. Somogyi, máramarosi, háromszéki és borsodi gyűjtéseink anyagát még nem publikáltuk.

a. Embergyógyászati felhasználás

A bevezető részben ismertettük a Helleborus-fajok hatóanyagait. A növények szívre ható glikozidokat és szaponinokat tartalmaznak.

Embergőgyógyászati felhasználással csak a gyimesi csángók között találkoztunk. Balogh Kálmán [7], Wágner Dániel [4] leírták a növény készítményeinek *hánytató, hashajtó hatását*. A hivatalos készítményekről a bevezetőben írtunk. Ezekhez a készítményekhez a nép a gyógyszertárakban jutott hozzá. A magyar hivatalos gyógyászat ezeket a készítményeket elhagyta, így a népgyógyászatból is kiszorultak.

Bartos Miklós gyimesközéploki (Lunca de Mijloc, Hargita megye) csángó adatközlőnk a következőket mondta felhasználásáról: „*Meg kell mosni a gyökeret tisztára, s elszagattatni apróra, s üvegbe rakni, s pálinkával megtölteni az üveget, s két-három nap áztatni, s akkor lehet csak használni. Csak egy poharacskával tudja. Gyomor, ha nem éppen egészséges. Gyomorfájásra. Komonyesten [Comănești] volt egy jó emberem, s jártam nála, s ő mondta nekem.*” *Blága János Kóta gyimesközéploki* adatközlőnk is hallott erről: „*Hát régebben az öregek használták azt is, ha az embernek fáj a gyomra, eszpenz gyökeret pálinkába megáztattuk, azott mondjuk egy hétig. Akkor megitta, közbe nem, kicsi pohárokkal ivott meg, s magához jött azért, használt akkor biztosan.*”

A nép tehát maga készítette el a szeszes kivonatot. Az áztatásra pálinkát használtak. Hasonló felhasználásról ír *Michal Markuš Zberné* a koristné hospodarstvo [48] c. munkájában: „*Nazbierané korene predavali na trhoch a jarmokoch alebo za drahý peniaz krčmarom a lekarnikom. . . Zberači koreňov dobre poznali nielen liečivé rastliny, ako je napríklad čemerica (Helleborus) . . .*” („*Az összegyűjtött gyökereket eladták a piacokon és az országos vásárokon vagy drága pénzért a kocsmárosoknak és a patikusoknak. . . A gyökerek gyűjtői nemcsak a gyógynövényeket és a gyökereket magukba foglaló drogokat ismerték jól, hanem a mérgező növényeket is, mint például a čemerica-t «Helleborus» . . .*”). *Michal Markuš* szóbeli közléséből tudjuk, hogy a kocsmárosok a gyökeret pálinkában áztatták, az így készített kivonatot árulták gyomorfájós betegeknek. *Michal Markuš* a használatot a nehéz ételek fogyasztásával magyarázta. A szlovák pásztorok ilyen nehéz eledele a haluska. A gyimesi csángók pedig a kukoricából készített puliszkát vagy māmāligát-t fogyasztják, amely szintén nehéz étel. (A čemerica, čemerica szláv nevek tárgyalásánál utaltunk a növény gyomorrontáskor [csömör] való használatára.)

A pálinkás kivonatot köptetőként is használják Háromkúton (Trei Fintini, Hargita megye). Berszán Illésné született *Nagy Virág háromkúti* csángó adatközlőnk a következőket mondta el e népi gyógyszer keletkezéséről: „*A magyar időkben vót hídőrségen az én uram, és tüdőbaj támadta, tüdőbtámadása lett. Ment orvoshoz, de nem fogadták, mert az arca piros volt, s azt mondták, hogy nem beteg. Ő elkecseregett, s gondolta, hallotta, hogy mérges fű ez az eszpenz fű. S ásott olyan gyökeret, s gondolta, hogy ő öngyilkos lesz, elpusztítsa magát. S vett egy liter cujkát, s belétette azt az eszpenz gyökeret. Három napig érelte, s akkor megitta. Úgy, hogy erősen köhögtette, hánytatta, s addig, míg a flekmát mind kidobta, és a tüdeje kijavult. Mámá 74 éves ember, ép, egészséges a tüdeje.*”

A gyimesi csángók tüdőbajnak neveznek minden légúti megbetegedést. Berszán Illésnek bizonyára bronchitis chronica lehetett a baja. Gyógyulása után gyógyító szerként ajánlotta az eszpenz pálinkás kivonatát. A szer hatását saját magán próbálta ki. (A szaponinok köptető hatása közismert.)

b. Mérgező szerként való felhasználás

b.1. Öncsonkítás a hunyor gyökerével

Berszán Illés nem véletlenül gondolt az eszpenzre, amikor öngyilkos akart lenni. Erdélyben a *Helleborus purpurascens* W. et K. gyökerét használták öncsonkításra a katonai szolgálat alóli kibúvót kereső emberek. Adatközlőink a következőket mondták erről:

„*Nálunk sokat a földre vitt az ilyen. Megsúrolták (a lábukat), de csak akkora kellett, mint az ujjam, s másnap vitték a kórházba, s a hidegházba.*” (Timár János, Gyimesközéplak, Hidegségpataka)

„Ezelőtt több, mint ezer katona szabadult a katonaságtól. Eszpenzzel bédörzsölte a lábát, soha nem lett katona.” (Timár György – Pili Gyuri a vérbajos, vagy politikus, Háromkút, Gyimesvölgye, Hargita megye)

„Például Szenttamáson egy bésúrolta vót a lábát, s szinte elvesztette, most is folyik a lába.” (Bara Márton juhász, Terkő, lakása: Csikszenttamás)

„Ha valaki nem akart katonáskodni, bicskával sebet csinált a lábán, a sebbe a spín gyökerit rakta. Előfordult, hogy le kellett vágni a lábát.” (Cepes János román adatközlő, Magyarbékás [Bicaz Chei])

„Volt olyan, hogy az anya a fiának beledugta a lábába, hogy ne menjen katonának.” (Dzsurdza Ambrus, Rónaszék, Máramaros megye)

„Mikor katona vótam bicsakkal felvágtam a lábamat, beletettem, mégse vettek fel betegnek.” (Bogdán István, Bánffyhunyd, Kolozs megye)

„Használták még azok is, akik meg akarták magukat rontani, a kezükbe is húzták, hogy ne legyenek katonák. Nagyon mérges dolog...” (Gábora Márton, Kalotaszentkirály, Kolozs megye)

„Kígyófű. Volt egy ember. Egy gazember elbolondította, a lábába húzott. Mindig folyt a lába tizennyolctól fogva mostanáig viselte. Tett a fülbe, megsüketült, hogy ne legyen katona. Olyan kinba vót, hogy kérlette az orvost, vágják le a lábát, de az orvos azt mondta, akinek levágják, az nem kéri.” (Both Jankó István, Valkó, Kolozs megye)

b.2. Abortív felhasználás

Baranyai Aurél szóbeli közlése szerint a hunyorgyökeret az Ormányságban és Mecsekszabolcson (Pécsszabolcs) magzatelhajtásra használták.

Földvári (Förster) Andrásné született Kiss Rozália és Földvári Mihályné született Tóth Margit pécsszabolcsi (Baranya megye) adatközlőink a következőket mondták: „Ökörérőgyökér. Nem jó hazavinni, mer nem tojnak a tyúkok. Megmosták, rákööttöttek cernát, és dugták föl a méhbe.”

c. Állatgyógyászati felhasználás

A bevezetőben említettük, hogy a hunyor gyökerének gyulladást előidéző hatását használják fel a népi állatorvoslásban lovak, szarvasmarhák, sertések, juhok egyes fertőző betegségeiben. Az eljárást *ingerterápiás eljárásnak* nevezzük. A gyökeret lovak és szarvasmarhák húsába szűrik, sertések és juhok fülébe húzzák, az így keletkező helyi gyulladás fokozhatja az állat szervezetének ellenállását [17].

Azokon a helyeken, ahol a növény a természetes flórában megtalálható, elég sokan értenek a „gyökérhúzáshoz”. A somogyi községekben „specialisták” végezték ezt a műveletet. Általában azok a férfiak, akik a növény tulajdonosai voltak.

Taranyban Ruzsics Imre volt a „gyökérhúzás” specialistája. „Ruzsics Imre olyan állatorvos féle volt” – mondta Fuisz Mihály Korenyás taranyi adatközlőnk. Papp (Birkás) Mihályné született Fülöp Katalin, a farkasgyökér tulajdonosának a menyé a következőket mesélte: „Mert az apósom öreg vót, a gyökeret, egy embör vót, Ruzsics Imre bácsi, akit szoktak hívní, ha valahun valami beteg jószág vót hirtelenyen, hogy nem hivatnak állatorvost. Az szokott elmenni. És az amikor észrevette, hogy ez bújdosló kehében van, akkor csak mihozzánk küldte, Pappékhő. – Menj Pappékhő, akármilyen munkájuk van, azok adnak! Mink adtunk, gyökeret, az meg járt behúzni. Az egy fillért senkitű nem kért. Mink nem kértünk soha egy fillért, örültünk, hogy Isten nevében tudunk segíteni, mink is, meg ajiis mindenkijön.”

Ruzsics Imre már nem él. Leánya, Vida Mihályné született Ruzsics Anna így beszélt erről: „Arra emlékszőm. Azt láttam magam is, amikor csinádta. Vastag tűvee átébökte a szűgyét a lónak. A bőribe. És abba a tübe belefűzte, belefonyta ilyen kenderkőcba azt a gyökeret, és avvaa húzta bele a tübe, és a tűvee meg körösztü, úgyhogy a két vége kiadt a bőrébű a lónak. És összegyűt, mint egy ilyen egy könyér nagyságú. Az a gyökér annyira összehúzta a gennyet,

leházta a tüdőre. Vagy csak onnand ugye. És akkor a két végítű szívárgott a fonálon, ami be vót fonva. Lenek szívárgott. Jobban szívárgott, ha lenek vót az egyik vége.”

Papp (Birkás) Mihályné született Fülöp Katalin a következőket mondta: „Mikor a lovak bújdosló kehében vannak, mer máskor ilyenkor vót a gabonahordás má [július 22]; Nagyasszony napkor tudom, hogy augusztus 15-én má mind kazalba vót a gabona, július 10-én a búzákat már mind learattuk, mer korábban szoktuk vetni. Hát akkor vótak a lovak legjobban bújdosló kehébe. A farkasgyökérből igyenes szálat kikeresni, és ha száraz, meg kell vizezni, és a lónak a szügyit összefogni, de nem így hosszat, hanem így [keresztben], és alulról zsákvarró tüvee, illen gépselem-meelvelelőzni, mer máskülönb a gyökér elszakad. És lefelé egy kis gyökér álljon ki. Azt nem szabad se fölőgni, se kötözni, az a ló nem mer a heliről lépni egy egész nap, annyira fáj neki. De az magától folik is ki, magától gyógyul is. Az akár mennyire fölőlik neki, mer fölőgni, mint egy házikenyer. Akkora domborulása van neki elől a szügyibe. Aztat nem köll fölőgni, az maga magának csinál akkora lukat, hogy azon folik. De az akár egy hétig folik, azt nem köll semmivel se kezelni, se mosni, se semmit nem köll avvaa csinálni, az maga szörint onnan kihúzódik és kifolyik. Aztán bogár se mögy rá.”

„Ennek borzasztó a hatása – mondta Papp (Birkás) Mihályné, majd a következő esetet mesélte el: „A nagybátyámnak vót egy Blanka nevű lova. Má elnyújtózkodott, hogy dögölne akart. Semmit nem övött már, hideg vót a ló, hullának való. Mentem a férjemmel aratni. Azon mönjünk körösztül, az udvarunkon, és azt mondja a nagybátyám:

- Sógor, gyere nézd mög, az én lovam megdöglik, a Blanka!
- Mi a baj Jóska bácsi?
- Bújdosló kehéje van neki, és nem tudja a kehét kiszorítani a tüdejítű.

Letötte az én uram a kaszát, aszt igen jó járó vót, olyan jó járó vót az én uram, hogy ritkaság, ki úgy tudna menni, mint az. Eemönt a szőlőbe, hozott farkasgyökeret, beleházta neki, másnap a ló lábra állt is, övött, s még gabonát is hordott.”

Háromfán (Somogy megye) Base Dezső a növény tulajdonosa. A humorgyökér ott található a háza előtti virágoskertben. Háromfán Basa Dezső és testvére, Basa János voltak a gyökérhúzás specialistái. Basa Dezső a következőket mondta: „Há valamikor a lötenyésző gazdák nál előfordult az, hogy ősszel a ló belegyűtt a kehébe, vagy pedig nyáron, vagy akármikor... Elég az hozzá, akkor humorgyökeret húzott az ember bele a szegyébe neki. És három nap múlva összeszedte és kifakadt neki. S aztán nem lett baj se vele semmi. Például volt nálunk a TSZbe egy olyan ló, vagyis csikó. Má hároméves. Az állatorvos kigyűtt, a babócsai állatorvos, aszonta, hogyhát eztet legbiztosabb, aszonygya, üssék fejbe. Vezessék ki, üssék fejbe, mer ebbü má úgyse lesz semmise. Hát a Melegh azt mondja énnékem (a Melegh elvtárs, az vót a főállattenyésző), azt mondja énnékem, hogyhát Dezső, azt mondja, legyen szíves gyűjjön el, mer ugyan akkor én szabadságon vagy i zé, betegállományba vótam, aztán megkért, hogy menjek ki. Azt mondja, tudja, nem kötelességem, mert nem dógozok. Aszonygya menjek ki. Aszonygya nézem én meg azt a lovat. Eementem ki, vittem ki, hozzákészűtem már itthun, fogtam az árt meg egy darab cernát, meg a gyökeret. Eevittem én aztat ki. Hát kíváncsi vót a Melegh is rája, hát milyen ez, mi lösz ebbü tulajdonképpen. Az állatorvos azt mondta, hogyhát ennek vége. És kérem szépen behűztam én annak a gyökeret. Pontosan három nap múlva a Melegh közbe kimönt mögnézni, hogyhát csakugyan mi lösz, vagy hogyan lösz, de olyanformán nézett az már ki, mondjuk reggee bennvót a lábokba. Eevót egészen dagadva. Eevót egészen dagadva neki a lába, hátsó lábai. Délután meg má errü vót a lábába. Bent neki eedagadt, hátürü eement. De ilyen vót, bújkáló kehe vót. Hát amikor én behűztam, szóvaa mondom, hogy a Melegh eejár künézegetni, közbe aztán én is kíváncsi vótam. Harmadnap eementem ki, hát hogy mi van, hogyan van vele, hát mögnézem. Hát mögmozdítottam neki a gyökeret, mert odaszedte neki mind elü a szegyébe. Olyan vót neki, mint egy könyér a szegye. Odavette. Hát kérem szépen mögmozgattam neki, akkó már észrevöttem, hogy keményödött. Mögböktem az árrea, mer nálam vót az ár is, mögböktem az árrea, mögfeztettem az az izét. Hát abbu legalább egy vödörre való genny kigyűtt. Szóval úgy nézett ki, mint a genny. Rossebb baja sö lött azután ennek az izének. Há aszonygya az állatorvosnak a Melegh, há maga nem tu lta meggyógyítani, hát aszonygya nézze, möggyógyút. Möggyógyította a Dezső, aszonygya, a csikót.

Befűzése pedig: bőrt összefogni a szegyon, és árraa átszúrni. Tüvee pedig, utána az árt kihúzza, és a tüvee utána behúzza a gyökeret. Cérnát köt a gyökérre, és úgy húzza be azért, mer vagy eltörik vagy valami, de hogyha cernávaa van nedves állapotba, akkor sikerül. Jobban, mintha izé... száraz állapotban. Csak úgy töszí az embör bele a bőr alá. És aztán hát hagyja még valamívee. Három nap múlva vagy két nap múlva, akkorra má kieszi az izéje, a genny a bőrt, és aztán má kifakad. Vagy pedig kifeszíti az embör neki azt a keménségöt, aztán kifakad.”

Basa János a következőket fűzte ehhez: „Meg osztán ez a gyökérhúzás ami vót ugye. Hamá azt látták, hogy ezek a torok alatti mirigyek telve vannak, itten ezek a mandularészek tele vannak, fő vannak gyűlve, akkor csak rámentek erre a gyökérre, amit a Dezső is említett, be szokták nekik húzni. És akkor a szügyibe bele, átfűzték, és akkor egy nap vagy két nap múlva akkorára mögnött, hát ami csak benne vót. Hátsó lábán daganat jelöntközött, a hátsó lábbó is kiszitta. Olyan vót, mint egy pompós, elü. Az két nap alatt oszt ki is fakadott. Ahogy mozgott, ment, ki is spricelt a genny belüle. Lepték a bogarak meg minden, aztán be szokták ennek a fekete gávecnak [*Symphytum officinale* L. – fekete nadály] a leveléve vagy pedig farkasómaléve [*Aristolochia clematitids* L. – farkasalma] rezsegtetni. Mögfehéritette azt a sebet úgy, hogyha mésszel lött volna behintve, vagy ultraseptyllet, úgy elszáritotta.”

Bélaváron a növény valamikor Czípóth József kertjében volt, Taranyból került oda. Czípóth Józsefné a következőket mondta: „Azt ugye hunyadi gyökérnek mondták, és használták kehös lovaknál úgy, hogy összegyűlött anná a kehös lóna az a kehe, vagy mit tudom én minek mondták, gennyféle, a torka alatt. Akkor ezt a gyökeret ugye kivötték a földből, megmosták, belefűzték tübe, és azt behúzták abba a daganatba, és akkor az ugye ott marta, lukat csinált magának az a gyökér, és akkor minden rondaság kifolyt.” Varga Vendel bélavári adatközlőnk is hallotta, hogy használták a hunyadi gyökeret: „Hunyadi gyökér, és a szügyibe, a szügyén alul szokták a lónak a bőre alá belefűzni, úgyhogy a két vége kint vót. S ott összehúzta a gennyet meg mindent, és ott fót a ló. Ennyit tudok, többet nem.”

Érdekes, hogy a növény taranyi eredetű, tulajdonosa is Taranyból származott, mégis hunyadi gyökér a neve, a farkasgyökér elnevezést senki sem hallotta.

Gyékényesen, amint már írtuk, Kovács György kertjében akadtunk a növényre. Kovács György elmondta, hogy a bajcsai horvátoktól tanulta a gyógymódot. Ő mesélt a gotalovói használatáról is: „Hát ezek a horvátok, még a gottálaiak is használták. Hát sokat ösmertem én közülük. Mikor menekütek erre, akkor is be vótak tálézva a lovaik, hogy el ne vigyék a bulgárok. Elötte vót a lepedő, ki ne szakassza a ló. Há, mondom, mér húztátok bele? Aszongya eevitték vóna a bulgár testvérek. Mer ugye, mindenkinek ló köllött vóna, így mög nem köllött nekik. Mögnézte, elhúzta a lepedőt, otthagya. Másképp oszt eekampóták vóna.”

Erdélyben is ismeretes a lovak gyógyítása hunyorral. A következő adatokat gyűjtöttük: „Gyökerét a ló szügyibe húzták, odahúzta a gennyt. Rózsaszínű virágja van az eszpenznek.” (Csilip János, Gyimesközéplek, Barackos, Hargita megye)

„Itt nincs, nem terem eszpenz. Szénacsínálás előtt kell gyűjteni. Kehétől, lónak a szügyébe. Akkora lesz, mint egy kenyér.” (Timár György – Pili Gyuri a vérbajos vagy politikus, Háromkút, Hargita megye)

„Eszpenz. Lónak a szügyibe húzták, s oda lett egy bog, genyü lett belőle, s az kifolyott.” (Csorba Györgyné Csilipp Mária, Gyimesközéplek, Hidegségpataka, Hargita megye)

„Ha a ló megcsomósodik, meghül. A mellye közepén van sűrülék, s amellé kell húzni kb 4 cm hosszú gyökérdarabot, az felragja, s feldagad jó nagyocskát. Öklömnynél nagyobbra dagad. A gyökér, ha nem hull ki, kivenni. Mindegy, hogy vízszintesen vagy függőlegesen húzzák be, csak függőlegesen nem jó, mert könnyen kiesik. A ló két hét alatt meggyaul.” (Hajnal György, Gyimesközéplek, Hidegségpataka, Hargita megye)

„Használták azok is a kigyófűvet, akiknek a ló... , a lónak fáj mind a négy lába, valami okból, hulesből. A szügyibe húzták, a két lába közé, az első lába közé húztak egy szálát, és ott is megsebzett, de a másik felől a fájása a lónak mind odajött, nem sántított tovább, és tudták használni. Ha megint eljött, megint húztak. Ilyesmire használták...” (Gábor Márton, Kalotaszentkirály, Kolozs megye)

A közölt adatokból kitűnik, hogy lóinfluenzában (Myxovirus okozta hörghurut), régi nevén: járványos köhögésben szenvedő állatoknál használták, ez lehet a „bujdos-lökehe” illetve „bujkáló kehe” vagy csak „kehe” nevű betegség. Lehetséges, hogy a lovak rhinopneumonitisét, régi nevén: hurutos lóinfluenzát is így nevezte a nép.

Hajnal György gyimesközéplaki csángó adatközlőnk azt mondta: „*Ha a ló megcsomósodik, meghűl*”. Basa János Háromfán (Somogy megye) élő adatközlőnk a következőket mondta: „...*ezek a torok alatti mirigyek telve vannak, itten ezek a mandularészek tele vannak, fő vannak gyűlve...*” A népi leírás bizonyára az adenitis equorum, azaz a mirigykór leírása. Dr. Erőss István nyugalmazott nagyatádi járási főállatorvos szóbeli közlése szerint a taranyiak a mirigykóros lovaknál alkalmazták az eljárást.

Érdekes, hogy a keletkező daganat leírásakor a Somogy megyei Taranyban és a Gyimesben lévő Háromkúton megegyező hasonlatot használtak: „*mer főgyün, mint egy házikenyer*” (Tarany), „*Akkora lesz, mint egy kenyér*” (Háromkút).

A hunyor gyökerével végzett ingerterápiás gyógymódot *szarvasmarhák* gyógyításánál is alkalmazták. A következő adatokat sikerült összegyűjtenünk:

„*A háború alatt vótak itt ždalaiaik [Horvátország]. Vót itt egy bácsi, András bácsinak hívták. Mondom neki, András bácsi, használják-e maguk a farkasgyökeret? Használjuk. Van még a tehénnek is behúzzuk, ha száraz kehébe vannak.*” (Fuisz Mihály Korenyás, Tarany, Somogy megye)

„*Ammit tudok, hogy az én testvéremnek vót egy olyan tehene, aki nem akart főjavúni. És akkor húztak a lebenyébe azt a tálya nevű gyökeret. És az benn vót egy jó ideig a tehénnek a lebenyéjébe, és az hasznádt, a tehén aztán főjavút.*” (Halász József, Bélavár, Somogy megye)

„*Románoktól is lehet kapni. Le is esett a füle a disznónak. Húztak a tehénnek is, odavitte a rosszat, úgy megdagadt a lebbentyűjénél, mint egy cipő.*” (Lipai Györgyné Fábián Irma, Kőzéplak, Szilágy megye)

Hasonló felhasználásról számol be Stephan Aumüller [3]. Burgenlandban elég sok adatot talált a szarvasmarhákban végzett ingerterápiás gyógymódra. A *Helleborus dumetorum* W. et K. neve ott Güllwurz, amely a betegségre utal, a betegség neve Güll. Valószínűleg ödémásodással járó légzőszervi megbetegedésről van szó.

Az erdélyi területeken főként a sertések gyógyításánál találkoztunk a hunyorral. Lázás, tüdőgyulladásos, pestises disznókat próbálták az ingerterápiás gyógymóddal meggyógyítani. A diagnózisokat nem az állatorvosok állították fel, így kérdés, hogy valóban ezekről a betegségekről volt szó minden esetben.

Sertések gyógyítására vonatkozó adataink:

„*Az ökörélfű [Helleborus odorus W. et K.] gyökerét a disznó fülébe szokták húzni, először árral kiszúrták a fülét, és úgy dugták bele, mert nem olyan kemény a gyökér. Lázás, beteg disznónak adták.*” (László Lajosné Kasza Rozália, Bisse, Baranya megye)

„*Kecskepicza rózsa, kamena ruža, černa ruža, černý koren [Helleborus purpurascens W. et K.] legkorábban kel. Először a hóvirág jön, utána a kecskepicza rózsa. Kivettük a gyökerit. Beleszúrtunk a disznó fülébe, beletettük, akkor kezdett érni.*” (id. Szívós Antal, Répáshuta, Borsod megye)

„*A paponyagyökeret [Helleborus purpurascens W. et K.] a disznó fülébe rakták, ha lázas volt. Erdőn lehet látni, kősziklákba hallottam, régen a kántorlak körül es vót.*” (Márton Ferenc Nagykászon, Hargita megye)

„*Kimentem az ízé végébe, es vékony hosszú gyökere van. Disznó fülébe, meg es duzzadt. Tavasszal és ősszel lehet szedni, gyökerecské.*” (Balázs D. Dánielné [Dani Dani néni] Nagykászon, Hargita megye)

„*Bazsarózsához hasonlít a levele. Ha a hó elmegy, akkor virágzik. Disznó fülébe.*” (Csobot Andrásné, Kászonújfalu, Hargita megye)

„Paponyagyökér. Disznó fülbe. Paponyalevet savóba tenni, 3–4 napig állni hagyni. Kiszedik a levelet, és adják a disznónak inni. Köhögésre, tüdőgyulladásra.” (Bara Márton juhász, Terkő; lakása: Csikszenttamás)

„Rományul híjják paponyának. Es az eszpenz attól jó, mikor a disznó lebetegedik, akkor kiássák a gyökerit, a fülbe beléhúzzák, akkor, amikor a füle... , ha megél a disznó, meg nem döglök, vagy erőst el nem éri a betegség, akkor a fülbe lesz egy ilyen nagy lik. Mikor megölik a disznót, akkor azt a fület nem szabad elhasználni.” (Timár Jánosné, Csorba Anna, Gyimesközéplak, Hidegsgpataka, Hargita megye)

„Mert régen tartották még a régiak azt is, hogyha a disznó megbetedett, akkor eszpenzgyökeret húztak a fülbe, az megjött, vagy a fület legalább elrágta, annyit tudunk, attól jött-e meg, mitől-e, nem tudom.” (Blága János Kóta, Gyimesközéplak, Hargita megye)

„Az eszpenz arra használták valamikor, amikor az állatok betegek voltak, látták, szomorodnak az állatok, nem eszik, ássa magát, akkor a régi öregek kiásták ezt az eszpenzgyökeret, és a disznónak a fülbe húzták. Az az eszpenzgyökér odahúzza azt a bizonyos betegséget a fülbe, és aztán ebből megjött az állat, és ez a füle, az a része, ahová húzza azt a betegséget, leszakadott, és így megjöttek az állatok.” (Csilip János, Gyimesközéplak, Barackos, Hargita megye)

„Van aztán megint még egy disznóbetegség. A feje szokott megdagadni a disznónak. Erre az öregek az eszpenzgyökeret tübe fokozták, a fülön áthúzták, s ettől is nagyon sok disznó meggyógyult. Igaz, hogy az eszpenzgyökér olyan mérges, hogy mikor már a daganat elmúlt, oda ahová behúzták, körülbelül, mint egy tizkrajcáros, egy akkora helyt a füle meglyukadt, attól a mérges növénytől.” (Molnár Péter Busulán, Gyimesközéplak, Antalokpataka, Hargita megye)

„Disznó, ha lebetegszik, a fülbe húzzuk, s odahúzza a betegséget. Úgy kikandarodik a füle.” (Molnár Miklósné, Gyimesközéplak, Hidegsgpataka, Hargita megye)

„Az eszpenz. A disznó ha elbetegszik, akkor egy olyan szúróval megfúrni a fület, s azt az eszpenzgyökeret egy ilyent behúzni, benne hagyni. Az osztán mikor ugye lesz, az akkor kiesik. Az eszpenz nagyon jó disznónak, attól is meg szokott jönni.” (Tankó Györgyné, Gyimesközéplak, Kápolnapataka, Hargita megye)

„Amikor a disznó elbetegszik húzzák a fülbe a gyökeret. Megjő a disznó, s tartsa félre a fejét, s olyan nagy lik lesz a fülbe, úgy kieszi az eszpenz. Ezt eldobják, amikor leölik a disznót, mert kerges, vastag, likas.” (Csorba Jánosné Tankó Erzsébet Gyimesközéplak, Bükkhavas, Hargita megye)

„Az eszpenznek a gyökerit kiássák, s azt a kicsi, vékony gyökeret beléhúzzák tüvel, s a tüvel áthúzzák a disznó fülbe, hogyha valami járványos betegség van. Ha például meg szoktak feketedni a disznók, akkor csak a füle feketedik meg, s a disznó meggyaul.” (Rusz Andrásné Antal Erzsébet, Gyimesközéplak, Hidegsgpataka, Hargita megye)

„Eszpenc. Gyökeriből akkoráskát disznó fülbe. Ki es szakad a füle. A lapika vonalkás.” (Oltean Pálné Páll Teréz, Háromkút, Hargita megye)

„Disznó fülbe húzzák, megbogasodik a füle, olyan luka marad, hogy az ujsa ki es férne.” (Tankó György, Gyimesközéplak, Kápolnapataka, Hargita megye)

„Disznó el volt nyúlva szegény egészen, akkor aztán kigyófűvet húztak a fülbe. Sokszor vált le a füle, volt úgy, hogy teljesen lement a füle.” (Juhász Andrásné, Bánffyhunad, Kolozs megye)

„Kigyóhagyma a disznó fülbe húzni való, mikor beteg.” (Kozma Peti Pálné Kupa Pendzsi Erzi, Bikal, Kolozs megye)

„A kigyófűnek olyan kék a virágja, olyan borzas, olyan csüngő virágja van, spínz románul. A disznó fülbe húzták, mikor beteg vót. Mikor a feje fájt inkább. Azt mondták, hogy amelyiknek a feje fáj, annak húznak a fülbe kigyófűvet.” (Bogdán Ferencné Sinkó sz. Sinkó Borbála, Gyerőmonostor, Kolozs megye)

„A disznónak a fülbe kigyófű gyökeret szoktak befűzni, mikor valami baja vót. A füléből aztán egy darab leesett, leszáradt.” (Kalló Ferenc, Gyerőmonostor, Kolozs megye)

„A disznónak nálunk állítólag van sokszor, van az a fejfájása a disznónak, hogy lehordja a fejét. Nálunk az volt a szokás, hogy kigyófűvet húztunk egyik fülbe. Igaz, hogy a disznónak a fül-

ből kifog szakadni az a kígyófű, s egy darabocská is belőle, de az nem számít.” (Ferencz Antal Huszár, Jegénye, Kolozs megye)

„Régen, ha a disznó megbetegedett, szoktak a fülébe kígyófűvet húzni.” (Juhász Péter Kántor, Jegénye, Kolozs megye)

„A kígyófű olyan recés, nagy levelű, annak a neve nálunk kokasmondikó, paptökinek is mondták, és a virágja pedig kékes. A másik az, hogy a gyökere olyan kemény és borzas, sok gyökere van, de kemény, sokágú és sokat használ a betegségek ellen. Például vót egy bátyám, egy disznója. Nagy járvány vót, és hogy ne megdögljön a disznója, mindkét fülébe, mindegyre húzott egy szálat. Az ottan kilyukasztotta a fülét, és hiányzott egy darab belőle. De amikor beteg lett újra, addig, addig, amíg a két füléből nem maradt semmi sem. De a disznó megmaradt, az egész faluból kipusztultak a disznók.” (Gábora Márton, Kalotaszentkirály, Kolozs megye)

„A kígyófűvet használtuk a disznó fülébe húzni, mikor nagyon beteg volt a disznó, és ha dagadt a füle, akkor megfordult a disznó, meggyógyult, de ha nem dagadt meg a füle, akkor megdöglött a disznó. Nagyon lázas volt a disznó, és nagyon szuszogott, nagyon fűtt a disznó, és el volt nyúlva, és így aztán húztuk a fülébe kígyófűvet, és akkor Isten bizony meggyógyult. Körülbelül tüdőgyulladás volt. Pestisből nem gyógyult meg a disznó, az mindig megdöglött, a disznó, de tüdőgyulladásból meggyógyult.” (Vincze Kulcsár Istvánné Kiss Anna Madár, Zentelke, Kolozs megye)

„Tavasszal virágzik. Megszáritották, kifűrták a disznófülét az árral, s a gyökerit beléhúzták.” (Bálint Bandikó András, Valkó, Kolozs megye)

„Disznó fülébe, ha beteg a disznó. Kirágja a fülüket.” (Baraj Teodor [Kisvónusz Tógyerás] Valkó, Kolozs megye)

„Valami kelevény vót, kifakasztotta. Akkor nem vót állami orvos, mint most. Vótak emberek, akik értettek hozzája. A kígyóhagymát, ha beteg vót a jószág, a disznónak a fülébe húzták a fűvet, gyökereiből, s az akkor a fájást mögszüntette, megjavult, de a füle leesett annak.” (Both Jankó István, Valkó, Kolozs megye)

„A kígyóhagymát kiádni gyökerestül, azt megszáraztani, annak a gyökerit lehet a jószágnak a fülébe húzni. Például marhának, disznónak, nyúlnek efélének. Ez jó köhögéstül.” (Győr András Alszegi, Valkó, Kolozs megye)

„Disznó fülébe kígyófűvet. Kígyófűtől beteg a marha, ha megeszi.” (Péntek György, Valkó, Kolozs megye)

„Penza. Gyökerit a disznó fülébe fűzték. Pestises sertés hátgerincébe vércsik van, ha a hátgerincből az agyra futott, megdöglött.” (Kósa Bálint, Hosszúmező, Máramaros megye)

„Spínz. Tavasszal kell szedni. Az veszélyes. Behúzzák a disznó fülébe, ha a disznó megbetegszik.” (Bácsa János, Rónaszék, Máramaros megye)

„Pínza. Disznó fülébe, ha dagad vagy beteg.” (Dzsurdza Ambrus, Rónaszék, Máramaros megye)

Spínz. Disznó fülébe teszik, amikor nagy forróság van.” (Lázás a disznó.) (Pavel Romaniuc, Felsőróna, Máramaros megye)

„Disznó fülébe pafman gyűkér. A fülébe húzza a betegséget. Annyi van tavasszal, zöldes.” (Lőrincz Lajos, Csernáton, Kovászna megye)

A sertések hunyorgyökérrel való kezelése az Ormányságban is ismert. Idézzük Kiss Géza [49] gyűjtéséből Sandó Katalin (Kákics) adatközlőt, bizonyítva, hogy a felhasznált növény szlavóniai eredetű: „Hunyorgyökeret husztak a disznó fülébe, mikor vész vót. Slavó niábu, a Fekete-högyegbü, a törög várbü hoszták. Erdőn, bokron, tuskön körösztü köllött főkapaszkonni. Mögmöginđut a kü, amind a házag vótak a naty kübástyába, csakúgy robogot lefelé.”

Az adatok számából is látható, hogy Erdélyben sokan ismerik a növényt, tudnak használatáról, és elég sok ember alkalmazza a gyógymódot. Érdekes a kalotaszegi „kígyófű, kígyóhagyma” elnevezés. Az előzőekben felvetettük a szó kapcsolatát a kígyó képében megjelenő ördöggel. A kalotaszegiek elég sok állatbetegséget a kígyó marásának tulajdonítanak. Például a tehének tőgyének gyulladását (mastitis) a kígyó marása következményeként kígyóbőrrel „gyógyítják”. Lehetséges, hogy azért kígyófű a növény neve, mert a kígyó marásához hasonló a seb, amit okoz. „Kirágja a fülüket” — ahogy azt Baraj Teodor valkói román bíróságnak mondta.

A spinz (*Helleborus purpurascens* W. et K.) állatgyógyászati felhasználásáról ír Gunda Béla Ethnographica Carpathica [33] munkájában. A Gyalui havasok népe disznók, lovak, juhok gyógyításánál alkalmazza az ingerterápiás gyógymódot. A juhoknál való alkalmazását, mint ahogy azt az állatgyógyászati rész bevezetőjében írtuk, *Rácz és munkatársai* [17] is leírják. Gyűjtési területeinken ilyen felhasználással nem találkoztunk, pásztor adatközlőink ezt a felhasználást nem említették.

Michal Markuš Zberné hospodarstvo na Horehroni című munkájában említi, hogy rühes és tetves állatokat is kezeltek a növényből készített szerrel: „*Horehronski pastieri používali korene tejto rastliny na liečenie zavšivavených a prašivých zvierat. Odvarom koreňov obmyvali zavšivavené časti tiel zvierat.*” („*A Felső-Garam menti pásztorok ennek a növénynek a gyökerét eltetvesedett és rühes állatok gyógyítására használták. A gyökerek főzetével lemosták az állatok testének rühes részét.*”) [38]. Ugyanezt írja le az Aumüller által közölt gyógyszereskönyv is embergyógyászati vonatkozásban, ott hájjal készített tetvesség elleni kenőcsről van szó. (Gyűjtési területeinken tetvesség ellen a *Veratrum album* L. – fehér zászpa [szinonimája *Helleborus albus*] gyökerének főzetét használják. Ezzel mossák le a tetves állatokat.)

Michal Markuš a gyökérhúzásos eljárást is leírja, említi, hogy az ukránok is ismerik ezt a gyógymódot.

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy még nagyon sok hazai és külföldi adatra lenne szükség, hogy teljes képet kapjunk a hunyor népi gyógyászati felhasználásáról. Az évezredekken át alkalmazott gyógynövényt a magyar hivatalos gyógyászat mellőzte. A népgyógyászat sok adatot őrzött meg számunkra. Erdélyben, amint az a közölt adatokból is látható, a növény közismert. Majdnem minden állattartó gazda tudott a használatáról. Gyimesben embergyógyászati felhasználása is ismert. Pálinkás kivonatot készítenek a gyökérből, köptetőnek, gyomorfájás elleni szernek használják ma is.

A Somogy megyei községekben is őrzik még a növényt. Az állatgyógyító „specialisták” emléket őrzik e növények. Taranyban Papp (Birkás) Mihályné Fülöp Katalin a termelőszövetkezetnek is felajánlotta a növényt: „*De mikor a téesznek eevótam ajánlani, hogy sok ló bent vót, mondtam a könyvelőnek, ez a könyvelő vót, aki most is, azt mondta, köszönjük, ha a doktor úr mögengedi, akkor mögpróbálluk. De a doktor úr nem engedte, inekcióval gyógyította.*” Papp Mihályné így kivágta a növényt. Fuisz Mihály Korenyás őrzi még a „lopott” növényt, „*hiszen ott nincs, jó, hogy megtakarítottam*” – mondta. Háromfán Basa Dezső is óvja a ma már nem használt növényt, hiszen dicsőséget hozott neki, amikor „összemérte tudását” az állatorvosával a háromfai termelőszövetkezet baratini lóistállójában.

Munkánkban a rendelkezésünkre álló adatok segítségével be akartuk mutatni azt is, hogy az együttélő népek kultúrái állandóan hatnak egymásra. A Kárpát-medence népei közös kultúrára nőttek fel, fontos feladat e közös kultúra ápolása.

IRODALOM

1. Apollodórosz: *Mitológia* (Bibliothéké). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977.
2. Homérosz: *Odüsszeia*. Devcséri G. fordítása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1957.
3. Aumüller, St.: Das Güllwurzel-Einziehen. Ein volkstümliches Heilverfahren bei Tieren im Burgenland (Xerokópia aus:) Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35, 1966.
4. Wágner D., ifj.: *Növényország gyógyszerisméje*. Pest, 1865.
5. Woyt, J. J.: *Thesaurus Pharmaceutico-Chirurgicus* oder Gründliche Erklärung der üblichsten Kunst- Wörter... Leipzig, Verlege Friedrich Lanckischens Erben, 1696.

6. *Arznei-Taxe zur österreichischen Pharmakopöe* vom Jahre 1855.
7. Balogh K.: *A Magyar Gyógyszerkönyv Kommentárja*. Gyógyszer-tani kézikönyv. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1879.
8. *Taxa Medicamentorum*. 8. kiadás, Kiadta a Budapesti Gyógyszerész Testület. Budapest, 1904.
9. Augustin B. – Jávorka S. – Giovannini R. – Rom P.: *Magyar Gyógynövények*. FM. Budapest, 1948.
10. Halmai J. – Novák I.: *Farmakognózia*. Medicina, Budapest, 1963.
11. Issekutz B. – Issekutz L.: *Gyógyszerrendelés*. Medicina, Budapest, 1979.
12. Knoll J.: *Gyógyszer-tan*. Medicina, Budapest, 1976.
13. Kovács J.: *Állatorvosi gyógyszer-tan*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1970.
14. Csiky P.: *Klinikai toxikológia*. Medicina, Budapest, 1968.
15. Rápoti J. – Romváry V.: *Gyógyító növények*. Medicina. Budapest, 1977.
16. Haraszi E. – Kalmár Z.: *Ismerjük meg a mérgező növényeket*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972.
17. Rác G. – Laza A. – Coiciu, E.: *Gyógynövények*. „Ceres” Bukarest, 1975.
18. Braun, H.: *Heilpflanzen Lexikon für Ärzte und Apotheker*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1974.
19. *Rote Liste* 1974. Editio Cantor. Aulendorf/Württ. 1974.
20. Kazay E.: *Gyógyszer-ész Lexikon*. Molnár Mihály kiadása, Nagybánya, 1900.
21. Schiffner, V.: Monographia Hellebororum. Kritische Beschreibung aller bisher bekannt gewordenen Formen der Gattung Helleborus. *Nova Acta Leopold.* 56/1: 198 pp. 1890.
22. Săvulescu, T. – Nyárády, A.: *Flora Republicii Populare Române*. Ed. Acad. R. P. Rom., București, 1953.
23. Soó R.: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani – növényföldrajzi kézikönyve*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
24. Jávorka S. – Csapody V.: *Iconographia Florae Partis Austro-Orientalis Europae Centralis*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
25. Tutin, T. G. – Heywood, V. H. – Burhes, N. A. – Valentine, D. H. – Walters, S. M. – Webb, D. A.: *Flora Europea*. I. Univ. Press, Cambridge. 1964.
26. Sz. Lacza J.: Beiträge zur Arealkunde der ungarischen Helleborus-Arten. *Ann. Hist.-Nat. Mus. Nationalis Hungarici* 51. 201 – 209. 1959.
27. Melius P.: *Herbárium*. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.
28. Sadler J.: *Magyar-áztat a' magyar plánták' szárított gyűjteményéhez*. 6. kötet, 2. szám, Pest, 1824.
29. Kiss I.: Az Adonis vologensis lelőhelyei és népies gyógyászati vonatkozásai Magyarországon. *Tanárképző Főiskola Közlem.*, Szeged. 1964.
30. *Review of Medical Pharmacology*. Lange Medical Publications, Los Altos, California 1970.
31. Szabó T. E. A. – Péntek J.: *Ezerjófű – Etnobotanikai útmutató*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.
32. Borza, Al.: *Dicționar etnobotanic*. Ed. Acad. R. S. România, București, 1966.
33. Gunda B.: *Ethnographica Carpathica*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
34. Márton Gy.: *A moldvai csángó nyelv-járás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.
35. Csapody V. – Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1966.
36. Jávorka S.: *Magyar Flóra*. Studium, Budapest, 1925.
37. Kresánek, J. – Krejča J.: *Atlas liečivých rastlin a lesných plodov*. Vydavateľstvo Osveta, Bratislava, 1977.

38. Markuš, M.: Zberné hospodarstvo na Horehroni. *Slovensky Narodopis* IX. 2. 1961. Vydateľstvo Slovenskej Akadémie vied, Bratislava.
39. Simonović, D.: *Botanički rečnik*. Beograd, Naučno delo 1959.
40. Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
41. *Pallas nagy lexikona*. IV. kötet, 785–786. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság 1893.
42. Mátray J.: *Keresztneveink*. Szentek, vértanúk, névnapok, Ecclesia Kiadó, Budapest, 1960.
43. Révay J. (ford): *Szentek legendái*. Franklin Társulat, Budapest, 1926.
44. Kóczyán G. – Pintér I. – Szabó L.: Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19: 226–230. 1975.
45. Kóczyán G. – Pintér I. – Gál M. – Szabó L.: Etnobotanikai adatok Gyimesvölgyéből. *Bot. Közlem.* 63/1: 29–35. 1976.
46. Kóczyán G. – Szabó I. – Szabó L.: Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet* 21: 5–17. 1977.
47. Pintér I. – Szabó I. – Kóczyán G. – Gál M. – Szabó L.: Kultúrnövény tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni-medencében. *Agrobotanika* 16: 123–137. 1975.
48. Markuš, M.: Zberné a koristné hospodarstvo. *Slovensko* 3. L'ud. II. časť, L'udova kultúra, OBZOR, Bratislava, 1975.
49. Kiss G. – Keresztes K.: *Ormánysági szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

Summary

The hellebore (*Helleborus*) used to be an important medicinal herb in ancient and medieval times. In Hungary the preparations of hellebore species are not made use of in official therapeutics although their agents are well known: the glycoside called hellebrin that effects the heart and helleborin, the saponin that stimulates the mucous membrane. J. Sadler was among the first in Hungary who described in 1824 in the Hungarian language the use of the root of *Helleborus purpurascens* for stimulation therapy in veterinary medicine.

In Hungary *Helleborus dumetorum*, *Helleborus odoratus* and *Helleborus purpurascens* grow wild while *Helleborus niger* is to be found in gardens.

The authors of the present study review the folk names given to hellebore species in the Hungarian, Serbian-Croatian, Roumanian and German languages. Beside their own data they give also the popular names to be found in references. The usage of neighbouring peoples shows the frequency of the use of hellebore species as well as the existence of etimological interrelations.

The data drawn from own tape recordings are divided into the following groups:

1. Magic-mystic use of hellebore species,
2. Medical use,
3. Use for self mutilation,
4. Veterinary use.

Data were collected from the territories of the Carpathian basin where Hungarians live together with other peoples. This allowed to make comparisons since cultures of co-existing peoples constantly influence each other. Data were collected in the county Somogy (Bakháza, Bélavár, Gyékényes, Háromfa, Tarany), from among the Roumanian territories in Kalotaszeg, Gelence, Kászoni-basin, in the valley of Gyimes, in Magyarbékás and in the county Máramaros. The comparative analysis made use of data collected and published by others in Yugoslavia, Burgenland, Slovakia, and other territories of Transylvania.

The magic-mystic references are relevant mainly for the time and circumstances of picking the root of hellebore. The medical use of the emetic, cathartic and expectorant properties

of hellebore species has rather disappeared from the Hungarian speaking territories. The inflammatory effect of hellebore would be used for poisoning (self mutilation to escape military service, suicide). The root of hellebore is still used in the traditional way in popular veterinary medicine. The root is stubbed into the flesh of horses or cows or drawn into the ears of pigs and sheep so as the consequent local inflammation may increase the resistance of the animal organism (stimulation therapy).

Drawing in roots is supposed to have been an ancient custom among the Hungarian people, too. The hellebore species have an important role in this method.

G. KÓCZIÁN, M. pharm.

Nagyatád, Mártírok u. 6, Hungary, H – 7500

I. SZABÓ, Dr. agr.

Agr. Univ., Bot. Inst.

Keszthely, Deák F. u. 16, Hungary, H – 8361

L. Gy. SZABÓ, Dr. pharm., Dr. agr. CSc.

Agr. Exp. St. Bicsérd

Szentlőrinc 805/a, Hungary, H – 7940

EGYES SOLANACEAE FAJOK PSZICHOTOMIMETIKUMKÉNT VALÓ HASZNÁLATA A NÉPGYÓGYÁSZATBAN

KÓCZIÁN GÉZA

A népgyógyászat érdekes területe a népi pszichoterápia. A népi gyógyítók akkor érnek el sikert a népnél, ha a gyógyítandó emberrel és környezetével megfelelő kapcsolatot tudnak kiépíteni. Ez a kapcsolatteremtés sokszor könnyebb nekik, mint az egyetemet végzett orvosoknak, hiszen maguk is a nép hit- és hiedelemvilágában élnek.

Népünk életkörülményei megváltoztak, ezt azonban csak lassan követi hit- és hiedelemvilágának megváltozása. A megfelelő tudat kialakulásához idő kell.

A népi hiedelemvilág egyik ismert alakja a boszorkány. Eredetileg nemcsak ártó erő volt, hanem jót is cselekedett. A boszorkányt a kereszténység tette egyértelműen ártó lénné, az ördög cimborájává. A középkorban meg is ölték az ördöggel szövetkező embereket [7, 18].

A magyar nyelvterület egyes vidékein a boszorkányhit ma is él, nemcsak az öregek meséiben, hanem a fiatalok is hisznek a boszorkány természetfeletti erejében. Máramaros megyében a boszorkány ma is kettős műveletet végez, ront is, de segíteni is tud, gyógyít is. *Láber Miklósné, Steczka Erzsébet* Hosszúmezőn élő adatközlőnk a következőket mondta erről: „*A boszorkány nagyon sok rosszat és jót is cselekedett.*”

A népi gyógyítók nagy része a beteggel való kapcsolat kiépítésekor látványos mágikus-misztikus műveletet végez, amelyben az esetek többségében maga a gyógyító is hisz. Elhiszi azt is, hogy természetfölötti erőtől kapta a tudományát [3, 4, 5, 7, 18].

A pszichiáter minor trankvilláns ad szorongó betegének. A beteg a gyógyszer segítségével felszabadul gátlásai alól, a pszichiáter közvetlen kapcsolatot tud vele teremteni, verbálterápiát folytathat.

Amikor a boszorkány rontó vagy gyógyító cselekedeteit végzi, a maga szintjén, pszichoterápiát végez.

A tropánvázas alkaloidákat tartalmazó növényeket már az ősi idők óta alkalmazták bódítószerek, bájitalok, boszorkánykenőcsök készítésére [1, 8, 13, 14, 17]. Használatuk a magyar nyelvterületen is elterjedt [2, 6, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19]. Az atropin, szkopolamin központi idegrendszeri hatása ismert. Szubtoxikus adagokban hallucinációt okoznak. Ez a hatás reverzibilis, a szer adagolásának megszüntetése után a pszichosíra jellemző tünetek megszűnnek [1, 8, 10].

A növényekből készített szerek szexuálhallucinációt is okoznak. Valószínűleg ez is felelős a hallucinogén anyaghoz való pszichés kötődés kialakulásáért. A boszorkánynak nagyobb élményt jelentett a szexuálhallucinációs élmény, mint a normális szexuális élet élménye. A boszorkányperek vádlottainak vallomásaiból tudjuk, hogy a boszorkányok meztelenre vetkőzve bekenték magukat boszorkánykenőccsel, ittak a bájitalból, a lábuk közé tett kemény tárgyon repültek a találkozó helyére, ahol ördög párjukkal szeretkeztek. A hallucinációs élmény képeinek visszaadása az idők folyamán természetesen változott, igazodott a hit- és hiedelemvilág változásához.

A boszorkány a tropánvázak alkaloidjait tartalmazó növények segítségével tudott kapcsolatot teremteni természetfölötti segítőjével, az ördöggel. Amikor rontó vagy segítő műveleteit végzi, szintén a növényekből készített szereket használja. A pszichopata embert drasztikus eljárással megrontja. A beteg valamilyen módon pszichotomimetikumot kap, hallucinációs élményeit valóságnak tartja. A beteg hozzátartozói felkeresik a javasszonyt, ebben az esetben ő a rontó boszorkány is, aki megfelelő ajánlókért hajlandó a beteget meggyógyítani. Megszünteti a pszichotomimetikum adását, a rontást természetesen másra fogva, látványosan meggyógyítja a beteget. Ha a beteg újabb panaszokkal keresné fel a javasszonyt, akkor már ártalmatlan irracionális eljárásokkal (pl. vízvetés, viaszöntés) is kezelhető a beteg. A beteg–gyógyító kapcsolat kiépült, hiszen súlyos betegségtől szabadította meg a javaasszonyt.

A magyar nyelvterület néhány etnikailag is érdekesebb vidékén végeztünk etnobotanikai és népgyógyászati gyűjtést. Olyan vidékeket kerestünk, ahol a magyar nép más népekkel él együtt. Erdélyben a Kászoni-medencében, Gyimesvölgyében, Kalotaszegen, Máramarosban, itthon pedig Somogy megye néhány délszláv eredetű lakossággal rendelkező községében gyűjtöttünk adatokat [11, 12, 15]. Anyagunk nem teljes, csak a saját gyűjtéseinkből ragadtam ki néhány adatot az előbb elmondottak bizonyítására.

Kászonton a *Hyoscyamus niger* L. az ismert növény. Börénylapi, berenlapi, ördög-szemlapi néven ismerik [15]. A megszáritott levél füstjét inhalálják fogfájás esetén. Pszichotomimetikumként való használatával mi nem találkoztunk.

A *gyimesi csángók* „étő” növénye a *Hyoscyamus niger* L. Népi elnevezése belén. Ismerik pszichotomimetikus hatását. *Antal Imréné* gyimesközélpoki adatközlőnk a következőket mondta erről: „*Magja étő. Kicsi leánka vót a testvérem, s mikor meg vót száraztatva, s zergett, mint a mák, kikopákodta a megot, megette a leánka, megfelekedett, elbetegedett, meg es halt volna. Eszén kívül vót...*” *Timárné* háromkúti adatközlőnk is megerősítette ezt: „*Kislány koromba ettem ilyet, s megzavarodtam.*” A növény magját szándékos mérgezésre is használták [11]. A *Datura stramonium* L. is ismeretes Gyimesben, aszmadohánnak hívják. Adatközlőnk szerint a románoktól vették át a növény felhasználását. Minimális levélből teát készítenek, és azt adják a bronchitises betegnek. Pszichotomimetikus hatására véletlen mérgezés alkalmával figyeltek fel.

Kalotaszegen az *Atropa belladonna* L. az ismert és felhasznált növény. Pálinkás kivonatát élvezeti szerként fogyasztja a valkói magyar és román lakosság. Így kevesebb alkohol szükséges a mámoros állapot eléréséhez. *Kocsis Erzsébet* Pituj valkói adatközlőnk a következőket mondta: „*Matraguna... pálinkába teszik lakodalmakkor, hogy bolonduljanak meg.*” Tőle hallottuk azt is, hogy Zöld Marcika azzal védekezett, amikor nem ért esténként haza időben, hogy a boszorkány lovagolta meg, és Győrmonostor határában ébredt fel. A növényt szándékos mérgezésekre is használták. *Bálint Bandikó Andrásné*, *Bálint Erzsébet* valkói adatközlőnk a következőket mondta:

„*Ki az urát nem szereti,
matragunát főzzön neki.*”

Somogy megyében a taranyi vendek mérgező növénye a *Datura stramonium* L. Taranyban is ismerik a Valkón hallott szöveg változatát:

„*Ki az urát nem szereti,
maszlangmagot főzzön neki.*”

A taranyi vendek eléggé könyörtelenek voltak. Nyugodt lélekkel megölték mák-teával a megszült, de nem kívánt csecsemőt. A gyermekgyilkos anyát ma sem vetik meg. A dolgozni nem tudó, hasznos nem hozó öreg teher volt a családnak. Ha nem halt meg természetesen, megpróbálták megmérgezni. Özv. *Vida Mihályné, Ruzsics Anna* így beszélt erről: „*Hogy a maszlangmagot mögfőzték, és az öregpapának adták. Megitatták vele, hogy haljon mög. Dehát nem sikerült neki a halálozás, mer szögény öreg kihányta azt a maszlanglevet, és így nem sikerült neki a halál, nem halt mög, mögmaradt.*”

Máramaros megyében Hosszúmezőn, Felsőrónán, Rónaszéken, Aknasugatagon végeztünk gyűjtést. A legnagyobb becsben tartott gyógynövényük az *Atropa belladonna* L., matraguna, natragulya néven ismerik. Véletlen mérgezésekkor ismerkedtek meg pszichotomimetikus hatásával. A következőket mondta erről Bácsa János rónaszéki adatközlőnk: „*Matraguna, megbolondulni tőle. Két napig bolond tőle, szaladgál, mint a hülye.*” Ezt erősítette meg *Tráista Ana* született *Maroşan Ana* rónaszéki román adatközlőnk is: „*Matraguna... Itt volt egy öreg lány. Piros bogója van, ő evett, három napig bolond volt, szaladt, beszélt, mint akinek nincs esze.*” (A bogó piros színe az adatközlő pontatlan színmegnevezése.) A felsőrónai ukránok is használják a natragulyát, de nagy erőt tulajdonítanak a *Datura stramonium*nak is. Csumanye zilja a növény neve. Szerintük a disznó pestises megbetegedését lehet kivédeni, ha a növény herbáját a disznó alomja alá rakják. (Csuma pestist, zilja füvet jelent.)

Az eddig ismertetett adatokból is látszik, hogy gyűjtési területeink lakossága ismeri a növények mérgező tulajdonságát. Több helyen megfigyelték pszichotomimetikus hatását is, erről világos leírásokat adnak. A növények mégis misztikussá válnak, amint a boszorkány áll velük kapcsolatban.

Az *Atropa belladonna* L. begyűjtése is szertartásosan történik. Kalotaszegen és Máramarosban Szent György éjjelén kell a növényt begyűjteni. Máramarosban a két Szent György, a katolikus és az ortodox közötti idő is megfelelő erre. Mindkét helyen a növényt gyökerestől veszik ki, és védett helyre, a kiskertbe ültetik. Vigyáznak rá, „nehogy a kutya lepisilje”, mert akkor elszárad, és nem hoz szerencsét. A boszorkányok is a kiskertjükben tartják a Szent György éjjelén megszerzett növényt. *Frányi Péterné, Bercsa Ilona* rónaszéki adatközlőnk szerint a következő módon kell a boszorkánynak a növényt köszöntenie: „*Mert ment az öregasszony, ne tessék haragudni, hogy így mutatom, de így mutatta a fenekét minden reggel a matragunának.*”

Nem mindegy, hogy milyen céllal viszik a matragunát. Ha gyógyítani, szerencsét csinálni akarnak vele, akkor kedvesek a növényhez, amikor rátalálnak, ha rontást akarnak vele végezni, akkor veszekednek vele.

*Kocsis Erzsé Pitu*j valkói adatközlőnk a következőket mondta el a növény begyűjtéséről: „*Matraguna ahol vót, meglesték. Román házaknál mindig vót. Szent György éjjelén, s elmentek a lányok, loptak csórin [meztelenül], hogy ne lássa senki, s akkor azt mondta, úgy vigyenek a táncba, mint ahogy némán én viszem el. Megyek, hogy táncolok... Szerencsevirág a ház nál.*” Az adatközlő elbeszélése szerint tehát párválasztásra használták a növényt.

Máramarosban Pankovics Mihályné, Mokány Erzsébet ukrán anyanyelvű adatközlőnk szerint a következőképp gyűjtik be a növényt: „*Szent György napja gazoló nap. Kimentek a mezőre, ott levetkőztek pucérra. Fiatalok is mentek ki. Pálinkát vittek magukkal. Táncoltak pucéron. Hej, gyere Péter, Vasile! Vedd el a lányonkat! Terítették le kendőket, pálinkát, tésztát... Körültáncolták. Pálinkát öntöttek a tövére, tésztát rászórták a matragunára. Hazamentek, és akkor vittek haza a matragunából.*”

Megmosták, és beadták a fiúnak, és elvette a lányt. Pálinkába, ételbe. Ragaszkodott a lányhoz.” Más adatközlők szerint a gyökerestől kivájt növény helyére pénz is szoktak tenni. A növényt, hogy sikerüljön a legényfogás, ölelni, csókolni is szokták. Kántor József, Hosszúmező tudós kovácsmestere szerint a natragulyát a következő módon használták: „A natragulyát használták az öregasszonyok. Avval idézték elő, egy fiatalember ha járt a lányokhoz, és hogy ne hagyja el. És a natragulyával megcsinálták, hogy mindig maradjon meg, s visszahozták akárhonnnan. Evvel csinálták meg a fiatalokat... A fiúval etették meg a natragulyát, és akkor visszament a lányhoz, nem hagyta el.” Kántor József közlése szerint az ilyen megcsinált legény a levegőben repült, maga is látott egy ilyen esetet: „Én kint vótam a mezőn. Kaszáátuk, a szénát gyűjtőtünk, és a levegőbe jött egy román gyerek. Kiáltotta mindig: ápa, ápa, vizet, vizet! S vót egy kaszás nekem, aki kaszáát. Az ember hamar elvette a villát és a kiést. Leszúrta a földbe, és az ember lejött, mer má nem nagyon magasba vót. Lejött és el volt fáradva, és ivott vizet, s lefeküdt, s elaludt. S az ember mit beszélt neki... S azonnal visszament, mer egy lány hozatta, olyan csinálmanya vót, hogy jött a levegőbe, és kiáltotta mindig: vizet, vizet, ápa, ápa!”. Kántor József egy hallucinációs élményt hallott valahol. Hitelesebb így a történet, ha ő maga látta a repülő román gyereket. Trăista Ana, született Maroşan Ana rónaszéki román adatközlőnk is látott legényeket repülni a levegőben: „Láttam otthon, leán voltam. Ni, hogy mennek a legények udvarolni! Fent mentek, olyan, mint egy tüzes lepedő.” Coszolan Dumitru rónaszéki román adatközlőnk is látott levegőben repülő legényeket.

Az elbeszélésekből megállapítható, hogy a történetek atropin okozta hallucináció élményei. A boszorkány itt „jót” cselekszik. Pártában maradni szégyen volt. A nehezen elkelő leányokon segített a boszorkány, nadragulyával „megcsinálta” a legényeket. A kiszemelt legényt a leány házában pálinkával megittatták. Amikor eléggé részeg volt, nadragulyás pálinkát adtak neki, majd a leány ágyába fektették. Ha sikerült ilyen állapotban a coitus, akkor az, ha nem, akkor a szexuálhallucinációs élmény kötötte a legényt a leányhoz. A legénynek elmondták azt is, hogy hiába szökik meg, a boszorkány vissza tudja hozni. Ha a repülés élménye megvolt, a legény ezt is elhitte, hiszen a leány ágyában ébredt fel. Az ilyen kapcsolat azután a pszichotomimetikum adagolásának megszűntével normális szexuális kapcsolatként folytatódhatott. Általában a gyermek tartotta össze az így létrejött „maszlagolt” házasságokat. Az adatközlők többsége szerint az ilyen házasságok zömmel válással végződtek. Ez könnyen ment református vidékeken. Az elhagyott asszonyt az egész közösség sajnálta.

A boszorkány főleg rontással foglalkozott. Gábris László rónaszéki adatközlőnk szerint, ha rontást akartak végezni a növényvel, akkor veszekedni kezdtek, amikor a növényre bukkantak. Ekkor is gyökerestől vájták ki a növényt, és aková elvitték, ott nem volt nyugalom. Ezt erősítette meg Cifrák Jozsif felsőronai ukrán adatközlőnk is. Frányi Péterné, Bercsa Ilona szerint elég volt az tudni, hogy a boszorkány elindult matragunáért, hogy valakit megrontson, a kiszemelt áldozatok közül többen öngyilkosok lettek. Frányiné szerint Gábrisék rosszul éltek. Gábris édesanyja boszorkány volt, nem tudott kijönni a menyével, ezért megrontotta: „Ők nem jól éltek. Ezek. Ez Berszánból való, ez a férfi, nem rónaszéki, csak a felesége rónaszéki. S nagyon rosszul éltek. S akkor az öregasszony csinált valami babonáságot, hogy mit nem tudom. És akkor egy éjjel jön a szomszédasszony és azt mondja:

— Jaj, Ilonka, jöjjön nálunk, mer annyi akasztott ember van nálunk, hogy nem tudok bemenni a házba, így üti a fejemet a lába a felakasztott embereknek! — De csak kom-

biné volt rajta, semmi hálóing se rajta, se semmi ez teremtetett ég alatt. Ott sírt a kiskert alatt nekem, hogy menjek.

— Mondom, Bella, maga biztos beteg, lázas.

— Nem vagyok lázas, csak jöjjön nálunk, csak jöjjön nálunk! — mondja. Menjek be nála, hogy lássam. Mikor menjünk be, akkor leguggolt.

— Jajajajajaj! Jajajajajaj! Még ördög is van! Még ez is van! Még az is van! Jujujujujuju! Jujujujujuju! — és így ment be az ágyba, és a fejére húzta a takarót, s nem beszélt semmit se. S gondoltam, ez már nem jó jel. Most tiszta kacagás, de megtörtént dolog. Megtörtént dolog. És akkor elküldtem a kisleányt pap után, hogy jöjjön, gyóntassa meg. Tetszik tudni, ahogy bevette az a szent áldozatot a szájába, rögtön kidobta.”

A történet is hallucinációs állapotot mutat be. Frányi Péternél később megtalálta a rontást okozó szert: „Hát egy pici üveg vót, de abba mindenféle rohadt burján vót benne.” Bizonyára volt *Atropa belladonna* is.

Somogyban a taranyi vendek a *Datura stramonium*ot használták. Horváth (Tislér) Ferencné, Drávecz Mária a következő történetet mesélte: „T. János bácsi felesége rosszul lett. Olyan betegségbe, hogy hol táncút, hol sírt, és nem tudtak micsinálni. Orvosokhoz hordták, de nem segítettek rajta. El is szokták verni. Később elvitték a javosasszonhó. És a javosasszon mondta nekik, hogy a szoba melyik sarkába van eltéve a padló alatt. Sződjék elü, és égessék el. Vót abba mindenféle: haj, szőr, toll, zsír, mag. És azt elűszödték, és a tűzbe dobták. Boszorkány csinálta. Tétémény vót, mert abba a lakásba többen is jártak így.”

Papp (Birkás) Mihályné, Fülöp Kata taranyi adatközlőnk szerint a környék legnagyobb tudású javasasszonya a lábodi Polákné volt. Pappné szomszédasszonya megrontotta Pappék állatait, ezért Pappné elment Lábodra Poláknéhoz. Poláknét azután a szomszédasszony is felkereste. Úgy látszik Pappné fizetett többet, mert Polákné a szomszédasszonyának adott valamit, amitől három napig bolyongott, eltűnt hazulról.

A történetek is bizonyítják, hogy a boszorkány rontóként hallucinogén anyagot adott áldozatának, majd javasasszonyként valamilyen irracionális eljárással meggyógyította a beteget. A pszichotomimetikum adagolását megszüntette.

A boszorkány nemcsak az embert rontotta meg, hanem a mindennapi táplálékot adó teheneket is. Elvitte a tehén tejét. Máramarosban nagyon sok család élt tejes ételeken. Pankovics Mihályné, Mokány Erzsébet Hosszúmezőn élő ukrán adatközlőnk szerint: „a megrontott tehénnek búzakorpába matraguna gyökeret tesznek, és ezt adják a tehénnek, s akkor megjön a teje.”

IRODALOM

1. Balogh K. 1879.: *A Magyar Gyógyszerkönyv Kommentárja*. Bp.
2. Borza, A. 1968.: *Dicționar etnobotanic*. Bucuresti
3. Grynaeus T. 1971.: Népi orvoslás. In: *Tápe története és néprajza*. Szeged, 759–783.
4. Grynaeus T. 1972–73.: Engi Tüdő Vince: a legenda és a valóság. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1972–73/1. Szeged, 155–183.
5. Grynaeus T. 1974.: Bács-megyei gyógyító szokások és hiedelmek. *Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei*. Kecskemét
6. Hoppál M. – Törő L. 1975.: Népi gyógyítás Magyarországon. *Comm. Hist. Artis Med. Supplementum* 7–8.
7. Ipolyi A. 1854.: *Magyar Mythologia*. Pest

8. Issekutz B. – Issekutz L. 1975.: *Gyógyszerrendelés*. Bp.
9. Kakas Z. 1973.: A „nagyerejű fű” a felső háromszéki néphitben. *FA* 1: 91–97
10. Knoll J. 1976.: *Gyógyszertan*, Budapest
11. Kóczyán G. – Pintér I. – Szabó L. 1975.: Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 19, 226–230.
12. Kóczyán G. – Szabó F. – Szabó L. 1977.: Kalotaszegi népgyógyászati adatok. *Gyógyszerészet* 21. 5–17.
13. Magyary-Kossa Gy. 1929–1940.: *Magyar orvosi emlékek*. I–III. Bp.
14. Melius Juhász P. 1578.: *Herbarium*. Kolozsvár
15. Pintér I. – Szabó I. – Kóczyán G. – Gál M. – Szabó L. 1975.: Kultúrnövény-tájfajták, vad növényfajok és etnobotanikai adatok gyűjtése a Kászoni-medencében. *Agrobot.* 16, 123–137.
16. Rácz G. – Laza A. – Coiciu, E. 1975.: *Gyógynövények*. Bukarest
17. Rápoti J. – Romváry V. 1974.: *Gyógyító növények*. Bp.
18. Schram F. 1973.: *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. I–II. Bp.
19. Wágner D. 1865.: *Növényország gyógyszerisméje*. Pest

Zusammenfassung

Auf einigen ethnographisch interessanten Gebieten des ungarischen Sprachraumes wurde ein ethnographisches und ethnomedizinisches Sammeln vollzogen. Die Tollkirsche, Steckapfel, Bilse werden in der ungarischen Ethnomedizin als Psychotomimetikum verwendet.

Auf dem Gebiet des Kaszoner Beckens der Rumänischen Sozialistischen Republik ist *Hyoscyamus niger* L. eine bekannte Pflanze, aber ihre psychotomimetische Verwendung konnte nicht festgestellt werden. Bei Gyimes wird ebenfalls die *Hyoscyamus niger* L. verwendet, ihre halluzinierende Wirkung ist bekannt, sie wird zum Vergiften gebraucht. In Kalotaszeg wird die *Atropa belladonna* L. Pflanze verwendet; als Schnapsauszug ist sie ein Genussmittel der rumänischen und ungarischen Einwohner in Valkó. In Máramaros wird *Atropa belladonna* L. in grösster Ehre gehalten. Ihre psychotomimetische Wirkung ist bekannt und in abergläubigen Heilverfahren verwendet.

In Ungarn benützen die Wenden im Komitat Somogy Präparate der *Datura stramonium* L. zur Vergiftung und Verwünschung.

Die Hexe des ungarischen Aberglaubens benützt auch Pflanzenpräparate und hält durch Halluzination einen Kontakt mit ihrem übernatürlichen Helfer dem Teufel aufrecht. Durch solche Mittel verwünscht sie ihre Opfer.

G. KÓCZIÁN, M. pharm,
Nagyatád, Mártírok u. 6, Hungary, H-7500

ADALÉKOK A FENE ÉS AZ ÍZ NEVŰ BETEGSÉGEK KAPCSOLATÁHOZ

LÓRÁND KLÁRA

A XVII–XIX. századból számos kéziratos orvosló feljegyzés ismert. Több kutató felfigyelt már a népi orvosló előíratok fontosságára. Ezek a kéziratok egyforma mértékben ítélik meg az egymástól merőben eltérő szemléletű gyógymódokat, orvoslószereket. Egyik forrásuk a XVI. századtól kezdve rendszeresen megjelenő tudományos vagy tudományoskodó orvosi könyvek, amelyek általában külföldi minták után készültek, de bőségesen merítettek koruk hazai népi gyógymódjainak nemcsak tapasztalati, hanem archaikus, babonás rétegéből is. A feljegyzők számára homogén egységet képeztek ezek a vegyes eredetű és tartalmú előíratok.

Az összegyűjtött és rendezett feljegyzések a már más módon feltárhatatlan, újabb nyelvtörténeti, orvostörténeti és etnográfiai adatokat nyújthatnak, általánosító következtetések levonását segíthetik elő.

Kecskeméten körülbelül két és félszáz, eddig ismeretlen XVIII–XIX. századi kéziratos orvosló receptet tudtam összegyűjteni. Ezek közül csak azt a néhányat közlöm itt, amelyek a fene betegségre utalnak.

A Kecskeméti Gyógyszerésztörténeti Szakgyűjtemény több népi gyógyászati kéziratos feljegyzést őriz.

Kecelről került a gyűjteménybe egy nyolcadrét nagyságú, néhánylapos füzet. Eredetileg egy falusi parasztgazdáé lehetett. A füzet első felében vegyesen fordulnak elő elszámolások, cselédnek kifizetett bérek, tartozások. A második felének öt oldalán „Mindenféle házi orvosságok” leírását találjuk a legkülönbébb betegségek ellen. A füzetben végig egy kéz írását követhetjük nyomon. Az orvosló feljegyzéseket őrző utolsó oldal kissé elmosódó tintájával írták a következő lapot is, amelyen utalást találunk a füzet feljegyzéseinek idejére: „Horváth Therézia lőtt Szakátsnének 12 dik Septemberben 1825 Esztendőben 60 forint Esztendőbéli bére”. Ennek a lapnak a másik oldalán is szerepel az 1825-ös évszám.

I.1.

Ha valami tagját fene eszi

Vegyél eczet fának levelit, ha levele nintsen fáját főzd borban mosad mind untalan sebet meggyogyul

I.2.

Másig fenéről

Vegyél fekete szamócát (a vagy földi eper) anak gyükerit levelivel főzd meg csak vészbe és mosat mind untalan sebet és borongasi levelével meggyogyul

I.3.

Másik

Mikor meg Dijo fris hogy hámozni lehet azt a hajkát ted íróš fris vajba Tört meg jó benne szörd meg azután kend meg vele sebet meggyógyul

Egy másik orvosló füzet Kiskunhalasról került a Kecskeméti Gyógyszerésztörténeti Szakgyűjteménybe. Szintén nyolcadrét nagyságú. 16 lapját ugyanaz az egy kéz írta tele ember- és állatgyógyászati, gazdasági feljegyzésekkel. A második oldalon 4 „Nyugtatottvány-t” találunk az 1827-es évből. A 11. oldalon egy köszvény elleni recept feljegyzésének idejét is megtaláljuk. *„Eztett olyantól hallottam, a ki mankón járván, és ezen Hangya földés által egészen meg gyógyult semmi baja, mostis élyl. -die 28,=8bris 846. A 19. oldalon pedig a következőket írja a feljegyző: „Szörféreg és Métély nyavala Orvoslást lásd Mezei Gazda 1843 ik Számba”. A XIX. század közepén keletkezett füzet néhány latin nyelven másolt receptet is tartalmaz.*

II.1.

*Jeles gyógyító ír bármely Sebre
-Flastrom*

Végy azon egy mennyiségő íróš-vajat és szappant, ezeket gyard össze; elegyecs hozzájuk kevés mézet, sárga viaszt, sáfránt, kámfort, vörös hagymát és finom fa olajat is. Mind e szereket főzd egy itzés csoportban úgy, hogy leföljenek jó sűrűre. Ez aztán eltéve, a háznál olly flastrom lesz, mely még a fenés sebeket is meggyógyítja.”

A Kecskeméti Református Könyvtárban is több orvosló feljegyzésre találtam. Részint a kéziratos könyvek őriznek ilyen emlékeket, részint a nyomtatott könyvek borítólapjainak belső felén találhatók.

A K-76-os számú vaskos kéziratos könyv utolsó lapjain orvosló előiratok vannak. A könyvet a XVII–XVIII. században használták. A magyar és latin nyelvű könyv tartalma vegyes; prédikáció, mese, feljegyzések, rajzok békésen megférnek egymás mellett. Az orvosló feljegyzéseket őrző lapokat megelőző oldalon az 1708-as, az utánuk következőn pedig az 1712-es évszám szerepel.

III.1.

Fene ellen

a) Vegyed az Fagyal Fának fölső haját és hamozd le a Belső hajatt lé hámozván szépen egy Fazékban Tégy arra... és kenyér színe alatt erőssen meg Főzzed Ugy annyira hogy csak fele maragyon

b) Ha ... Töle volna jól ... Tölcs etzetet Reák és Főzd mind addig, miglen ... lészen végy annakután Beléje Törött Gyombért, Timsott, és Borsott jó bőven

c) Ha szájbán vagyón az Fene Téhát Tarcsa az Szájában Ha egyéb Testin Téhát mossa attól Bizonyal meg gyógyul Pr.

Az 1737-ben született Orbán Sándornak hatalmas mennyiségű kézirat-tömege került a Kecskeméti Református Könyvtárba. K-181-es szám alatt őrzik. A lelkes kereskedő ember szeme előtt egy Apáczai-féle Encyclopedia mintája lebeghetett, amikor könyvtárnyi olvasmányából lelkiismeretes lejegyzéseket, utalásokat készített. A sűrűn telerótt magyar és latin nyelvű lapok nemcsak kora természettudományos

Mávitk
Vegyel ökörfark kórétörőget és 6 Haját tört
és ke és csinálj egy-haj beprében, egy trikobáti
nőmenzében főjön vele az eripő és kőadvele, fájó
tagot

Ha valamitaggát feneveszi.
Vegyel Ezeret fának cédit ná levele ninksen.
Láját föld borbá masad mind untalan. Sebet
meggyógyul.

Másiq fenevöl
Vegyel fekete franciát ha vagy föld eperlanak
gyűkerit leveleivel főrdmög vagy vérbe és
masad mind untalan Sebet és borongó
velével meggyógyul. Másiq. Miki
meg Lije fűd hogy főrdmögöt atta háj-
kat ted érde fűd tájon ted meg jó borongó
főrd meg után főrd meg vele a Sebet. meggyógyul

Egyes ellen ghidrum tsinálás
Vegyel ha alut Lije Sebet tört jó áte. Lige
Lajhát, gántori, együt főrd az rá alut és jó
főrd ekeket bont csatant egy rubin alatt.
egy talival főrd a Sebet. És a itató papírost
a borongásd vele a Sebet. meggyógyul

1. dbra. A keceli kézirat orvosló füzetben több előíratot is találunk „fenevés” ellen.
(Gyógyszerésztörténeti Szakgyűjtemény, Kecskemét)

ismereteit őrzik, hanem közöttük életére vonatkozó utalások, apróbb történetek is megbújnak. Orvosló feljegyzései jórészt hivatkozások Pápai Páriz, Mátyus István ismert gyógyító könyveire, közkézen forgó kalendáriumokra, német és latin nyelvű orvosi könyvekre. De visszaemlékezik és feljegyezi saját betegségeit és a hallott, érdekesebbnek vagy hasznosabbnak vélt orvosló eljárásokat, csodás gyógyulásokat is. A fene betegséget több helyen is említi. Két eset kivételével azonban csak ismert orvosi kiadványok lapszámát jegyezi le, ahol a gyógy mód található. Az alább közölt két feljegyzést hallomás után rögzíthette.

IV.1.

„Egy ember a fenére fekete Kakast tollastol, verestől, mindenestől ketté vágván éjtzakára rákötötte es a nyavaja magát a mondott kakasban meg emésvén, a beteg meg-gyógyult

IV.2.

Fenéről: jó ha veres posztot embernek maga hajával együtt venyike paráson égetnek és azon hamut ó hájba keverve rá-kötik.”

A Kecskeméti Református Könyvtárban őrzött nyomtatott könyvekben is található néhány kéziratos orvosló bejegyzés.

Diószegi K. István Ki-Osztatott Talentom című, 1679-ben Debrecenben nyomtatott könyvében is találunk ilyet. Kilenc receptet sorol fel csecs fájás ellen. A legutolsót közlöm.

V.1.

„Ha fenétől félted szederjesedvén Boros vízben főzd meg az eh nyelvű főnek a levelit azzal kössed”

A fene szót ma már csak a szinte tréfás ízű káromlásokból ismerjük a legkülönbözőbb és a legkülönösebb jelzőkkel felruházva. Van: fészkes, fekete, fitty, fityögős, mándoki, rác, ócfalvi, holt, szász, válogatós, apró, fias, váci, veres, tót, avas, féreg, szent, kis, piricsi, rágó, bécsi, görbe, koca, jóféle, fityfiritty, anya, köhögő, vizenkullógó, sörén, gaja, forró, hideg, veszett, veszekedett, kandarkuti fityanyos és motrok fene.¹ A fene: eszik, rág cucul, fersleg és olyan mint a zöld prücsök.²

A fene szó nyelvemlékeinkben először 1236-ban fordul elő: „*protenditur ad uallem que fene ozov nuncupatur*”.³ Főnévi értelemben szerepel, jelentése: 'vadállat, Bestie'. Ilyen értelemben fordul elő 1456 körül is.⁴ A Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) pedig melléknévi értelemben találjuk: „*nem menekethetykuala fene gyewhewtsegetew!*”.⁵ Jelentése 'vad, iszonyú; wild, greulich'.

Arra, hogy a fene fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegséget jelentett, első adatunk 1538-ból származik Pesti Gábor hat nyelvű szótárából.⁶ A szó hasonló értelmével találkozunk a többi korai szótárunkban is.⁷

¹ Berde 1940. 67.

² Kiss L. 1919.

³ Magyar oklevél-szótár 1902–1906.

⁴ Sermones Dominicales 1:469.

⁵ Jókai-kódex 146.

⁶ Pesti G. 1538.

⁷ Calepinus szótára 1592, Molnár Albert 1604., Comenius 1673., Pápai Páriz Ferenc 1708.

A XVI–XVII. század magyar nyelvű irodalmában gyakran találkozunk a fene betegség említésével. „Az tagot, melire az fene esik szükség el vagnunk” (1568)⁸ „Meg gondolod, hogy folyó fene ellen vagy ez a süttötés” (1616).⁹ „Fene módgyára mászkál a kálvinisták tévelygése” (1635).¹⁰ „Íme ki oldoztam fene ötte sebet, kit csak te gyógyíthatsz” (1693)¹¹ „A borbélyok erős szerszámokkal ölik-meg a fenét az ember testében” (1693).¹² „A csúz, a fene az álladról a húst éppen megette” (1698).¹³

Tehát a fene jelentése nyelvelméinkben:

A/1. főnévként 'vadállat; Bestie', 2. 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos bőrbetegség; Brand, Krebsgeschwür' (gangraena, carcinoma, cancer.)

B) melléknévi értelmű

Melléknévi értelemben fordul elő a fene a következőkben: „Testöm nagyon kénzatik, fene farkasnak sebével gyötretik”.¹⁴ „Fene füst-csúz, fene füst-kelevény”.¹⁵ „hová mész te fene Szent Antal?”¹⁶

A fene származékszó: a fen igének folyamatos melléknévi igeneve; vö. lenge, penge, szüle, hinta stb. Eredetileg a fogait fenő vadállatra vonatkozó melléknévi jelző volt (B), majd jelentéstapadással főnévvé önállósult (A). A szitokszóvá válás, különösen a helyhatározóragos formák meggyökerezése az eredeti jelentés teljes elhomályosulásával járt.¹⁷

A fene az orvosi gyakorlatban rákos, fekélyes bőrbetegségek, üszkösödések; a borbárak elnevezéseként volt általában használatos (Carcinoma, cancer, ulcus, phagadeana, lupus, gangraena). Volt forró fene, hideg fene, fene nyavaja, holt fene, farkas fene. A farkas- előtagú betegségeknek is fekélyes megbetegedések neveként használták. „A pokol szóval csak egyszer találkozunk a fekélyes bőrbetegségek között a pokolvar, lépfene, anthrax, carbunculus elnevezésében.”¹⁸ A pokolvar: „veszélyes nemű mérges tüzes kelés, kemény daganat az emberi testen, máskép: ölfene, pokolszökés (Carbunculus)”.¹⁹ Patikai Lukács leírásában az „embernek vagy marhának rákja, avagy vad husa, vagy fenéje van”.²⁰ Szintén ő említi a lófenét és a farfenét a sertések nyavalyái közt.²¹ A lépfene többnyire patás állatok lép betegsége. A fene betegségnek sokféle alfaja van még, amelyek tüneteikben és tájegységenkénti elnevezéseikben is változatos képet mutatnak.

Mélius Péter 1578-ban napvilágot látott Herbáriumában a kökörcsin hasznosságáról a következőket olvashatjuk: „Rut rothat sebet és Gangénát az, az Farkas sebet, vagy fene sebet meg állat”.²² Sok mást is ajánl még fene sebre: „Ha penig etzetben

⁸ Félegyházi Tamás: Biblia 1568 Debrecen II. 117.

⁹ Balásfi Tamás: Csepregi Iskola 1616 Pozsony 150.

¹⁰ Madarász Márton: Vasárnapi szent evangéliumokról való szent elmélkedések 1635. Lőcse 570

¹¹ Balassa Bálint énekei 1693. Lőcse 63.

¹² Debreczeni Kalocsai J. 1693. 238

¹³ Titkos értelmű rózsa 1698. 293.

¹⁴ RMKT 1877. I. 11.

¹⁵ Bornemissza P. 1977. 47.

¹⁶ Szendrey Zsigmond é.n. 204.

¹⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1970–77.

¹⁸ Galgóczi L. 1973–1974. 268.

¹⁹ ua. 268.

²⁰ Patikai L. 1792. 79.

²¹ ua. 71, 159.

²² Melius P. 1578. 62. f.

meg fo^ozed az Eb teyet, fog faia^ost gyógyit. Az allfel^o nec dagadassat a Szent Antal tu^ozet, a fene sebet io vele mosni^o”.²³ A rozmarin a büdös száját, „A rothat sebet, kelést, Carcinomat: az az Gangaenat, az az, a fene sebet, Sz. Antal tu^ozét gyógyítja”.²⁴ A „balhafü” a „Szent Antal tu^ozét, a fene sebet meg állattya”.²⁵ A mályva „a száadat, fogadat, nyeluedet, torkodat, az fene sebet és egyéb dagadássokat Su^olo^oket, Inénec rothadasat, Erysipelata, az az Orbántzot, Gangraenam, az az Fene sebet meg ólti”.²⁶

A fene gyógyítási módjáról egy 1588-as gyógyítókönyvből is találunk adatot: „Fenéro^ol auagy rothadásrul való urusság”.²⁷

A Varjas Béla által közzétett XVI. századi magyar orvosi könyv nemcsak gyógymódokat közöl a fene ellen, hanem le is írja ezt a betegséget. „Fenenek etelere^ol (Carcinoma, Cancer) Az Fene kemeny es kerekdyd dagadas, olyan zynw mynth az Rak, es Nem egy formayu, Neha az Ere^o ke^ore^oske^orwl fe^ol fuwa vadnak, kyk awagy zederyes awagy Fekete Szy^onwk, ky faydalommal es Neha forosaggal vagyon. Akar my rezeben az Testnek zokot yndulny, Az Szayban, Az Sze^ome^okben, Az Ferfyu ze^omere^om Testben, Az Azzonyallath Sze^omere^om Testben, Az Al felben, de fwkeppen az Azzonyallatoknak Chye^ochye^okben . . . kezdety lathatatlan es lappango Es legh ele^oze^or gyakorta chyak akkora dagadas^osal yndul mynth Egy Bagoly borso volna, oly faydalommal es heweggel, mynth ha Twzes Twel gyakdosnak, Neha penygh faydalom nekwlis vagion. Annak vthana akkoru leze^on mynth egy Bab Szem. Az vthan mynth Egy Dyo. Az vthan mynth Egy Tykmony, El vegre ozton ky zelesedyk, Naggya leze^on es fe^ol Neweke^odyk. S mykor ozton annak allapattya vagy az regyseg^otlw, vagy Etelnek ytalnak, vagy orwoslasnak vetkes voltatul megh hewelend, Eres faydalom Es Twzeswlesnekel valo hewsegh banthya, es zemlatomasth megh Szederyeswl vagy megh feketwl, Es kereskerwl az Ere^o Feketen vagy Szederyese^on fe^ol puffadnak. . . . Ennek ze^orze^o oka az Fekete Saar. Az Forro es megh egeth Ver, . . . Neha az Negyed Napy hydegh lelestwl gywleke^ozyk. . . . Ket fele az Fene: Az Else Fele, ha megh Nem bantatyk sokaygh forosagh nekwl aal. De az masyk felet nehez megh tartoztatny, hanem yge^on hamar az Byrth ky Eszy, es magath ky mutattya, Ees lezen megh sebe^ose^ode^oth Fene. Akkor ozton az dagadas, megh rothadot husnak abrazattyat mutattya, Bwde^osseggel, es sok vndoksaggal, ky tekenetre is rutsagos, kynek az sebenek Szele kemeny es vgyan ky fordul, kybe^ol vekony vere^os genyetssegh chyorogh ky, Mely feketé awagy vgyan Barna Szy^onwk, Es abbol Nehez paara megyen az Szayra, At Szywre, Es az Fe^ore, Es lezen zwntelen valo Forro hydegh leles vgy mynth, es El is Ayulas yelesben mykor az Cy^ochben ragad be az Fene. Az Ere^oketh penygh ky Ewen gyakorta sok Ver foly ky, es ha gondossagaban hamar megh nem e^oletyk, Mynd zellel el foly, Sha gy^oke^ore^oth verheth, Nehez onneth ky vezteny, hanem megh Eoly az Embe^orth.”²⁸ A továbbiakban különféle orvoslászereket ismertet a fene ellen.²⁹

Ír még a „Madranak Feneyere^ol” (cancer)³⁰, Twzes Fene rothadasrol” (Phagaedena, Despascens, Vlcus)³¹. „Es az Szaynak Ineyt is ky rothasztwan megh lykaztyak mykor fene zabasu az var. Ha az Orbol ruth Fekete vagy ze^old genyetssegh yw ky, ez bizonyosyele,

²³ ua. 85. f.

²⁴ ua. 125. f.

²⁵ ua. 140. f.

²⁶ ua. 168. f.

²⁷ Frankovith 1588. 34.

²⁸ Varjas 1943. 535–536.

²⁹ ua. 537–538.

³⁰ ua. 332.

³¹ ua. 549.

hogy Fene vagy on oda be az Orban.”³² A következő receptünk 1683-ból való: „Fene sebrül való Flastrom”, „Igen jó Flastrom leszen affele regi el vetemedett Fene sebrül”.³³ Egy másik XVII. századi kézirat a következőt ajánlja fenére: „az Pápa füvet gyökerestül törd meg, föld meg, az sebet mosd, kösd vele.”³⁴

Pápai Páriz az 1690-ben megjelent Pax Corporisban így ír: „A Fene néha magában mindgyárt kezdődik valamely tagban; néha pedig az I. Részben le-írt kőves kemény Dagadásokból származik. Mikor a Fene magától kezdődik; az elsőben csak kitsiny, de kemény Dagadás: a fájdalom igen nagy, és fel-vér avagy lúgtet fájás közben, mint az ér; és ugyan meg töltt fekete erek látszanak benne és kőrufo'tte. Mikor pedig a Fene más kőves Dagadásból leszen. akkor meg-tetszik a változás; mert az olyan Dagadás tu'zesedni kezd, fel-vér igen nagy fájdalommal, és lúgtet belől; és itt-is hasonlóképpen meg-to'ltt fekete erek mutatják-magukat.

Mikor a Fene már erejében vagy on, mind nehéz véle bánni, s mind haszontalan; mert nem bír véle az orvosság: hanem a Fenétől el-foglaltatott részt vagy ki-kell vágni; vagy el-kell az ép részto'lt ugyan az ép részen vágni: Mikor pedig még annyira erő't nem vo'tt, akkor to'bb reménség lehet”.³⁵

Pápai Páriz nem feledkezik meg arról sem, hogy gyógyszert ajánljon, „Ha a Gyermekek Szájába Fene rothadás esik”.³⁶

Juhász Máté az 1768-ban megjelent Házi különös orvosságok című könyvében egy egész sor orvoslószeret ajánl fene ellen.³⁷

Baróti Szabó Dávid is foglalkozik a fene betegséggel az 1786-ban kiadott Versoszorújában:

A rákot, fenét így gyógyítsd:

Porrá kell törni büröknek

Magvát, hints-meg véle; reá száradni midőn fog

A levelit kifatsard, s levelivel mosogasd-le, ha

*Ezt több iromban, meg fogsz menekedni a fenétől”*³⁸

Még a XIX. században is ismert betegség a fene, ahogyan az általam bemutatott orvosló feljegyzések is tanúsítják.

A múlt században tehát a fene név még párhuzamosan élt egymással 'rákos bőrbetegség' jelentésben és a káromlásokban is használták a mai értelméhez hasonlóan. Ipolyi Arnold is felfigyelt erre, és mitológiai munkájában az Istenekről, Szellemekekről szóló fejezetben tárgyalja a Fenét; a Manó, az Ördög, a Nyavalya, a Guta és a Mirigy között. „Mindezen rossz tulajdonságot kifejező kegyetlen stb. epitetoni értelmek, mint a közmondásokban tagadó, káromló, szitkos kifejezések nyilván egy ily gonosz lény, tagadó elv, rossz szellem fogalmából eredhettek, valamint a manó- és ördögnél látjuk, míg másfelől a fene névnek különös betegségek jelentésére használta, ily értelmét még inkább erősítheti.”³⁸

³² ua. 96.

³³ Bothár 1911.

³⁴ Pápai-Páriz F. 1759, 368.

³⁵ ua. 398.

³⁶ Juhász M. 1773. 29 – 30.

³⁷ Baróti Szabó D. 1768. I. 165.

³⁸ Ipolyi A. 1929. 96.

Kállay Ferenc a pogány magyarok vallását már az összehasonlítás útján igyekezett rekonstruálni.³⁹ Így figyelembe vette ugyan nyelvrokonaink és a pogány magyarokkal hasonló kultúrájú népek hiedelmeit, de nem rendelkezett még elegendő anyaggal az összehasonlító vizsgálatokhoz. Szerinte „*a magyar fény szónak ősvilági más nyelvekkel is közös eredete kivüláglik, s fene nyavalyák, a bűvészek, a rossz lelkek... műtételei, azok mint tűz felemésztik az életet, minél fogva a fény és a fene kapcsolatos összefüggését kétségbe nem lehet hozni.*”⁴⁰ Módszertelen szövejtésében ide kapcsolja még a „Finna föld” nevét is.

Kálmány Lajos is tesz említést a fenéről a „*Szépasszony nyelvahagyományainkban*” című dolgozatában.⁴¹ „*A Szépasszony ágyába' a' fekszik, akit a rossz nyavaly bánt, a fene ősz (Szeged).*”⁴² Szeged környéki gyűjtéseivel igazolja, hogy a Szépasszony gonosz, ártó lény, aki különböző betegségeket is okozhat. A „*Szépasszony köpködése azon az embőrön van, améjék ojan sujos (rossz) nyavalyába' van mi megegyez a Szépasszony-ágyát fekvő betegséggel...*”⁴³ A Szépasszony nyálának rontó, betegséget okozó erőt tulajdonítottak. Egy 1770-es szegedi boszorkányper iratai közül idéz Kálmány, amely azt tanúsítja, hogy a vádlott „*az tálat megköpdöste*”, minek következtében kifakadásos betegséget kapott az, aki ebbe a „*boszorkányok tálába hágott*”.⁴⁴

Kálmány következtetése az; „*ha már most ezeket a betegségeket, melyek fölött a Szépasszony rendelkezik, úgy mint fene, összeverésből származó fájdalom, súlyos nyavalya rontás, lábszáradás, szemölcs, nátha, fejfájás nem tárgyakkak, hanem a Szépasszony hatalma alatt álló szellemeknek képzeljük, megkapjuk a finn Lovitart, azt a fekete képű, vak banyát, kinek a gyermekei szellemek és betegségek.*”⁴⁵

Végezetül bebizonyítja, hogy a Szépasszony a Boldogasszony ellentétének van ugyan festve, de a két személy tulajdonképpen egy; mivel a sámán istenek jók és rosszak is egy személyben.⁴⁶

Tehát a felsőbb lény uralma alatt álltak a betegség szellemek, jut el Ipolyiéhoz hasonló következtetéshez. A betegség szellemének köpése fenét is okozhatott. A betegség szellemnek személyesítése, helyesebben mondvá megtestesítése az a felfogás, mely szerint a betegség, mint ember jön elő; így a hódmezővásárhelyiek egyik boszorkányperében azt olvassuk, hogy Szőke Tamásné mikor Boldogné nevű asszonyra és az egész háza lakóira ráolvasott, a többi közt ezeket mondta: „*Elindula Krisztus Urunk Szent Jánossal érkezett Fene Asszonyhoz, kitől szállást kért és kapott kőből való párnát, vashól való lepedőt.*”⁴⁷

Kandra Kabos is úgy véli mitológiájában, hogy a Fene a magyar néphitben betegséget megszemélyesítő lény volt.⁴⁸ Nézetét azzal indokolja, hogy a fene az embert eszi, rágja, viszi. „*A nép egyrészt sűrűn emlegeti átkozódó kifakadásában, másrészt meg fél, ha róla van szó, nevét kimondani s körülírással igyekszik azt pótolni, Hogy: az a rossz, csúnya betegség.*”⁴⁹ Kálmány is tesz arról említést, hogy a fene betegséget félnek

³⁹ Kállay 1861.

⁴⁰ ua.

⁴¹ Kálmány 1971. 339–353.

⁴² ua. 345.

⁴³ ua. 347.

⁴⁴ ua. 347.

⁴⁵ ua. 350.

⁴⁶ ua. 351.

⁴⁷ Kálmány 1893. 236.

⁴⁸ Kandra 1897. 194–195.

⁴⁹ ua. 194.

nevének nevezni.⁵⁰ A fentebb már idézett hódmezővásárhelyi boszorkányper ráolvasására is támaszkodva Kandra arra a következtetésre jut, hogy a „keresztény világnézet hatása megszüntette a betegségek önálló uralmát, de a néphit azért még mindig személyeknek képzeletűt őket. Így a fenét asszonynak. A tűz nélküli égés megszemélyesítője ő, ki mint az emberi testen rágódó láthatatlan lény méltán tartaték a betegségek legkeményebbikének”.⁵¹

A fene szó eredetének megfjtésére Kállayénál nagyobb nyelvészeti felkészültség és anyag segítségével Budenz is kísérletet tesz: „A fene szónak kissé határozatlan a jelentése a mai magyar nyelvtudatban. Tekintve, 1. hogy mint melléknév vad, kegyetlen állatról vagy ehhez hasonlított emberről használtatik; 2. hogy mint főnév olyanféle betegséget jelöl, mely más nyelvekben is ragadozó, harapós állatról nevezetetik (vö. német wolf, középletin lupus, francia loup a rákbetegségről); 3. hogy káromkodásban használva, amikor szintén főnévnek vétetik ezen szó a fészkes, fias attributumokat kapja; igen valószínű, hogy a fene szó eredetileg valamelyik ragadozó vadállatot, alkalmasint a farkast (canis lupus) jelentett a mostani jelentési ebből kiindulva mind csak hasonlati alkalmazások. Ez ellen az sem szól, hogy a fene melléknévi is lehet, vö. kutyadolog, gaz-ember.”⁵²

Budenz a magyar fene szót a finnugor nyelvcsaládból származtatja. A finn peni, penikka 'kutyakölök' szóval egyezteteti, amelynek lapp, mordvin, cseremisiz, zürjén, votják megfelelőit is kimutatja.⁵³

Beke Ödön szintén azon a nézeten van, hogy a magyar fene és finnugor megfelelői valami kutyaféle ragadozó vadállatot jelentettek eredetileg.⁵⁴

Berde Károly A magyar nép dermatológiájában Ipolyi mitológiai magyarázatát és az imént ismertetett finnugor nyelvészeti egyeztetést vette át a fene betegséggel kapcsolatban.⁵⁵ A fene „ősi alakjában élőlény, mégpedig ártó, ami az embert eszi, rágja, elviszi, belécsik stb. Később az ártó személy képe elmosódott s a fene szóval inkább az általa okozott betegséget illették.”⁵⁶ „A betegség maga is lehetett személyes, akár test szerint való lény. Régi hitvilágunkban sok ilyet ismerünk. Kétség nem fér hozzá, hogy a fene szó is ilyen fogalmat takar mégpedig minden valószínűség szerint a farkasét.”⁵⁷ Berde ezt a megállapítását arra is alapozza, hogy Magyary-Kossa közlése szerint az inárcsi Farkas család neve a középkorban még Fene.⁵⁸

Melich János megcáfolja Budenz szófejtését és Magyary-Kossa állítását is.⁵⁹ Szerinte a kutya jelentésű finn, lapp, mordvin, cseremisiz, zürjén, votják nyelvi alakok egymásnak szabályos megfelelői ugyan, azonban a magyar fene szó a finnugor szócsaláddal nem függ össze. Álláspontját hangtanilag bizonyítja. Sem az inárcsi, sem más családban nincs egyetlen adat sem arra, hogy ugyanazt az embert Farkasnak és Fenének is hívták volna. Az oklevélben a két név egymás mellett, de nem egymás helyett szerepel.

⁵⁰ Kálmány 1893. 236.

⁵¹ Kandra 1897. 195.

⁵² Budenz 1873–1881. 539.

⁵³ ua.

⁵⁴ Beke 1911. 351–352.

⁵⁵ Berde 1940.

⁵⁶ ua. 193.

⁵⁷ ua. 194.

⁵⁸ Melich, 1920. 121–124.

⁵⁹ ua. 123.

Tehát, mint már jeleztem is a fene a fen; scharfen, wetzen (vö. fogat fen) ige ige-névi származéka. A fene eredeti jelentése 'vad, kegyetlen, zabolátlan; ferus, trux'. A régi magyar nyelvben fogat fenő vadállat → vadállat jelentésű volt. Az eredetileg a fogait fenő vadállatra vonatkozó melléknévi jelző jelentéstapadással főnévvé önállósult.

A fene szót, mint betegség megnevezését nem hozhattuk a finnugor korból. Így nem fogadható el az a mitológiai feltételezés sem, hogy a fene volt egy feltételezhető betegségsszellem neve. A fene elnevezést az általa jelölt bőrbetegségek szimptomáik alapján vették fel. A fene vadállat rág, eszik, pusztít, akárcsak az általa jellemzett betegség. Hasonlóan a farkas- elötagú betegségnevekhez a különféle rosszindulatú bőrbetegségek pusztító voltát hangsúlyozza.

A fenéhez hasonló értelemben szerepel az íz ~ ísz szó szitkozódásokban elsősorban a palóc vidéken és Göcsejben: Egyen meg az íz!, Tépjén szét az íz!, Emésszen meg az íz!, Vigyen el az íz!, Tudja az íz!, Hogy az íz essék a torkába!⁶⁰

Az íz szájiüreg betegsége; fene, rákfene, gyermekeknél a szájpénész.⁶¹

A XVI. századból származó Orvosló könyvünk számos receptet közöl: „*Fog husanak rothadasarol. az az Iz etelrel.*” Köztük „*Lazlo kyraly orvossaga*” is szerepel.⁶³ Egy 1676-ból való feljegyzés két gyógymódot is őriz az ízről: „*Iz ellen való orvosság. A timsot főzd meg fele borban, fele etzetben, az isopot, a rutat vesd bele, kenyérhaj alatt főzd meg erősen: mossa a száját vele, a kinek az iz az fogat eszi, Iz ellen való orvosság. Isopot, rutat, isten fat, ciprost főzz meg borban kenyérhaj alatt jól és azzal mossad a szadat, jó az is.*”⁶³ Egy másik XVII. századi feljegyzésben ez áll: „*Izről köl nad mez, timso, giömbeér ezeket szepen megh kell főzni, szitálni és az izes száját azzal köl mosni.*”⁶⁴ Egy XVII–XVIII. századi Hunyad megyei kézirat a következőket őrizte meg erről a betegségről: „*Belső szai iz rothadása ellen való orvosság. Törj timsót, kék követ, szecsendio virágot, Fahéjat, szekfüvet, ezeket egybe tévén, ted vaskalánba, hogy megégjen, és törd meg a mosárba: s amennyi por leszén, ezekből annyi nádmézzel elegyítsd őszve és az faidalmas részt saiban estve, reggel, nappal is gyakran aval az porral dörssöllye, használ az fene, vagy rákevéstől is használ. Nb. eléb főz fejr borban isopot, zályát és egy kevés égetett timsót is tégy, kenyér haj alatt meg főzvé, mosd evel elébb mindenkor azután az irt orvossággal hintse és dörssöllye a faidalmas megveszett részt.*”⁶⁵ Pápai Páriz 1690-ben megjelent Pax Corporisban így ír: „*Ha a Gyermekek Szájába Fene rothadás esik. Igen aprón ráspolyozz Szarvas szarvát, és aprón to'rtt Pomagránát héját elegyítvén ko'zibe, minden mosás után hintsd, vagy nyomd-bé véle.*”⁶⁶ Juhász Máté szerint „*A melly gyermeknek Iz eszi a száját*” annak gyógyítószerébe többek között „*Tsuka-fogat*” kell porrá törve tenni. Arra az esetre is ajánl ellenszert, „*ha öreg embernek eszi a száját*”.⁶⁷ Egy Berhidáról származó, a XIX. század első felében használt kézirat orvosló könyv többek között a következő betegségekről is ír: „*Iz eszi a*

⁶⁰ Magyar Tájszótár 1893–1896.

⁶¹ ua.

⁶² Varjas 1943. 118.

⁶³ Történelmi Tár 1894.

⁶⁴ Katona L. 1900. 118.

⁶⁵ Györffy 1935. 80–87

⁶⁶ Pápai-Páriz F. 1759. 399.

⁶⁷ Juhász M. 1773. 69.

száját, inyedet, Izes fog”.⁶⁸ A papsajtót több betegségre is hasznosnak véli: „minden betegség, dagadás ellen. Levelével mosd meg a szádat és ráktul fenéti ment lésszesz.”⁶⁹

Az íz tulajdonképpen a fene betegségnek egy olyan fajtája, amely a száiban pusztít. Több adatunk is van rá, hogy fenének is nevezték a foghús rothadását. Az imént idézetten kívül például a dolgozatban publikált kéziratos feljegyzések közül is egy: „Ha szájában vagyon az Fene” (III.1.). Pápai Páriz fentebb már idézett receptjében: „Ha a gyermek Szájába Fene rothadás esik”.⁷⁰ A XVI. századi Orvosló Könyv az „Orban valo Fekelyrel” így ír: „Gyakorta ezeknek regy rothadot Sebey el futnak, kyk vagy az ornak keth feleol valo husyth, vagy az czippayath, vagy az oth ben valo vekonka chyontayth kyragyak es el rothaztyak, felette nagy rutsaggal. Es az Szaynak Ineyt is ky rothaziwan megh lykaztyak mykor fene zabasu az var. Ha az Orbol ruth Fekete vagy ze^old genyetsegh yw ky, ez bizonyos yele, hogy Fene vagyon oda be az Orban.”⁷¹

A két betegség megnevezése tehát azonosítható egymással, de ezenkívül még más elterjedt népi bőrbetegség megnevezésekkel is rokoníthatók. Nagyjából azonos tünetekkel járó, de mégis különböző betegségek neve koronként és tájegységenként erősen keverednek egymással. Kóroktani szempontból igen különböző, egymás mellé pusztán némi tünetbeli hasonlóság alapján állítható betegségeket sok esetben azonos néven neveztek.

A száiban pusztító ízzel azonosítható, vagy rokonítható a „szája veszés” (1665)⁷² a „veszett szájú”⁷³, a „rothadt iny, melyet scorbutusnak hínak”⁷⁴, az „iny rothadás”⁷⁵. A suj, süly, sü, süh „csak elvéve és talán nem is helyes fordítással jelenti a scorbutot, mert annak igazi neve rothadt iny, izes száj. Régi orvosi nyelvünk külső és belső sujt ismer, közöttük az aranyeret, a nemi szervek fekélyeit és több rejtélyes belső szervi betegséget (vaksüly, ráksüly stb.). Népünk ma országrészenként különböző kiejtéssel, különböző fekélyes folyamatokat ért alatta, így rákot, ... Liszt Nándor szerint a Hajdúságban fülfolyszt, ... csonttuberkulózist. Abaújban az orron, arcon levő gyógyíthatatlan varas fekélyt, ami elpusztítja az orrt (lupus, carcinoma) nevezik sujnak, sülynek. Sülyös orr az Alföldön a kipattogzott vörös orr. Úgy látszik, hogy valóban igaza van a népnek 77-féle süly van”.⁷⁶ 1683-ból a következő feljegyzést ismerjük: „Sülyrül való szerszám: Az kinek a szájában vagyon a süly mercuriummal kösse be 2 vagy 3-szor meggyogyul.”⁷⁷ Juhász Máté ezt írja: „A Sülynek sok helyen van fészke az Ember Testében, mert némelyeknek van orrában: néha hasogattya innyét, és az ortza tsontyait, némelyeknek az melyében; honnan fel-adgya magát a torokban is; némelykor az Al-felében; a hol vagy vakon van, vagy vérrel foly: némely embernek pedig karját, láb szarait sebbel ki-hánnya.”⁷⁸ Tehát bizonyos esetekben süly szóval jelölték az ízhez hasonló szájbetegségeket is és a bőrön támadt fekélyes, rákos megbetegedéseket, a kipattogzott vörös orrt is. Ez utóbbi általánosan elterjedt neve orbánc volt. Ma a Szent Antal tüze és az orbánc megnevezést egymással váltakozva, egymás helyett is használják. A Szent

⁶⁸ Vajkai 1975.

⁶⁹ ua.

⁷⁰ Pápai-Páriz F. 1759. 398.

⁷¹ Varjas 1943. 96.

⁷² Liszt N. 1906.

⁷³ Magyar Nyelvtörténeti Szótár 1890.

⁷⁴ Juhász M. 1773. 128.

⁷⁵ ua. 67.

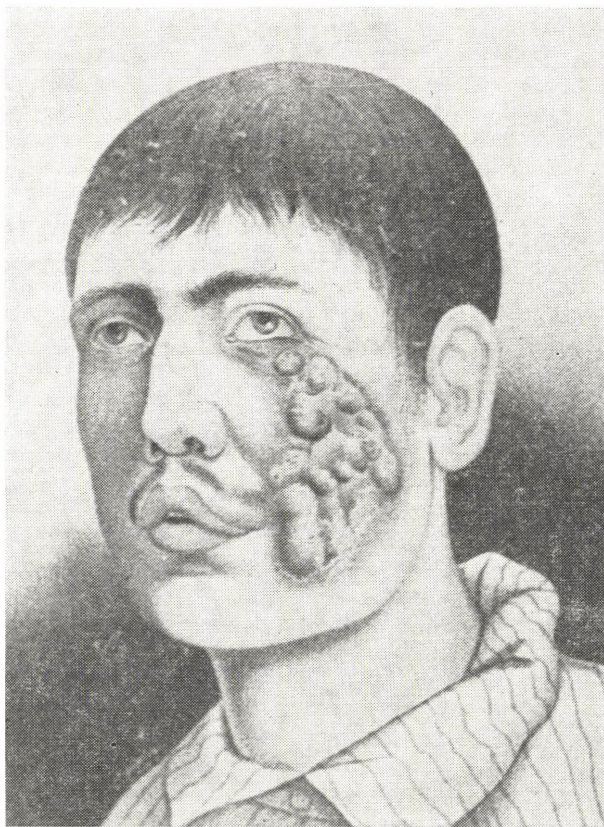
⁷⁶ Berde 1940. 238.

⁷⁷ Történelmi Tár 1876.

⁷⁸ Juhász M. 1773. 128.

Antal tüze (ignis sacer, ignis sancti Antonii) eredetileg idült anyarozsmérgezést (ergotizmus) jelentett. Egy 1651-es ráolvasás szerint a Szent Antal tüze orr és láb vörösségét jelentette.⁷⁹

A XVI. századi Orvosi könyv leírása szerint „az Orbancz es az Szent Antal Twze mynde^onyk fe^ole^otteb valo Eges, ky az Testnek fe^olse^o rezere e^ottetyk ky, . . . ige^on el terwl, es semmy bizonyos kereksege nynchen. Valamely rezben esyk azth ere^ossen ragya, es egethy, Az Szyne vgyan Sarga Szywn veore^os, . . . mykor az Labban megye^on, az Cyomb ke^ozynek dagadasatul veze^on eredete^oth. Fut penyhg folyoso moggyara. . . Ket fele penygh: Az egyyk lassu, ky chyak hogy Ege^o es ve^ore^os, de Sebe^oswles nekwl vagyon. Ez az Orbyncz. Az Masyk megh Sebe^osse^odyk Eseez az Szent Antal Twze.”⁸⁰ Móra

2. ábra. A „fészkes fene” egyik ábrázolása. Az Actinomykosis faciei orvosi néven ismert arcbőr betegség Albert professzor udvari tanácsosnak 1809-ben Bécsben és Lipcsében kiadott Chirurgischen Klinik című könyvében. (Gyógyszerésztörténeti Szakgyűjtemény, Kecskemét)

⁷⁹ Fabó B. 1906. 313.

⁸⁰ Varjas 1943. 539.

Ferenc kiskunfélegyházi gyermekkorára emlékezve önéletrajzi regényében felidézi a Szent Antal tüze nevű betegséget, „amely azonban a szöveg világos utalása szerint nem azonos az orbáncsal, hanem annál enyhébb, kevésbé veszedelmes.”⁸¹ A könyv egyik szereplője fél arcának dagadt fényességéről így beszél: „Csak ez van feneevésben már negyedik napja. Szent Antal tüze van rajta.”⁸² Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a Szent Antal tüze itt azonos lenne a fene betegséggel. Még ráolvasásban is találkozunk a fene elhomályosult jelentésű használatával: kelés gyógyításakor például:

„Száradj, szikkadj, lappadj
ott egyen meg a fene, ahun vagy.”⁸³

Az 1690-es Pax Corporis nem tesz különbséget a Szent Antal tüze és az orbánc között, de beszél a test belsejében a csontokon pusztító orbáncról is a vörös foltos vagy sebes bőrbetegség mellett.⁸⁴

A XVII. századi feljegyzések nem csak az orbánc és a Szent Antal tüze elnevezést használják egymással párhuzamosan, hanem a folyosó elnevezést is. „Szent Antal tüzerül: Az fekete szerszámot kenyed a Szent Antal tüzere, az turalis orbanczrul is, folyosurul is es mindenféle fakadásokrul hasznos” (1676)⁸⁵. „Dagadozott Orbanczrul való Tekerő viz: Bele marcs az ruhat s tekerd be vele, akar Dagadozott Orbancz, akar pedig Szent Antal Tüze akar Folyosos Orbancz legien igen finum eszköz minderre.”⁸⁶ A XVI. századi Orvosi könyv ír a „Sze^omere^om Testh megh vezesere^ol”, „Ha folioso awagy Orbancz yndula rayta”.⁸⁷

Az orbánc más fajtáira is szép számmal találunk adatokat. „Hóna allyát el futá a szederies orbancz”.⁸⁸ Egy fő nemes asszonynak emlőjét el-fogta-va tellyességgel az orbancz.”⁸⁹ Ezekről különböző a „Szemen való fluxus, melyet Orbántznak hinak.”⁹⁰

A Szent Antal tüze lehet erysipelas, furunculus, kelevény, pokolvar, borvirág és folyosó is.⁹¹ Egy 1588-as orvosló könyvben e betegségek között találjuk a csuzt is. „Chyuz dagadast awagy zent Antal to^ozet vo^oro^s ko^ozuennnek is hyviak.”⁹²

Göcsejben a „folosu” csuzt jelent.⁹³ A tünetek leírása alapján azonban ez az orbánc betegségének felel meg.⁹⁴ A XVI. sz.-i Orvosi könyv le is írja a folyosó betegséget: „Apró fakadékok az Folyosok, Forrok, kyk fytnak es az Bwrth rayak es megh darabosyittvak. Ez penygh keth fele, Eggyk zylyd, ky olyan mynth ha valamy kelessel hyntettek vonla megh az Burth. Ez az Folyoso. Az Masyk kegytlenb, ky rago folyoso, Ezt hyak Farkas Sebnek.”⁹⁵

A csúz 1542-ből származó adat szerint lábfájás, reuma.⁹⁶ Ezenkívül lehet görvélyes

⁸¹ KM 1953. 137.

⁸² Móra F. é. n. 2:132

⁸³ Pócs É. 1977. 57.

⁸⁴ Pápai-Páriz F. 1759. 362.

⁸⁵ Történelmi Tár 1894.

⁸⁶ Bothár D. 1911. 104–114.

⁸⁷ Varjas 1943. 319–320.

⁸⁸ Szentmártoni Bodó János 1690. A kalmárok dicsérete Lőcse 10.

⁸⁹ Illyés István: 1697. Lelki tej avagy Katekizmus, Nagyszombat 5.

⁹⁰ Juhász M 1773. 122.

⁹¹ Vajkai 1932. 144.

⁹² Frankovith 1588. 16.

⁹³ Gönczi 1902. 130.

⁹⁴ Gönczi 1905. 349.

⁹⁵ Varjas 1943. 543.

⁹⁶ Magyar Nyelvtörténeti Szótár 1890.

szemgyulladás, nátha⁹⁷, lázkiütés a szájon⁹⁸, fejbőrbetegség⁹⁹, szifilisz¹⁰⁰. A folyosó jelentése lehet még folyó nátha, seb, rák¹⁰¹. Rákos sebre használják még a rossz elnevezést is.¹⁰²

Legkorábbi nyelvi adataink arra utalnak, hogy az iz 'árnyék, lélek, ártó szellem' és ehhez hasonló jelentésekkel szerepelt a finnugor rokonnyelvekben. Feltehető, hogy a fene szó — ami a jelenlegi tudásunk szerint — a fen ige származéka, szintén valamely ártó hatás megszemélyesítése, illetve ilyen jelentésben is használatos lehetett. Minden olyan betegségnév tehát, ami az iz vagy a fene szavainkkal nyert kifejezést, az ősi hitvilág betegség-felfogására, a legősibb idevágó nyelvi megnevezésekre megy vissza. Ezen ősi betegségkép azonban nem volt specifikus, hiszen az iz vagy valamely más ártó szellem gyakorlatilag a test bármely pontját megtámadhatta. Ez az ősi aspecifikus jelleg magyarázza azt a tényt, hogy az iz és a fene szavunk — de talán elsősorban az utóbbi — a betegségek széles skálája nevéként vált használatossá. Érthető tehát, hogy az orvostudomány számára ez a szükségtelennek látszó általánosság hamarosan tudománytalannak tűnt, ezért igyekeztek a betegségnév általánosságát, tág jelentéskörét csökkenteni.

Az azonos tünetekkel rendelkező betegségek csoportját tájegységenként azonos névvel nevezték általában. Ugyanaz a név azonban az ország más vidékein, vagy az elmúlt évszázadokban más betegséget is jelenthetett. A fenéről és az ízről való adatok azt mutatják, hogy e két névvel megnevezett betegség legtöbbször kiütéses, sebes, rothadó bőrbetegséget, szájiüreg betegséget, rákos folyamatokat jelentett. Későbbi keletű olyan szókapcsolatok és másodlagos értelmezések is elterjedtek, melyek ideges, ingerült, szenvedélyében túlfűtött, idegállapotában irritált jelentéssel is bírt, mint pl. „*eszi a fene*” kifejezés. A múlt század mitológiai kísérleteiben pedig a betegségeket megszemélyesítő lények közé sorolták a fenéhez hasonlóan az ízt is.

Az iz finnugor eredetű szó. Török és iráni egyeztetése téves. A finnugor alapalak 'ice' vagy 'ise' lehetett. Rokon nyelvi megfelelőit másutt is megtaláljuk. A vogul 'is — jis' és az osztiák 'is — is' jelentése árnyék, lélek, nyugtalanul szállongó kóbor szellem.

A finnugor népek hitvilágának egyik általános jellemzője volt a dualisztikus lélek-hit. Megkülönböztették a szervlelket (testi lélek, életlélek) és az árnyéklelket (szabadlélek, tükörképlék, kijáró lélek). A fejben lakó árnyéklelek a testtől független, az embertől már élete során is elszakadhat. A halál után sem szűnik meg létezni, s akár vissza is térhet szellemként. Az árnyéklelek képzetének pszichikai realitása az álmólátás.

Napjaink primitív kultúrái bizonyos vonatkozásokban azonosíthatók az archeológiai kultúrákkal. A mai népek elődeinek hiedelmeiben közös elemeket találunk a primitívekével. Az árnyéklelek hiedelem általánosan elterjedt elképzelés a ma élő primitív népek között is. Az etnográfusok részletes megfigyelései szerint valamennyi primitív nép nyelvében van egy szó, amely az ember árnyékát, tükörképét; mindazt, ami az emberhez hasonló, de nem maga az ember és a 'lelket' is jelenti.

⁹⁷ Nyelvtudományi Értesítő 50:68

⁹⁸ Nyelvészeti Füzetek 34:34

⁹⁹ Új Magyar Tájszótár

¹⁰⁰ Magyar Nyelvőr 17:130

¹⁰¹ Magyar Nyelvtörténeti Szótár 1890.

¹⁰² Berde 1940. 232.

„A nyugati osztjákoknál az is a keletiekénél az ilt szó jelentése tükörkép, árnyék, lélek. A jenyiszjei osztjákoknál az ulvej szó a tükörképet, az árnyékot és a lelket jelenti. A nyizsnyij-novgorodi kormányzóságban lakott mordvinoknál az emberi lélek megjelölésére a tsov szó használatos. A mordvin tsov szónak a vogul nyelvben a tov szó felel meg, amit viszont a kondavogulok, Kannisto szerint, a vogul is szónak megfelelő értelemben, tehát tükörkép, a lélek megjelölésére használnak. A zürjén ort szó jelentése: csalóka kép, (természetesen tükörkép is) árnyék, kísértet. A keleti csermiszeknél a lélek neve ört. Az ört szó a zürjén ort szónak felel meg, aminek jelentése pedig — amint láttuk — árnyék, csalóka kép.”¹⁰³

„Az osztjákoknál a tükörkép (is, ilt) ájulás, alvás alatt elhagyja a testet. Ha a tükörkép rossz szellem karjaiba kerül, és nem térhet vissza a testbe, a tulajdonosa meghalhat, ha a sámán nem hozza vissza idejében a tükörképet. A vogulok szerint a jis, a tükörkép a halál után a halottak országába megy. Ha egy mordvin álmában ismerőst látta, azt mondja nem ő volt, hanem csak a tsov-ja, a tükörképe volt. A cseremis, ha valakét hirtelen felébreszti, azt mondja, hogy elzavarod az ört-ömet, vagyis az árnyékomat. A haldokló emberről azt mondják, hogy az ört-je már elment. Nagy ijedségkor a votjók azt mondják, hogy az urt (vagyis az árnyék) elment.”¹⁰⁴

A világ különböző részein élő emberek társadalmi fejlődés bizonyos fokán teljesen azonos attribútumokat tulajdonítottak az árnyékléleknek. Ez a lélek már az ember élete során elhagyja a testet és önálló életet él: az alvás (álm), ájulás (révülés), betegség ideje alatt. Az álmok során átélt cselekedetek az árnyéklélek élményei. Ha a meghalt emberek szellemei vagy más körülmények megakadályozzák az árnyéklélek visszatérését a testbe, akkor az ember megbetegszik; s meg is hal, ha nem sikerül kóborló lelkét gyógyító varázslással visszakényszeríteni. A halál után az árnyéklélek végleg elhagyja a testet, de nem szűnik meg létezni. A halottak lelke, a szellemek az élők testét birtokba vehetik; megbetegítik azt. A halottak lelkét természetfeletti tulajdonságokkal ruházzák fel. A szellemek személytelenné, emberfeletti lénnyé válnak.

Az íz szó eredeti 'árnyék' jelentése feltehetőleg már a finnugor korban 'árnyéklélek' jelentést vett fel. Ebből '(halál után) ijesztő szellem' → 'betegséget okozó szellem' jelentésváltozással jöhetett létre a magyar íz 'betegség' jelentése.¹⁰⁵

Paasonen a következőket írja az izről: „Igaz, hogy most tulajdonképpen bőrbetegséget jelent, de tekintve olyan szólásokat, mint 'roagja meg a moaját!', 'vigye el az íz!', 'tépjen szét az íz!' valószínű, hogy eredetileg valamely fogakkal bíró szellemnek volt a neve. Az eredeti általános felfogás szerint a betegséget valamely gonosz szellem okozza, s úgy könnyen megtörténhetik, és valóban gyakran meg is történt, hogy oly szellemek neve valamely betegség kifejezésévé vált. Olyan gonosz, betegséget okozó vagy emberi testet rágó lényül pedig tudvalevőleg a holtak szelleme is szerepel. v.ö.pl.: Finn huu 'kísértet' (tkp. = holtak szelleme), huun puermat 'yis bőrfoltok, amelyek a néphit szerint különösen egy közeli rokon halála után támadnak' (tkp. = kísértet harapása).”¹⁰⁶

Tehát a fene és az íz azonos betegségcsoport gyűjtő elnevezései voltak, amint azt már az előzőekben részletesen kifejtettem. Az íz elnevezés finnugor kori nyelvelem, melynek megfelelőit megtaláljuk a vogulban és az osztjákban. Nálunk a palócok közt és a Göcsejben a szájpénész és a rák elnevezéseként élt tovább az íz szó.

¹⁰³ Láng 1975. 67.

¹⁰⁴ ua. 76.

¹⁰⁵ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1970–1977. 95.

¹⁰⁶ Paasonen 346.

IRODALOM

- Baróti Szabó Dávid 1786.: *Verskoszorú*. Kassa
- Beke Ödön 1911.: *Fene. Magyar Nyelv* 50: 351–352.
- Berde Károly 1940.: *A magyar nép dermatológiája*. Bp.
- Bothár Dániel 1911.: Magyar orvosi kézirat 1683-ból. *Nyelvőr* 35: 104–114.
- Bornemissza Péter 1977.: *Ördögi kísértetek*.² Bp.
- Budenz József 1873–1881.: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Bp.
- Csefkó Gyula 1920.: Betegségneveink népnyelvi megnevezése. *Magyar Nyelv* 59: 157–160.
- Csefkó Gyula 1950.: Szent Antal tüze. *Nyelvőr* 74: 192.
- Dienes István 1975.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. *Uráli népek*. Szerk. Hajdú P. 82–83. Bp.
- Diószegi Vilmos 1973.: *A pogány magyarok hitvilága*. Bp.
- Fabó Béla 1906.: Magyar ráolvasások 1651-ből. *Ethnographia* 16: 313.
- Frankovith Gergely 1588.: *Hasznos és fölötté szükséges könyv, az hiveknek lelki vigasztalásokra és testi épületökre*. Monyorókerék
- Galgóczi László 1973–1974.: Betegségneveink történetéből: bélpoklos-bőrpoklos. *Néprajz és nyelvtudomány XVII–XVIII*. 265–270. Szeged
- Gönczi Ferenc 1902.: Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Ethn.* 13: 78–84, 128–132., 214–234.
- Gönczi Ferenc 1905.: Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji és hetési népnél. *Ethn.* 16: 345–361.
- Györffy István 1935.: Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII–XVIII. századból. *Ethn.* 46: 80–87.
- Hoppál Mihály 1975.: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. *Uráli népek*. Szerk. Hajdú P. 211–233. Bp.
- Horger Antal 1942.: Folyosó. *Magyar Nyelv* 39: 197.
- Ipolyi Arnold 1922.: *Magyar mythológia I–II*.² Bp.
- Juhász Máté 1773.: *Házi különös orvosságok*.⁵ Kolozsvár
- Kállay Ferencz 1861.: *A pogány magyarok vallása*. Pest
- Kálmány Lajos 1893.: Gyermekekijesztők és -rablók nyelvhagyományainkban. *Ethn.* 4: 236–244.
- Kálmány Lajos 1971.: Szépasszony nyelvhagyományainkban. *Ősi magyar hitvilág*. Szerk. Diószegi V. 339–353. Bp.
- Kandra Kabos 1897.: *Magyar mythologia*. Eger
- Kereszturi Diószegi Borbély István könyve Az orvosságokról s a betegségek gyógyításáról. *Történelmi Tár* 1894: 385–420.
- KM. 1953.: Szent Antal tüze. *Nyelvőr* 77: 173.
- Láng János 1974.: *Lélek és isten*. Bp.
- Liszt Nándor 1906.: Egy XVIII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése. *Gyógyászat* 539–541., 572–573., 603–605.
- Magyar nyelv szótára* 1867. Szerk Czuczor G.–Fogarasi J. Bp.
- A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára*. I–III. 1970–1977. Bp.
- Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. 1890. Szerk. Szarvas G.–Simonyi Zs. Bp.
- Magyar oklevél szótár*. 1902–1905. Bp.
- A magyar szókészlet finnugor elemei*. I–II. 1971. Bp.
- Magyar tájszótár*. 1893–1896. Szerk.: Szinnyei J. Bp.
- Magyar-Kossa Gyula 1929–1940.: Magyar orvosi emlékek*. I–IV. Bp.
- Melich János 1908.: Orbánc. *Magyar Nyelv* 5: 85–86.
- Melich János 1920.: Fene. *Magyar Nyelv*. 16: 121–126.
- Melius Juhász Péter 1578.: *Herbárium*. Kolozsvár
- Munkácsi Bernát 1893.: *Vogul népköltési gyűjtemény*. Bp.
- Paasonen: Adalékok a magyar nyelv szövegtörzshoz. *Nyelvtudományi Közlemények* XXXIX: 346.

- Pais Dezső 1975.: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp.
Pápai-Páriz Ferenc 1759.: *Pax Corporis*. Kolozsvár
Pócs Éva 1977.: Szöveg – cselekmény – hiedelem összefüggései a nem epikus ráolvasásokban. *Népi kultúra – népi társadalom*. IX. Bp.
Szendrey Zsigmond é. n.: Betegség, gyógyítás. *Magyarság néprajza*. 4: 193–204. Bp.
Szendrey Zsigmond 1934–1935.: Népszokásaink lélektani alapjai. *Ethn.* 45–46: 3–19.
Vajkai Aurél 1937.: Adatok a Felföldi népi orvoslásához. *Ethn.* 51: 50–73.
Vajkai Aurél 1975.: Egy kéziratos orvosló könyv. *Népi gyógyítás Magyarországon*. Bp.
Varjas Béla 1943.: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár

Zusammenfassung

Unter den handschriftlichen medizinischen Aufzeichnungen der pharmaziehistorischen Fachsammlung und in der Reformierten Bibliothek zu Kecskemét befinden sich sechs Vorschriften aus dem 18–19. Jahrhundert, die sich auf die Krankheit „fene“ und ihre Heilung beziehen.

Das Wort „fene“ ist heute nur noch in Schimpfformeln erhalten, manchmal sogar in scherzhafter Weise: „der »fene« soll es fressen!“ oder „geh zum »fene«!“ Fene kommt zuerst 1236 in unseren Sprachdenkmälern als Substantiv, im 14–15. Jahrhundert auch schon als Adjektiv vor. Als Bezeichnung einer Krankheit ist das Wort seit Mitte des 16. Jahrhunderts regelmässig zu finden.

Fene ist eine als Hautwolf bekannte, bösartige Hautkrankheit. Im allgemeinen werden verschiedene Geschwülste und exanthematöse Wunden der Haut damit bezeichnet. Rezepte der Heilung gibt es ab 1588 permanent.

Im vergangenen Jahrhundert ist die Bezeichnung fene noch als krebsartige Hautkrankheit bekannt, aber auch die Bezeichnung der Schimpfformeln ist zu finden. Beide leben parallel nebeneinander. Nach der Meinung der ungarischen mythologischen Forschung, die sich zu dieser Zeit entfaltete, war fene der Name eines bösartigen Krankheitsdämons, der unter der Herrschaft eines höheren Wesens stand.

Die finnisch-ugrischen sprachhistorischen Forschungen beschäftigten sich von Anfang an mit dem Ursprung dieses Wortes. Aufgrund falscher Etymologie wurde dieses Wort, sowie ähnliche aus den verwandten Sprachen aus dem finnisch-ugrischen Wortschatz abgeleitet, dessen Bedeutung ein hundartiges Raubtier war.

Fene ist das Präsenspartizip des Verbs „fen“ (wetzen, fletschen). Ursprünglich war es ein adjektivisches Attribut (es bezog sich auf ein böses Tier, das seine Zähne fletschte), später wurde es ein selbständiges Substantiv. So konnte fene als Krankheitsbezeichnung nicht aus dem finnisch-ugrischen Wortschatz stammen. Die Benennung fene ist also aufgrund der Symptome der Hautkrankheiten zustande gekommen. Das Raubtier isst und frisst, genau wie die damit bezeichnete Krankheit. Die Schimpfformel drängte die ursprüngliche Bedeutung besonders durch Anwurzeln der Formeln mit Lokalbestimmungssuffixen in den Hintergrund, und das hatte zur Folge, dass die ursprüngliche Bedeutung verblasste.

In ähnlichen Redewendungen kommt die Krankheit „iz“ vor, besonders auf dem Gebiet Göcsej (Komitat Zala) und bei den Paloczen.

„Íz“ ist ebenfalls eine Hautkrankheit wie fene, eine Krankheit der Mundhöhle, bei Kindern die Mundfäule.

Die erste Angabe über die Krankheit „iz“ stammt vom Ende des 17. Jahrhunderts. In einer Handschrift aus dem 17–18. Jahrhundert kommen die Bezeichnungen iz und fene parallel vor. Nach dem erwähnten Rezept ist fene eine Krankheit, welche die Oberfläche der Haut angreift, iz aber eine, die in der Mundhöhle ihre verheerende Tätigkeit ausübt. Von den erwähnten Studien befindet sich eine, worin eine Aufzeichnung vorkommt, der gemäss fene auch eine Krankheit der Mundhöhle bedeutet.

Die Benennungen der beiden Krankheiten können gleichgestellt, und mit anderen Krank-

heiten der Haut volksetymologischer Bezeichnung verwandt angesehen werden. Krankheiten von ähnlichen Symptomen wurden im allgemeinen in den einzelnen Regionen mit ähnlichem Namen bezeichnet, welche Namen in anderen Regionen oder Zeitabschnitten andere Krankheiten bezeichnen konnten. Die Angaben über *iz* und *fene* bezeichnen im allgemeinen ausschlägige, gründige Hautkrankheiten und Krankheiten der Mundhöhle.

In den mythologischen Experimenten des vergangenen Jahrhunderts wurde zu den Wesen, welche Krankheiten personifizierten, auch *iz* genau wie *fene* gezählt.

Iz ist ein Wort finnisch-ugrischer Abstammung. Äquivalente befinden sich im Vogulischen und Ostjakischen. Aus dem zweiten Wort für „Seele“ ist die Benennung eines nach dem Tode wirkenden schädlichen Dämons entstanden, welche auch auf die Krankheit übertragen wurde. Im Mittelalter ist ein Teil von diesen Hautkrankheiten durch Bedeutungsübertragung als *fene* bezeichnet worden.

K. LÓRÁND, Mrs., M. A.

Museologist

Kecskemét, Csongrádi u. 24, Hungary, H-6000

„EDDIG DOLGOM UTÁN, EZUTÁN HITEM UTÁN ÉLEK”

A MAGYAR NÉPI GERONTOLÓGIA TANULSÁGAI*

OLÁH ANDOR

*„Ha beköszönt a hetvenedik év,
már tudni kell, a játék mire volt jó,
hogy kik a gyűjtők és kik a herék,
hogy melyik álom drága, melyik olcsó.
Meg kell állni a kaptató felett,
ahonnan följebb már nem mutat lábnyom,
csak a reménység, csak a képzelet
nyit rést az ismerős dolgok megett
a nemismert, határtalan határon.”*

(Bede Anna: A hetvenedik év)

„Nem szabad elcsüggedni.

Én aszt nem csüggedek semmit. Én bízok.”

(Fábián Gábor 75 éves tengericsősz, Békés)

Húsz évig gyűjtöttem Békés megyében a magyar népi orvoslás adatanyagát. Ebből a gyűjtésből különítettem el azokat az adatokat, melyeket egészükben „népi gerontológiá”-nak nevezek. Ez a népi gerontológia három részre oszthatóan a következőket foglalja magában:

1. „Az öregek teste”: mindaz, amit a nép az öreg-kor jellegzetes testi jegyeiként tart számon; külső elváltozások és életműködés változások, valamint az öregkori betegségek.

2. „Az öregek lelke”: azok a pszicho-dinamikus változások, melyeket a nép az öregkorra jellemzőnek tart pozitív és negatív értelemben egyaránt.

3. „A hosszú élet titka”: mindaz, amit a hosszú életű emberekről számon tartanak, vagy maguk az igen öreg emberek elmondanak tapasztalataik és hagyományos tudásuk alapján a hosszú életet biztosító materiális és szellemi eszközökről.¹

* A közlemény a szerző egyéni álláspontját tükrözi mindazokban a kérdésekben, ahol az adatszolgáltatótól kapott adatokat tágabb összefüggésben kívánja bemutatni. Felmerül a kérdés, hogy — a tájsozlásban, ízesen formált megállapítások — tulajdonképpen mennyiben térnek el általában az idős emberek szokásos megjegyzéseitől, az egyébként is közismert jótanácsoktól (mértékletesség stb.), és mennyiben alkalmasak a „magyar népi gerontológia” ily szuverén kezelésére. Hasonlóan a szerző egyéni felfogásának és értekező stílusának, metodikájának része az egyszerű adattári jellegű ismertetéseknek a számozott jegyzetekben történő rendkívül merész kiszélesítése földrajzilag, bölcséletileg, művelődéstörténetileg, illetve összehasonlítása. Ugyanezt mondhatjuk el az aktualizáló, illetve pragmatikus szempontokat intonáló megállapításokra is. A rögzített szövegek mint egy letűnő nemzedék mentalitásának, emlékezetének forrásanyaga mégsem tekinthetőek érdekteleneknek. A szerző álláspontjával egyet nem értőknek — hasonlóan más közleményeinkhez — mindig módot adunk a vitára. (A szerk.)

¹ Lásd „Öregszik — betegszik! (Magyar népi gerontológia)” címen „Könnyű a szó — nehéz a só. (Békés megye népének szava járása, öregsége, sokféle ragadós nyavalyákban szenvedése.)” című kötetben a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

Ezúttal csupán a harmadik fejezetet ismertetjük vázlatosan. E feladat megoldása közben „választási zavar”-ban szenvedtünk, midőn a nagy kincsházából mondatokat választottunk, ragadtunk ki, mert a nép rendkívül találóan, szemléletesen fejezi ki magát, csodálatos kifejezés- és színárnyalat-gazdagság, értékes tudással, bölcsességgel párosult művészi kifejezőerő jellemzi a népi gerontológiát éppúgy, mint az egész népi orvoslást.

*

A WHO, az Egészségügyi Világszervezet 1963 májusában megtartott szemináriuma szerint az élet megrövidülését, az idő előtti megöregedést, a kóros tünetek szaporodását és súlyosbodását, öregkori betegségek fellépését a következő tényezők segítik elő:

1. pszühés trauma (lelki sérülés),
2. többszöri gyerekszülés,
3. alvás-hiány,
4. helytelen táplálkozás (éhezés vagy túltápláltság),
5. fizikai aktivitás hiánya vagy pedig túlságos fizikai aktivitás,
6. extrém hőmérsékleti hatás (hideg, meleg, szárazság, nedvesség),
7. izgatószer (dohány, alkohol, kávé, tea stb.) fogyasztása,
8. kémiai anyagok és röntgensugarak,
9. krónikus betegségek (érelmeszesedés, hormonzavarok, idült fertőzések és gyulladások).

A többszörös gyerekszülés kivételével a nép is általában ezeket a faktorokat tartja számon károsakként, öregedést elősegítő, életet megrövidítő tényezőkként, midőn a „hosszú élet titká”-ról, és az egészség megőrzéséről beszél. Lássuk hogyan s miképpen?!

A MÉRTÉKLETESÉG

A nép „tudósai” és az okos parasztemberek alapszabályként a mértékletességet hangsúlyozzák, ami a WHO szemináriumai megállapításainak is végeredményben egyik lényege. „Mindig jó gazdája voltam a testnek — jelentette ki egy idős, egészséges parasztember — *kosztolásból, italból, munkából mértékletesen vettem ki a részem.*” Különböző változatban ugyanezt hangoztatják a bölcs öregek szélében-hosszában.² Részletesen is kifejtik, hogy milyennek látják a mértékletes életet.

a) „Ne egye hóttra magát az ember!”

„Ha agyonra eszi magát valaki, az nem jó.” — Sarkadkeresztúron ismert egy öreg házaspár: „Az a pár cseléd mind a kettő túlélte a százat. Az ember 105 éves korába halt meg, az asszony meg 103. Ezek is olyan önmegtartóztatónak éltek, nagyon egyszerűen, nagyon összehúzódtan éltek. Eszt mondta az öreg, hogy az a baja a legtöbb embernek, hogy hóttra eszi-issza magát. Azért lesznek betegek.” — „Nem eszek sokat, kicsit eszek, hogy jól megemésztsem.” — „Az állatokat meg is lehet ölni a jó takarmány-

² Hippokratész is azt hangsúlyozza, hogy az orvosnak ismernie kell a mértéket, az orvos fő erénye a mértékletesség. (V. ö. Littré: *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, vol. II. pp. 323–325, Du régime dans les maladies aiguës, és vol IV. p. 485. No. 51. Aphorismes.) A hippokrateszi orvosi gyakorlat lényege a gyógyító, egészséget fenntartó helyes arányt, mértéket megtalálni és minden túlzást kerülni. A delphoi Apollon templom felirata szerint is: „*Gnoti seauton—meden agan!*” = Ismerd meg magad és ne túlozz (mérsekd meg magad)!

nyal. A szokatlan jóból annyit eszik az állat, hogy az egészsége tönkremegy. Ember se ismer mértéket némelyik. Mértéktelenül sokat eszik-iszik és belebetegszik.” —

Elrettentő példaként emlegetnek nagyevő embereket. „Vót itt egy jegyző. De jól tudott enni az! Jó darab szalonnákat meg bírt enni. Március tizenötödikén ott vótak egy alkalommal. [T. i. a nemzeti ünnepen rendezett vacsorán.] Főztek vacsorát, bor vót, hummi. Két adag paprikást fizetett. Mikor osztán megette a két adagot, nekem aszongya, ne ilyen poharat adjatok, kancsót hozzatok. Azt a félliter vizet úgy megitta, mint egy kortyot. Olyan vastag, nehéz ember vót. Aztán egyszer hupp, meg is halt. Vége lett 47 éves korába. Az ilyenek nem bírják, az ilyen személyek. Még azok a jószá-gok is igen így vannak! Olyan helyen, mint katonáéknál, megszabott komenciójuk vót, az a kis abrak, az a kis víz. Ott nem állították neki a vályúnak, hogy igyon annyit, amennyit akar! És húsz éves korába is lú vót!”

Ami a táplálék minőségét illeti, a bölcs öregek — a nép gyógyító emberei, a „tudó-sok” is közbük tartoznak — károsnak tartják a túl zsíros-húsos étkezést, a falun még mindig uralkodó „magyar konyhát”. (Éppen ennek következtében népbetegség a kö-vérség, a túltápláltság!) Az ő étkezésmódjukra is az jellemző, hogy nehéz ételek helyett könnyen emészthető ételeket esznek. Rámutatnak a két étkezésmód közti külön-b-ségre, utóbbi előnyére. „Öreg Szűcs Lajos 100 évet meg négy hónapot élt. Az mindig azt mondta, ű nem vót beteg. Se nem vót kövér, se nem terhelte meg a gyomrát zsíros ételekkel. Még tán disznót se vágott kétszer teljes életébe, mint ahogy itt szokás falun, hogy disznót vágnak. Biztosan többször evett fokhagymával megdörgölt piritóst, mint húst.” — „Sok tejes dógot evett az én nagyapám. Azt mondta, az nem üli meg a gyom-rát.” — Megkérdeztem egy 73 éves egészséges öregembertől, hogyan él, mit eszik? „Én élem azt a paradicsom levest, almalevest, zöldbab, zöldborsó. Én nem adom ezt a húsr! Az elmúlt télen is három disznót vágtunk, de nem ettem meg belőle két dekát. Már évek óta nem eszek kolbászt. Inkább eszem mást, ami nekem jó. Tej, gyümölcs, zöldfőzelék, ezt élem. Még előfordult már, hogy egy nap kétszer is ettem tejet.” — Édes-apja 83 éves korában halt meg. „Az úgy élt, mint az égi madár.” Hát az hogyan él? „Itt is csipeget, meg ott is. Egy kis tejet, kenyeret, ezt-azt. Csak tejen élt, meg kenyéren, egy kis gyümölcsön, dión. A krumplit azt nagyon ette, hajába főtt krumplit.” — „Nagy-anyámtul hallottam az öreg Feketénérül. Az öreg Feketéné, hát aszongya, csuda hogy ez még megvan! Az nem főz, nem él úgy, ahogy kéne, mégis jól bírja magát. Az is úgy gyümölcscsel élt, meg hideg ételekkel. Olyan elzárkózottan, olyan ősebermódra élt.”

b) „Előbb-utóbb sírba teszi a korlátlan italozás!”

Éppenúgy, ahogy a nagyevőt, a magyar konyhát elítéli a bölcs öregek, szembeszáll-nak a falun is annyira elterjedt iszákossággal is, mint életet megrövidítő tényezővel. „Hát az ital! Az öreg nagyszüleimtől is mindig azt hallottam, rendes mértékkel, ha hasz-nálja valaki, hát jó, de méreg az, az előbb-utóbb a sírba teszi, a korlátlan italozás. Az ivó emberek azér többnyire gutaütés, vagy gyomor rák áldozatai. Gyomorfekélye, gyomor-betegsége van, mer sok pájinkát iszik, ez volt a közvélemény. Ez a betegség megölte. Az én nagyszüleim józan emberek vótak, mértékletesek. Ebéd után egy kis pohár bor, több nem. De jó egéségek is vót mindig!” Ő is ezért egészséges öreg korára, mondja. — „Mértékkel jó az ital. Nem dögire, hótt részegre igya magát!”

Sok öreg ember még mértékkel sem iszik szeszes italt, hanem gyógyteát, vagy kávé-t (nem babkávét, hanem malátakávét, pótkávét) fogyaszt. — Az egyik parasztsalá-dban hagyományként maradt fenn a bodzatea-ivás. „Nagyanyámnak a nagyapja vót. Ő, a nagyanyám mesélt rulla, hogy a Balog öregapja, az olyan jobb mód ember vót, de

olyan takarékosan, szegényesen élt. Még disznót se igen vágott, mégis 97 esztendőit élt. Háromszor megnősült, mer mindig meghaltak a feleségei. Má aztán harmadszor nagyon öreg korba, úgy 90 éves korába a harmadik asszonyt vette el. A legfőbb itala vót a bodzatea. Azt mondta mindig, csak igyatok tik is, ez nagyon jó! Akkor nem köhög, akkor nem lesz vérnyomásos, az nem szédül, hogy meg kéne erelni, olyan jó a közérzete, ha azt issza. Nem rummal itta, csak mézet tett bele. Azóta, hogy így nagyanyámtul hallottam, én is megpróbálom. Fenthagyta ezt a családba: Öregapám is mindig ezt itta, aszt 96 esztendeig élt! Nagyon jól bírta magát, jött-ment, jól látott. Aki mindig borral élt, hát [az] véres ember vót. Azér vót az érvágás is, mer szédült, összeveresedett. Ha nem vágtak volna rajta eret vagy meghalt vóna, vagy megbénult vóna. Vágták az eret ezen az italos embereken főleg.”

Egy másik öreg parasztember adatközlőm pótkávéit iszik, szeszes italt nem. Hogyan szokott rá? Az első világháborúban Hercegovinában katonáskodott. Egy bosnyák katonabajtársa elvitte egy Mostar melletti faluba, odavalósi volt. „Na, aszongya, ha akarsz gyere, most látsz egy olyan öregembert, amilyet még sose láttál, mer százon felül van! Elevenen tudott járkálni, jó beszélő tehetsége vót, hallott is, látott is. A fő eledele a kecskehús vót, meg a hal. Disznóhúst nem evett soha. Az itala meg kávé. A feketekávé vót neki az itala, aszt mondta. Pótkávé, akkor még a babkávé ritkaságszámba ment. Dacára, hogy vendéglős vót, de italt sose ivott, csak kávé. Hát ez a kis Jónás, hát annak az apja is, az is mindig kávéval élt.” — „Kávéit inni az nagyon jó, azt mondta az anyám, meg szeretem is.”

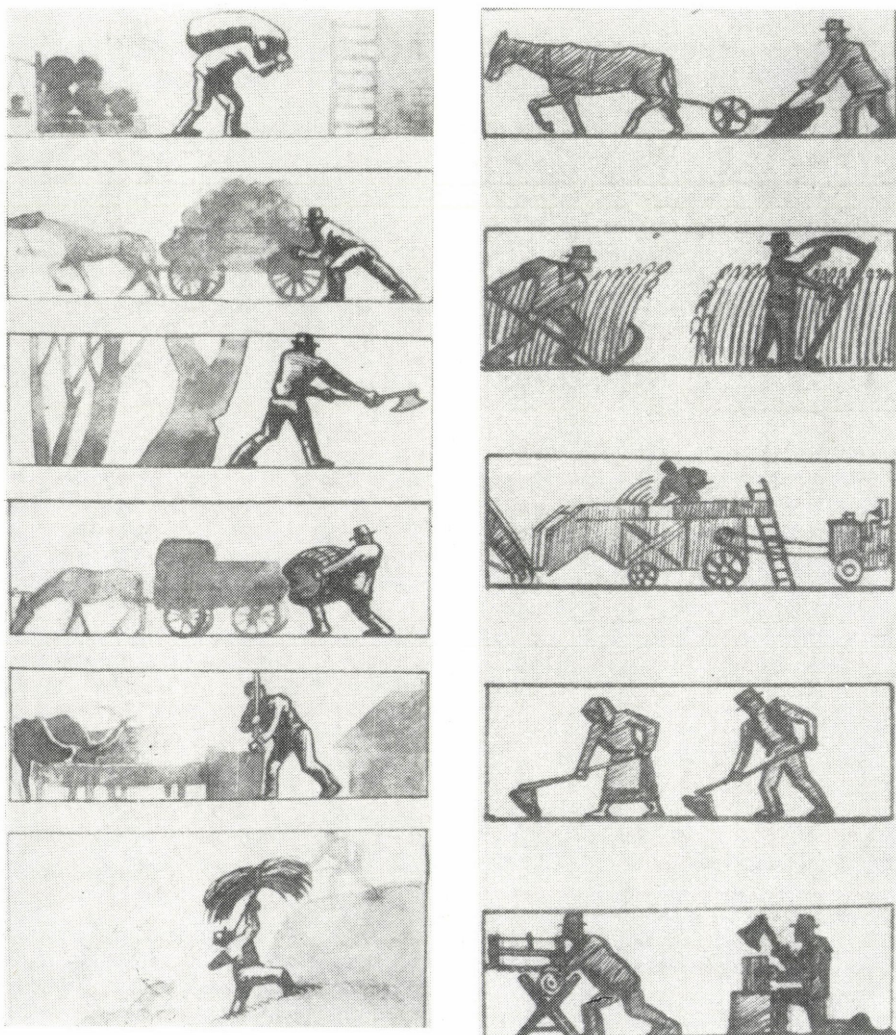
c) „A nagy iga az embert tönkre teszi!”

„Mindenki arra vigyázzon, hogy ne emeljen nagyot és meg ne fázzon. Onnan ered oszt sok minden.” — „Nagyanyám 90 éves vót mikor meghalt szegény.” Mit mondott, mi a hosszú élet titka? „Aki iszogat egy-egy kicsit, nem tisztességes berűgásig, meg jobban kosztolja magát és nem dolgozik olyan nagyon erőseket, akkor mingyán tovább él az ember. Ha agyonra eszi valaki magát, az nem jó.” Mi a hosszú élet titka? — kérdelem egy 70 éves egészséges embertől. „Azok akik könnyebb életmóddal élnek. A könnyebbség az, hogy nem merül bele az erős munkába olyan nagyon. Száz évig élt egy ember, az a Szűcs Lajos, hát asse lehet mondani, hogy nagyon erőltette a dőgot. De járt a mindig dőgozni azér, nem szeretett tétlenül se lenni teljesen. Van a Szűcs János bácsi, az is mostmár 94 vagy 95 éves. Hát aztán asse vót olyan erős munkás ember, hogy nekiadta vóna magát a kubikolásnak, vagy aratásnak, ilyen nehéz munkának. Csak így gazdák-nál, ott szeretett foglalatoskodni. Egy kis kapálgatás, egy kis pepecselős szőlőmunka. Nem azt a nehéz fizikai munkát végezte. Az uradalomba is kertészbojtár, ilyen segédmunkás vót. Aki erősebben, jobban, erősebben dőgozik, az leginkább meg is szokott halni hamarabb. Valamilyen rész felmondja a szolgálatot.”

Több változatban ilyen kijelentéseket tesznek. Sok példát mondanak arra (sokszor magukat is beleértve), hogy az erős, nehéz munka megrövidíti az életet, megbetegít. „A sok dolog összetöri” — mondják. „A nagy iga az embert tönkre teszi!” Az öregnek „össze van a vére törve, meg minden a sok dologtul”, azért fáj mindene. Sokan megbánják fájdalmas, beteg öregségükben, hogy annyit dolgoztak: „Mindig dologba vótunk. Örökké. Én kivált. Amennyit én dolgoztam, nincs Dobozon több asszony, aki annyit dolgozott, mint én. Ippen azír mondják, hogy nem csoda, ha ilyen nyomorík lettem. De én ezt ha tudom, hogy én ilyen leszek, nem dőgozok annyit, hogy annyira fáj mindenem, hogy borzasztó! Úgy el vagyok má este sokszor állva, hogy nem bírnék ha így leülök, akkor nem bírnék felállni, annyira fáj mindenem.”

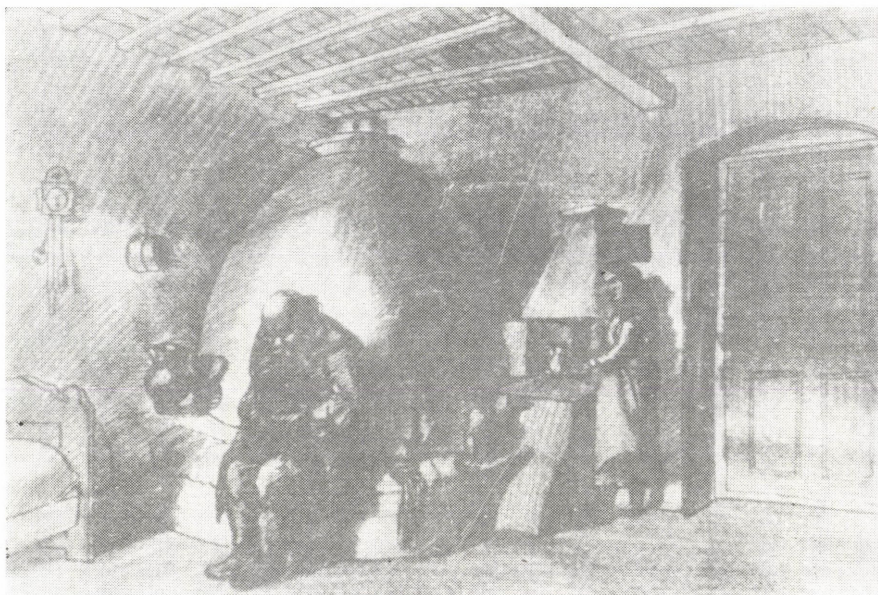
Aki viszont egyáltalán nem dolgozik, keveset mozog, az abba betegszik, hal bele. Egy gyermektelen, 20 holdas asszonyról: „Elbőndösödött parasztasszony vót! Megölte a kényelem. Mint a kövér kacsá: addig hízlalják, míg egyszer megdöglik.”

Az embert emésztő, tönkretévő, megbetegítő, megnyomorító, időnek előtte sírba tevő „nagy ígá”-val, „erőltetés”-sel együtt kell megemlítenünk a vele szorosan összefüggő és — a nép szerint — ugyancsak életrövidítő, betegségkókozó faktorként számontartott „kihülés”-t, a WHO szeminárium „extrém hőmérsékleti hatás”-át. Az öregeknek annyi szenvedést okozó „reoma” előidézőjeként is egyértelműen a „kihülés”-t

1.-2. ábra. „A nagy ígá az embert tönkre teszi!” Az „erőltetés” alkalmai a paraszti munka során. (Kohán György tusrajzai)

3. ábra. „Rehomás” öreg fájós hátát melegíti a kemencének támaszkodva, felesége gyógyteát főz. „Örökre kihültem. A reoma az a hidegtől van, az erőskihüléstől van.” (Kohán György tusrajza)

4. ábra. Reumás öregember házi gyógyfürdőzése. A gyógyfürdő leggyakoribb összetétele: vadtátogó, csontfű, diófa-levél, napraforgó kóró és fej, szarkaláb, kakukkfű, zsálya, csalánfű. „Fübe-fába adta az Isten az orvosságot, nem inekcióba!”

teszik felelőssé³. „Örökre kihültem” — mondják és felsorolják, hogy egész életükben hányszor megfáztak, miért-hogyan-mikor és mennyit fagyoskodtak, s ezért betegek most öreg korukban, ez viszi sírba őket. Kéményseprőként dolgozott: „Milyen hidegek voltak régen! 25—30 fok hidegbe is mentem, de muszáj volt, mentem. A hidegek, azok megsanyargattak, mer nagy hidegek voltak abba a nyolcvanas-kilencvenes években! Azután hűszba így kaptam meg a reomát. Sokszor blúzomra fagyott a hó, olyan hideg volt.” A kéményseprő-papucsban meg fázott a lába, a hideg kéményekben kapaszkodva fázott a keze. — „Én is tizenkét évig kofálgodtam, akkor hültek ki a lábaim.” — Libatömskor „kihültek a horgasinaí”, azért fájnak most a lábai öregségére. — Aratásból jövet eső érte nem egyszer, sokszor megfázott, „kihültek a csontjai”, reumas lett. Havas repát szedett ki a földből: „kihültek az ujjaim”. — „Jégeső megvert bennünket, oszt megfáztam a répaegyelésen, ettől kaptam.” — Néhány példával meg kell elégednünk, hiszen jóformán lehetetlen felsorolni mindazt a lehetőséget, amikor a parasztember és -asszony mezei és otthoni munkája során „kihül”-het, megfázhat a mosástól kezdve az izzadtan hideg földre fekvésig. Mindezt emlékezetében őrzi és nem csodálhatjuk, hogy így beszél: „veleszületik az emberrel minden betegség, aztán mikor megfázik, vagy ez fogja le, vagy az”; „mindenféle baj a kihüléstől ered”; „sok mindent, mindent a kihüléstől lehet kapni, minden betegséget ez okoz”. Főképpen azonban a reuma, csúsz, köszvény, derékszába: „a reoma az a hidegtől van, az erős kihüléstől van. Kihülnek a lábszarába a velők.” Csúsz: „kihülnek a csontok, kihülnek a velők, összezugszorodnak a kezek.” — „Hüléstől olyan csúszsa van neki, hogy dagad itt is, ott is.” — Derékszába: „olyan mint a farcsába, kihüléstől kapja.”

Sűrűn intik a fiatalokat, hogy amíg nem késő, vigyázzanak: „arra vigyázz, hogy ki ne hülj, meg ne erőltess magad, akkor nem lesz semmi bajod!” Dehát nem sokba veszik, amit a tapasztalt öreg mond. „A mostani fiatalok az ilyet csak kinevetik. A mostani hóborodott fiatalok.” — „Többet tud máma egy csirke, mint tegnap egy varnyú!” — „Ma a jérce többet tud, mint a tyúk.”

A generációs harc a nemi élettel kapcsolatos véleménykülönbségben is megnyilvánul.

d) „Hamar meghal, akinek sok szeretője vót!” Az öregek a mértékletesség elvét a nemi életre is vonatkoztatják. A kikapós, kicsapongó életet élő lányokra, asszonyokra mondják: „Útóvégre az olyanok mind elromlanak. Az egyik sánta, a másik vak. Minden csak rendjével jó!” — Édesanyja 84 éves korában halt meg. Így tanította, hogyan élhet sokáig: „Rendesen éljek mindig. Ne legyen sok udvarlóm, mer így leszek egészséges.” — „Hamar meghal, akinek sok szeretője vót!” — „Szeretkezni elég háromszor egy héten. Minden csak rendjével jó.” — A mértéktelen szexuális élettel szemben az ellenkező véglét nem jó, mert „a szűzlány nehezebben hal meg.” — „Másképp vót ezelőtt, nem úgy, mint ma, hogy nincs gyerek. Azt mondták amelyik asszony szül rendszeresen, az az asszony mindig szebb és szebb, mindig fiatalodik, mindig erőben-egészségben él. De igaz is vót! Olyan pirospozsgás, jó arcú asszonyok vótak azok. Idős asszony korába is olyan szép síma arcú, még meg se őszült az olyan asszony.”

³ 30 éves orvosi praxisom alapján egyre igazabbnak tapasztalom a népi kóroktani megállapítást, hogy a betegségek hármassága oki alappillérei az erőltetés, kihülés, ijedés. Vagyis a testi-lelki túlerőltetés és kimerülés, a szervezet egészének vagy egyes testrészeknek (a külső vagy a belső) lehűlése, a hideg ártalom, valamint a lelki ok, ezek között is első helyen a szorongás. Az öregkori betegségek, a beteg öregség és a korai halál okaként is ez a három a meghatározó tényező: vagy közvetlen hatásként, vagy „talajt” betegségre előkészítő, hajlamosító tényezőként.

Azt tartják természetesnek, tehát egészségesnek, hogy sok gyereket szüljön az asszony. Ami nem természetes (fogamzásgátlás, gyerek-elhajtás) az egészségtelen is az öregek szerint. „*Már hogyha virágzik a fa, akkor kell annak gyümölcsöt is teremni!*” (Virágzás = havi vérzés.) „*Ha teli a segge, mért nem hurcolja el!*”

Ezzel a népi szemlélet másik alapelvehez jutottunk. A mértékletesség mellett a természetesség biztosítja a hosszú, egészséges életet.

A TERMÉSZETESSÉG

a) „*Hosszabb életű a juhász, mint az országút.*” Hosszú életűek voltak, mert természetesen-egészségesen éltek, így tudják. „*A juhász olyan hosszúéletű, mint a számár, vagy pedig az országút!*” — „*Hosszabb életű a juhász, mint az országút, vagy a tarka-varnyú.*” „*1896-ot írtak abban az időben, amikor szegény nagyapám megajándékozott azzal a szép acélkampós somfabotjával. Akkor kiesettformán elgyengült, 86 éves kezéből. De még akkor is jólesett neki, ha kisebb báránypalkát ott a major közelében velem, kusunokájával legettette.*” 87 éves korában is „*még mindig olyan fürgé ember vót, soha nem vót doktornál.*” Beteg se volt, csak elgyengült, meghalt. „*A maiak nem lesznek olyanok.*” — „*Koratavasztól késő őszig meztláb jártunk a gyöngyharmatos legelőmezőn.*” Ogyesszában, katonáskodása idején figyelte meg az első világháborúban, hogy „*egy pantallós a harmatba sétált. Egészségesnek mondta. Hetvennégy éves volt. El is hiszem.*” A juhász is így élt — teszi hozzá. „*Nekem sose vót a számba orvosság! A juhász vigyázott, meg tudta, mivel gyógyítsa magát, ha nyilalगतózott a háta, vagy a melle. Ha hasmenést kapott, evett erős turót.*” A friss levegő is jót tett neki — mondja a zsadányi öreg pásztor. — Virágzáskor, harmat száradta után füveket szedtek, a pal-láson a kakasulón szárították a juhászok: „*szikfű, útilapu, pemetefű, garádicskóró, fejérmályva gyökere, fekete mályva töve, hogy sebre, erre-arra jó legyen, bodzavirág, földibodza, tölgyfakéreg külső sebekre.*” Miután megszáradtak a füvek, ruhazacskóban felakasztották a juhász-lakásban.

Egy zsadányi juhász önéletrajzi feljegyzése arról tanúskodik, hogy valóban természetes, mert a természettel összehangolódott (sőt kozmikusán hangolt) életet élt a pásztor. Tavasz ki-hajtáskor „*mikor a legelőhöz közeledett a juhnyáj, felelevenedett bégetéssel, szinte szaladva ment a birka apraja-nagyja. Mikor aztán ráérkezett a legelőre, mintha le lett volna cövekelve, ahogy a szájokon befért, mohó étvággal ettek, semmivel se törődve. Én pedig mint afféle fiatal juhász, gyönyörködtem a természetadta szépségekben. A tiszta kék égről ragyogott le az öreg nap a vén földre, pirogatta, szárogatta a gyöngyharmatba fürdő, balzsamos mezei virágok millióit. A bibicek, sirályok, vadkacsák, vadlibák ezrei fürdöttek, gázoltak, úszkáltak a zsombokos, mocsaras részen, a darvak, gólyák magasba szállva néztek le a nagy sík pusztaságra. A szamukákba békák milliói szépen brekegtek, csak ott támadt síri csend, ahol a gólyák gázoltak. A napsütötte langyos vízbe jómagam is megmosakodtam, merthát az ember szinte újjászületik, kedve kerekedik, jobban örül az életnek. Jól esik még a pirítós kenyér is, vagy az egyszerű módra megfőzött betyáros, vagy pedig a lebcstészta... Én pedig szép csendesen fűttem a furulyámat, hogy az unalmamat, vagytán a bánatomat feledjem, vagy el is üzzem, mert csak szombat este mehettem haza tiszta ruhát váltani és a jövőheti élelmet kivinni a hodályhoz. Így teltek-múltak a napok, a hetek.*” Igaz, hogy éberen kellett aludjon, „*a botot a derekam alá tettem, hogy el ne aludjak*” (ti. mélyen), de a

csillagos ég alatt, nemcsak a jószággal, hanem a csillagokkal is jóbarátságban, ismeretségben.⁴

b) „A tyúkokkal fekszünk”. A falusiak kényelmesebben aludhattak, de ők is a természetes életnek megfelelően a „természetes alvás”-t gyakorolták. Az eredeti, ősi paraszti életforma nem ismerte az „alváshiányt”, nem varázsolta nappallá az éjszakát mesterséges fényforrásokkal, nem teremtett — természetellenes — éjszakai életet, mint az urbanizáció, hanem a tyúkokkal feküdtek és a nappal keltek a falusi emberek, tehát a természetes, kozmo-biológiai ritmusnak, igénynek megfelelően aludtak és ébredtek. A modern természetes orvostudomány, a naturizmus ismerte fel és bizonyította be az éjfél előtti „természetes alvás”, a „Naturschlaf” jelentőségét és értékét; a nép évezredek óta gyakorolta ezt, csak a legújabb időben van felbomlóban ez az ősi alvárend. Holott nemcsak önekik nem szabadna elfeledniök, hanem jó lenne újra megtanulnia az urbanizáltan sínylődő beteges emberiségnek is!⁵

Az ősi paraszti munkaritmus is évszakokhoz igazodó, természetes és sokoldalú volt, sokoldalú tudást, kultúrát igényelt az ipari társadalom állandó, azonos, egyoldalú munkateljesítményéhez képest. (Nem a kizsákmányoló agrárkapitalizmusra gondolunk, hanem az ősi, autonóm paraszti gazdálkodásmódra, mint „modell”-re.⁶) Tavasztól ősziig egyre fokozódó, majd csökkenő munka a szabadban, télen kisebb munkateljesítmény a ház körül és a házban; az ünnepek is az ember természetes-kozmosz kapcsolatait erősítették, tudatosították. Az élet, a munka és az ünnep egy közösségbe fogta össze az embereket.

⁴ Maxia szerint a nuraghe civilizáció idején a szárd pásztor-kultúra magasrendű fejlettséget ért el. Azonban ma is még értékes, aktuális örökség letéteményese a szardíniai pásztor, aki „a kórokozó faktorokkal, különösen a maláriával és tbc-vel szemben nagy ellenálló erővel bír. Ezenfelül gazdag erkölcsi örökség birtokában van, méltóságteljes, egyszerű magatartása ismeretlen a mai olasz fogyasztói társadalom számára, mert ennek tagja szorongásos és boldogtalan, aki nem képes kielégíteni egyre növekvő kaparkodó igényeit, ambícióit.” Carlo Maxia: *Uomo e ambiente in Sardegna*. IX° Congrès International de médecine neo-hippocratique. Gênes-Cagliari, 1972. 300–303. o.

⁵ Tienes szerint a betegségek megelőzésére nézvést alapvető jelentőségű az éjfél előtti alvársa visszatérés. A természetörvényeknek megfelelő alvás-idő 7 órakor kezdődik és éjfélig tart. Aki ezt az öt órát zavartalanul végigaludta, az teljesen kialudta magát. A gépesítés korát megelőzően a parasztok ösztönösen ehhez a természetes alváshoz igazították munkájukat, 7 órakor feküdtek le és éjfélről, 2 órától láttak hozzá a munkához. G.A. Tienes: *Angewandte Naturheilkunde*. Hippokrates-Verlag, Stuttgart 1953. V.ö. még Theodor Stöckman: *Die Naturzeit*. Der Schlaf vor Mitternacht als Kraft- und Heilquelle.

⁶ Gandhi írja „Egészségre vezető kalauz” című művének 7. fejezetében, hogy: „milyen tevékenység az, ami egyformán erőssé, potenssé teszi mind a testet, mind a lelket? A természet gondoskodott arról, hogy egyidőben testi és szellemi munkát végezhetünk. A föld lakosságának nagy része földművelő. A paraszt ember 8–10, vagy még több órás testi munkát végez, hogy megkeresse kenyerét. De csak akkor végezhet értékes munkát, ha lelke is fejlett. Ismernie kell a termelés számtalan csínját-bínját, a talaj és az évszakok tulajdonságait, a nap, a hold és a csillagok járását. Ezen a téren a legtehetségesebb ember is alulmarad a paraszttal szemben. Alaposan ismeri közvetlen környezetét; irányt mutatnak neki éjjel a csillagok; sok mindent megtud a madarak repüléséből, az állatok mozgásából. Tudja például, hogy eső lesz, ha bizonyos madarak összegyülekeznek és lármáznak... Mivel fel kell nevelni gyermekeit, tud egy s mást a Dharma Sasztrából is. A végtelen, szabad ég alatt él, ezért könnyen belátja Isten nagyságát. Természetesen nem lehet mindenki paraszt, nem is ez a célja ennek a fejezetnek. Azért írtuk le a paraszt életét, mert meg vagyunk győződve arról, hogy ez az ember természetes élete. Minél jobban eltérünk ettől a természetes élettől, annál inkább kárt vállal egészségünk. A paraszt élete arra tanít minket, hogy naponta legalább 8 órát kell dolgoznunk és ennek szellemi munkának is kell lennie, nemcsak fizikainak.” Mahatma Gandhi: *A Guide To Health*. S. Ganesan Publisher, Triplicane, Madras, 1922.

Mivel a nép ismerte a természetet és ráhangoltan élt, nemcsak élete módja, munkaritmusa természetes, hanem *orvoslása is természetes orvostudománynak felel meg*, az ősi nagy kultúrák máig fennmaradt hagyományaként. A népi gerontológiára is az életmegőrző és életet meghosszabbító természetes gyógymódok, elsősorban a phyto-terápia jellemző.

c) „*Fübe-fába adta az Isten az orvosságot, nem inekcióba!*” Szólasmondás országszerte, többnyire rövidebb formában: „*Fübe-fába az orvosság!*” A nép a természetes gyógymódok híve, idegenkedik a mesterségestől, a kémiai anyagtól, a gépektől. (Legalább is a legújabb időkig ez volt jellemző.) „*Ez a gyógyszer méreg a testünkbe*”. A gyógyszerekkel szemben a gyógynövényeket (a phyto-terápiát), a víz-gyógyászatot (hydro-terápiát), a masszázst stb. részesíti előnyben.⁷ A gyógyfüveket így dicsérik: „*Ez nem csinált dolog, ezt a föld termi meg!*” Tehát jó. „*Csak a természetes, az a valódi!*” A „természetes”-re esküsznek, abban bíznak a mesterséggel, a csinálttal, a gyártottal, az emberi tákolmánnyal szemben. Hosszú életűnek is azt tartják, aki az utóbbit kerüli és az előbbivel él.⁸

Egy öregasszony dicsekedett nekem, hogy az ő arcát hidegvízen és szappanon kívül más nem érte még. „*Az én arcomat nem ette meg a festék!*” „*Aki nagyon festi magát, annak olyan ráncos az arca, mint akit összehúztak tüvel.*” Mégis: beszélhetünk népi kozmetikáról is, ez azonban természetes anyagokkal él!⁹

Az egészségmegőrző, élethosszabbító népi gyógyszerek is természetesek. Például a 97 esztendőt élt dédapától maradt fenn a Balog családban a *bodzatea* ivás. „*Fent-hagyta ezt a családba: — Öregapám is mindig ezt itta, aszt 96 esztendeig élt!*” (Lásd az „ital”-ról szóló fejezetben!) A 75 éves Fábán Gábor békési tengericsősóz a *gyömbércsepp*et dicséri. „*Hát kérem itt vagyok én. Most 75 éves vagyok, de most érzem magam az egészség szempontjából ötvennek. És ez szent és való. Mer azt az erőt visszakaptam. Sz...Z... nekem kijött ide a házámhó. De olyan voltam má, hogy egyáltalán nem tudtam magamról semmit. Hát adott is orvosságot jó szívvel és szeretettel. De az orvosságtul gyógyszermérgezést kaptam. Aszontam nekem tovább nem kell. Rögtön bevettem egy kávéskanálnyi gyömbért, azután aztán cseppekbe szedtem.*” Hogyan készül a gyömbér csepp? „*Egy kávéskanál porrá darált gyömbérré egy fél üveg diána sósborszeszt rátötök, utána akkor rátötök, hogy tele legyen az üveg [két decis] arra a mindenféle keverékre pájinkát, aszt akkor összekeverem. Akkor cukorra kell cseppenteni 8–10 cseppet. Aszt akkor szeheti. Akar esztendeig sincs baja, vagy kettőig ott áll.*” Miután kigyógyult betegségéből, azóta is szedi egészsége fenntartására. „*Az egészséget szeret-*

⁷ Ismeretes a hippokratészi „*Nil nocere!*” (orvos, ne árts!) elve, tehát ebben is találkozunk a népi és a hippokratészi, természetes orvostudomány. Óriási ma már a gyógyszerártalmak, az iatrogén (orvos okozta) betegségek irodalma. A farmakofágia (gyógyszer-falás) és ezzel együtt a gyógyszer-ártalom világméretű, katasztrofális civilizációs ártalom ma már. Ezzel párhuzamosan azonban egyre jobban előtérbe nyomulnak a legkülönfélébb természetes gyógymód irányzatok, módszerek. Persze nem helyes szélsőséges álláspontot elfoglalni, bölcs szintézis szükséges.

⁸ V.ö. szerző „Egy orosházi kenőasszony tudománya” c. tanulmányának „Ez nem csinált dolog, ezt a föld termi meg” c. fejezetével. (*A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1963–64*, Orosháza, 1965. 289–336.) Továbbá: „Fübe-fába az orvosság” (Békés megyei népi orvoslás) harmadik kötete: „Ami természetes, az a valódi” (népi gyógyszer-tan). Kézirat a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.

⁹ A modern kozmetika – a régebbi, csakugyan egészség-károsító módszerekkel szemben – egyre kiterjedtebben alkalmaz természetes eljárásokat, növényi-természetes anyagokat (fito-kozmetika). V. ö. Varró Aladár: *Arc- és testápolás gyógynövényekkel*. Új gyógymódok és receptek. Bp. é. n.

ném fenntartani. Engem ágyba ne tanájjon senki, hogy emelgessen, gyámolítson, szakáljon! De meg lehet előzni a betegséget. Ez mindent kitisztít. Mindig a gyömbért, az a legelső. A belső szervezetet erősíti, orvosolja. Rákot meg lehet előzni, szívet, vesét, tüdőt gyógyít, mindent. Mindenfelének ami csak a belső részen van, csak az használ. De naponta legalább egyszer. A szívet letakarítja, a szívet, mindenfélét. Úgyhogy engem soha a fejfájás, gyomorfájás nem bánt, vagy étvágytalanság, ez nincs. És ez elmúlik bárkinek is.” A jobb szemzug mellett az orrnál lencsényi rákszerű fekélyecskét mutat, 17 éve „hurcolja”; nyelve hegyén kismandulányi csomó. Nem lett rák egyikből se, a gyömbérnek köszönheti. „A gyömbérnek, mindent csak a gyömbérnek!”

Találkozott-e öreg emberrel? Mit mondott, mitől marad sokáig egészséges, meg fiatal az ember? „Az a 104 éves öreg olasz ember mondta, csak ezt használjad, rozmaringot főzettek aszongya, akkor helyrejön az egészsétek. Szósznak, levesnek főzték ott [az olaszok]. Ez a tapasztalatom: a szívre kell bízni mindent, arra kell vigyázni. Ha ez felmondja a szolgálatot, akkor hiába akármí!”

Igen nagy gyógyító, megelőző és életmehosszabbító erőt tulajdonít a nép a fokhagymának. A beteg Gulyás bácsihoz járt a körzeti orvos, oltotta; a 90 éves Szűcs bácsi is éppen ott volt egyszer, találkoztak. „Egyszer ott vótam, mikor odajön a fiatal doktor. Kérdi tüllem, hogy hány éves vagyok. Mondom mégcsak kilencven. Oszt nevette. Kilencven, mondom, még csak annyi, de maga nem lesz annyi idős, mondom, hiába doktor! Monta, hogyhát nem tudjuk, azt nem tudhatjuk. Én tudom, hogy nem lesz, majd meglássa maga! Meg. Mondom én a régi paraszthelyzetbe születtem, abba nőtem fel, abba élek ma is, nem urazok, mondom. Mondom neki, ha több időt akar élni, akkor én komendálok magának jó orvosságot. Jobbat mint magok milyet rendelnek. Minden nap egyen meg egy fej fokhagymát. Az nagyon jó orvosság! Hej sokat megettem hajja életembe! Fokhagyma rengeteg egészséges eledel! Nem szeretik mostmá, bűdös, azt mondják bűdös. Nem bántam én, ha bűdös vót, nekem nem vót bűdös, de jó vót.” — „Oroszázán borzasztó divát a vöröshagyma tea. Minden második öregember aszt iszik.”

Az öregkori betegségek gyógyításában is természetes, főként növényi gyógymódokat alkalmaznak. Ezek között is a fokhagyma vezet. Az érelmeszesedésnek, magas vérnyomás betegségnek is legelterjedtebb megelőző és gyógyító módja a fokhagyma. Ma az orvosi elnevezés alapján nevezik így, azelőtt főszédelgésnéként, fej és fülzúgásként, vértolulásként tartották számon. „Annyira fáj a tarkóm, fejem, majd leválik.” „Olyan nagy a fejem, hogy rettenetes.” „A fejem mindig úgy teli van.” „A fejembe hangyák járkálnak, a fejembe úgy bizseg valami.” „Úgy zúg a fejem, mintha csépelne a gép!” „Csakúgy mohog, zúg a fejem. Mikor nagycsomó víz zuhogna valami nagy mélységben, olyan az a mohogás.” „Annyira kolompol sokszor az én fejem!” „Mindig úgy mint a kistiba mikor sipog, a fülem is úgy szokott sipogni.” „Mindig olyan tyúkszédülésbe vagyok.” „Mintha pájinkát ittam volna, olyan kótyagos a fejem!” „Ha lefekszek akkor is egy nagy csábulás jön rám, ha felkelek szinte akkor is.” „Az én fejem olyan bódéros. Mindig úgy érzem a homlokomba úgy motoszkál mindig valami benne. Ha lehajlok, akkor egy kicsit elcsábít.” „Nem fáj az én fejem, csak bolond.” „Jobban idősökön van, hogy rossz vér bántja”: feje fáj, szédül, rosszul lesz.¹⁰ Hát ennek a főszédelgésnek, fej- és fülzúgásnak, vértolulásnak orvossága a fokhagyma. Egy recept a sok közül: Egy liter vízbe keverj bele 30 gerezd apróra vágott fokhagymát, 3 evőkanál cukrot, másfél deka össze-

¹⁰ Az öregkori betegségek népi tünettanára vonatkozó feljegyzéseket dobozi körzeti orvosi gyakorlatom idején, rendelés, betegvizsgálat és kikérdezés közben végeztem, rögtön azonosítva a népi tüneti leírást a diagnózissal.

morzsolt élesztőt, hagyjad kilenc napig érni, közben többször keverd meg, azután naponta háromszor igyál egy pálinkás pohárnyit belőle. — Érelmeszesedés ellen: fokhagymás tej. — Magas vérnyomás: reggel éhomba 2–3 gerezd fokhagyma. — „A fokhagyma vérnyomásra kitűnő. Minden reggel két gerezd fokhagymát megenni.” — „Mostanában sokat szídlölök. Tört a vértől van. Öreg tört a vér. Fokhagymát nyeldelek, meg a fejem tetejét, tarkómat megverem vízzel. Akkor szűnik.” (Grynaeus Tamás gyűjtötte vésztoi adat.)

A pitvarosi tudós, Mészáros Ferenc „Fű-könyvé”-ben ezt olvashatjuk: „Véredény elmeszesedés. Nem tartom érdemesnek sokat foglalkozni vele, a meglevő vér edény elmeszesedésre vértisztítóval felelünk, minden körmon látható. [Ti. köröm-diagnosztikával állapítható meg az érelmeszesedés is.] Vértisztító legyen Herb. Botanica 30 grm. Orgona virág 10 grm. Eezerjó fű 10 grm. Ciefark 20 grm. Boróka 20 grm. evés után naponta 1–2 teát vagy Zsállya 20 grm. örvény gyökér 20 grm. földi bodza levél 20 grm. Sóska gyökér 10 grm. Spárga 20 grm. szintén teának... Olajos ételek növény olaj és darából készült búza kenyér ahol a csíra is rajta van. Hús evés kerülendő.”¹¹

Fábián Gábor receptje „agyérszűkület”, öregkori gyengeség, vérszegénység ellen: „kivesz egy kiló seprőt a bor alól, leszűri, beleteszi egy üvegbe, aszt akkor tölt rá vizet. Egy kiló mézet egy kiló seprővel felereszt ugyannyira izlés szerint, hogy mán aztat összetörve úgy folyadékknak. 12 liter víz. Hát az átforrik 10–12 nap alatt. Akkor azt átszítja gumicsövön kis szájú üvegbe. Mikor már nem pezseg. Ebből egy pájinkás pohárral, nem szabad inni többet. Ez olyan erős, hogy rettenetes.” Ez a „borseprő” orvos-ság.

Régebben divatos gyógymódja volt a magas vérnyomás, érelmeszesedés betegségnek a „köppő”, a nadály és az érvágás.¹²

Gyakori öregkori betegség a „reoma”, „rehoma” is: „mindene fáj”, vagy egyes testrészei fájnak. „El is vagyok nyűve, mint a rossz lú, nincsen olyan ízem, ami nem fáj.” (Grynaeus Tamás vésztoi gyűjtéséből.) „Nincs nekem egy ennyi ízem, aki nem lüktet.” „Fáj nekem mindenem: se kezem, se lábam.” „Egész forgóig fája lábam, meg aztán hasgatózik. A szeles időt úgy észreveszi, akkor jobban hasgatózik.” — „Egyszer ide mèn, máskor oda mèn benne a fájás.” — „Ki volt feszülve, meg volt dermedve, nem hajlott semerre a dereka.” — A fájós rész „válaszol erre az időre, jó időben jobban van.” — Rendkívül sokoldalúan gyógyítják természetes gyógymódokkal: fürdővel, melegítéssel, méhszúrás-kúrával, csalánozással, köpölyözéssel, nadályragasztással. Gyógyfürdőnek leggyakrabban főzik a paradicsom indáját, szárát magában vagy paprikaszárral, tökindával, pattanókóróval, keserűlapuval, tormával. Ezen felül: vadtatógó, csontfű, diófafelevél, napraforgó kóró és fej, szarkaláb, kakukfű, csalánfű, zsállya stb. A kenés se maradhat említés nélkül, ha kiveszőben is vannak már a régi híres kenőasszonyok¹³.

Csupán megemlítjük, hogy a hályognak, az öregkori látás- és hallásromlásnak is elterjedt a természetes, népi gyógymódja. És kifejező a tüneti leírás! „A házat úgy látom, mint aki szitán néz. Olyan minthogyha szitán néznék.” — „Olyan szitásan látok.”

¹¹ V.ö. szerző „Mészáros Ferenc tudománya” c. kéziratával, Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, E kézirat végén a Fű-könyv másolata.

¹² Lásd a fentemlített Népi gyógyszerzetan „Gyógyító aktusok” fejezetében, 304–313. és 329–330. oldalakon.

¹³ V.ö. „Fübe-fába az orvosság! (Békés megyei népi orvoslás)” II. kötet: a csontok, ízületek, inak és izmok betegségei, 217–246. Továbbá: Egy orosházi kenőasszony tudománya, i.m. és Népi gyógyszerzetan: Megkeni, 318–325.

„Nagyon homály előtttem minden.” — „Lusta a fülem, nem hallok jól.” „A fülem nagyon rest”. „Hébe-korba nagyobb szót kívánok. Megkérdezem: mit is mondtál, jányom?”

Az idült tüdőtagulás és hörghurut fulladással jár, főképpen ha szívelégtelenség is társul hozzá. „Úgy jár a mejjem, mint a kehes lúnak!” „Ha lehajlok egy csü tengeriér, felveszem, mán akkor elfulladtam.” „Kicsit jobban vagyok, de csak nagyon sihegek.” „Nehezen szedem a lélegzetet.” „Annyira köhögök, hogy majd megfulladok.” „Elfogódik a levegő.” „Csak siheg a mellem.” „Úgy pihékelek”. Leggyakrabban a következő teákkal orvosolják: szikfűvirág, bodzavirág, kámforfű, fodormenta, akácfavirág, édesgyökér, ibolyalevél, gyöngyajak, hagymahéj, torma, hársfavirág, kakukkfű, pipacs-virág, apróbojtorján. Tejben főtt fokhagyma.

Nyilván azért játszik főszerepet a fokhagyma a népi gerontológiában és geriátriában, mert „vértisztító” orvosságnak tartja a nép. Márpedig a népi orvoslás humorálpatológiai felfogásához híuen, a vér sajátos megváltozásában, elromlásában látja az öregedés okát, lényegét is¹⁴. Egy öreg dobozi paraszt kijelentése: „Egyiknek gyengébb, sárvizesebb a vére, mint a másiké [ti. lőé]. A másiké öregebb. Az embernek is. Ahányan vagyunk, annyiféle a vérünk. Éltesítő vér nincs bennem. Vágjam el akárhun, nem fog csak egy kis sárvíz folyni. Mingyán megalszik.” — Egy beteg öregasszonyról: „a nádaly nem ragatt fel se, mer olyan öreg [ti. sűrű] volt a vére.” Reggelre meg is halt. — „Jobban időseökon van, hogy rossz vér bántja”: feje fáj, szédül, rosszul van. — „A vér is kezd nálam gyengülni, meg hűlni” — mondja az öreg zsadányi juhász. — „Gyengébb a vére az öregnek, mint egy fiatalnak. Gyengébb a vére, gyenge az ember is. Ha úgy kosztolja magát, akkor erősödik a vére, meg az ember is.” „Az ilyen öregcseléd hamar megfázik. Csak kimegy, aztán átüti a hideg. A vér nem melegíti már.” — „Rossz vér van mán az ilyen öregekbe, nem tudnak azok pihenni.” Lánykorában, fiatalasszony korában semmiféle gennyedés nem volt rajta, de mostmár: „a vérem is mán gyenge mindenhez, mingyár mérgezést kap. Most inkább kelésformák támadnak rajtam.” A legfélelmesebb öregkori betegség, a rák is: „az a rák is a vérbe van eloszolva annak a bacilusa.” „Egyiknek a bélín üt ki, másiknak a gyomrán üt ki. Hetediziglen kiüt a vérben.” — Mészáros Ferenc is „vértisztító” orvosságot ajánl ellene, azonban sajátos felfogást vall okáról: „a rák képződés szerintem nem más, mint hús mérgezés vagyis hústól való mérgezés azért a kezelést erőssen ezen irányúnak is adom... Az állításom nagyobb húsevő vidékeken több rákos eset fordul elő.”¹⁵ A rákkal szemben sem torpan meg a népi orvoslás: „azért bár milyen veszélyes is a baj, meg kell próbálni a beteget megmenteni, mert bátorsággal az oroszlán is legyőzhető, de nem akkor, mikor már az

¹⁴ A népi és hippokratészi humorális patológia összevetését lásd Oláh A.: La médication populaire hongroise de nos jours, source vivante de l'Hippocratismes. IVe Congrès International de Méd. Neo-Hipp. Tome II, 159–166. Athènes, 1958. Magyar népi humorális patológiáról lásd Békés megyei népi orvoslás II. kötet, 10–14.: Vér, jó vér–rossz vér, vérmozgás, vér bántja, pászol a vére, vértisztító orvosságok. — Egy orosházi kenőasszony tudománya, II. fejezetében: „Csak a vér, a vérbe van!” (Humorális patológia.)

¹⁵ „A napi rendszeres húsevést és húsfogyasztást sehogyan sem lehet összeegyeztetni a fiatalsáért folytatott küzdelemmel, minthogy az ilyen táplálkozás nap mint nap rendszeresen mérgezi szervezetünket... Igen elterjedt az a nézet, hogy a »hús erőt ad.« Ez félreértés. A húsos ételek izgatnak és izgalomban tartják az idegrendszert, ezért a csalóka erőérzet.” „A világ legegészségesebb és leghosszabb átlagos emberi életkorú népe a Hunza-törzs, amely a Himálája tövében, a Boldogság Völgyében él. Itt az emberek egyáltalán nem esznek rizst és cukrot, jóformán nem fogyasztanak húst és söt. Kenyerük félnyers, teljes szemből nyert süteményféle, fő táplálékuk pedig a gyümölcs, zöldfélé, tej, sajt és méz. Itt a 120 esztendő örege ember is teljesen egészséges és megőrizte kifogástalan testi frissességét.” Wisniewska-Roszkowska: A nők másod- és harmadvirágása. Budapest 1967, 74–75. és 83.

5. ábra. Özv. Bozó Istvánné orosházi kenőasszony munka közben: „Ez mind fájdalom itt lelkem!”

6. ábra. Bozó Istvánné örökifjú „öreg” keze. „Az én kezem hasznos, hetedik gyerek vagyok én!”

embert kettéharapta”. (Mészáros Ferenc Fű-könyvéből.) Említésre méltó, hogy napi tíz deka lereszelt nyers cékla „*ellensége a ráknak*”.

Nemcsak az öregségnek magának oka a vér megromlása, hanem az öregedést elősegítő tényezők is a vér megromlása révén hatnak károsan, és az öregkori betegségek lényege is a vér, a testnedvek megromlása. Például a túltáplált, kövér embernek „*sűrű a vére*”; kihülés, nagy hideg hatására „*kihűl a vér is*” és többféle betegség, főleg reuma keletkezhet ebből. Aki szédül, akinek magas a vérnyomása, annak „*sárvizes a vére*.”

Érdemes figyelniük a gerontológusoknak arra a tényre, hogy a nép az öregedést és az öregkori betegségeket elsősorban humorálpatológiai problémának tartja! Hiszen a (hippokrátessi) humorális patológia reneszánszát éli a neohippokratikus orvosi kutatásokban.

SZELLEMISSÉG: REMÉNYKEDŐ, BIZAKODÓ LELKIÁLLAPOT

A fenti materiális-szomatikus tényezőkön kívül (túltápláltság, iszákosság, túlerőltető munka vagy munkátlanlás, kihülés, természetellenes élet, mérgek stb.) *a népi orvoslás alapvetően fontosnak tartja minden téren, így az öregedés szempontjából is a lelki-szellemi tényezőket*. Hiszen a népi orvoslás pszüho-szomatikus, sőt pneumato-pszüho-szomatikus orvoslás. Tehát: az egyes öregkori elváltozások és betegségek létrejöttében éppúgy, mint az öregedés egésze szempontjából hangsúlyozottan számon tartják azt, amit mi kóroktanilag „*pszühés traumának*” (lelki sérülésnek) nevezünk. Szerinte van életet meghosszabbító, egészséget biztosító *pozitív* és életrövidítő, betegségek okozó *negatív lelkiállapot*.

Foglalkoznunk kell tehát végül, de nem utolsósorban a népi orvoslásnak megfelelően az öregkor lelki higiéniájával. Azzal, hogy — lélektani szempontból — miilyen a rossz öregség, mely teher önmagának és másoknak és milyen a jó (áldott) öregség, mely érték, nyereség önmaga és mások számára? Milyen lelki beállítottság az, amely a mértékletességgel és természetességgel együtt biztosítja, hogy az ember erős, egészséges, szép és értékesen tevékeny maradjon az emberi kor végső határáig?

Egy 75 éves öregember — persze nem így mondja — a lelki higiéniának tulajdonítja egészséges öregkorát: „*Nem ismerem én a betegséget! Még idegem sincs semmi. Én nem tudok megharagudni senkire. Senkire bosszúm nincs. Mánpedig ez sokat jelent, ha valaki ideges! Az ideg rontja az embernek az egészségét. Az nagyon rontja.*”

Mészáros Ferenc így fogalmazza meg a hosszú, egészséges életet biztosító nyugodt, derűs lelkiállapotot, bölcs magatartást: „*A csendes és nyugodt élet alapkövei. Ha csendes és nyugodt életet kívánunk élni az emberek között, úgy állandóan szem előtt kell tartanunk a következőket: az elvett jótéteményekről állandóan meg kell emlékeznünk, ugyanakkor a rajtunk esett sérelmekről és bosszúságokról el kell feledkeznünk. Bármekkora szerencsétlenség ér is azt nézzük kicsinek. Kis dolog megszerzéséért sokat sohase adjunk. Ami a miénk, ha kevés is, becsüljük azt nagyra, ami pedig a másé, ha sok is, nézzük azt semminek, vagy kicsinek.*” (Úgy értelmezve, hogy érdemesnek tartanánk azt jogtalan és igazságtalan megszerzésre. — Idézet Fű-könyvéből.) Epiktétosz szellemében beszél ez a magyar gyógyító ember, és saját derűs, kiegyensúlyozott, nyugodt, bölcs személyisége bizonyítja, hogy nem prédikál vizet és iszik bort!

„*Nem szabad elcsüggedni. Én aszt nem csüggedek semmit. Én bízek.*” Egy öreg békési gyógyító asszony mondta ki így azt, amit a modern pszichológia is igazol: *a hit*,

9. ábra. A békési Szalkai Zsuzsa néni is a bizakodás, a kozmikus biztonságérzet életmeghosszabbító erejét képviseli: „Nem szabad csüggedni. Én aszt nem csüggedek. Én bízok.”

10. ábra. „Eddig dolgom után, ezután hitem után élek. Nem tudok dolgozni. Vagy gyógyítok, vagy imádkozok valakiért.”

a bizakodás, a kozmikus biztonságérzés életfenntartó, életmeghosszabbító erejét.¹⁶ Ugyanő fogalmazza meg egyszerű formában azt is, amit Jung annyira alapvetőnek tart az ember lelki egészsége szempontjából, ti. hogy kb. 50 év felett kezdődik az individuatio korszaka, ekkor át kell váltaniok az embereknek a szellemi életre. Ekkor a „társadalmi célt” (anyagi javak megszerzése, társadalmi pozíció kivívása, családal-

11. ábra. „Nem húsból kell imádkozni, hanem teljes lélekből.”

pítás stb.) fel kell váltsa a „kultúrcél”, az önmegvalósítás, önkiteljesedés. „Eddig dolgom után, ezután hitem után élek” — hallottam Békésen Zsófi néni düledező viskójában. Úgy érti, hogy nem tud már fizikai munkát végezni, a reménység élteti, az ima ad neki erőt. És: mostmár „intellektuális” foglalkozásból él meg: gyógyításból.

¹⁶ Dr. Paul Tournier: *Apprendre à vieillir*. Delachaux–Niestlé éd. Beuchâtel, 1971. Sixième Partie: La foi, 255–286. — Erich Fromm: *Psychoanalysis and Religion*. Yale University Press, New Haven–London, 1971.

12. ábra. „Nem kell mireg! Mentsük a lelkeket, nehogy meghaljanak a kezünk alatt.”

13. ábra. Szegényen élt Zsuzsa néni kis házikójában nyugodt, derült, bizakodó, annyira gazdag lélekkel, hogy másoknak is tudott adni lelkierőt.

„Nem tudok dolgozni. Vagy gyógyítok, vagy imádkozok valakiért. Nem húsból kell imádkozni, hanem teljes lélekből. Aki nem hiszi el, az vallja kárát. Nem kell mireg [ti. orvosság], mentsük a lelkeket, nehogy meghaljanak a kezünk alatt. Imádkozni kell. Mikor mennyei orvosra van szükség, akkor a földi orvos nem gyógyítja meg.” „Ha van neki [ti. az orvosnak] tudománya, akkor arra használja, hogy lelkeket mentsen.” Ő maga úgy menti, hogy pl. amikor egy lelkibeteg asszonyt kúrált, aki kizsákmányolta a nevelt lányát: „én bűnösnek találtam ütet. Vádolta a lélek, mer ingyen kívánta a más dolgát. Mindenhogy megmagyaráztam neki, hogy te vagy a bűnös. A lelkire beszéltem.”

Szegény koldusnként élt ez az öregasszony düledező viskójában, viseltes, majdnem rongyos ruhában, rendetlen, szegényesen bútorozott szobában, nyugodt, derült, bizakodó, annyira gazdag lélekkel, hogy másnak is tudott adni lelkierőt, hitet. Mert képes volt a fordulatra: „Eddig dolgom után, ezután hitem [szellemi erőm, életem, képességem] után élek.”

Fábián Gábor így mondta el élete fordulatát, gyógyulását, bizakodásának, biztonságátudatának kialakulását, miképpen lett sír szélén álló, gyenge, beteg öregemberből egészséges, erős ember. „Három lépésre nem bírtam én egy kanta vizet odébb tenni. Semmit. Olyan erőtlén lettem. Olyan gyenge vótam, hogy nem bírtam odáig, az egészség-házig elmenni.” Az orvosi kezelés nem használt. Látomása volt ekkor egy napon, ahogy ősi mitológikus módon, táltos történetek módján elmondja. „Itten a Gőzös-züg hátujján jött egy. . . De ez még estendén vót mingyá. Még akkor félálomba se lehettem. Akkor odanizek, borzasztó nagy koromfekete felleg jön és látom hogyhát megszürkül, meghalványodik és megáll ott. Hallgatok. Hogy mi is lehet az? Mingyá gondoltam. . . Emberalak. Nagy nagy képe. Bizonyyára az Úrjézus lehetett. Akkor én szóllottam hozzá: Istenem, segíts! Hát hogyha így lehetne mér nem úgy teremtetted má az embert, mint ahogyan a fát? Minél öregebb, annál erősebb?! És mikor elmondtam, szétoszlott, elment azonnal. Akar tetszik hinni, akar nem, attul kezdve én ember vagyok! Azután nekem az történt, hogy mostmá kezdtem javulni minden percbe. Mer mint ahogy elmondtam, én ebbe bíztam. Mert aki nem bízik, abban csalatkozik. Én csak mindig azt mondom, hogy Isten el ne hagyjon. Akkor nem filek semmitül.”

A reménység, bizakodás másik hangja egy dobozi öregasszonyé: „Mindig kifelé megyünk. Várjuk mindig a rossz után a jót.”

Más példa a megnyugvásra. Álmatlanság gyötörte, mint annyi sok öregembert. Nem aludt éjszaka „egy kummát se.” Ahogy lefeküdt, úgy ébredt, nem jött álom a szemére. Mintha kő volna a feje alatt, nem párna. Egy vándor könyvárustól megvette a „Keresztyén Tanítás”-t. (Keresztyén tanítások és imádságok a keresztyénembernek külömb-külömbféle állapoti és szükségí szerint, melyeket vélek élni akaróknak lelki hasznára és épületére három szakaszban készített s kiadott Szikszay György. Budapest, Hornyánszky Viktor 1905.) „Lefeküdtem, elkezdtem olvasni. Olvastam, olvastam, addig olvastam, hogy elaludtam. De én reggelig, ha fel nem köt az uram, akkor se kelek fel.”

Akit a reménység éltet és bizakodva-biztatva tevékenykedik (többnyire gyógyít) öreg létére, annak az esze se tompul meg. Igazolhatom, méltán mondhatta magáról a zsadányi öreg pásztor: „Mint mikor a patakba szakadva foly a víz, úgy ömlök belőlem a gondolat.” És: „Már énnálam minden szó olyan, mint mikor az öreg fának gyümölcsei nem éretlenül hullanak le, hanem megéretten.” Méltán nevezték és nevezik „tudósok”-nak az ilyen öregeket.

Ők, akik bízva bíznak, nem kívánják, nem siettetik, nem várják türelmetlenül a halált, de nem is félnék tőle, nyugodtan gondolnak rá és békésen mennek el azután,

amikor eljön az idejük. Aki birtokában van a test és a lélek békéjének, aki békességet teremt maga körül, az ismeri a békés eltávozás titkát is. A 72 éves dévaványai Ács Imréné midőn elment hazulról, kilépvén a kapun, így imádkozott: „*Elmegyek Uram a Te utadon, de bocsáss el engem békességgel...*” Mindig készen volt már a békés eltávozásra! Ilyen lelkületre valló kijelentések még: „*Én már elvégeztem mindent, ami rám van bízva.*” „*Megérik a gabona, oszt leszakajtatik. Az ember megérik a halálra.*” „*Nekem sose vót eszembe, hogy jó vóna meghalni.*” Vigasztalják, türelemre intik a halnivágyó, kesergő öregeket: „*Majd megérik a gabona, oszt leszakajtatik.*” „*Nem egyformán van a madzag! Egyik hamarabb szakad, mint a másik.*”

Nem ilyen türelmesen várják a halált azok az öregek, akik úgy érzik, hogy: „*múltadban nincs öröm, jövődben nincs remény!*” Ellenpéldaként fordítsuk most rájuk a szót. Így keseregnek, sürgetik, hívják a halált: „*Csak nem érdemes születni, annyi baj van a világon, nekem csak ez a nótám! Míg a gyertya el nem ég, mennyi bajnak ki vagyunk téve! Nem bánám, ha bármikor elvinne a kaszás.*” — „*Ó édes Istenem, vennél magadhoz! Hej szerelmes jó Istenem, minek már nyolcvan egynéhány éves embernek élni?!?*” — „*Gödörbe valók vagyunk mink!*” — „*De sok esztendő kell élni, ha a Jóisten nem veszi el az embert.*” „*Öreg vagyok már, öreg, a földbe kíváncznék már csak.*” — „*Nem kell nekem már semmise, csak egy koporsó kék, hogy pihenne már egy ilyen elnyűtt rongy, mer a' vagyok! Nincs erőm. Fogózás nélkül nem tudok menni. Olyan vagyok, mint a semmi. Hát gyenge vagyok nagyon. Végkimerülésbe vagyok én!*” „*Lábaim nincsenek, fájnak. A csontkihülés ez mikor meghalok, akkor mén ki belőle. Leteszenek és megszűnik a fájdalom az étellel. De nem bánám, ha meg kéne halni!*” — „*Jaj, de sokat dolgoztam életembe, most meg nem bírok semmit csinálni. Elmúlt az erő, odavan az ember és nem bírok meghalni. Követ kössek a nyakamba, oszt ugorjak a kútba? Panaszos minden!*”

„*Elmúlt az erő, odavan az ember, nem bírok semmit se csinálni?*” ? Individuatio, életfordulat nélkül, „*a csendes és nyugodt élet alapkövei*” nélkül bizony ingadozik, dőlborol az épület! Betegen, remény és bizakodás nélkül szálnalmas sors öregnek lenni! Az emlékei is csak keserítik! „*Sanyarúságba születtem, abba éltem.*” — „*Hm szerelmes Istenem, mik vótak ezelőtt! Édes Istenem, szerelmes Istenem, de sok minden eltelik 80 esztendő alatt. De leélni is nehéz volt!*” — „*Sokat megértem. Sok rosszat, kevés jót.*” — „*Jaj, Teremtő Isten, miken mentem keresztül én!*” — „*Az én sorsomat kibeszélni nem lehet! Nincs nekem életem, csak küzdök napról-napra.*” — „*Haj, mit ér, mire jutott az ember?! Jutott, hajja, sanyarú életre!*” — Régen gulyás volt, „*most semmi*”, ül a fal tövében, sütölőzik, keserves életén töpreng, betegségén, tehetetlenségén: „*én csak búvok, meg rívok.*” Panaszkodik, hogy nem tud úgy dolgozni, mint azelőtt: „*Annyit rívok, hogy nem tér bé a házba sokszor.*”

Ez a kedvetlenség (depresszió) alapjában nem a szomorúként, sanyarúként szemlélt múlt miatt uralkodik el az öreg emberen, hanem a reménytelenség (bizakodáshiány) miatt: nincs kozmikus biztonság- (halhatatlanság-) tudata, mint a „tudós”-nak, ezért a jelenben sincs ami még (szellemi) tevékenységre ösztönözze. „*Sok má az idő! Nem jó ez má, mer nincs itthon az ember, mindig gondolkodik, hogy vajjon mi lesz? Mindig gondolkodik, vajjon meddig lesz még? Nincs az embernek kedve.*” Mire gondol? A haláltól fél? „*Hát jönne má, aszt vinne. Nincs semmi kedve se.*” Fején találta a szöveget a dobozi Sas Ferencné, bizony „*bánat beteg*” az ilyen öreg és hiába kapaszkodna valakibe, hiába kötődik akárkihez, nem ez gyógyítja a bánatbetegséget. (A békési gyógyító asszony egyedül élt, s mégsem elkeseredetten!)

„Kelt levelem 1943 Deczember 2 án Szeretet kedves lányom kívánom nagyon jó istentől hogy ezen pár írásom ojan egészségbe találjon mint mikor eljötél de kedves lányom én nagyon beteg vagyok bánat beteg anyira alig vagyok ha szeretel gyere haza tovább nem birom a külön léted mert most már orvosság kel enekül nem tudok leni csókolak kedves jó lányom isten maragyon veled és velem maradok hű szeretettel anyád

*a szívem fáj meg a fejem
lázás vagyok nem tudom
mi lesz velem”*

Az ilyen öregek szüntelen panaszban élnek, terhére vannak a fiatalabbaknak örökös kesergésükkel. Mi marad nekik? „Így hervadunk öregségbe. És panaszzuk egymásnak a mi fájdalmunkat, hogy mennyire fáj. De nem bánám, még ha meg kéne halni! Minek ebbe a kietlen világba élni?” Reménytelenségüket, ürességüket, kedvetlenségüket prociálják a világba, azért „kietlen” az! Mit sem segít rajtuk, hogy panaszkodnak egymásnak. Egyre jobban belemerülnek a bánatba és egyre jobban romlik a gondolkodó képességük is, nemúgy mint a bízva-bízó, „tudós” öregeknek!

„Elfelejték én János mindent, még azt is, hogy vagyok a világon!” „Hét nyelvet beszéltem én, de sokszor má magyarul se tudok, mer má felejték.” — „Csak sokat felejt az ember. Elfelejttem ezeknek a falumba lakott embereknek a nevét. Gondolkozom, hogy is híjják ezt az embert?” — „Mán ez a hetven esztendő tompítja az embernek az emlékező tehetségét. Úgyhogy mán sok mindent felejték.” Egyre többet, egyre gyakrabban mondják, hogy „most eszembe se löködik”; „nem vélekszek rá, hogy mire jó”; „nem eszmélkedek rá”; „nem gyün eszembe”; „hogy kiugrott az eszemből.” Végülis méltán (de mégis szívtelenül) bélyegzik meg őket a fiatalok: „Jaj de vakeszű!” „Olyan buta, annak má lába szárába szállott az esze!” „A haj az ésszel távozik.” „Sok öreg hibbanása van, lábaszárába szállott az esze”.

Az ilyen öreg panaszkodik, zsörtölődik, patvarkodik, hiába követeli, hogy tiszteljék, hallgassanak rá — holott egyre „vakeszűbb”, így aztán egyre jobban elidegenedik, magányossá válik, ha emberek között él is. Számára nem népköltészet, amikor így énekelget, mint H. M.-né is Dobozon, amikor rábukkantam:

*„Bujdosom én a sík pusztán egyedül,
Énrajtam a Jóisten se könyörül.
Nincsen senkim e világon,
Temetőbe, sírba vágyom
Mert nincs nekem senkim e nagy világon!”*

Más meg olyannak tudja magát „mint késő ősszel a minden fűrtöktől megkopasztott szőlőtőke”. — „Olyan elhagyott vagyok én, hogy nincs ilyen több a földön tán.”

Az öregek gyöttrő magányának nemcsak az az oka, hogy ők maguk elidegenednek a világtól-emberektől és elidegenítik maguktól — negatív lelkiállapotukkal — őket: a környezet, a makro- és mikrotársadalom is hibás. „Hej szerelmes jó Istenem, minek nekem élni? Olyan gyenge vagyok, mint a maszületett gyerek. Egész nap se kérdik meg tüllem, hogy ettél már vagy ittál vagy mi van veled.” Ha elmennek hazulról, bezárják az udvari szobába: „Nem gondoltam még erre jutok, hogy bezárjanak mint egy szaros gyereket. Borzasztó az én sorsom.” Az alábbi levél meg azt bizonyítja, hogy nemcsak a mikro-, hanem a makroszocietás is hibás a létbizonytalanság, az elidegenedés (világ-

ból „kitudottság”) érzés létrejöttében, habár a vád szenvedélyesen túlzó. Mi most azonban az öregek negatív lelkiállapotának összetevőit vizsgáljuk, azt, hogy ők mit-hogyan látnak, éreznek, miért-hogyan szenvednek?!

„Kérném tisztelettel az egészségügyi miniszter urat hogy sziveskegyék az ügyemet kivizsgálni és a hely színen illetve nálam mert ez idáig még hiába fordultam akárhova segítséget még sehónan sem kaptam illetve kenyeret márcsak az életemet kel hogy el vegyék már mindent elvettek és semmi ami anyit sem adnak a háztájit is el veték teljes egészében hogy egyáltalán sem meg élhetőségi lehetőségem nincsen mert igazolás volt hogy keresőképtelen és ez nem volt jó az iteni téesz vezetőjeinek hogy menyek dolgozni azt pedik még a maji napig sem csinálhatom tehát hogy megtesék érteni nekem van anyi a téeszben hogy esztékámat birja vagy kifutja ha kilenhold földem terem a téesznek vagyis elveték és eből nem jár nekem semmi még csak gyógykezelés sem én megdolgoztam azért hogy öreg és beteg napjainkra legyen miből élni mi gondoskodtunk aról és most mán dögöljünk meg éhen hogy megbetegedtem nekem nem jár az élet mert még ez idáig hijába fordultam az országban akárhova kenyeret nem adtak csak papirt ezt pedig egye meg az aki ijen igazságot ad ezt nem lehet elviselni és kibírni ötven nyolc éves koromra ez jutot a sok fáradozásomért...”

Mégis elsődlegesen, alapjában az egyént magát kell hibáztatnunk a negatív lelki-állapotért, azért hogy állandó pátyolgatást igénylő nyűgös, kiállhatatlan gyerekké válik, egyre fokozódó *énközpontúságba* merül és ezen az *énközpontúságon* belül is *saját teste* (a test működése, az életfolyamatok, vagy a test működésének zavara, a betegség-megnyilvánulások, tünetek) az, ami kizárólagos érdeklődésének, törődésének tárgya! Az ilyen örege a szellemi élettől elfordulás, a vegetatív létezésbe süllyedés jellemző: „*Most úgy vagyok, hogy az az enyém, amit megeszek*” — mondja egy 72 éves öreg. Közönyös vegetálás: „*Sose gyötröm magam azon, hogy jajcsak meggyógyulnék, vagy csak meghalnék! Felkelek reggel, este lefekszek, ez az orvosságom, ezt találok a legjobb gyógyszernek: nem törődni semmivel. Lefekszek, felkelek, ha van mit: eszek.*” Míg az életfordulat után az érzékiség elveszti uralmát, a sexualitás elveszti jelentőségét, addig életfordulat híján középpontban marad és például az *impotencia* közönyt, reménytelenséget, depressziót fokozó vagy kiváltó tényezővé válik.¹⁷ „*Nem tud pitykézni*”. „*A mejjünk kívánja, de tehetség nincs. Ketten [a feleségével együtt] alig bírjuk betéretegetni. Kicsi az ól, nagy az akol, elromlott a disznó lába, hason csúsz be az ólába.*” „*A hegye meg a töve jó, de a dereka nem jó semmire, mer az megfordul, hogy mennyi van még kinn?*” Ha megmarad a potencia, az öregkori *hiperszexualitás* nem valami épületes látvány és „tanítás” az utókornak az élet céljáról és értelméről. Haldoklott az öreg paraszt, a fiai sürgölődtek körülötte, mindegyik azért, hogy rá hagyjon többet. Kérdezték, van-e valami kívánsága. Erre az öreg: „*Kucorogtassátok rám édesanyátok!*”

Mindez a szellemiségtől elfordulásból, reménytelenségből, közönyből indul ki, egyre földhözragadtabb belemerülést jelent az *érzékiségbe-testiességbe, önzésbe*. Ebben az állapotban egyre rosszabbul érzik magukat, hiányérzetük van, tehát egyre

¹⁷ Nemcsak a török, a magyar parasztra is érvényes az, amit Freud olyan kifejezően ír le: „*A törökök különleges, kivételes értéket tulajdonítanak a szexuális örömeknek. Midőn szexuális zavaruk támad kétségbeesés fogja el őket és ez sajátos ellentéte halállal szembeni közömbösségüknek. Egy napon ezt mondta egy beteg egyik kollégámnak: »Jól tudod, uram, hogy amikor az már nem megy, az életnek nincs semmi értéke.«*” Sigmund Freud: *Psychopathologie de la vie quotidienne*. Payot, 1976. 7.

nagyobb szükség van *narkózisra*: evésre-ivásra, birtoklásra stb. Az elfojthatatlan, elbódíthatatlan hiányérzet, a szellemiség elfojtása, a főképp tudattalan, de állandó múlandóság-tudat miatt *szorongás* jelentkezik és kísérő árny marad. Ennek jellegzetes megnyilvánulása az *öregkori stenocardia*, a szív koszorús ér görcse, meszesedése. „*A szívemet úgy érzem, hogy markolják össze, mint akit úgy marékkal szorongatnak! Sokszor arra ébredek, hogy jaj, mintha úgy marékkal szorongatnák a szívemet.*” — „*Mintha marokra fogná valami.*” „*Rájön olyan fájás [a szívére], mint akibe belemarkolnak. El van nyűve a motor, asztán az a baj!*” — „*Olyan szorongásokat érzek a szívemen.*” — „*Mintha egy téglá alatt volna a szívem. Mintha kü nyomná sokszor a szívem is, úgy érzem.*”

Másrészt testi tünetek nélkül a félelemérzéstől, a félelmi neurózison át a súlyos elmebajig, pszichózisig terjedhet az *öregkori szorongás* skálája. Nemrég halt meg az ura: „*Én filtem nagyon az öregemtől. Filtem, mert a halottal félek nagyon.*” (Saját halálától fél és a halottal szemben elkövetett vétkei gyötrik.) Szemfedődarabbal füstölte magát és a Miatyánkot mondogatta. „*De nem filek mostmár semmit nem filek. Régi tapasztalt öregasszony vagyok, én tudom!*” — A 70 éves békési öregasszony éjszaka „*rossz minden!*”, „*rosszakat!*” lát. „*Zárt kapu, zárt ablak, hun tud bejönni, nem tudom! Még nem bántottak engem. Van nekik olyan idejük, félek tőlük, egyéb bajom nincs. Éccaka van ez. Mindig attul félek, hogy be ne sejtédne. Most éjjel is jött egy szörnyűséges ember. Jött vóna így nekem és fogott vóna meg.*”

Az annyira gyakori „*lidércnyomás*” is nem más, mint félelmi neurózissal szövődött *stenocardia*. Ez is leginkább az öregeket bántja. „*A mejjemen ült valaki. Egy fekete alak ott ült rajtam.*” — „*Éfél előtt mingyá úgy érzettem, hogy úgy nyom, hogy nem tudnék lélegzetet venni, csak úgy tapogattam, hogy hhhh még lélegzetet se tudnék venni. Úgy nyomott, de úgy nyomott, hogy borzasztó nyomott! Rajtam ült valaki.*”

Ilyen az *átkozott öregség*, amiről annyi drámát, tragédiát, verset és regényt, novellát írtak, annyi művészi alkotást ihletett évezredek folyamán, és amiről nem kevésbé részvétet keltő művészettel szól a nép, a népi gerontológia is. Nem egyedül lehetséges fátuma ez az embernek. Az ellenpélda által vált teljesen világossá, hogy *mértékletesség, természetesség és szellemiség: ez a hosszú élet, egészséges élet titka* a bölcs öreg parasztemberek szerint, és ezt is képviselik, példázzák életükkel, „*áldott*” *öregségükkel*. Mivel mértékletesen, természetes-egyszerűen és bizalommal élnek, ezért halálukig adni tudnak embertársaiknak, többnyire mint gyógyítók, de bármilyen más szerepkörben: tanácsadók, segítők, bajoszlátók, példamutatók — látszólag bármennyire alacsony fokán állnak is az ún. „*társadalmi ranglétrának*”. Nem zsörtölődve, átkozódva, siránkozva élnek más nyakán a sutban, hanem *vezető szerepet játszva*, „*prímás*”-ként. Hogyan is beszélt erről az öreg zsadányi pásztor? „*Szép szavakkal, okos tanácsokkal olyan szépen lehet hajlítani a tudatlan embereket! A kontrás, a nagybögös is el tudja húzni a nótát, megismerni mit játszik, de a prímás gyönyörűen eljátsza! Hátha még a két-három összesztimol, ez aztán gyönyörűen hangzik! Necsak olyan emberek legyünk, ha már evilágra születünk, hogy ahol baj nincs, ott is bajt csináljunk.*” A bölcs öregek, a szofokraták, a „*tudósok*” képesek *megszüntetni a világban, az emberek között a diszharmóniát*, „*összesztimolni*” őket, *harmóniát teremteni*. Harmóniateremtő vezetők (mert önmagukban megtalálták és megteremtették már a harmóniát, az ataraxiát) nemcsak kis körükben, közösségükben, hanem társadalmi dimenzióban is akkor, ha értéküket felismeri ez a társadalom és megfelelő helyre kerülnek.

14–15. ábra. A földi vándorút vége. „Elmegyek Uram a Te utadon, bocsáss el engem békeséggel...” „Megérik a gabona, oszt leszajkajtatik.” (Fejfék Békés megyéből Márton László felvételei)

Az „átkozott” és „áldott”

élet-mottó lelki beállítottság jellemzője	1 életérzés (vegetativum, ösztönös magatartás)	2 érzelem-világ
--	--	--------------------

I. Az élet-fordulat megtörténte vagy hiánya esetén

„múltamban nincs öröm, jövőmben nincs remény!” (reménytelenségen alapuló lelki beállítottság) NEGATÍV	halál-ösztön (Thanatos) uralma: meghalás-vágy: „gödörbe való vagyok”, egzisztenciális hiányérzet: „nem tudok pitykézni”	depresszió: „én csak búvok meg rivok” „bánat beteg vagyok”
„eddig dolgom után, ezután hitem után élek” „én aszt nem csüggedek, bízok!” POZITÍV	élet-ösztön uralma: „nekem sose vót eszembe, hogy jó vóna meghalni!” képes békés eltávozásra: „megérik a gabona oszt leszakajtatik”	derűs

II. Az öt szellemi alapélmény szellemiségre hangoltság esetén és annak pótléka testiességbe

szellemiség hatja át emelkedett lélek POZITÍV	ataraxia (nyugalom) „csendes és nyugodt” életet él (vö.: a csendes és nyugodt élet alapkövei)	katarzis (megtisztulás élményei vannak): gyógyulás látomás hatására
földhözragadt, testiességbe, érzékiségbe süllyedt lélek NEGATÍV	szorongás miatt bódítja, narkotizálja magát (mert nincs nyugta): sex, ital stb.	megtisztulásra, hibái belátására nem képes, ehelyett másokat hibáztat

öregségre jellemző lelkiállapot

3 értelmi állapot	4 akarat, tett (társas kapcsolat)	5 kozmikus életérzés
emlékezet, általános értelmi hanyatlás: „lába szárába szállott az esze” „vakeszű”	elidegenedés, magány: „nincsen senkim e világon” „elhagyott vagyok”	lét-bizonytalanság érzés, közöny, reménytelenség (mulandóság-tudat) „nem törődöm semmivel: lefekszek, felkelek”
„tudós”: „mint mikor a patakba szakadva foly a víz úgy ömlik belőlem a gondolat”	harmóniát teremt önmagában és maga körül: „összestímolja az embereket” bajoszlátó vezető: „prímás”	reménység, bizakodás, halhatatlanság-tudat tölti el: „várjuk mindig a rossz után a jót” „én aszt nem csüggedek, bízok!”

süllyedés esetén

evidencia-élménye van (igaz-látó): „már énnállam minden szó olyan, mint mikor az öreg fa gyümölcsei nem éretlenül hullanak le, hanem megéretten”	inkarnáció (a jót valósítja, testesíti meg): „lelkeket ment” a tudományával (ember-szeretet)	„jóga” (kozmikus kapcsolat): „vagy gyógyítok, v. imádkozok valakiért. Nem húsból kell imádkozni, hanem teljes lélekből”
emlékeiben él, de csak keserűséget talál az emlékezésben is; igazság-élmény (igazság-tudat) nélküli fecsegés	önzés, én-központúság	„az az enyém, amit megeszek”-filozófia kóros kötődés emberekhez, tárgyakhoz, bálványokhoz (sztereotip vallásosság)

Zusammenfassung

Von den drei grossen Kapiteln der ungarischen Ethnogerontologie (Körper der Alten, Seele der Alten, Geheimnis des langen Lebens) wird in der Studie das dritte Kapitel kurz besprochen. Mässigkeit, Natürlichkeit, geistige Kultur (intellektuelle Beschäftigung, Hoffnung, Vertrauen, Glaube) sind nach alten klugen Bauersleuten das Geheimnis des langen Lebens. Sie vertreten diese Meinung und verwirklichen sie in ihrem Leben.

1. Die Masslosigkeit d. h. Übernährung, Trunksucht, die anstrengende schwere Arbeit, (auch Arbeitsscheue), der übertriebene Geschlechtsverkehr verkürzen das menschliche Leben und verursachen Krankheiten.

2. Es gilt als natürlich, dass die Frau viele Kinder gebärt, man früh zu Bett geht und mit der Sonne aufsteht, ohne Gift auskommen soll, und man anstatt der fabrizierten Medikamente und technokratischen Heilverfahren die natürlichen Heilmethoden und natürliche Arzneien bevorzugt. Nach der Volksmeinung kann alles Natürliche das Leben verlängern, alles Unnatürliche das Leben verkürzen und Krankheiten verursachen.

3. Die moderne Psychologie bestätigt das, was die alten Bauern in ihrer eigentümlichen Weise ausdrücken: der Glaube, die Hoffnung, ein transzendentes Sicherheitsgefühl besitzt die Kraft das Leben zu erhalten und zu verlängern. Ein bewusstes Ziel und ein Sinn des Lebens erleichtern auch das friedliche Ableben, nach Vollendung der Lebens-Aufgabe.

Die Ethnogerontologie bietet wertvolle Belehrungen und eine Möglichkeit zur Weiterentwicklung der gerontologischen Wissenschaft. Auch wir dürfen im Interesse eines langen, gesunden Lebens die Tradition und Erfahrungen der Ethnogerontologie vorteilhaft benützen.

A. OLÁH, Dr. med.

Chief Medical Officer

Szentendre, Iskola u. 13, Hungary, H-2000

KEGYKÉPTÍPUSOK A PESTISJÁRVÁNYOK TÖRTÉNETÉBEN

SZILÁRDFY ZOLTÁN

A tömegeket irtó pestisjárványok évszázadokon át rettegésben tartották a lakosságot. Hogy fogalmat alkothassunk az országos méretű kíméletlen pusztulásról, legyen elég az 1734 és 1744 közötti tíz esztendő felmérésének döbbenetes adata, miszerint 300 ezren haltak meg, vagyis az ország akkori lakosságának 10%-a. Korábbi évszázadokban, amikor a pestis okozta halálozás száma még magasabb volt, áldozatul esett az összlakosság egyharmada is. A szörnyű vész elragadta a pestises esztendők teljes természetes szaporulatát.¹ ² A félelmet még inkább fokozta az orvoshiány, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság tudata a gyilkos kórral szemben. *II. Rákóczi Ferenc* írja táborából „...az pestis kegyetlenségéről, az mely (itt) az pusztán is irtóztat, nincs mit írjak, sem mit tanácsoljak, hanem: Deus misereatur nostri.” Egész vármegyék voltak egyetlen orvos vagy sebész nélkül. „Az Úristenen kívül nincs más orvosunk” – írják a *máramarosi* hatóságok a Helytartótanácsnak.³

A döghalált a korszemlélet Isten büntetésének tekintette. Egy korabeli hitbuzgalmi könyvecske a megérdemelt büntetést tizennégy közelebbi okra vezeti vissza. A morális jellegű felsorolásban egészségvédelmi meggondolást hiába keresünk, annál meglepőbb a sorok közt rejlő „társadalomkritika”, amelyben a büntetés okait a kegyetlen és zsarnoki uralomban, az állami vezetők által semmibe vett igazságszolgáltatásban, a szegények elnyomásában és a hatóságoktól nagymértékben gyakorolt uzsoráskodásban jelöli meg.⁴

A tömegek nyomora, az éhinség mindenképpen a járványok rohamos terjedését készítette elő. A keserűséggel telt közhangulatot megrázóan érezteti a „Hóltt Test Fogóknak és Hordóknak Könyörgések: ...az halálnak völgyében vagyon lakásom és naponként csak a halálnak árnyéka között vagyon járásom, kelésem, a koporsó ellenem kitátotta száját,... Vének, Ifjak, Gyermek, mint a fának levelei ősszel, egymásra hullanak... Ha most mások hullanak, majdan én is oda lések. Imé egy tenyérnyívé tetted az én napjaimat.”⁵

¹ *Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. Centaurus 1966: vol. 11. no. 4., 299.*

² *Dávid Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. Comm. Hist. Artis Med. 69 – 70. (1973). 94.*

³ *Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I. Bp. 1929. 122.*

⁴ *Pfendner, Emericus: Amuletum, seu sacrae et antiquae praeces contra pestem. Tyrnaviae, 1739. Causae nr. 9, 10, 11, 12.*

⁵ *Dögh-halálnak idejére alkalmaztatott imádságok. 1742. 45. Idézi Trócsányi Zoltán: Kirándulás a magyar múltba. Bp. 1937. 220.*

Ebben a kétségbeejtő helyzetben magától értetődő, hogy a hívő nép képzeletvilágának, a vallásos érzületének megfelelően számos pestis ellen védő szentet választott, fogadalomból emlékműveket, kápolnákat épített, oltárokat emelt, valamint egyes szakrális ábrázolásoknak szinte mágikus védő erőt tulajdonított.

Kutatómunkánk elsősorban a *hazánkban is előforduló „pestisellenes” Mária képekre, nevezetesen: Havi Boldogasszony, Szoptató Madonna, Segítő Boldogasszony* ábrázolásaira irányul. A kegyképtípusok ikonográfiai vizsgálata során kiemeljük a velük kapcsolatos orvostörténeti vonatkozásokat.

A pestisjárványok történetéhez fűződő többi szakrális ábrázolás — úgy mint: az Intercessio, vagyis a szentek közbenjáró esedezésének, a Szentháromság képek és köztéri szobrok, pestis keresztek és feszületek, Immaculata képek és szobrok, pestistől védő szentek — ikonográfiájának és kultúrtörténeti jelentőségének hazai fölmérése, számbavétele és értelmezése még további kutatómunkára vár.

A három legfőbb pestistől védő szent, Sebestyén, Rókus és Rozália kultuszára vonatkozó adatokat Bálint Sándor foglalta tanulmányba Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához címmel. (Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7–8. 1975.).

HAVI BOLDOGASSZONY

Elsőként azt a keresztény ókorból származó „*Hodigitria*” típusú bizánci *ikont* ismertetjük, amelyet *Rómában* a S. Maria Maggiore bazilikában őriznek. Legendás adat szerint ezt a képet és még az *orvos evangélista Szent Lukács* festette. Az ősi kép tiszteletreméltó voltára vall hármass elnevezése: *Salus Populi Romani*; (*S. Maria Nives*) *Mater Ter Admirabilis*. Kultuszát a tridenti zsinat után a jezsuiták népszerűsítették. Gyors elterjedéséhez hozzájárult a XVII. és XVIII. században Európa-szerte dúló pestis hullám is. Az ikon pestistől oltalmazó jellegét egy *népi imalap* így foglalja össze: „...dücsöséges Szűz Mária szószólása által ágyékos méregtől, hirtelen és véletlen dőghaláltul...” védő imádságok bevezetőjében: „Boldogságos Szűz Mária...régenten Szent Lukács Evangélista által írott szent képe, midőn dühösködő Római dög-halálkor közönséges búcsújárásban Szent Gergely Pápátul tisztességesen hordoztatott volna, az Úr angyala a mezételen kardgyát vissza tenni láczatott, az megengeszteltetett Istennek jelére; melly időtül fogva a dög-halál meg-szűnék Romában Baronius Bizonsága szerint.”⁶ A legendás történetet *Esterházy Pál* nádor *Mennyei Koronájában* így beszéli el: „Ugyan ezen Szent Kép volt az, a ki midőn Szent Gergely Pápa idejében igen nagy Dög-halál vólna Romában, szinte Húsvét Innepében, azon Szent Pápátul Processió indittatván hordoztatik vala nagy aéjtatossággal: kit látván a Mennyei Szent Karok, énekelik vala azt az aétatos éneket, tudni-illik. Örvendezz Menyek Királynéja, Alleluja, mert a kit méhedben hordozni érdemes voltál, Alleluja, föltámadott a mint mondotta Alleluja. Kit halván az egész kösség, nagy szóval utánna veté, a Szentséges Pápa. Imádgý Istent érettünk, Alleluja. Mely örvendetes Eneket azótátul-fogva. Husvét Innepében szokot az Anyaszentegyház énekelni. Ezen Processiókor, az egész Nép láttata, egy Angyal le-szálván az Egbül, Adriánus Császártul építettett Toronyra, egy mezételen Pallossal, azon Pallost hüvelyében tette, akarván

⁶ *Aurenhammer, Hans: Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit.* Wien, 1956. 91–92. A ponyvalap Bálint Sándor gyűjteményében.

azzal jelenten, hogy Isten ő Szent Felsége, a Várost, a meg-írt Dög-haláltul meg-menené; a mint hogy meg-is szünt mingyárt a Pestis, kinek örökké-való emlékezetire azon Tornyon egy Angyal vagyon ki-csinálva, s neveztetik Castrum Sancti Angeli, az-az Szent Angyal Várának.”⁷

Esterházy tudósításából értjük meg, hogy az idézett *Regina Caeli antifonát* 1510-ben János fürstenfeldi cisztercita szerzetes Szegeden jártában azon imádságok közé jegyzi fel, amelyeket pestises időkben a város lakossága foganatosnak tartott.⁸

A régi Magyarország területén előforduló emléanyagban időrendben első a *pécsi Havi-hegyi* kápolna főoltárképe. Az 1690-es országos járvány elmúltával épült 1691-ben, az 1709-es pestis után bővítették.⁹

Az 1713-as pozsonyi pestist idézi az 1714-ből való *egyházasnádasdi* (Podskal) fogadalmi kápolna Havi Boldogasszony képe. 1737–1740-ig dühöngő országos járvány emlékére *Vöröskő* (Červený Kamen) várához vezető úton is Havi Boldogasszony kápolna épült.

Rozsnyón (Roznava) mintegy megismételték a *Nagy Szent Gergely* korabeli könyörgő körmenetet, amikor a helyi hagyomány szerint Havi Boldogasszony képét (*I. ábra*) a város utcáin hordozták körül, a pusztító vész elkerülése végett. A díszes keretezésen alul a koronosztikon:

FIDELIS MATER SOCIETATIS JESV PROTEGITO

A PESTIS LABE EXITIISQVE ROSNAVIENSES

számmértéke: 1736.¹⁰

A *somogybükkösi* pestistől védő szentély oltárán is híres római Mária-kép ékeskedik Szent Sebestyén és Rókus szobrai között 1754-ből, valószínűleg még az egy évtized előtti járvány fogadalmának beváltásaként.

SZOPTATÓ MADONNA

Témakörünkhöz tartozó másik kegyképtípus: a *kisdedét tejével tápláló Madonna* ábrázolása. Figyelemre méltók a téma irodalmi és kultusztörténeti előzményei. A Szoptató Madonna tisztelete a Bibliában gyökerezik. *Szent Lukács* jegyezte föl a Jézus tanítását elragadtatva hallgató asszony felkiáltását: „*Boldog a méh mely Téged hordozott s az emlők melyeket szoptál*” (11, 27)

A római zsolozsma karácsonyi és újévi szövegéből váltak közismertté a következő liturgikus válaszversek: „... beata ubera, quae lactaverunt Christum Dominum... — boldogok az emlők, melyek Krisztust, az Urat táplálták”. „Salvatorem saeculorum, ipsum Regem Angelorum, sola Virgo lactabat ubere de Caelo pleno. — A világ Megváltóját, az angyalok Királyát csak a Szűz táplálhatta szűz keblének mennyei tejével.”

⁷ [Esterházy] Esterás Pál: *Mennyei Korona az az Az egész világon levő Csudalatos Boldog-ságos Szűz Képeinek rövideden föl tett Eredeti...* Nagyszombat, 1696. 4.

⁸ Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Bp. 1975. 125.

⁹ Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I. Bp. 1959. 256.

¹⁰ Bálint Sándor: *Sacra Hungaria*. Kassa, é.n. (1943). 91.

1. ábra. Havi Boldogasszony képe. Rozsnyó, Székese gyháza, 1736-ból

Caelius Sedulius (450 körül) ókeresztény költő Krisztus életéről szóló alfabetikus himnuszában az „F” betűnél írja:

„Feno iacere pertulit,
Praesepe non abhorruit
Parvo que lacte pastus est,
Per quem nec ales esurit.

Hitvány jászolba fektetik,
Szénától sem húzódozik,
Ki a madárnak enni ád;
Egy csöppnyi tejjel jóllakik.”¹¹

Az itáliai származású *Venantius Fortunatus* (536–601) I. Klotár frank király udvari költője majd Poitiers-i püspök „*Quem terra, pontus sidera*” kezdetű Mária-éneke a római liturgiában felosztva mint a Mária-ünnepek hajnali, reggeli és esti himnusza a kora középkortól kezdve mindenütt ismertté lett. Közkedveltségét igazolja, hogy a benne szereplő motívumok miatt a reggeli dicséret *alapszövegévé* vált a legelterjedtebb *pestis elleni antifónának*:

„O gloriosa virginum,
Sublimis inter sidera,
Qui te creavit, parvulum
Lactante nutris ubere.

Quod Heva tristis abstulit,
Tu reddis almo germine;
Intrent ut astra febiles,
Coeli recludis cardines

Tu Regis alti ianua,
Et aula lucis fulgida,
Vitam datam per Virginem,
Gentes redemptae, plaudite.”

A *Cornides kódex* költői keretbe foglalva hozza a himnusz fordítását. A fölfeszítés után Mária egyedül, titkon ül és várakozik házikójában: „Íme hertelenséggel eljőve az édes Jézus a dicsőségnak és az feltámadásnak fejérséges ruhájában.” Megvigasztalja szent anyját, majd sorba fölvonulnak a mennyei seregek, Ádám és Éva, valamint az ősatyák, hogy gratuláljanak Máriának a Húsvét öröméhez. „Ésmeg előmennek az pátriárkák mondván: O gloriosa domina excelsa super sydera. et. cet. Az az:

Ó dicsőséges szent asszony.
Csillagok felett magasztatott.
Ki tégedet teremte nagy bölcsen,
Szent emlőddel emtetted.

Melyet szomorú Éva elveszte,
Te megleled te szent szüléseddél.
Hogy mennyben menjenek siralmasok,
Mennyországnak kapuja lől.

Te vagy Királynak ajtója.
És világosságnak fényes kapuja.
Élet adaték szűz miatt.
Megváltott népek vigadatok.”

¹¹ Sik Sándor: *Himnuszok könyve*. Bp. é.n. (1943). 118–119.

A Szoptató Boldogasszony tiszteletét a magyar középkor kódexeiben, valamint a XVII. és XVIII. század devóciós irodalmában egyaránt föl találjuk.¹²

A felvázolt irodalmi adaléknak már korán jelentkeztek megfelelői a művészi ábrázolásban. Ez a típus a bizánci „*Galaktotrophusa*” ikonok témáját veszi át, és éppen az 1348-as nagy pestisjárvány következtében válik népszerűvé és terjed el az itáliai trecento festészetében.¹³

Így talál otthonra Európa művészetében a Szoptató Madonna típusa, amelyet a heroikus szenvedélyesség mellett a meleg érzelmekkel is átfűtött *barokk* kor szintén sajátjának tekint, a pestises századokban pedig *kultikus szimbólummá* avat.

Orvostörténeti adalékként itt említjük meg *Mária-tejét* mint „*orvosságot*”. Esterházy Pál írja idézett művében „Boldog Asszony képe Betlehemben Palaestinában” cím alatt: „...az is történt, hogy azon a helyen, az ő szent Fiát szoptatván, drága Szűz emlőjéből szent tejével a földet meg-öntözte, azért az a föld, Boldog Asszony tejének mondatik, és sok betegségek ellen igen dicsértetik, de a szoptató asszonyoknak, kik a tejben megfogyatkoznak, leghasznosabbnak tartatik.”¹⁴

A *betlehemi tejbarlang* fehéres szikláit lekaparták, mozsárban megtörték, többször átszitálták, hogy a legfinomabb por legyen belőle, azután a napon megszáritották, megkeményítették amíg csak tejfehér nem lett, majd ismét porrá zúzták, vízben feloldva betegeknek adták. A szentföldi zárándokok üvegcskéiben hozták haza, így lett közismert „*ereklye orvosság*”.¹⁵ Ide kívánczik az 1766-ban Szentföldön járt alföldi franciskánus barátnak, *Kiss Istvánnak* a népi hiedelem-világ díszítő elemeiben és élményekben gazdag beszámolója a tejbarlangról: „József... Ebben a sötét barlangban hagyá a Szűz Anyát, az ő szerelmes kis fiával; és tovább késvén, sira a csöt-sömös kisded. Meg kelleltet a Sz. Anya szűz tejével, azonban mind az félelem, mind az barlangnak sötétsége azt okozta, hogy a kisded Jézus elhibázván a szűz emlőt, és így a Sz. Anyának szűz teje a köves barlanga lecsordula: azonnal egészen megvilágosított a sötét barlang és a szűz tej tellyességgel megfeyjértette, meg is lágyította az egész kemény kősziklás barlangot; csudálatos és hasznos erőt adott annak az Úr Jézus, úgymint ezen barlangban való feje lágy kősziklának. Úgy-hogy a hideglelő-söket meggyógyította, a kisded gyermeknek erejét meghozza, a szoptató anyáknak nevelő tejeket emlőjökben bővségese teszi, akik ezen Szűz Anya tejétől megfeyjértett lágy követskjéből ájtatosan és bizodalmas reménységgel bévésznek. Én magam is hoztam belőle; akiknek adtam, csallhatatlanul tapasztalták foganatos voltát. Most élő személlyel vannak többen Ketskemet mező várossában, akik sok hálaadással köszönték.”¹⁶

A *népi orvoslásban* „*Boldogasszony teje*” a gyermekágyas anya tejének föle, mely a néphit szerint „so-se bűdösödik mög, ... szömfájás ellen nagyon jó”. Ilyen értelemben szerepel ráolvasásokban, mint orvosság. A következő *betegségriasztó „ige”* már egy XVI. században lejegyzett exorcizmusból való: „Parancsolók az nemes asszonyunk, Szűz Máriának szent tejével, kivel ez világnak Jézus Krisztust feltartá.”¹⁷

¹² Tordai Ányos: *Kódexeink Mária-himnuszai*. Bp. 1903. 20–21.

¹³ Hallensleben, Horst: *Maria, Marienbild. Lexikon der Christlichen Ikonographie* III. Rom-Freiburg-Basel-Wien. 1971. 173. Vö. még Braunfels, Wolfgang: adatai uo. 186; Meiss, Millard: *Painting in Florence and Siena after the Black Death*. Princeton, 1951. 64–66; 146.

¹⁴ Esterházy i. m. 276.

¹⁵ Szimonidesz Lajos: *Jézus és Mária ereklyéi*. I. Bp. 1933. 179–180.

¹⁶ P. Kiss István: *Jeruzsálemi utazás*. (Pásztor Lajos kiad.) Róma, 1958. 216.

¹⁷ Kálmány Lajos: *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Bp. 1885. 23–24. Bálint S. i. m. 126.

Archaikus népi imádságainkban hathatós erőt jelentő motívumként fordul elő „Krisztus Urunknak három csöpp vére” mellett „Boldogasszonynak három csöpp teje”.

Bagó Mártonnál Budán 1871-ben nyomtatott *ponyva-lapon* találtuk meg a középkori kódexeinkben már föllelhető búcsús népdallá vált „Mária tagjainak dicséretében”:

Üdvözlégy Máriának szelídséges melle,
A kis Jézus fejének kedves nyugvóhelye.
Üdvözlégy Máriának drága két emlője
Melyből tápláltatott menny s föld teremője.
Üdvözlégy Máriának mézzel folyó teje,
Melyet mennyből árasztott a Szentlélek ereje.

Az egyik legrégebbi adat Mária-tejének gyógyító hatásáról a *Chartresben* őrzött *tejereklyéhez* kapcsolódik, miszerint a város püspökét Szent Fulbertet (+ 1028) egyszer súlyos betegségében Szűz Mária meglátogatta, s a beteg püspök láztól cserepes ajkát és kiszáradt nyelvét tejével felüdítette.

Ugyanez a gyógyítás motívum tér vissza a XII. század elején is a „*De Miraculis B. Mariae*” c. kéziratban. Az elbeszélés „De monacho, cuius ulcera virgo beata lacte suo rigavit — *Arról a barátáról, akinek a sebét a boldogságos Szűz tejével megnedvesítette*” címmel egy Máriát különösképpen tisztelő szerzetesről szól, aki megbetegedik, a torka kívül-belül úgy megdagad, hogy sem enni, sem inni nem tud, s valósággal halálra válik. Láz is gyötri. Társai azt hiszik, hogy már elérkezett az utolsó óra. Összegyűlnek körülötte, a szentségekkel megerősítik és mondják mellette a haldokló lélekajánló imádságait, majd zsoltárokat énekelnek. A barátnak fennakad már a szeme is és halálsárgára válik, tagjai pedig lassan már kihűlnek. A koporsóját is hozzák, a belehintett hamura a csuháját terítik, hogy áttegyék és hogy ott lehelje ki a lelkét. Amint hangos szóval siratják — anélkül, hogy a többiek észrevennék — nagy csoda történik. Mária meghallja, hogy tisztelő híve utolsókat sóhajt, lejön hozzá az égből, hófehér ruhában, odaül az ágya szélére, majd megszólítja a haldoklót: — Édes fiam, mit gyötrődöl? Kegyetlenség volna, hogy ha megindultság nélkül nézném kínjaidat. Fiamnak is nekem is oly híven szolgáltál, ezért eljöttem, hogy segítsen rajtad. Ne félj semmit, csak bízzál bennem, minden bajod jóra fordul. Ezután tejet nyomott ki melléből s azzal kente meg a barát nyakán lévő daganatot, majd így szólt hozzá: Legyen ez a jutalmad hűséges szolgálatodért, amit tiszteletemre tettél. Most csak ezt teszem érted, később az örök élet boldogságában is részesítelek. Mert akik fiamnak és nekem szolgálnak, megkapják jutalmukat és osztályrészük lesz az örök üdvösség. E szavak után Mária eltűnt. Se jönni, se csodát tenni, sem távozni nem látta egy se az ott lamentáló szerzetesek közül. A haldokló barátot a csoda magához térítette és lassan visszahozta az életre. Felemelte fejét, fölkel az ágyról és ujjongva beszélt el társainak: Itt volt a dicsőség Királynéja s engem szolgáját személyesen megsegített.¹⁸

Nézetünk szerint az idézett *legendában* találhatjuk meg a *Szoptató Madonna pestistől védő jellegének gyökerét* és a *Mária-teje kultusznak* mint a mirigyhalál lelki praeservatumának *irodalmi eredetét*, tekintettel az itt szereplő *tejjel gyógyított daganat* és a *bubó-pestisre* jellemző bőrduzzanatok párhuzamára, hiszen az *eperjesi* patikáriusnak, *Weber Jánosnak* „*Amuletum, az-az: Rövid és szükséges oktatás a Döghalálról*” 1645-

¹⁸ Migne: *Patrologia Latina*. Tom. 156, 1044–47. Vö, Simonidesz i. m. 178–179.

ben Bártfán megjelent könyve a pestis előjelei közé sorolja: „Ha mirégy vagy hona alatt, füle megett, az ölében, vagy más helyen.”¹⁹

Lehetséges, hogy a középkorban használatos „*Lac virginale*” amely az *ólomecet* és lúgos víz keverékét jelentette, összefüggésbe hozható a később elterjedt és ajánlott pestis-praeservatumokkal: az *ecettel* és a *friss vajjal*. Az 1692-ben megjelent *Ordo Pestis* utasítja az orvosokat és lelkipásztorokat, hogy elővigyázatosságból ecettel és vajjal kenjék be fülüket, orrukat és szájukat.²⁰

A következő *Szoptató Mária-képek feltételezésünk szerint* pestisjárványokhoz kapcsolódnak: a történelmi Magyarországhoz tartozó Terzatto kegyképét őrző ferences templom fölött — 1600-ban, amikor pestis volt Fiumében — fénylő keresztet láttak, mire a járvány megszűnt.²¹ A már említett János cisztercita szerzetes 1510-ben járt Szegeden, amely évben hatalmas pestis dúlt az országban. Talán nem véletlen, hogy három pestis ellenes imádság mellett megemlékezik egy Szegeden tisztelt Mária-képről „*Ad ymaginem virginis puerum lactantem*”, amelynek feliratát lejegyezte magának:

„Mamillis tuis applica
o virgo tuam prolem.
Mater tota deifica iam
celi posce solem.”

— Emlőiddel illesd ó Szűzanya magzatod ajkát. Isten anyja kövesd meg érettünk a mennyeknek Napját.”²²

Ide tartozik még a burgenlandi *Lékán* (Lockenhaus) és *Rőtalfván* (Rattersdorf) tisztelt kegykép, amelyet felirata szerint egy bizonyos *Barbera Mallchitz kőszegi* asszony, leánykája halála emlékére festetett. A dátum 1644; amikor a krónikás így ír: „Pestifera lues Hungariam Pervagatur”.²³

Még *feltételezett* adalékként említjük a *székesfehérvári székesegyház Szoptató Madonna* képét, melynek a *Tulln-i* (Ausztria) kapucinusok templomában van a prototípusa. A *fehérvári kép* felirata:

S : Maria ora pro nobis :
S : F : C
1733

Egy korábbi járványos esztendőben tett fogadalom beváltása hozhatta létre. Még a XIX. században is külön asztalkán állt, égő gyertyák között, körös-körül rózsákkal és fogadalmi tárgyakkal díszítve.²⁴ Ezekből néhány még ma is látható a képen.

A magyarországi *Maria Lactans* ábrázolások közül a legsajátosabban kapcsolódik pestisjárványokhoz a *budapesti krisztinavárosi plébánia* templomának kegyképe.

Az 1691–1692-ben dühöngő pestis idején *Francin Péter Pál* olasz származású budai kéményseprő mester fogadalmat tett, hogyha családjával megmenekül, elzarándokol

¹⁹ Trócsányi i. m. 208.

²⁰ *Magyary-Kossa*: i. m. 274. Lásd még: *Instructio Parochorum*... Bécs, 1713. 27. Appendix Medica passim

²¹ *Jordánszky Elek*: *Magyarországban s az ahhoz tartozó részekben levő boldogs. Szűz Mária kegyelemképeinek rövid leírása*. Pest, 1863. 247.

²² *Bálint Sándor*: *Szeged reneszánsz kori műveltsége* i. m. 125.

²³ *Lauschmann Gyula*: *Adatok a magyarországi járványok történetéhez*. Székesfehérvár, 1898. 26.

²⁴ *Canonica Visitatio* 1817. Székesfehérvári székesegyház.

szülőföldjére, a piemonti Vigizzo völgyének *Re* nevű falucskájába, ahol egy csodákkal tündöklő Madonna képet tisztelnek. A *trecento* korabeli *bizantikus* kegyképről, amelyet egy legendás esemény miatt *Beata Vergine del Sangue* — Vére-hulló Szűz Máriának is neveznek, *Francin* szabad másolatot festetett egy közismert, de idealizált rézmetszet közvetítésével. A kép témája: Szűz Mária a gyermeket öleli magához, aki jobbát áldásra emelve anyja keblére simul, balkezában feliratos szalagot tart: „In Gremio Matris Sedet Sapientia Patris — Az Anya ölen ül az Atya bölcsessége”.²⁵ (2. ábra)

Nyilvánvaló az összefüggés a gyermekét tápláló Madonna és a pestis elleni fogadalom beváltása között.

A kéményseprő mester szülőjében kis kápolnát emelt a szentkép számára. Ezt 1700-ban áldották meg és adták át a nyilvános tiszteletre. A kis kápolna hamarosan virágzó búcsújáró helyé lett, a kegyképet fogadalmi ajándékokkal halmozták el, a kápolna környékén boltot nyitottak, fogadó létesült. A *Kéményseprő Kápolna* a „*Vér képpel*” így vált a fejlődő Buda egy újabb településének, a Krisztinavárosnak kiinduló központjává.

Az 1739-es pusztító pestis idején Buda városa könyörgő körmenetet indított a kegyképhez. Mivel a pestistől rettegő nép szinte megostromolta a csodatevő képet, a hatóság a rendfenntartás érdekében katonaságot vezényelt a kápolnához, a tömegfertőzés megakadályozása végett.

XIV. Benedek pápa 1757-ben búcsút engedélyezett a Francin-kápolna látogatóinak augusztus 5-re, *Havi Boldogasszony* napjára, amely a pestistől védő ősi római ikon névadó ünnepe.

Az oltár fölötti párkány régente ezt a feliratot viselte: „Benedicta Ubera Tua Virgo, quibus aeterni Patris: Verbum lactavisti. — Szűzanyánk áldott a Te emlőd, Mellyel az Örök Atyának Igéjét tápláltad”.²⁶

A kép virágzó kultuszát mutatja, hogy 1751-ben *Mária Terézia* is meglátogatta és 24 aranyat hagyott két misére Bécsbe való szerencsés hazatéréseért.²⁷ Ebben nyilván közrejátszott az a vélekedés is, hogy a Kéményseprő Kápolnában végzett imádságnak különös foganatossága lehet. Ezért tartottak szívesen e templomban esküvőt, amint *Széchenyi István* és *Semmelweis Ignác* példája is mutatja.

A *népi kultuszra* jellemző az az énekszöveg, amelyet e kegykép fametszetű képével díszített ponyván terjesztettek:

„Öröktől választott drágalátos Szűz
Dicsértessék Jézus, kit emlőiddel tápláltál,
Öleltél Szűz kezeiddel, Könyörögj Országodért,
Hozzád hív maradékidért.

Te hozzád sietünk mint Szűz Anyánkhöz,
Hogy a háborúság, pestis, és éhség távozzon
Hazánktól légyen békesség.
Óh Mária lilium-szál, Országunkban illatozzál.”²⁸

A főváros területén a krisztinavárosi kegykép két köztiszteletben álló XVIII. századi mását ismerjük. Az egyik a *Makkos-Mária*-i amelyet Trap János budakeszi

²⁵ Schoen Arnold: *A Budapest — Krisztinavárosi templom*. Bp. 1916. 43–44, 47.

²⁶ Schoen i. m. 16. 41.

²⁷ Schoen i. m. 15.

²⁸ A ponyvalap Bálint Sándor tulajdonában.

2. ábra. A buda–krisztinavárosi Szoptató Madonna kegykép rézmetszete
Landerer Lipót Ferenc budai nyomdájából, 1750 körül

legény halálos betegségéből való felgyógyulása emlékére vásárolt *Falkoner* György budai festőművésztől, majd védő deszkakerettel körülvéve, egy nagy tölgyfára akasztott. E fölé épült 1738-ban, a nagy pestis évében, a képet befogadó első kápolna.²⁹ A *pesti Ferenciek* templomában a Mária-kápolna oltárképe ugyancsak a krisztinavárosi kegykép után készült, minden bizonnyal az 1738–1739-es pestishez kapcsolódik. Ma is látható fogadalmi tárgyakkal ékes oltárát 1743-ban emelték.³⁰ Ide sorolható további másolatok e pestises időkből: *Budán* a pestis-gyanúsok számára épített régi *Szent János kórház* már elpusztult kápolnájában lévő Szoptató Madonna, a Baranya megyei *Görcsöny* Mária-képe, valamint a *szegei* szerb templom egyik ikonja, amely szintén a krisztinavárosi Vérehulló Szűz Máriának népi átköltése, igazolva a kultusz messzi vidékre sugárzó, s még a pravoszláv szerbek közé is elható erejét.³¹

A *kisdedét tejével tápláló Madonna-képek* kultuszának hatására *pestis ellenes énekké* költötték át a már említett *O gloriosa* kezdetű himnuszt. A Venantius Fortunatus-féle alapszövegben adva volt, három jellegzetesen pestissel kapcsolatos motívum. Éva vétke, amely minden betegség forrása, Mária mint csillag és Mária-teje. Az új éneknél megőrizték az eredeti himnusz gregorián dallamát is, amint a cím alatti megjegyzésből kitűnik: „Nota: O gloriosa Virginum”. Az 1651-ben megjelent *Cantus Catholicus*-ben a szövegnek még csak latin nyelvű változatát találjuk a jelzett dallam kottás lejegyzésével.³² Az alábbiakban *Kájoni János Cantionale Catholicum*-ából közöljük az ének teljes latin-magyar szövegét.

Stella Coeli extirpavit quae lactavit Dominum,
Mortis pestem, quam plantavit primus Parens hominum,

Ipsa Stella nunc dignetur, sydera compescere,
Quorum bella, plebem cedunt, dirae mortis ulcere.

O piissima Stella maris, summis digna laudibus.
A peste succurre nobis, et a mundi fraudibus.

Audi Domina, nam Filius nihil negans te honorat.
Salva nos Jesu pro quibus Virgo Mater te orat.

Amen.

Az Egeknek szép Csillaga, mely az Úr Jézust szoptatta,
A dög-halált kigyomlálta, kit Ádám atyánk bé-hoza.

Azon Csillag Oltalmazzon, dög-halál nekünk ne ártson,
Az Úr Jesus-t kérje azon, jó egészségben meg-tartson.

O áldott drágalátos Szűz, Menyben tündöklő fenyés tűz.
Döghalált tőlünk megszűz, kit bűnünk-ért Isten ránk fűz.

Hallgass meg édes Aszszonyunk, mert tehozzád folyamodunk.
Semmit tőled Christus Urunk, meg nem tagad. Légy oltalmunk.

JESUS Christus Isten Fia, figyelmezz imádságunkra.
Ertünk Szent Anyád MARIA, esedezik Menyországba. Amen.³³

²⁹ Zoltán József: *A barokk Pest-Buda élete*. Bp. 1963. 55. Más források a kép adományozóját Traub József névvel jelölik.

³⁰ Szabó Erzsébet: *A pesti Ferences templom*. Bp. 1959. 24.

³¹ Magyarország Műemléki Topográfiája VI. *Budapest műemlékei*. II. Bp. 1962. 306. A szegei ikont Vérző Szűzanya néven Bálint Sándor közli a *Szeged városa* (Bp. 1959. 49. kép) c. művében.

³² Szőlősy Benedek: *Cantus Catholicus*. Lőcse, 1651. 126.

³³ Kájoni János: *Cantionale Catholicum*. Csík, 1719. 311–312.

Az imádságos könyvekben az éneket válaszvers és könyörgés is követi:

„Minden nyomorgatásunkban és keserűségünkben:
Légy segítségül nekünk Szentséges Szűz Mária.

Könyörögjünk.

Irgalmasságnak Istene, kegyelmességnek Istene, engedelemnek Istene, a ki könyörültél a te Népednek csapásán, és azt mondad a te Népedet öldöklő Angyalodnak: vond meg a kezedet: Annak a dücsösséges csillag szeretetéért, a kinek az ő drágalátos emlőit, a mi vétkeinknek mérge ellen, ó mely édesdeden szoptad; nyuítsd a te malasztodnak segítségét, hogy minden-némű dög, és hirtelen haláltul bátorságossan meg-szabadúlyunk, és minden veszedelmeknek reánk való eredetitől, irgalmassan meg-menekedgyünk: te általad Jesus Kristus, dicsőségnek Királya, ki az Attyával, és Sz. Lélekkel élsz és uralkodol, mind örökkön örökké, Amen”.³⁴

Legendás elbeszélés fűződik az antifona eredetéhez, mellyel az ének hathatós erejét kívánták alátámasztani. E szerint már javában szedte áldozatait a pestis a portugáliai Coimbra városában, amikor e förtelmes betegség elérte Szent Klára nővéreinek monostorát. Az apátnő — midőn a nagy szomorúság szorongatta — arra gondolt, hogy az életben maradt apácákkal elmenekül. Ekkor váratlanul a kapu mellett termett egy koldus, kérdezvén az apátnőt aggodalma okáról. Miközben jó szívvvel megnyugtatta, tarisznájából egy írott hárttyát vett elő, átadta az apátnőnek azzal a meghagyással, hogy naponta imádkozzák el ezt az antifonát és könyörgést az Isten anyja tiszteletére, akkor a fertőzéstől mentesek maradnak. Így is történt, az a hely attól kezdve immunissá lett. Azt mondják, az a szegény inkább angyalnak látszott semmint koldusnak.³⁵

Annyi bizonyos hogy VII. Sándor pápa (1655–1667) a háborúk és a döghalál elhárítására könyörgéseket rendelt el. Ezért hagyta meg 1656-ban *Sebastianus a Gaeta*, az observans ferencesek általános ügyintézője a *Stella Caeli* éneklését a zsolozsma reggeli dicsérete és a befejező esti imádság után. Egy adat szerint a *sümegei* barátok már akkor rendszeresen énekeltek.³⁶

TÍPUS VARIÁNSOK A CSILLAG ÉS ZAKARIÁS-ÁLDÁS MOTÍVUMAIVAL FOGADALMI KÉPEKEN

A *Stella Caeli* antifona *illusztrációjaként* alakult ki egy sajátosan pestishez kapcsolódó ikonográfiai típus: a *csillagba foglalt Boldogasszony képe*.

Közismert tény, hogy az *asztrológusok* az égitestek konstellációiból állapították meg a járvány útját és pusztító méreteit. *Csanaki Máté* 1634-ben *Az Döghalálról való rövid elméledésében* cáfolja a véleményyt, ami szerint a csillagok is ártalmasak lennének. Így okoskodott: a csillagoktól nem származhat a döghalál, mert a csillagok Isten irányítása alatt állnak, csak az ő akaratát követhetik. Továbbá már csak azért sem lehetnek okai, mert a csillagokban semmi „megveszendő avagy rothadandó nincs, nem is mocskoltathatnak ők meg semminemű szennytől, avagy bűztől”, de meg azért sem, mert ha a csillagok döghalált bocsáthatnának az emberekre, ők maguk is dögösök

³⁴ *Lelki Méreg ellen-való orvosság*. Pozsony, 1739.

³⁵ *Florilegium Forgachianum*. Nagyszombat, 1747. 51–52.

³⁶ *Annales Provinciae Ss. Salvatoris II. ad A. 1656. 113. Ferences Levéltár Gyöngyös.*

volnának, ezt pedig elhinni képtelenség, mert ellenkezik a szép és makula nélkül való csillagok mivoltával és természetével.³⁷

Ezen felfogásból is érthető a hasonlat, amely Szűz Máriát „*Tenger Csillagának, Hajnali szép Csillagnak*” nevezi. Az „*Ó egeknek szép Csillaga*” kezdetű ének népszerűségére jellemző, hogy közel egy évszázaddal az utolsó számon tartott járvány után is megjelenik még imádságos könyvekben, a nép ajkán pedig elszórtan, de máig is föllelhető.³⁸

A csillag motívum, mint *apotropeikus* jellegzetesség az analógiás mágia alkalmazásával az antifona népi változataiból még plasztikusabban kitűnik:

Mária az égi csillag ki Urunkat szoptatá,
Ádám vétkének halálos mirigyét kiszaggatá,
Oltsa el az égi csillag a vészes csillagzatot,
Mely földünkre a miriggyel annyi kint s halált hozott,
Tengereknek dicsőséges fénycsillaga nézz le ránk,
Dőghaláltól, a világi cseleltől ments meg ó anyánk!³⁹

A csillagos ábrázolásról a legkorábbi adatokat az 1709-es járvány idejéből találunk.

A *budai* jezsuiták 1708-ban a fenyegető pestis hírére könyörgő körmenetet tartottak, amelyben a csillagok közt ülő kisedet *tejével tápláló Madonna* képét is hordozták. Később talán ezt a képet helyezték el a vízvárosi Szent Anna templom szentélyében egy korabeli leltár szerint: „*imago pulchra B. M. Virg. infantem suum lactantis*”.⁴⁰

Kassa környékére 1709-ben jutott el a dőghalál, s minden óvintézkedés ellenére ez év őszén magát a várost is megfertőzte. A tél hidegében lappangva, a ragály tavasszal újra kitört, s olyan borzalmas erővel pusztított, hogy néhány hónap alatt a belvárosban és a falakon kívül egyaránt a lakosság számát mintegy felére apasztotta.

Péchy György jezsuita a város katolikusai nevében tett indítványát 1710. július 25-én terjesztették a városi tanács elé, aminek értelmében a Veres-hegy alatt a pestis megszűnésének kiesdeklése végett engesztelő, fogadalmi kápolna építtessék. 1715 májusára el is készült, Palermói Szent Rozália tiszteletére áldották meg. A kápolna első és egyetlen oltárképe *csillag-keretben* a Megváltót *tápláló Madonnát* ábrázolja, mellette két oldalt Szent Rókus és Sebestyén állnak. A csillag ágain a már ismertetett *Stella Caeli* antifona első versszaka volt olvasható. Később, de még a XVIII. században ezt a régi képet újra cserélték át. Ezen már csak a csillagos Madonna szerepel, Sebestyén, Rókus valamint Rozália fafaragású szobrainak környezetében. A Mária-ének első két sora az oltárra illesztett szalagszerű felíratra került.⁴¹

A Rozália-kápolna eredeti oltárképének hasonmása a *székesfehérvári* Barátok-templomában valószínűleg az 1709-es pestis emlékét idézi, amikor a magistrális jegyzőkönyv szerint Fehérvárott is nagy járvány dühöngött.⁴²

³⁷ Trócsányi i. m. 200–201.

³⁸ Tárkányi Béla: *Hajdonok őrangyala*. Pest, 1872. 339–340.

³⁹ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágek lőtöt lépék...* Kaposvár, 1974. 180–190.

⁴⁰ Schoen Arnold: *A budai Szent Anna-templom*. Bp. 1930. 14, 234.

⁴¹ Wick Béla: *A kassai Szent Rozália kápolna története*. Kassa, 1935. 4, 15, 75. Ugyanennek a témának szobrászati megjelenését Hegykő (1711) és Sarród (1741) fogadalmi emlékművein találjuk. Lásd: D. Askercz Éva: Barokk pestis emlékek a sopronkörnyéki falvakban. *Arrabona* 15. Győr, 1973. 6, 10. kép. 157–158.

⁴² Canonica Visitatio 1818. Székesfehérvár-Felsőváros.

Ugyancsak ez a képtípus található a Pest megyei *Csobánka* erdei kegykápolnája falán, annyi különbséggel, hogy többlet motívumként itt már a Szentháromság, középben pedig a pestistől oltalmazó *Zakariás-áldás kettőskeresztbe* írott kezdőbetűi is szerepelnek.

A kivitelezésében művészi kvalitás nélküli kép jobb sarkában olvasható signatura és évszám: „Jozef Geiger pinxit, 1848”. Feltételezésünk szerint ez a dátum csak az ajándékozás alkalmából történt dilettáns átfestés időpontját jelzi, ugyanis maga a téma és aktualitás egy évszázaddal korábbi. A festmény előképét *Lenz Kriss-Rettenbeck* közli a hozzátartozó imádsággal.⁴³

A Zakariás-áldással ellátott *pestis-cédulák* elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy még ma is található belőlük, pedig mágikus védő erőt tulajdonítva a céduláknak, gyakran orvosság gyanánt szedték be ezeket. *Bezerédi Imre* kurucvezérről is tudjuk, hogy nyelt ilyen vallásos jellegű talizmánt.⁴⁴

Az imádság- és áldásszövegek megevése és elnyelése azért vált szokássá, hogy a betegséget okozó gonosz lélek ne találjon hajlékra az ember testében; pestis vész idején még inkább fokozódott ez a hiedelem, mivel a járvány-gyanús házakat „kurta cédulával”, a fertőzötteket pedig hosszú, halálfejes cédulákkal jelölték.⁴⁵

Még 1793-ban is a felvilágosult *Haffner Mihálynak* „*Szabad Királyi Pest Városának fel-esküitt Test-Orvosának ...Egy alkalmatos Betegek Ispotályának fel-állítására ...készített tervezet*” c. *Rókus kórházi szabályzatában*, amikor a városi kórház fölállításának haladéktalanul szükséges voltát indokolja, az „amulettekat, talizmánokat és abracadabra tzedulákat” kell felpanaszolni.⁴⁶

Hogy a *Zakariás-áldást* nálunk már a XVII. században is terjesztették, bizonyítja egy leveles nyomtatvány a kettőskeresztes kezdőbetűkkel, jobbról Szent Rókus, balról Szent Sebestyén alakjával.⁴⁷

A Zakariás-áldás legendás eredetét az „Előszer Kollosvárott 1719. Most pedig újonnan Posonyban nyomtatott 1739-dik esztendőben” keltezett „*Leiki Méreg ellen való orvosság. Az uralkodó dőghalálnak veszedelme ellen közönséges Hívek ajtatóságára elő adattott*” c. könyvecske, izes barokk magyarsággal a következőképpen mondja el:

„Nagya böcsülendő Herczegnek és Úrnak Solaras Salaminaj Püspöknek Szent Tridentomi Gyülekezetben pestis ellen való kereszt felőle-tett relációja: Uralkodá Tridentomban Szent Gyülekezetnek idejében oly irtosztató dőghalál, hogy az Úrban össze-gyűlt Szent Attyák magok között, Bononiába meg-vonnimagát, és a sessiokat oda által vinni el-végeszték. Ezek között vala Leonardus nevű Antiochiai Püspök és Pátriárka, jobb kezén arany perczet viselvén, a kín kirajszolva valának a bötük, kikrül é-féle biztonságot tett: hogy ezeket a bötüket, melyeket mint-egy bizonyos pestis, és oldal-faja ellen orvosságnak, Szent Zakariás jeruzsálembéli Püspök, az Antiochiai kalastromban Szent Benedek szerzetinek könyvtartó házában hatta volt, maga magyarázásával, imádsággal, és Exorcizmussokkal fel-találván, ki-írta volna. Nagy bötüket azután a Szent Gyülekeztben lévő Kardinálisok és Püspökök ajtatossan tisztelvén, mint bizonyos dög halálnak mérge ellen való orvoságot a nyakakon hordoszták.

⁴³ *Kriss-Rettenbeck, Lenz: Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München, 1963. 117; 134. Abb.

⁴⁴ *Bálint S.: Sacra Hungaria* i. m. 117.

⁴⁵ *Magyary-Kossa* i. m. 158.

⁴⁶ *Zoltán J. i. m. 291.*

⁴⁷ *Iványi Béla: Adatok a népi gyógyászat történetéhez. Ethnographia* 61. évf. 1949. 284–285.

Melly időtől fogvást az öszvegyült Attyák közül egyik sem inficiáltattott, sem meg nem holt. Hollott, minek előtte ezek a bötük ki-hirdettettek, Püspökök, szerzetek Generalisaj, és Legátusok közül huszan is döghalálban meg holtanak. Mondogattott némely jó életű szerzetestül: hogy amikor Konstánczinápoly városában döghalálnak ideibe annyi temérdek ember meg-holt volna, hogy az elevenek nem gyüsznék az holtakat el temetkezni. Akkor egy Sz. életű embernek megjelentette az Isten, hogy ha ezek a szent keresztre írott bötük házak ajtajára fel-függesztettek, abban a házban döghaláltul szabadok lesznek. A kiket pegaminán írva szent Zakarias nevű Jerusalembéli Püspök egynéhány száz esztendő előtt Hispaniai kalastromban D. Troylos, maga megmagyarázásával szent írásbul döghalál ellen vett imádsággal fel-találta, és marázzattykat [sic] JESUS Társaságbul Tisztelendő Paterek által Lincz Varosában Nyomtattott Anno 1699. könyvecske szépen előnkbe adja. Kinek Titulusa. Nucleus Benedictionum Variarum. Szükséges pediglen, hogy ezek a kereszten foglalt bötük említett könyvecskének módgya szerént Pap által meg-szenteltessenek, azután hogy használjanak, és a döghaláltul oltalmazzanak, vagy házak ajtajára, függeszteni, vagy nyakán hordoszni vagy reliquiariomban maga mellet kel-tartani. Bötüeknek, melyek a Jerusalembéli kereszten írva vannak, meg-fejtése:

- + Krisztus kereszte, szabadics-meg engem.
- Z. Zelus. Isten hazához való buzgosága mence-meg engem.
- + Meg győz, á + uralkodik, á + parancsol. á keresztnék jele által ettől á döghaláltul mence-meg Uram engem.
- D. Deus. En Istenem! En Istenem! üzd-el á döghalált tőlem, ettől az helytől, és szabadics-meg engem.
- I. In manus. A te kezeidbe ajánlom az én lelkemet, és testemet.
- A. Ante. Eg és föld előtt vala az Isten, és meg-menthet engem ettől á döghaláltól.
- + Krisztus kereszte el-üzheti á döghalált ez helytől, és testül.
- B. Bonum. Jó az Istennek segítségét csendességben kérni, hogy ki-rekeszsze tőlem á döghalált.
- I. Inclina. Hajcsd-meg Uram szívemet az igazságid végbe-vételére, hogy meg-ne-szégve-nüllyek, mivel segítségül hittalak.
- Z. Zelavi. Haragra indultam az hamissak ellen, látván á bünösök békeségét; te benned Uram az én reménségem.
- + Krisztus Kereszte tilcsa-meg az ördögöt, á mérges eget, és á döghalált rekeszsze ki.
- S. Salus. En vagyok á te életed mongya az Ur: kiálcs én hozzám és meg halgatlak, és á döghaláltól meg-mentlek.
- A. Abyssus. Egy mélség segítségül hija á másikat, szódal el-tiltották az ördögöt, örizz-meg engem ettől á döghaláltól.
- B. Beatus. Boldog ki bizik Istenbe, hívságokra, és hamiságokra, és hamis bolondságokra nem figyelmez.
- + Krisztus Kereszte sidok gyalázattya és boszszusága, a mi pedig méltóságunk, és dücsőségünk; légyen életemre, és vesse-ki é helyből az ördögöt, mérges Eget és á döghalált az én testemtől.
- Z. Zelus. Isten tisztességéhez-való buszgoság, minden jóra hozzon engemet halálom előtt, és á te nevedben szabadics-meg uram engem ettől a döghaláltól.
- ✠ Szent Keresztnék jele mence-meg az Isten népét döghaláltól; azokat-is, kik ő benne biznak.
- H. Haccine. Ó esztelen nép! ezekkel hálálod é az Istent? emeld-fel á szivedet, és á dicséretnek áldozattyát fel-mutatván néki, bizzál benne, mert ő ezt á helyt, és engemet – és ettől á döghaláltól meg-menthet.
- G. Gutturi. Torkomhoz, és nyeldeglömhöz ragadgyon á nyelvem, ha-nem áldlak tégedet: mence-meg te benned bizókat, szabadics-meg engem és ez helyt á döghaláltól, melyben á te neved segítségül hivatattik.
- F. Facta. Bé-setétült az egész földhalálodon én Uram Istenem! erőtlenedgyék-meg, és bétetédgyék az ördög hatalma; mert te élő Istennek fia azért jöttél, hogy az ördög csele-

- kedeteit meg-roncsad; üzd el hatalmaddal ez helytől, s tőlem te szolgálótól ezt a döghalált tavozzék -el tőlem a mérges ég külső setéségbe.
- + Krisztus Kereszte oltalmaz minket, ezt helyt, és a te szolgálót szabadicd-meg ettől a döghaláltól, mert jó akaratu, sok irgalmu és igaz vagy.
  - B. Beatus. Boldog á ki az hamiságokba és hazug bolondságokba nem bizott: mert meg-menti ötet az Isten rosz üdőben. Uram te benned minden bizodalmom véd el rolam é döghalált.
  - F. Factus. Te vagy Uram az én segítségem, te benned biztam, oltalmaz-meg engem á döghaláltól.
  - R. Respice. Adonaj Uram Isten tekéncs-alá dücsöségednek székéből és legy irgalmas nékem, és az irgalmadért ments-meg engemet döghaláltól.
  - S. Salus. Te vagy én orvosom, könnyebbics-meg, s meg gyógyúlok ments-meg engem és meg-szabadúlok.

Amen.⁴⁸

Az ismertetett *Zakariás-áldás* eredetére és korára utaló adatokat a kutatás csak a XVII. században talált. 1647-ben *Trierben* nyomott „*Geistliches Schild*”-ben jelenik meg először. Mivel 1658 óta az áldás már elterjedt és közismert volt, valószínűleg már a század elején tűnt fel.

Történetileg hiteles adat, hogy a *tridentí zsinat* ülései közben 1547-ben a városban borzalmas pestis tört ki, ennek következtében a Zsinat *Bolognába* való áthelyezését javasolták. A résztvevő huszonöt spanyol püspök között valóban szerepelt egy *Fr. Franciscus Salazar salamancai* püspök. Más források bizonyos Leonhard pátriárka jelenlétéről tudnak.

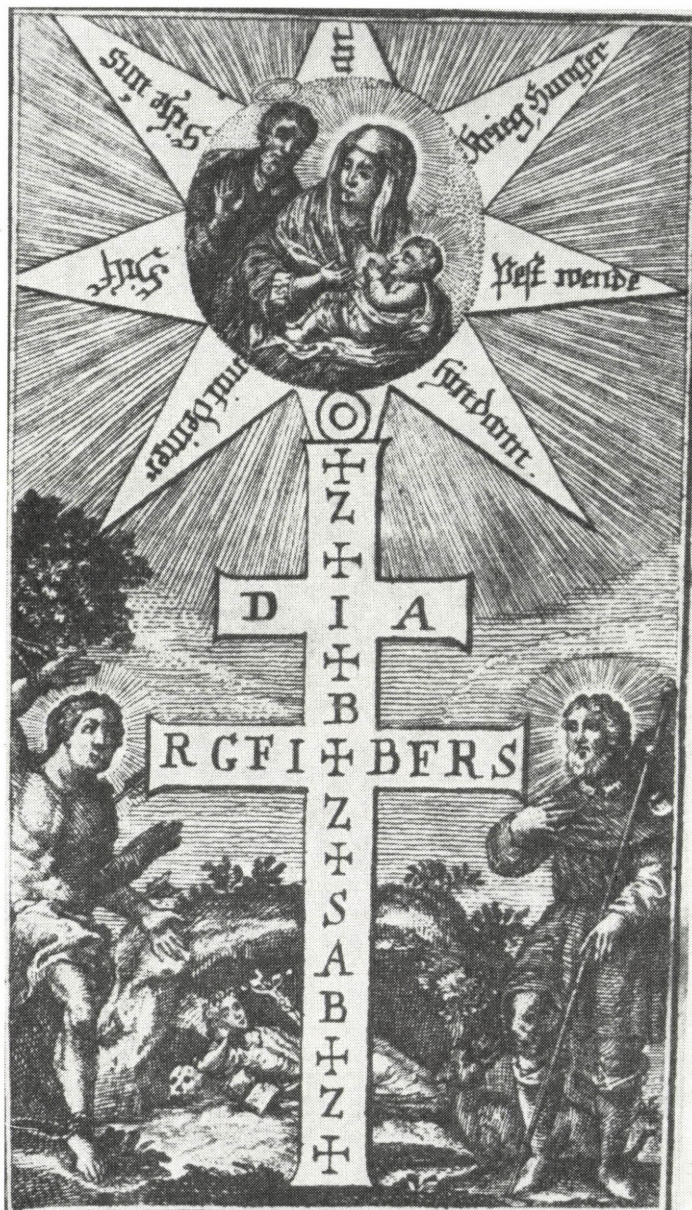
A reális bizonyítékok a keleti eredet hagyománya ellen, inkább a spanyol import mellett szólnak. Jelentős tárgyi biznyság, hogy a klasszikus *Zakariás-kereszt* félre-ismerhetetlenül az ún. *Caravaca-kereszt* típusjegyeit mutatja, amely a XVII. század elején *Spanyol-kereszt* néven vált ismeretessé, és Európa-szerte nagyhírű philakterion lett. A keresztben minden jel egy mondatnak felel meg. Zsoltár idézeteket illetve más bibliai szövegeket parafrálnak. A *Geitliches Schild* hangsúlyozza, hogy a betűket pestis ellen hordani kell. Ezért az áldásokkal teleírt cédulák viselése szokásként honosodott meg.⁴⁹

A *Zakariás-áldással* ellátott ábrázolások ikonográfiája szinte változatlan, inkább a *csillagba foglalt Boldogasszony* típusa mutat *variánsokat* a különféle pestis ellenes kegyképek kultuszának megfelelően. Így a tulajdonunkban lévő XVIII. század eleji rézmetszeten a kisedet *tápláló Madonna* mögött a csillag keretben már *Szent József* is megjelenik. (3. ábra) Ennek a képnek a prototípusát a *bécsi* Irgalmasok templomában „*Betegek orvosa*” címen tisztelték, különösen az 1713-as pestiskor, amikor kegykép gyanánt a főoltárra helyezték.⁵⁰ A *bécsi* kép utánköltött mását láthatjuk a *pozsonyi* Irgalmasok temploma szentélyében a tabernákulum fölött. Itt jegyezzük meg, hogy 1713-ban *Pozsonyban* is pestis dühöngött, és tudomásunk szerint járványos időkben az ájtatosságokat ezen kép előtt tartották.

⁴⁸ Az egy-egy betűnek megfelelő mondat bibliai forrását lásd Spamer, Adolf: *Die deutsche Volkskunde*. II. Berlin, 1935. 10.

⁴⁹ Münsterer, Hans O.: Die süddeutschen Segens- und Heiligenkreuze. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*. München, 1954. 90 passim.

⁵⁰ Gugitz, Gustav: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*. Wien, 1955. 49.

3. ábra. Pestis elleni rézmetszet képcske, 1710 körül

Metszetünkön a csillag ágain fohász olvasható: „mit deiner Hilf Sihe uns an Krieg, Hunger, Pest wende hindann — A te segítségével tekints reánk; háborúban, éhségben, pestis veszélyben mindenkor”. A *háború — éhség — pestis* hármas motívumát a továbbiakban még értelmezni fogjuk.

Ugyancsak metszetünk kompozícióját követi az 1739-ben fogadalomból épült *jászapáti* temetőkápolna homlokzatának kódomborműve annyi különbséggel, hogy itt a felirat címerpajzson kőbe vésvé: „Az Egeknek szép Csillaga, Mely az Úr Jézust szoptatá”. A Zakariás kereszt alatt a Triszagion: „Szent Isten, Szent Erős, Szent Halhatatlan, Irgalmaz minékünk”.⁵¹ Legfölül itt már nem a szoptató Madonna, hanem a *Segítő Boldogasszony — Mariahelf* kő reliefje látható. Volt még a *jászapáti* templomnak egy rézből vert Zakariás-keresztje, amelyet a pap temetésnél használt.⁵²

Eddigi kutatásaink szerint hazánkban a legkorábbi, pestistől oltalmazó, fönnmardadt *Segítő Boldogasszony* ábrázolás a *jáki* templom sekrestyéjében függ. (4. ábra) A fogadalmi kép szerkezete még az ismertetett rézmetszetet tükrözi, ezért előképének is tekinthető, bizonyos módosításokkal, melyeket a szentkép létrejöttének sajátos helyi körülményei értetnek meg. A kép alján a döghaláltól megmenekült, fogadalmat tevő házaspár, *Gábor György* és *Csapodi Katalin* gyermekeikkel, ünneplő magyar viseletben; amint az 1710-et mutató kronosztikonos felirat tanúsítja: „Pestilentiae lue belloque pressi Divis suis Patronis Georgius Gabor et Catherina Csapodi Offerrunt”. Fölül a betűszalag szövege a *Stella Caeli* ének egyik sora: „Piissima Stella Maris in Peste succurre nobis. — Legkegyesebb Tenger Csillag a pestiskor Segítőnk vagy”.⁵³

Ugyanígy a miskolci *Mindszenti* templom *Csillagkeretbe* festett *Segítő Mária* képe szintén a *Stella Maris*-t, a „Tengernek fényes Csillagát” dicséri *Paulus diakonus* (VIII. sz.) remekbe költött himnuszának kezdő soraival.

Ide kívánczik a *párizsi* orvoskollégium „diagnózisa” az 1348. évi fekete halálnak nevezett nagy pestisjárványról: „Az Indiai óceán tájékán a csillagok harcba szálltak a nap sugaraival, s éreztették hatalmukat a tenger vizével is. Az így fejlődött gőzök elhomályosították a napot. A tűz és a nap magához szívta a tenger egy részét. A víz gőzzé vált, s a levegőbe emelkedett. Ez okból a víz egyes helyeken annyira bűzösé vált, hogy megrontotta a halakat. Ahová azután ez a gőz eljutott, ott élve nem maradt ember”.⁵⁴

Az 1742-ben fogadalomból épített *dunaföldvári* Szent Rókus kápolna ajtaja fölött a könyörgést írták: „Üdvözlégys Ezerszer Te Fényessen Felkelő Hajnali Csillag. SZENTSÉGES SZÜZ MÁRIA, Ments Meg Minket a Mirigyes Pestistől, Kik Előtted esedezünk...”⁵⁵ A kápolna egykorú oltárképén együtt szerepelnek a XVII–XVIII. századi pestisjárványok jellegzetes ikonográfiai motívumai: Szentháromság, Zakariás-áldás, Csillagba foglalt Szent Család a döghaláltól védő szentekkel.

⁵¹ A Triszagion, mint hármas vészkiáltás a budavári Szentháromság szobor építését ábrázoló oldal-reliefen, — magán az emlékoszlopon — szalag-iratként is szerepel.

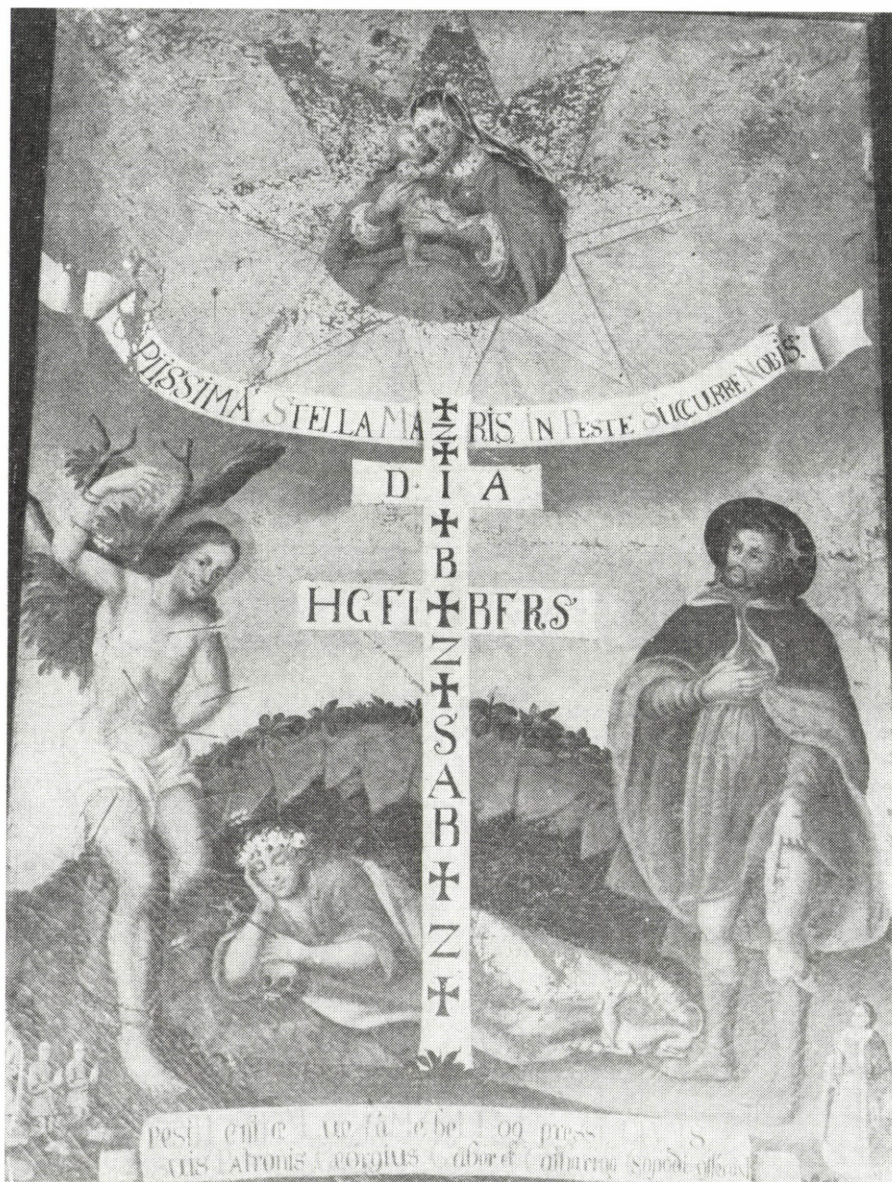
⁵² Vándorfy János: *Jász-apáthi város egyházának múltja és jelene*. Eger, 1895. 70–75.

⁵³ Bogyay Tamás: *A jáki apátsági templom és szent Jakab-kápolna*. Szombathely, 1943. 79–80. A képet is közli 52. sz. a.

⁵⁴ Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán*. Bp. 1969. 101.

⁵⁵ Cziráky Gyula: *Tolna vármegyei Dunaföldvár múltja és jelene*. Dunaföldvár, 1910. 141.

4. ábra. Gábor György jáki fogadalmi képe 1710-ből

SEGÍTŐ BOLDOGASSZONY

A *Segítő Boldogasszony* — *Mariahilf* ábrázolás a loretoi-lítania „Keresztények segítsége” megszólításának Duna-menti ikonográfiai kifejezése. Kultusza a XVII. század elején a pestisjárványok, éhínség és a svéd hadiveszély idején *Passauban* bontakozik ki. Confraternitas, jámbor testvérület alakul *Segítő Mária* tiszteletére, mely feladatának tekinti a kultusz terjesztését.⁵⁶ Bécs ostroma idején 1683-ban *Lipót császár* és király udvarával *Passauban* tartózkodott, és a kapucinusok *Mariahilf* kegyképe előtt könyörgött a kereszténység ügyéért. A küzdelem nagy szellemi mozgatója, a kapucinus *Marco d'Aviano* is gyakran megfordult itt. A szeptember 12-i *kahlenbergi* győzelmet a „Keresztények Segítségére” közbenjárásának tulajdonították, ami a kegyképet páratlanul népszerűsítette. *Törökverő és dinasztikus szimbólummá* vált, s mint ilyen villámgyorsan terjedt az egész Habsburg Monarchiában. *Passauból Bécsbe* dunai hajósok vitték a kultuszt. A barnabita *Don Coelestin Joanelli* páter 1660-ban lefestette a *Mariahilf* képet. A császár halálából épül a *bécsi Schöff* (kikötő) helyén a *Mariahilf-templom*, amely origója lett egy új városrész kialakulásának. A szentély nagyszabású főoltárát *Esterházy Pál* nádor és felesége *Thököly Éva* állíttatta.⁵⁷

A *Mariahilf* kép ikonográfiai vizsgálatában és magyar kultuszának rohamos terjedésében figyelemreméltó az említett *Esterházy Pálnak* a *passaui* kép eredetére vonatkozó magyarázata. Ő ugyan nem a szakavatott ikonográfus módszereit használja leírásában, mégis saját kora közvéleményét tükrözi „*Passaviomi Csudalatos Boldog Asszony képe Nemet Országban*” cím alatt:

„Midőn az Ezer három száz hatvan harmadik Esztendőben, az első Lajos Magyar Országi Király idejében, — Tatarok két száz Ezer Emberrel jöttek volna Magyar Országra, azon dicsőséges Királynak csak husz Ezer Vitéze lévén, látá, hogy elégtelen volna az Ellenséggel való ütközetre. Illy veszedelemben lévén ezért, sátorában lévő Boldogságos Szüz képe előtt le-borulva a földre és nagy aéjtatossággal könyörög vala, hogy ily nagy szükségében ne hadná el, tudván Magyar Országot maga örökös Orzágnak lenni, kik ha el-vesznének a Pogány ellenségtül, az igaz Hitnek-is nem keyés csorbája következne. Mély álomba esvén azért ottan a Király, imé a Boldogságos Szüz meg-jelenék, s meg-halgtván könyörgését, a győzedelmet-is meg-igérté, és hogy kétsége ne lehessen, azon aztalon lévő Boldogságos Szüz képit a Király mellyére tészí, parancsolván, hogy a győzelem után Czelben menne, és ottan a Boldogságos Szüz tiszteletire egy Szentegyházat éppéttetne, a holott akkorban egy igen kicsiny Czella, avagy Kápolna vala.

Föl-ébredvén azért a Király, és mellyén találván a Képet, azontul föl gerjede szíve a Harczra mind magának, s mind Vitézinek, és bátran menvén ellenségekre, azokat meg-verék szerencsésen. Mely Harcz után a Király Czelbe méne, és a Szentegyházat ki most-is ottan áll, még-éppétté, s a Szent Képet-is örök emlékezetül (Ki most-is ott a Kincs között tartatik) oda adá. Ezen csudalatos Szent Képet egy aétatos Szerzetes Ember le irattatá az Ezer hat száz huszadik Esztendőben, kit Passavium Varosában vive, a holott az aétatos hívek, egy nagy hegyen Templomot építtetének a Boldog Szüz tisztességére alá adattaték, a holott Klastro is éppétték azon Szerze-

⁵⁶ Mindera, Karl: *Mariahilf*. München, 1961. 11, 13.

⁵⁷ Bálint S.: *Sacra Hungaria* i. m. 74. Vö. még Aurenhammer i. m. 122, 124. Anyaggyűjtésünk során a legjellegzetesebb törökverő Segítő Mária képet, trofeumokkal ékesített keretben, győztes csatajelenettel, a trencsényi (Trenčín) Xav. Szt. Ferenc templomban láttuk.

teseknek, ahol sok számtalan csuda tételekkel tündöklük most-is azon Boldogságos Szűz, az aejtatos hiveknek nagy öröme, főképpen pedig Pestises dög-halál és késértetek ellen való oltalmára.”⁵⁸

Az idézet szerint *Esterházy* a *Mária-hilf* típust a XIV. század közepén, a *sienai Andrea Vanni* által festett *mariazelli* ún. *Magyar-kegyképtől* származtatja. Így a *képnek és kultusznak nem kellett „elmagyarosodnia”*, hiszen mint törökverő palladium s a nemzet oltalmazó pajza már *Nagy Lajos király* óta közismert volt. Ezért magától érthető az *adonyi* templom hajdani *Segítő Mária* oltárképének magyar környezete a koronát fölajánló *István királlyal* és *Imre herceggel*, úgyszintén a *tétszentkúti* kegyoltár ikonográfiai kompozíciója a szent királyok, *István* és *László* örálló szobraival a *Segítő Boldogasszony* mellett.⁵⁹

Véleményünket még csak egy adattal támogatjuk: 1753. május 20-án *Freyer Zsuzsanna pesti* kocsmárosné a *német telepesek* lakta *Solymárra* zárandokol a „*Magyarok Segítségéhez*”, hogy három és fél éves gyermeke jobb szeme látását visszanyerje. Egész nagybőjtben gyógyította, majd fogadalmát teljesítve, a *solymári Maria-hilf* kegykép előtt könyörgése meghallgatásra talált. Ezen esemény örök emlékéül hálából a képnek két ezüst szemet ajándékozott.⁶⁰

Az 1622-ben már nyilvános tiszteletre kitett *passaui* képet *Markward von Schwendy* kanonok 1618-ban egy *Pius* nevű helybeli festővel másoltatta az idősb *Lucas Cranachnak* 1537-ben festett képéről. Ennek az *innsbrucki* Szent Jakab templomban lévő — később szintén kegyképként tisztelt — Madonna képnek a *bizánci „Eleusa”*, illetve „*Glykophilusa*” ikonokban találtuk meg a prototípusát.

A középkorban a keleti egyházakban népszerűvé lett híres változata a *Tretjakov* képtár legendás „*Vlagyimiri Istenszülő*” képe.

A nyugat-európai művészetben ezt a típust a trecento festői népszerűsítették.⁶¹ Már a kultusz kezdetén a pestises vonatkozás Mária segítségéhez fűződött, (*5. ábra*) ezért állították a két legnépszerűbb pestistől védő szent, Sebestyén és Rókus szobrát a *passaui* kegyoltárra is.⁶² Hogy a *Maria-hilf* Magyarországon miképpen vált a *dög-halál „ellenszerévé”*, erre a kérdésre világít rá egy korabeli feljegyzés: „*Pestifera contagio a Turcarum Transilvaniaeque finibus per Hungariam incipit sequere*”.⁶³ *A járványt úgy fogták fel, mint a török rabiga utolsó átkát és visszatűt bosszúját, amelyre orvosság csak a törökverő segítő Mária lehetett.* A Madonna sötétkék ruhája és élénk piros palástja itt több mint a hagyományos jelentésű színezés. Mária ruhájának színei emlékeztetnek a kék és vörös posztó keresztekre, amelyeket a pestises betegekkel közvetlen érintkezésben álló személyek: orvosok, sebészek, papok és sírásók megkülönböztető jelként viseltek.⁶⁴

Amint az ismertetett kegyéptípusokhoz egy-egy jellegzetes himnusz vagy antifona tartozik, úgy a *Maria-hilf* képnek is van *költői fohásza*, melynek értelmezése újabb adalékkal gazdagítja a pestisjárványokkal kapcsolatos ismereteinket. A már idézett „O glo-

⁵⁸ Esterházy i. m. 61.

⁵⁹ Canonica Visitatio Adony. 1747. Veszprémi Püspöki Levéltár. Distr. Albensis 43.; Bálint Sándor: *Boldogasszony vendégében*. Bp. 1944. 36.

⁶⁰ Márkus Mihály zsámbéki plébános 1757. ápr. 5-én kelt esperesi jelentése. Székesfehérvári Püspöki Levéltár. R. sz. 4522.

⁶¹ *Lexikon* i. m. 170–172.

⁶² *Die Kunstdenkmäler von Niederbayern*. III. Stadt Passau München 1919. 229.

⁶³ Lauschmann i. m. 40.

⁶⁴ Magyary-Kossa i. m. 135–136.

5. ábra. Daniel Wussim: Mariahilf pestistől védő szentekkel. (Rézmetszet, 1670 körül)

riosa” himnusznak a máriás zsolozsma befejező esti imádságában önállóan élő, igen népszerű versszaka szolgált a *Segítő Mária* fohász alapszövegéül:

Maria Mater gratiae,
Mater misericordiae,
Tu nos ab hoste protege,
Et hora mortis suscipe.

Malasztnak Annya MARIA,
Irgalmasságnak aszszonya,
Légy lelkünk oltalmazója,
S vég órán bé-fogadója.⁶⁵

A középkorban is már nagy közkedveltségnek örvendő szöveg alapul szolgált a „három Dávid-i rossz”, a régi deákos szójárás szerint: „*fames, bellum, pestis: tria Davidis mala*” (Vö. a Bibliában: 1. Krón. 21,7–15.) elhárításáért könyörgő fohásznak:

Tu nos juvando respice,
Pestem Famemque remove,
Et nos ab Hoste protege,
Horaque mortis suscipe.

Nézz reánk ó Mária segits,
Pestist, éhséget távolíts,
Légy ellenségtől gyámolunk
S állj mellettünk, ha meghalunk.

Ez a vers feliratként szerepelt az *adonyi* templom már említett hajdani *Segítő Mária* főoltárképén, amely szerintünk művészi kvalitásával messze fölülmúlja a nálunk előforduló *Mariahilf* képeket. (6. kép) Az 1759-es egyházlátogatási jegyzőkönyv leírása szerint a gazdagon díszített oltárépítmény, fafaragású szobraival együtt, az 1738–39-es országos járvány légkörében készült *Herbert József* parochus 1150 forintot kitevő legátumából, valamint *Zenneg György* jótékony özvegyének 180 forintos adományából. Festését 1742. augusztus 23-án fejezték be.⁶⁶ A pompás barokk oltárból ma már csak a kép maradt fenn, sajnos az idézett felirat nélkül, mivel egy újrakeretezés alkalmából levágták és nyomavesztett.

Ugyanezt a feliratot olvashatjuk *Pilisvörösvárott Steinmillner Mátyás* helybeli molnár mester és felesége, *Magdolna* 1773-ban emelt fogadalmi kápolnájának *Mariahilf* képén.⁶⁷ (7. kép.)

Igaz, hogy ekkor már alábbhagytak a nagy járványhullámok, mégis rettenetes emlékükhöz lidérce a levegőben rezgett még, így 1764 tavaszán és őszén is az egyházi hatóságok nyilvános könyörgéseket és miséket rendeltek el a fenyegető pestis elhárításáért.⁶⁸ Azt a véleményt, hogy hazánkban a *Segítő Boldogasszony* ábrázolás a *mariazelli Magyar-kegyképnek* nemcsak *tipológiai*, hanem *eszmei leszármazottja* is, bizonyítja

⁶⁵ Régi Magyar Költők Tára. VII. 17. század. Bp. 1974. 296.

⁶⁶ Canonica Visitatio 1759 Adony. A felirat variánsa olvasható a győri bencés székház lépcsőházában 1642-től.

⁶⁷ Magyarország Műemléki Topográfiája. V. Pest megye Műemlékei I. Bp. 1958. 660.

⁶⁸ Diarium 76 k. j. 130. Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett Ferences Rendtartomány Levéltára Budapest.

6. ábra. Segítő Boldogasszony képe. Adony, Plébániatemplom, 1740 körül

7. ábra. Mariahilf-kép a pilisvörösvári Steinmiller-kápolnában, 1774-ből

az a — tulajdonunkban lévő s feltételezhetően még a XVII. század közéről való — rézmetszet képecske, amelynek keretszövege: „A Peste, Fame et Bello Nos Protege. — Pestistől, éhségtől, háborútól védj meg minket”. (8. kép)

I. Lajos király 1363-ban valóban harcolt a törökök ellen. Győzelmének állított emléket Mariazell gótikus templomával, amint ezt a porta speciosa fölötti feliratos relief ma is hirdeti.⁶⁹ A „három Dávid-i rossz” okozati összefüggését bőséges adatokkal igazolja a *történeti epidemiologia*; ugyanis a *háborúból éhínség* támadt, az éhségtől leromlott tömegeket pedig letarolta a *dőghalál*. Ezért kerültek be a mindenszentek litániájába: „*Pestistől, éhségtől és hadaktól ments meg Uram minket*”.

Ponyván terjesztett *népi búcsús énekben* is feltűnik e hármas összetartozás:

Ha szükség szorongat,
Mária segits,
S háború nyomorgat,
Mária segits,
Ha éhség közelget,
Mária segits;
S dőghalál ijesztget,
Mária segits;
Oh segits mirajtunk,
Kik hozzád sóhajtunk,
Mária segits!⁷⁰

Közép-Európában a pestisjárványok közismert emlékművei a fogadalomból állított *Szentháromság oszlopok* is a „Tria Davidis Mala” szakrális praeservatumaként a „Trinus Optimus Maximus” védelmező erejének hitében születtek, amint *Padányi Biró Márton veszprémi püspök* által szerzett egykorú ének bizonyítja:

Három súlyosb csapás
Gyakran mi reánk száll:
Éhség, hadakozás és a mirigylál,
Szent Háromság ezektől meg-tartsál.

Áldgy-meg minket,
Örök Isten, mi Istenünk,
Áldgy-meg Isten,
Egyet áldunk három személyekben.⁷¹

A pestises évekhez kapcsolódó Segítő Mária ábrázolások eddigi adatgyűjtésünk szerint:

Óbuda-Újlak első szentélyének címképe *Janoschitz Mátyás* kamarai futár fogadalmi ajándéka 1706-ból.⁷² A donátor és családtagjai ábrázolásával, regence-stílusú keretben.

Győrsziget, főoltár, 1714.

Szent Antal (Svätý Antol pri Dunaji), 1715.

Tétszentkút, 1715/1744.

Pécs, Szent Sebestyén templom, 1734.

Szöttin (Szota) J. 1739.

Krasznahorka (Krasnahorské hrad), 1739.

⁶⁹ Beissel, Stephan: *Wallfahrten zu Unserer Lieben Frau in Legende und Geschichte* Freiburg i. Br. 1913. 317.

⁷⁰ Budán Bagó Mártonnál 1856-ban nyomtatott ponyvairat a szerző tulajdonában.

⁷¹ Padányi Biró Márton: *Angyali Társágok Szövetsége*... Győr, 1754. 53.

⁷² Budapest Műemlékei II. i. m. 167.

8. ábra. A mariazelli Magyar-kegykép. (Rézmetszet, 1660 körül)

Pesten a Szent Anna (Szervita) templom Segítő Mária oltára, 1768.

Budán a Szent Anna templom Xaveri Szent Ferenc oltarán, 1739

az *Újlaki* templom főoltarán

és az *óbudai* templom Mariahilf oltarán, 1740 körül.

Esztergom: Ferences templom Segítő Boldogasszony oltára 1740 körül.

Győr, a Karmelita templom Nep. Szt. János oltarán, 1740 körül.

Nadap: Szent Rozália plébánia templom főoltarán, 1740. (Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, Ltsz. 158.)

Tinnye: Mariahilf-kép a templomban, 1740 körül.

Torbágy: plébániatemplom, 1740.

Eger: Borgia Szent Ferenc templom Segítő Mária oltára 1740 körül.

Miskolc: Mindszenti templom, 1740 körül.

Budapest, Budafok: Knoll József királyi uradalmi serfőző az 1739-es járvány idején fogadalmat tett: bár feleségével együtt a pestis áldozatai lettek, mégis leányuk, *Veronika, Lackner József* tisztartó felesége 1742–43-ban szülei adományából felépíti a Xaveri Szent Ferenc tiszteletére ajánlott, majd Szt. Péter-Pálról nevezett kápolnát, melynek koporsó alakú oltára fölé Mariahilf képét helyezték.⁷³

Budapest, Kőbánya: 1739–40. év folyamán *Conti Lipót Antal* pesti kőfaragó mester és felesége, *Drenker Krisztina*, mivel a pestis halálos veszedelme elérte őket, fogadalomból a kőbányai kőfejtőhöz vezető út mentén fekvő szőlőjük sziklás emelkedőjén kápolnát létesítettek. A mester által faragott kőoltárt – amely mint ilyen, egyedülálló a főváros területén – a pestistől védő szentek szobrai között a Segítő Mária képe ékesíti, oromzatán a Szentháromság ábrázolásával. Az oltár ikonografiai felépítése az eredeti passauai kegyoltarra emlékeztet.

A régi *Pest* téglaegetője felé vezető út mentén pedig *Paumann Henrik* és neje épített Mariahilf-kápolnát a pestistől való szabadulásuk emlékére, amely ma már nem létezik.⁷⁴

Solymár: *Lang Péter* helybeli kőműves mester az erdőben hálából állított képházba (Bildstock) egy budai festőtől vásárolt Segítő Szűz Mária képet helyezett. 1738-ban fölé kápolnát emelt. A kegykép puttó fejes, arany sugaras keretezését – az előbbi egyszerű fekete keret helyett –, valamint a többi faszobrászati munkát is 1756-ban egy *Bernard* nevű pesti kereskedő készítette.⁷⁵

Ürömben a plébániatemplom ún. Pestis oltárának főalakja a Sasvári Pieta szobra, az oromzatra mégis a Mariahilf-képet festették.

Mór: a szőlőhegyi Szent Orbán kápolnában helyezték el Segítő Mária 1739-ből való képét, amelyet *Lamberg Ferenc* özvegye, *Nádasdy Katalin Mária Teréziától* kapott ajándékba; a hátán lévő feljegyzés szerint az eredeti Mariahilf-képhez érintették.⁷⁶

Bodajk: a Segítő Boldogasszony kegytemplomot 1742-ben építik föl.

Adony: Plébániatemplom főoltára, 1742.

Dunaföldvár: Szent Rókus kápolna, 1746.

Pilisvörösvár: *Steinmillner Mátyás* molnár kápolnája 1773-ból, valószínűleg egy korábban tett fogadalom beváltásaként.

Pilisborosjenő: a Mariahilf-oltárnál egy budai polgár jóvoltából szombatonként mécesest gyűjtottak.⁷⁷

Etyek: köztéri kőszobor, 1763.

Harangok Segítő Mária tiszteletére: *Pázmánd*, 1742, *Nadap*, 1764.

⁷³ *Budapest Műemlékei* II, i. m. 610.

⁷⁴ *Schoen Arnold*: A kőbányai Segítő Szűz Mária kápolna. *Magyar Főváros* II. évf. 20. szám. 1939. 5–6.

⁷⁵ *Conscriptio Status capellae Solmariensis* 28. IV. 1757. Székesfehérvári Püspöki Levéltár. Rsz. 4522. Jordánszky szerint Maurer József Buda-újlaki polgár vette a képet fogadalomból, mivel családjával együtt a pestistől megmenekült i. m. 179. A kegykép kerete Bebo Károly munkája.

⁷⁶ *Canonica Visitatio* 1818 Mór.

⁷⁷ *Canonica Visitatio* 1764 Pilisborosjenő.

E részleges felmérés topográfiai vonala a kultusz passauai kisugárzásának ható erejére is utal a német ajkú telepesek körében.

A XVIII. század egyik legnépszerűbb népszónokának, *Telek József* ferences barát-nak *Sarlós Boldogasszony* ünnepén a *Segítő Máriáról* mondott prédikációjából tudjuk, hogy ezen a nyári ünnepen virágokat szenteltek, amelyeket a nép szívesen használt *gyógyteának* is. Témánkba vág beszédéből ez az idézet: „A léleknek betegségei az éhség, szomjúság, mezítelenség, és egyéb fájdalmas nyavalyák, melyeknek számát, soha még az orvosok könyve sem írhatta-le... De azonban mind ezek ellen a meg-sokasodott temérdek nyavalyák ellen, egy leg-foganatosabb orvosló erő a mi szerzetes ligetünkön illatozó gyöngy-virágnak, ma a Judaea hegyein s völgyein utazó szeplőtlen Szűz MARIÁ-nak, hathatosan orvosló ereje, és Anyai kegyessége... Ez-által a titkos gyöngy-virág szál kebeléből ki-ható erő-által, a mirigyes-dőghalál hatalma meg-gyengül. Ez-által, a veszedelmes hideg lelések, kórságok s nehéz nyavalyák kegyetlen-sége, le-tsenedesedik. Ez-által, a fekélyes tagok és kirothadott sebek rútsága, szép épségre fordul”.⁷⁸

Befejezésül néhány *Segítő Boldogasszonyhoz* címzett *patikát* említünk, amelyek elnevezésüket nyilván még a pestises évekkel kapcsolatban kapták.

Mosonmagyaróvár 1690.⁷⁹

Mór: A kapucinusok patikájába a *bécsi* házfőnök *Fr. Rafaelt* küldte, adván vele néhány orvosságot, mivel a környéken sem orvos, sem patika nem volt. A pestises években a lakosság igényelte *Rafael* testvér orvosi és gyógytári segítségét. Szolgálatát nem pénzzel, hanem bor, baromfi és tojás formájában alamizsnával viszonozták.⁸⁰

Szeged: *Segítő Boldogasszony* patika 1850-ből.⁸¹

Pilisvörösvár: *Mariahilf* patika. XIX. sz.⁸²

Zusammenfassung

Die europäischen Pestepidemien haben im Laufe der Jahrhunderte einen eigenartigen Typus von Gnadenbildern hervorgebracht, die sonderbarerweise selber als Pestschutz betrachtet wurden. Diese Darstellungen waren auch im historischen Ungarn als Pestschutz allgemein bekannt. Die älteste Darstellung haftet der hl. *Maria-Schnee* an, deren römischer Prototyp bereits z. Z. des *Papstes Gregor* (590–603) in Sühnenprozessionen herumgetragen wurde. Daher erhielt das Ikon den Namen *Salus Populi Romani*, und die, an die Legende knüpfende *Antiphonie Regina Coeli* ist als pestabwehrend gehalten worden.

Ebenso wurzelt der Typus der *Maria Lactans*: die stillende Madonna im christlichen Altertum. Diese Darstellung knüpft sich an den Kult der *Maria Lactans* und ist auch als

⁷⁸ *Telek József*: *Tizen-két tsillagu Korona...* I. Buda, 1769. 726–727. Mivel Mária segítő-készsége a Vízitáció eseményéből tanulságosan kiolvasható, ezért azok a templomok és kápolnák, amelyek főoltárukon a Segítő Mária képét tisztelték, búcsújukat rendszerint július 2-án *Sarlós Boldogasszonykor*, Mária látogatása ünnepén tartották. A beteggyógyító jelleg, a gyógyfüvek megáldása feltételezésünk szerint a *Mariahilf*-ábrázolás pestistől védő mivoltával függ össze. Az ünnep törökellenes jellegéről lásd: *Bod Péter*: *Szent Heortokrates*. Pozsony, 1786. 110.

⁷⁹ *Képek a gyógyítás múltjából*. Comm. Hist. Artis Med. Suppl. V. 1972. 27.

⁸⁰ *Takács Ince*: *Ferencesek Dunántúlon* a 17.–18. században. 121. (Kézirat a Zalaegerszegi Levéltárban.)

⁸¹ *Bálint Sándor* szíves közlése.

⁸² A patika cégérül szolgáló, *Mariahilf* képével ékes, metszett üvegablak a szerző tulajdonában van.

Arznei betrachtet worden. Das klassische, literarische, analogische Bild der Hymne „Quem terra, pontus, sidera“ des *Venantius Fortunatus* das auf Grund der darin auf die Pest deutende Motive: *die Erbsünde; Maria als Stern; Maria Lactans*; das im volkstümlichen Gesang „*Stella Coeli*“ umgedichtet ist. Als *Illustration* des wirksam gehaltenen *Mariengesanges* erscheint die in *Stern* gefasste, vor der Pest schützende Madonnendarstellung, die mit dem *Zachariassegnen* ausdrückenden Doppelkreuz, sowie mit den Figuren der hl. Sebastian, Rochus und Rosalia eine *typische pestschützende Komposition* bildet. Diese Darstellung auf Zetteln sowie auf *Votivbildern* ist auch in Ungarn als Arznei der Epidemiejahre des XVIII. Jahrhunderts allgemein bekannt.

Das Passauer Mariahilf-Gnadenbild wurde in der ganzen Habsburg-Monarchie als Symbol des Türkenschutzes betrachtet. Seine Verbreitung zog sich der Donau entlang. Diese Madonna-Darstellung, der auch gegen die Pest ein Schutz zugesprochen wurde, ist trotz ihren deutschen Ursprungs auch von den Ungarn als Eigentum betrachtet worden, weil darin der Typ des ungarischen Gnadenbildes zu erkennen war, und dem Mariazell-Gnadenbild ähnelte, das vom ungarischen König Ludwig I. gestiftet wurde.

Das dazu gehörende poetische Flehen mit dem Flehen gegen Krieg, Hungersnot und Pest bildet ein selbständiges Kapitel und eine interessante Veranschaulichung zur Geschichte der Epidemiologie im Rahmen der Gnadenbilder.

Z. SZILÁRDFY, theol., art hist.
Káloz, Béke tér 6, Hungary, H – 8124

NÉPI ORVOSTÖRTÉNETI EMLÉKEK AZ OB ÉSZAKI VÖLGYÉNEK ŐSHONOS LAKOSSÁGÁNÁL

DJACSKOV, V. I.

Az eurázsiai északi sarkkör vidékén élő kis népek a patriarchalis nemzetségi társadalomból léptek át a szocializmusba. Az 1923. évi népszámlálás adatai szerint a Tobolszk környéki chantiknál egyetlenegy írni-olvasni tudó ember sem akadt. A szovjethatalom éveiben azonban nemcsak az analfabétizmus szűnt meg a szibériai népek körében, hanem kialakult saját értelmiségi rétegük is: tanítók, orvosok, technikusok, mérnökök, sőt művészek és írók is.

Az északi Ob-medencében élő kis népek korábban vadászattal, nomád pásztorkodással foglalkoztak. Ma ipari városokban élnek, kultúrájuk fejlődik, mert komplex módon fejlődik gazdasági életük; magasabb szintre emelkedtek anyagi életfeltételeik, körülményeik, s általánossá lett az iskolázás. Ahogy fejlődik a vidék, úgy fokozódik az érdeklődés múltja, történelme iránt.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy a külföldi olvasókat megismertesse az északi Ob mentén élő népek világnézetét, művészi alkotótevékenységét alakító egyes tényezőkkel, a samánok ide kapcsolódó tevékenységével és azokkal a rituális cselekményekkel, amelyeknek célja a betegségek megelőzése és gyógyítása.

I.

A magyar tudományos közvélemény már régtől fogva igen élénken érdeklődik az obi ugorok történelme iránt, beleértve az említett kérdéseket is. Példaként említhetjük, hogy 1899-ben az Ob északi völgyében járt gróf Zichy Jenő expedíciójának egyik tagja, Pápay József magyar nyelvész. Egyes megfigyeléseit, gondolatait 1899. június 11-én az ő elmondása nyomán vetették papírra Tobolszkban (amikor Berezovából volt visszatérőben), s közölték a tobolszki kormányzósági múzeum évkönyvében (Ezsegodnik Tobol'szkogo gubernszkogo muzeja — 1902. év, XIII. köt. 10. p.):

1. Obdorszkban az osztjákok szamojéd (nyenyec) hatás alatt megromlott nyelven beszélnek. Berezovóban vogul hatás érződik, a nyelv a maga tisztaságában a közbülső helyeken és a Szinyja folyó mentén maradt meg.

2. A folyó alsó folyásán élő osztjákok epikus énekeiben istenek, az Irtis-menti osztjákokéban pedig hőszok szerepelnek.

3. A lon_x nevű jó szellemből (bálványból) sok van. Pápay 21 lon_x nevét jegyezte fel, egy-egy szent bereknek megfelelően. A samán szükség esetén a lon_x-ot hívja és megkérdezi tőle, teljesíteni tudja-e, amit kérnek tőle. Ha nem, másikat, harmadikat hív egészen addig, míg nem akad egy olyan lon_x, aki kész a szolgálatra. A samán nevén nevezi őt, és azt is megmondja, milyen áldozatot kell neki bemutatni.

4. Az osztjásoknak sok szent berkük van, a samánok szerint ezek mind olyan helyek, ahol szellemek élnek.

5. Pápay felteszi, hogy az osztjások egykor jóval délebbre éltek. Elképzelhetőnek tartja, hogy Perzsia szomszédságában. Valahol az Altaj vidékén említette is egy tó osztjások hangzású nevét. Talán onnan hozták magukkal különféle ikonografikus ábrázolásait.

6. A samán dobokon gyakran látható gyík (*Lacerta*) ábrázolása.

7. A vogulok nyelvük kivételével minden egyébben hasonlítanak az osztjásokra. A medvekultusz fejlettebb, pregnánsabb a voguloknál, mivel erdős vidéken élnek, ahol gyakrabban találkozhatnak medvével.

8. Epikus énekeikből láthatóan az osztjások régente, ha hadat viseltek, megskalpolták ellenfeleiket, s a skalpot győzelmi tróféának őrizték meg.

9. A nők gyakran tetoválják magukat. A bőrt a fájós helyen tetoválják.

10. A tobojszki múzeumban is látható csúcsosfejű nagy bálványok gyakran előfordulnak szép természeti környezetben, fák között. Ezek a bálványok igen erős, jóra-rosszra egyaránt képes szellemeket ábrázolnak, de ezek sohasem lon_x-ok. Az osztják ember könnyen túl tud járni ezeknek a szellemeknek az eszén.

11. Az egyes szamojéd törzsek, népcsoportok nevüket lakóhelyük valamilyen sajátossága, jellegzetessége után kapják, például „*niah samariach*” = cobolyos szamojédok, akik cobolyban gazdag vidéken élnek.

12. Pápay párhuzamba állít bizonyos munkafolyamatokat a magyaroknál és az osztjásoknál. A magyarok például azzal fejezik be a kendertörést, hogy egy darab kövön verik fakalapáccsal, ugyanezt teszik a tobojszki osztjások is, amikor csalánból törnek szövésnek valót.

II.

A vogulok, osztjások és szamojédok minden nemzetségének megvoltak a maga *siatai*jai, a fából faragott, emberalakú szellembálványai. Ezek gyakran nem is az emberformájú patrónusszellemeket ábrázolták, hanem valamilyen állatot vagy jeges-medvét. Ezek a *siataik* egy darab fatönkből készültek, fejükön durva faragás jelezte az orrot, száját, szemet.

A nemzetség szállásterületén, meghatározott helyen állították fel a *siataik*at, többnyire egy nagy jegenyefenyő (szent fa) mellett. Még a fátlan tundravidékre is vittek több száz kilométerről fenyőt, hogy felállíthassák. Némelyik ilyen bálvány, illetve a vele jelölt szent berek közös nemzetségi kultikus hely volt. A Leama öböl közelében, nem messze a Hae-Szale foktól áll a Hires Siatai.

A jóságos istent, a világmindenség urát Torumnak hívják. Ezt a főistenséget semmilyen formában nem ábrázolják, hitük szerint állandóan az égben lakozik. Öröktől fogva valónak tartják, tiszteletére templomot nem emelnek. Számos más istenük van, ezek tiszteletére eldugott helyen kápolnák állnak, amelyek fel vannak díszítve szép textilholmikkal. Köztük a legfőbb Ortik, Torum barátja és segítőtársa. Ennek fejét rönkdarab jelzi, arca tiszta ezüsből van, teste rongyokkal teletömött zsák, keze-karja egy-egy posztóhurka. Posztóköpenyt visel, s a kápolna előterében állítják fel valamilyen emelvényre. Körötte kardokat, dárdákat döfnek a földbe. A zsákjában lévő rongyot néha kölcsönveszik jaszak (természetbeni adó) fejében, ha balul üt ki a vadász. A lon_x (Lon_x mester) Ortiknak a segítőtársa, a főistenségek hírnöke és egyben

1. ábra. Fából faragott bálványok. Szalehard, Tájmuzeum
(Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet)

az egészség istene. Hivatalánál, tulajdonságainál fogva nagyon emlékeztet a klasszikus mitológia Merkúrjára. Igazában azonban nem hasonlítanak egymásra. A kápolna elülső sarka szolgálja a lon_x kultuszát, itt egy mindenféle ringy-ronggyal dugig tele-tömött, szorosan lekötött nagy zsák áll. Ehhez a rongyoszsákhoz egy ezüstitányért kötöttek, fenekével a zsák felé. Ez a zsák a lon_x . A gyógyulását váró betegnek új zsákot kell varrnia a lon_x részére zsákvászonból, posztóból vagy selyemből. Bőrből nem illik varrni. A buzgóbbak ezüstpénzt vagy valamilyen más holmit is tesznek a zsákba. A Jiljan (Jeljal) a magasabb rangú istenek szolgája, alakját ugyancsak fából faragják meg, feje csúcsban hegyesedik ki, arcát is megfaragják. Testének többi részét azonban

a faragatlan fa jelzi, csupán a kérget hántották le róla, s a göcsöket faragták simára. Keze-lába nincs, s vagy ilyen formában vagy posztódarabba burkolva állítják fel. Fejét cobolyprém fejfedő díszíti. Ajándékokat hoznak neki: gyűrűket, fémpenzt, gombokat, más fémholmikat, posztódarabokat stb.

III.

A patriarchális nemzetségi társadalmi rend az Ob északi völgyében megtelepült kis népek (osztjások, vogulok, permiek, szölkupok) körében egészen az Októberi Szocialista Forradalomig fennmaradt. A természetről és az emberről megfogalmazott naiv képzeleteik, vallási eszméik és fogalmaik ábrázolóművészetük számos termékén is megjelennek, egyebek között a vadászat során, vallási szertartások, ünnepi misztérium- és pantomimjátékok alkalmával használt maszkjaikon. A zoomorf és antropomorf maszkok készítése, állatbőrből készült alakos jelmezek, állat- vagy madárfej alakú fejdíszek készítése s más ilyen alakoskodás gyökerei messze a múltba nyúlnak vissza. A vadászok már a paleolit korban rénszarvasbőrt öltöttek magukra, hogy észrevétlenül a rénszarvasok közelébe férközhessenek — mondja A. Avgyejev a színjáték eredetéről írott tanulmányában (1959, 41–43. p.). Az őskori alakoskodás, maszkviselés egyértelműen realiztikus jellegű volt. Hagyománya később sem szűnt meg. A szibériai népek maszkjairól aránylag keveset írtak. Néhány osztják és vogul maszkot bemutatnak azok az összefoglaló néprajzi munkák, amelyeket ezekről a népekről írtak (például Avgyejev a már említett munkájában az obi ugorok nyirközregből készült maszkját).

Mindeddig A. Avgyejev szovjet néprajzkutató és színháztörténész végezte el a maszkoknak valamennyi változatukra kiterjedő legteljesebb osztályozását (Maszk című tanulmányában, amely a leningrádi antropológiai és etnográfiai múzeum tudományos gyűjteményének 1957. évi 17. és 1960. évi 19. kötetében jelent meg). Eszerint három maszkcsoportnak vannak szibériai vonatkozásai:

1. a fejfedőként viselt maszkoknak, ideértve a fejdíszeket is,
2. az arcmaszkoknak és
3. a maszkoidoknak.

Legelterjedtebbek az arcmaszkok és a maszkoidok, vagyis maszkként viselt különféle tárgyak voltak, amiket eredetileg nem szántak maszknak. A maszkkészítés Szibériában a bronzkortól mutatható ki, s folyamatos a kora vaskorban és a későbbi korokban, kellő mennyiségű anyag híján azonban ma még nem állapítható meg sajátosságuk és elterjedési területük.

IV.

A középkorban használtak zoomorf fejfedőket (elsősorban a mai obi ugorok ősei), ezek azonban nem maradtak fenn, s létükről csak régészeti leletek alapján tudunk. A fennmaradt emlékek között különösen érdekesek a bronz tükrök, bizánci eredetű függelékek és ezüsttálak, amelyeket a finnugor törzsek elterjedési területén ástak ki. A törzsek közti árucseré útján kerültek ezekhez az ugor törzsekhez és ott kultikus szerepet nyertek. A helyi mesterek némelyiküket karcolt-véssett ábrázolásokkal látták el, ezek embereket ábrázolnak maszkoszerű fejdísszel, azaz zoo- és antropomorf maszkokkal. Nem férhet hozzá kétség, hogy ezek a véssett-karcolt ábrázolások valamilyen

pantomim- vagy misztériumjáték szereplőit jelenítik meg. Vannak közöttük férfi- és nőalakok, egyesével vagy csoportosan, némelyiküknek néha állatbőr látható a vállán. Ilyen például a vállára terített medvebőrrel ábrázolt férfi, egy fején medveprémet viselő nő, a medve két mellső lába is látszik a nő vállán, vagy egy másik férfi, aki a vállán tollas madárbőrt visel, rajta van a madár feje, szárnya, karmai (Közli A. Szpicin: Samánábrázolások. Id. Az orosz archaeológiai társaság orosz és szláv régészeti osztályának jegyzetei, 1906. 8. köt. 1. sz. XIV. tábláján és 131. rajzán). Elképzelhető, hogy baglyot vagy mesebeli „Kars”-ot jelenít meg ez az ábrázolás, ez az utóbbi máig fennmaradt az obi ugorok folklórjában. Egyes zoomorf fejdíszeket szemből láthatunk (medvéket, madarakat), másokat profilban, talán a könnyebb megjelenítés érdekében. Ha ritkán is, de előfordulnak fatörzs- vagy ágalakú fejdíszek is.

Mind ez ideig nincsenek pontos adataink sem arról, milyen anyagból készültek ezek a fejdíszek, sem rendeltetésükről, sem pedig azokról a rituális szertartásokról, amelyeknek alkalmával a fejen viselték. Ugyanakkor a nagy mennyiségű maszkos emberábrázolás azt bizonyítja, hogy a maszkviselés kétségkívül nagy szerepet játszott a régi finnugor népek életében. V. N. Csernyecov az Ural vidéki sziklarajzokról szólva (1970. 28. lap) megállapítja, hogy a fémtárgyakra karcolt-véssett számos lény nagyon emlékeztet külsőre az obi ugorok zoomorf nemzetségi őséire, ahogyan azokat a fennmaradt mitikus mondákban leírják. Közöttük különösen a coboly- és a párdúc-nő, a jávorszarvas-ember, a farkas- és a bagoly-ember. Az sem lehet kétséges, hogy a pantomim-játékok és táncok és a maszkok is igen alaposan megváltoztak, átalakultak a finnugor népek körében funkcionálásuk hosszú ideje alatt. 18. századi adatokból például tudjuk, hogy a gém- vagy darutánc résztvevői bundát viseltek s a bunda ujján botot dugtak ki, aminek a végére fából faragott madárfejet húztak (P. Passke, 1787.). Ilyen alakos kellékeket később is használtak. A Hanti-Manszijszk-i tájtörténeti múzeumban van egy olyan bot, aminek a végén mozgatható csőrű darufej látható. A jávorszarvast úgy jelenítette meg az alakoskodó, hogy fejét nagy szövetdarabbal burkolta be. Egy szalmával körülkötözött bot jelezte az állat nyakát, a bot végéhez keresztalakban két másikat kötöttek, ami a szarvait jelölte. (A. Avgyejev, 1959.)

A vogulok a 19. században medveünnep alkalmával néha nyírháncsból készült, állatfejet ábrázoló fejdíszet viseltek, még gyakrabban előfordult azonban, hogy az állatok életét megjelenítő pantomimet antropomorf maszkokban játszották el (I. Osztroumov, 1904. és N. Jadrincev, 1890.).

Ilyen esetekben más jelek utaltak arra, milyen alakot kívánnak megjeleníteni: a ruhára kötött rénszarvas szarvak, madárszárnyak, vagy a táncosok megfelelő mozgásai, ahogy a medve sajátos járásmódját, a nyúl ugrását, a róka futását, a madár repülését stb. utánozták. Úgy látszik, a 19. századra már ritkaság számba mentek a zoomorf maszkok és hamarosan teljesen ki is koptak a használatból.

A 18. század óta készült maszkokat már néprajzi anyagból ismerjük. Ekkoriban már számos szibériai népnél használatban voltak: a permieknél, osztjákoknál és voguloknál és az evenkiknél is. Fából, nyírháncsból, vörös- vagy sárgarézből, vas- vagy bádoglemezből, bőrből, nemezposztóból stb. készültek. Gyakran megesett, hogy egyazon maszk készítéséhez többféle anyagot is használtak. Fából faragott maszkokon például a részleteket a következőképpen ábrázolhatták: a szemeket üveggyönggyel, amit a vésett árokba illesztettek, fogait beékelt csontdarabokkal, haját prém-darabbal (medve vagy kecske prémjével). Az arc részletvonásait, a haját és szőrzetét, a tetoválást néha faragással vagy festéssel jelenítették meg. A legkifejezőbb mégis a plasztikusan megformált arc, különösen a kalapált rézlemezéből készült maszkokon

és maszkoidokon: az arc ráncait, a szemöldököket, szempillákat, ajkakát, néha az orr vonalát és az arcon levő tetoválást is apró poncolt dudorok jelzik. A kész maszkot néha színes szalagok, láncok és egyéb függelékek egészítik ki. Egyes maszkok egészen realisztikus felfogásúak, másokon felismerhetők a stilizálásra irányuló törekvések. Vannak archaikus megfogalmazású maszkok, egészen leegyszerűsített arcábrázolással. A maszkokon kívül használtak maszkoidokat; ezek az előbbiektől tulajdonképpen méreteikben különböztek, egészen kicsinyek voltak, ismerünk azonban arcméretű, sőt annál nagyobb maszkoidokat is. A maszkoidok ugyanúgy készültek, mint a maszkok. Szemüket, szájukat gyakran furattal jelezték, ebbe üvegyöngyöt vagy flittert tettek, bajuszát-szakállát egy darabka prém, haját a fejére ragasztott maréknyi gyapjú jelölte stb. A fából faragott maszkoidokat gyakran előlről nyíló bőrtokba helyezték, hogy megóvják a sérüléstől.

Egyes esetekben a maszkoidok önálló életet éltek, máskor a fejdíszhez vagy ruhához rögzítették őket. A szibériai népek körében volt a maszkoknak még egy fajtája: az apró fém- vagy ritkábban nyírkéreg-maszkok, amelyeket bizonyos antropomorf figurák arcára rögzítettek, ezek a bálványok az őseket vagy a szellemeket ábrázolták. Ilyen apró maszkok előfordulnak az evenkiknél, osztjákoknál és permieknél is (néha pedig az udegekénél is). A maszkot viselő fabálvány rendkívül érdekes jelenség, nem tartathatjuk kizártnak, hogy számos esetben maszkban kamláló sámánokat ábrázolnak. Az arcára maszkot öltő ember szinte valamilyen más lénygé lényegült át, s ennek tudatában igyekezett minél pontosabban megjeleníteni a választott lényt. Bármennyire fontos, mégsem egyetlen eleme volt a maszk ennek az átlényegülésnek. Nagyon lényeges elemét képezték az aktív mozdulatok, amelyeket az alakoskodó rendszerint nem is a maga nevében végzett. Az egyes szerepekben megjelenő ember az egyes ünnepségek és misztérium-játékok alkalmával elmondta a jelenlevőknek, hova igyekszik, kikkel találkozik, miről beszél velük és mit csinál. Noha végig ugyanazt a maszkot viselte, ez egyáltalán nem zavarta abban, hogy az elbeszélés folyamán hol embert, hol valamilyen állatot, vagy éppen madarat jelenítsen meg. Így azután hol nyugodtan viselkedett, hol meg állat módján üvöltött, hol a sas vijjogását utánozta, hol pedig vadállatkölykök nyüzsitését; ugrándozott, futkosott, hadonászott a karjaival. Ha éppen sámán viselte a maszkot, feltétlenül verte a dobját, néha táncolt és énekelt is hozzá.

A maszkok két fő csoportra oszthatók: az egyikbe tartoznak azok, amelyeket szerte használtak vadászat, rituális szertartás, ünnepség alkalmával és a misztérium-játékokban, a másikba a sámán-maszkok. Az előbbiek a régebbiek. Az utóbbiak viszont valószínűleg az előbbiekből, közülük is feltehetően a rituális szertartások alkalmával viselt maszkokból alakultak ki: ahogy nőtt egy-egy sámánnak a szerepe, tekintélye, úgy lett mind jelentősebb a maszkja, mint személyéhez tartozó attribútum. Több oka is van annak, miért hasonlítanak egymásra szomszédos népek maszkjai. Egyrészt magyarázható a gazdasági és társadalmi fejlődés azonos fokán álló szomszédos népek rítusainak és vallási hiedelmeinek hasonlóságával, közös történelmi sorsukkal és kulturális kapcsolataikkal, másrészt pedig rokonsági kapcsolatokkal, például a szibériai és a hingan evenkik között stb. A bemutatott példák azt igazolják, hogy a szibériai népek maszkjai nem állnak elszigetelten a maszkoktól általában, és nem jelentenek valami olyasmit, ami kizárólag Észak-Ázsiára volna jellemző. A szibériai maszkoknak kimutathatók analógiái azoknak a népeknek a művészetében, amelyek a Szibériával szomszédos területeken, például Kelet- és Közép-Ázsiában vagy Észak-Amerikában élnek.

A szovjet hatalom felszámolta azt a társadalmi és gazdasági talajt, amelyen korábban a vallási rendeltetésű faragóművészet fejlődött. A népek kulturális szintjének általános emelkedésével együtt megváltoztak az emberről, a társadalomról, a természetről kialakított fogalmaik is. Ma már kivesztek a használatból a szokásokhoz kapcsolódó rituális és kultikus maszkok. Főleg múzeumi gyűjteményekben, néha pedig a tájszínházak kelléktáraiban találhatók ilyenek (V. Akcorin, 1970.).

Az osztjákoknál és voguloknál két típusú maszkyszerű fejviseléttel találkozhatunk: zoomorf fejdíszekkel és arcmaszkokkal. Az előbbieket a középkorban viselték, s a 19. századra teljesen eltűntek a használatból, létezésükről 18. századi irodalmi forrásokban találunk adatokat. Az utóbbiakat viszont jól ismerjük a 19. századi és 20. század eleji néprajzi anyagból.

Mind a fejdíszül szolgáló, mind pedig az arcmaszkokat az úgynevezett medveünnepek, a tajga urának képzelt medve tiszteletére rendezett kultikus ünnepek alkalomával használták.

Az orosz és szovjet néprajzi irodalomban bőségesen vannak adatok az osztjákok, vogulok, permiek és több más kis északi nép medvekultuszára vonatkozóan. Ennek a kultusznak közös forrása az animizmus, az állatvilág nagytestű képviselőivel szemben táplált félelem, a hasznos állatok tisztelete s egészében a totemizmus és fetisizmus.

Maszkban csak férfiak szerepeltek, még ha női szerepet kellett is játszaniuk. Az ünnep egyszerre szolgált vallási, kultikus és szórakozási célokat. A résztvevők áldozatot mutattak be a megölt medvének, énekeltek, táncoltak, különféle, egyebek között vadászjeleneteket és pantomimjátékokat játszottak el. V. N. Csernyecov, az ismert szovjet néprajzkutató a következőképpen ír le egy medveünnepet, amelyen az 1920-as években a voguloknál jelen volt. A maszkos szereplők eljátszották, hogyan akadtak az erdőben a vadászok véletlenül „kisebbik testvérükre”, hogyan „vetköztették le”, azaz nyúzták le a bőrt fejével együtt, majd vitték haza, ahol illendően fogadták és megvendégelték. Az ünnepség alatt énekeket énekeltek s elmondták a medve származását, elbeszélték életét. Az ősök tiszteletére többféle táncot is jártak. Úgy vélték, hogy némelyik ős zoomorf lény volt, ezért a szerepüket játszó alakoskodók állatmaszkot viseltek. Az eseményjáték és a tánc után meghatározott szertartásokat végeztek, majd elfogyasztották az elejtett medve húsát (Csernyecov, V. 1965.).

Meghatározott időben, december végén vagy január elején tartották a medveünnepet, miután a vadászat dandárja véget ért; vagy pedig március 15-e után, amikor véget ért a vadászévad. Több faluból is összegyűltek. A vadász, aki a medvét lőtte, fogadta a vendégeket. Az érkezőket hideg vízzel fogadták, hogy tudatára ébredjenek, nem akárhova, hanem medveünnepségre jöttek! A főhelyen volt a medvekoponya, fém pénz-zel, nyírháncsal feldíszítve. Az asztalra többféle ételt raktak, csupa olyant, amit a medve „evett”. Az első nap jelentette az ünnepség bevezetőjét. Másnap kezdődött „a művészeti program”, az énekek, táncok s a vadászéletből merített jelenetek. Kiváló emlékezőtehetséggel kellett rendelkezni ahhoz, hogy valaki szóról-szóra elmesélje az írásban sehol nem rögzített mítoszokat, mondákat. A medvét kedveskedve, becézően szólították, nehogy megharagudják. Nem is medvének — mojpjr — szólították, hanem a gyengéd Pupi-medve (tkp. „vakvezető medve”) névvel illették...

Harsogott a zene, a kilenchúrú tor-hárfa, az öthúrú narsiuch-citera és a tumran nevű női ajakhangszer. Vadul lobogott a tűz lángja, szinte összefolyt a melódiával. A rangosabb vendégeket illatos teával kínálták, amit szederlevélből és nyírvizből főztek.

Figyelemre méltó, hogy az Októberi Forradalmat megelőző években társadalmi mondanivalójú szatirikus jeleneteket is játszottak a medveünnepeken. Ezekben a je-

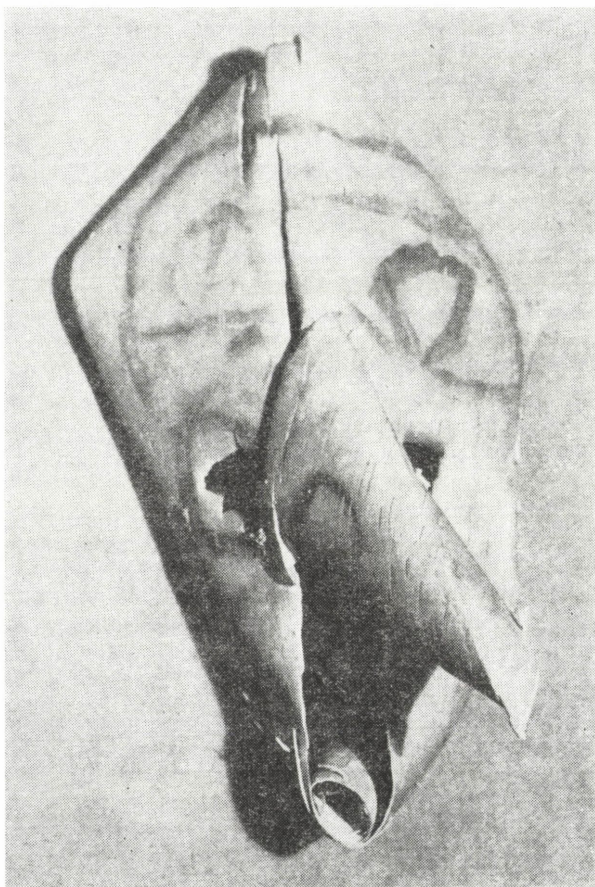
2. ábra. Fából faragott osztják maszk „medveünnepre”.
Szalehard, Tájmuzeum
(Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet)

lenetekben az egyszerű nép kigúnyolta a sámánokat, hittérítőket, gazdag embereket és a helybeli hivatalnokokat. A medveünnep társadalmi tartalma s maga az álarcos alakoskodás egészen a 20. század derekáig élt.

A múzeumokban látható valamennyi 19. század végi és 20. század eleji osztják és vogul maszk nyírkéregből készült. Mégis elsősorban fából faragták ezeket a maszkokat. Egy ilyen famaszkot őriz a szalehardi tájtörténeti múzeum (2. ábra). A nyírkéreg jellegénél fogva nem nagyon alkalmas anyag ilyen tárgyak készítésére, viszont könnyen hozzáférhető: a tönkrement maszkot könnyű újjal pótolni. Elég csak egy darab

négyszögletes nyírkéreg, ezt négy oldalán vagy csak alul és felül ki kell egyengetni, archoz igazítani s kivágni az orr és a szemnyílásokat, a száj hasadékát, hozzávarrni egy hosszú, nyírháncsból formált orrot s kész a maszk (3. ábra). A részletek kidolgozása már a maszk viselőjén múlik. Néha orrot sem varrtak rá, hanem csak egy háromszögletű kivágással jelölték (4. ábra).

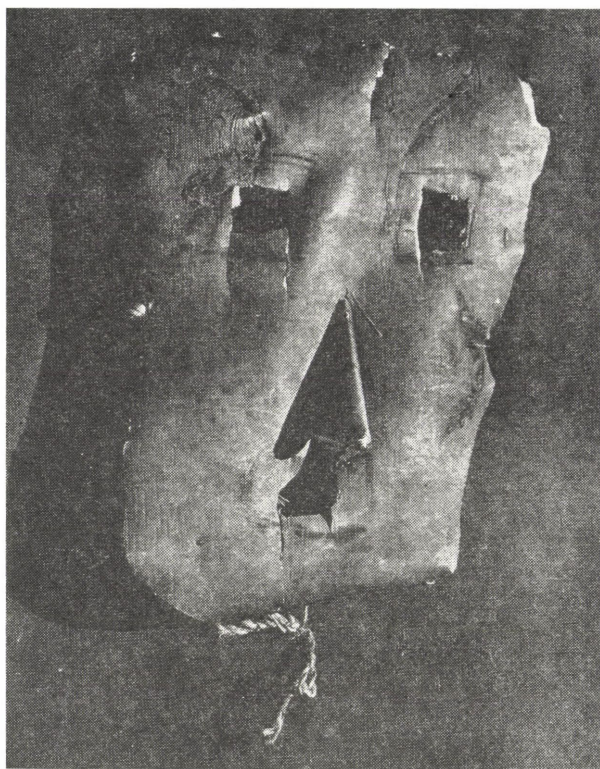

3. ábra. Osztyák maszk, XX. század eleje
(Sz. V. Ivanov, 1975, V. Sztukalov fényképe)

A szem- és szájhásíték szélét, sőt néha az egész maszk szélét fekete festéssel vagy faszénnel rajzolták körül (5–6. ábra).

Némelyik maszkra sűrű szakállt, bajuszt és szemöldököt ragasztottak, ezeket vagy rénszarvasprémből vágták ki vagy lószőrből készítették. Ilyen applikálás helyett néha fekete vagy vörös festékkel kenték be a maszkot a megfelelő helyen. Ismerünk olyan vogul maszkokat, amelyeken nyírkéregből kivágott fogak láthatók, a berezovói osztjások viszont geometrikus mintákkal díszítették maszkjaikat, elsősorban a hom-

lokát rajzolták tele fekete festékkal. Ez a festés talán a régi testfestést vagy tetoválást idézi. Egyes maszkokra karikákból, háromszögekből vagy más alakzatokból álló és nyírháncsból kivágott függeléket rögzítettek. A nagyméretű, kiálló, néha nagyon hosszú, madárcsőrre hasonlító orr miatt az ilyen maszkokat „kéregorrú” vagy „nyírorrú” maszkoknak, „nyírkéregarcnak” vagy „takart arcnak” nevezték. A nyír-

4. ábra. Kazimi osztják maszk, XX. század eleje.
(Sz. V. Ivanov, 1975, V. Sztukalov fényképe)

kéregből készült maszkok többnyire négyszögletes formájúak voltak, de előfordultak trapéz- illetve háromszög alakúak is. A tundralakó nyenyecék (permiek) is ismerték az antropomorf maszkokat: a végletekig leegyszerűsített változatát kizárólag sámánok viselték. Napjainkig csak a puha posztómaszkok maradtak fenn, ezeken fehér rénszarvasszőrrel körülvarrt kis rátét jelzi a szemet és a száját (7. ábra).

Régebben a rátétek helyett feltehetően kivágták a szem- illetve szájnylást. Az ilyen maszkot a posztóból készült fejfedőhöz kötötték.

A szamojéd nyelvcsaládba tartozó különféle népek nagyon érdekes vallásos rendeltetésű antropomorf faszobrokat készítettek, amelyeknek arcára fémből készült apró maszkot rögzítettek. Egyes esetekben, például a nyenyecéknél, ezek a kis maszkocskák szinte teljesen egysíkúak voltak, pusztán a rájuk erősített orr emelkedett ki, máskor

szemgödörük bemélyedt, szemük reliefszerű volt, ismét más esetben a reliefszerűséget éppen csak jelezték. A gyűjtők a vogulok körében is találkoztak nyírkéregből készült maszkot viselő faszobrokkal. A nemzetség védőszellemeként tisztelt, úgynevezett pupih-ábrázolások voltak ezek; hitük szerint ezek a szellemek jelen vannak a medve-ünnepeken s részt vesznek a táncban is. Ennek érdekében a pupihnek mozgatható

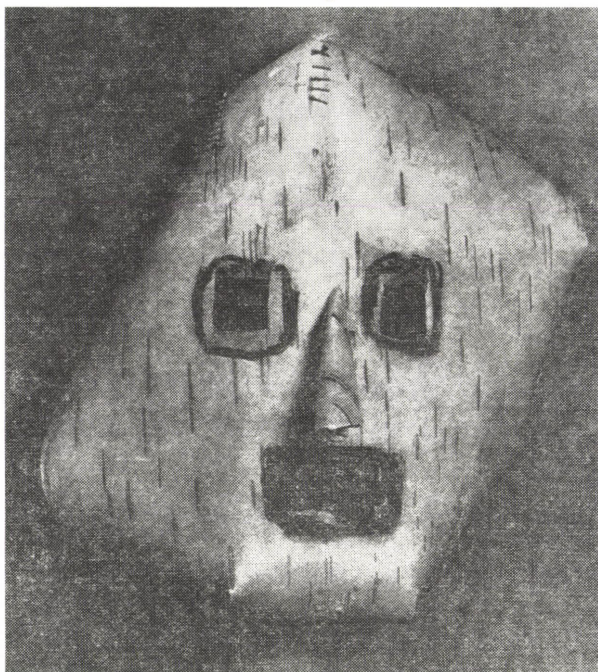
5. ábra. Vogul maszk, XX. század eleje.
(Sz. V. Ivanov, 1975, V. Sztukalov fényképe)

kezet-lábat készítettek, zsineggel rángatták, így „táncoltatták” a bálványfigurát. Az osztjákoknál és voguloknál azoknak a maszkoknak, amiket emberek öltenek arcukra, s azoknak a nyírkéreg-maszkoknak, amiket a bálványokra tettek, nagyméretű orruk volt, s festés nyomai is láthatók rajtuk (Sz. V. Ivanov, 1975.).

V.

Mivel Szibériában igen nagy hiány volt orvosokban vagy teljesen hiányoztak is, valamennyi szibériai népnél kifejlődött babonaság igen mély gyökereket eresztett és

dúsan virágzott. Az Ob északi völgyében élő kis népek körében az a hiedelem uralkodott, hogy vannak közöttük kiválasztottak, akik rendelkeznek azzal a természetfeletti képességgel, hogy megharcoljanak a gonosszal, minden betegségnek, bajnak, egyáltalán mindenfajta rossznak a szülőjével. Ezek a kiválasztott emberek közvetítettek embertársaik és a szellemek között, s amellett, hogy ellátták a látnokok, tudós

6. ábra. Vogul maszk, XX. század eleje.
(Sz. V. Ivanov, 1975, V. Sztukalov fényképe)

emberek, ráolvasók funkcióit, még az orvoslás, gyógyítás funkcióját is vállalták. Ezek a kiválasztottak, a samánok, nemcsak a tolvaj kilétét tudták kitudni, nemcsak esőt vagy fordítva, napsütéses derült időt tudtak támasztani, nemcsak reménytelen szerelemben tudtak tanácsot, segítséget adni, hanem mindemellett óriási akarattal kényszeríteni tudták a jó szellemeket, hogy segítsenek az embereknek, s a gonoszakat, hogy hagyjanak fel gonosz szándékukkal, tegyenek le ártalmas tetteikről. Hatalmukban állt a járványok elűzése s mindenfajta betegség gyógyítása is (K. Begilovszkij, 1894.). A nyenyecék meggyőződése szerint minden kívülről láthatatlan betegséget egy gonosz féreg okoz, amely az ember testében tanyázik s ott járatokat, alagutakat fúr magának. Ha alszik a féreg, nyugodt a beteg, de ha felébred s megindul az ember testében — megkezdődnek a fájdalmak. Ezeknél a nyenyecéknél az orvoslással a *tadibok*, azaz samánok foglalkoznak, s tőlük a szélhámosság sem idegen. A szamojédok (nyenyecék) hite szerint azonban ezek a samánok önmagukban tehetetlenek, ők csupán a szellemek közvetítői, a *Tadebteio* végrehajtói. Tőlük kapnak mindent, amire szükségük van. Csakhogy a szellemek szeszélyes, ravasz lények. A *tadib*nak fiatalnak

7. ábra. Nyenyec maszk, tundravidék (Bol'saja zemlja),
a XX. század első negyedéből
(Sz. V. Ivanov, 1975, V. Sztukalov fényképe)

kell lennie, hiszen az öregségből gúnyt űznek a szellemek; erősnek kell lennie, hogy képes legyen teljesíteni a szellemek parancsait, például hogy késsel vagy más eszközzel szabdálja magát. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindez persze csak szemfényvesztés, érzécsalás. Napjainkban a kamlálásnak ez a része szinte teljesen kiveszett már. A szájhagyományból megtudjuk, hogy régente a *tadibok* tudtak repülni, víz alatt úszni, szilárd földön át elmerülni, kívánt alakot ölteni. A *tadib* képességei apáról fiúra öröklődnek. Különleges viseletével és dobjával válik ki a *tadib* (8. ábra).

8. ábra. Samán öltözék és dob, mellette a védőszellemek ábrázolásai. Szalehard, Tájmmúzeum
(Jamal–Nyenyec Autonóm Körzet)

Mellén vaslemezt visel. A kamlálásban egy másik, alacsonyabb fokú és kevésbé beavatott *tadib* segíti. Magát a szertartást a fő-*tadib* kezdi dobszóval, miközben néhány szót énekel is, s akkor bekapcsolódik a másik *tadib*, s utána éneklí ugyanazokat a szavakat. Amikor a fő-*tadib* Tadebteio-val beszélget, hallgat, s csak a dobját pergeti halkan. Ekkor csak a másik *tadib* énekel. Amikor a Tadebteio-val folytatott párbeszéd befejeződik, mindkét *tadib* torkaszakadtából felüvölt s harsogó dobpergés közepette kinyilvánítják a szellem akarátát. Ha egy beteg kér segítséget a *tadibtól*, a *tadib* a társával nem fog a gyógyításba még aznap, bármennyire sürgős lenne is a segítség, hanem megvárják a hajnalt. Míg az éjszaka tart, a *tadib* a Tadebteioval tanácskozik, tanácsot és segítséget kér tőle. Ha a beteg állapota reggelre javul, hozzáfog a kamláláshoz. Ellenkező esetben kívárja a hetedik hajnalt. Ha a beteg eddigre se javul, a *tadib* kijelenti, hogy gyógyíthatatlan. Először is azt igyekeznek kifürkészni, gonosz emberek okozták-e a betegséget, vagy az ég küldte a betegre. Hiszen ha az utóbbi lenne, a beavatkozás nem maradna büntetlenül. Meg kell jegyeznünk, hogy a samánok a maguk érdekében bizalmat, megbecsülést tudtak maguknak kivívni a nép körében, akármilyen eredménnyel végeztek is gyógyító tevékenységüket. Az már csak természetes, hogy a betegséget okozó férget csak a *tadib* űzhette ki.

A *tadib* ennek érdekében hívta a Tadebteiot, hogy megtudja, a testnek melyik részében van a féreg. Ekkor lecsupaszítja a testnek azt a részét, késsel megvágja s a sebből kiveszi a férget, ami még soká ficáncol. Ez a féreg nem egyéb, mint közönséges földigiliszta, amit a *tadib* ingujjában tartott mindeddig. Most több darabra metéli a gilisztát, kenyérrel és hússal együtt megeszi, maradékát pedig a tűzbe veti (Krebl, 1886.).

A samánok igen sokféle gyógyeljárást és eszközt alkalmaznak, egyebek között pszichoterápiás és pszichoreaktív anyagokat és eszközöket, beleértve hipnotikus képességüket és a beteg önhipnózisát is. Ennek a képességnek az az alapja, hogy a beteg vakon bízik orvosában, hogy mindkét fél meg van győződve arról, hogy a betegség oka a mindenható gonosz szellemek előre megfontolt szándékkal elkövetett rontása. A pszichikai hatású eszközök közé tartoznak: a fényhatások, a kerengő tánc, a bódító ritmusú zene, a pengetős koboz hangja s a páciensek képzeletére ható mindenfajta tevékenység, az éneklés, amit egzaltált felkiáltások szakítanak meg, a tőzeg-rozmarin (*Ledum*) és a páfrány (*Filix*) füstjének kábító-részegítő hatása, mágikus eszközök, növényi és állati eredetű gyógyszerek. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a gyógyító hatást a legtöbb esetben a népi gyógyászat empirikus eszközei és eljárásai váltották ki, márpedig a samánok ezeket jól ismerték (A. Demidova, 1975).

Napjainkban többen is kísérleteznek azzal, hogy a modern tudományos fiziológia és pszichológia talajáról magyarázzák meg, hogy a samánok a táncot hogyan használták gyógyítási eszközül. E próbálkozások során figyelmen kívül hagyják a táncok misztikus és vallási külsőségeit és értelmezését, s a táncot, mint par excellence gyógyító folyamatot és a rituális táncok reális lehetőségeit vizsgálják. A népi gyógyászat az évezredek során óriási tapasztalatokat gyűjtött a tánc gyógyító hatásáról, s ezt a tapasztalatot felhasználja a samán a kamlálás alkalmával, amikor táncol a samán, vagy táncolnak a szertartás résztvevői is. Jellegét tekintve ez a tánc szabad rögtönzés, tele pantomimikus elemekkel és megjelenítő-illusztratív mozdulatokkal. A táncot a dob kíséri. Ezáltal pszichológiaiailag minden jelenlevő felkészült a gyógyítási aktusra. Az emelkedett, extatikus állapotot a tánc a kamlálás egész ideje alatt fenntartja. Intenzitása, tömegeket megmozgató jellege nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy mindenkiben kialakuljon a meggyőződés: a gyógyítás eredményes lesz.

A táncot, mint expresszív gesztusok és mozdulatok összességét, élénken, őszintén és emocionálisan átéli, s ez mind a táncolókat, mind közönségüket felajzza. A tánc – mint mindenfajta művészet – közvetlenül és érzelmileg hat, méghozzá annál intenzívebben, minél mélyebben érinti az ember gondolatait és érzelmeit. Emocionális felszabadulást jelent, hangulatot teremt, pozitív érzelmeket vált ki, és mozgósítja a szervezet tartalékait. Nő az oxigénfogyasztás, edződik a szív- és vérkeringés s az egész légzőrendszer, javul az anyagcsereforgalom. A tánc az egész szervezet tréningje (Sz. Karibanova, 1975).

Az utóbbi években a Vaszjugan, Vah, Agan, Jugan, Tim völgyében élő osztjások körében végzett néprajzi gyűjtőutak során a népi orvoslásra vonatkozó anyagot is gyűjtöttek. Ennek a népnek a körében alig-alig fejlődtek ki az egészség és az élet megővésének racionális módszerei. Az osztjások a megbetegedést és a halált, ha annak nem volt külső erők beavatkozására utaló látható nyoma, a gonosz szellemeknek tulajdonították, és meg voltak győződve arról, hogy ilyen esetben olyan „szakember” segítségéhez kell folyamodni, aki kapcsolatban áll a szellemekkel, hiszen az orvosok minden ilyesfajta esetben tehetetlenek. A vízbefúlast azzal magyarázták, hogy a vízi-szellem magához kívánja venni ezt az embert. A szellem akaratával nem is volt szabad szembeszegülni, s az osztjások fatalizmusa azt eredményezte, hogy az egyén nem vívott aktív küzdelmet, nem tett tevékenyen semmit tulajdon egészségéért, életéért. Az osztjások a betegségek megelőzése érdekében folyamodtak ugyan bizonyos higiéniai intézkedésekhez, ezek azonban korántsem mindig voltak racionális lépések. Önállóan elsősorban a sebeket, égéseket, furunkulusokat, a fej- és fogfájást, vérhányást, gyomorrontást gyógyították. Gyógyszereik növényi és állati eredetűek voltak. Elkészítési és alkalmazási módjuk az egyszerűségével tűnt ki. A fejfájást nyirkéreg füstjével gyógyították, a fájós fogra izzó hamut raktak vagy pipaszutyokkal kezelték. A zúzódásos vagy égési sebeket medveepével kezelték. Ha valaki vért hányt, köpött, zelnicemeggy (Padus) kérgéből készült főzetet itattak vele. A gyógykeverékek és használatuk ismerete nem volt ugyan egyes személyek privilégiuma, bizonyos művelteket, gyógyeljárásokat azonban csak „szakemberek” végeztek (N. Lukina, 1975).

A samánok jelentéktelenül keveset tudnak a betegségekről, és igen korlátozottak voltak ismereteik a növények gyógyhatásáról. A legváltozatosabb betegségek esetén is gyógyeljárásuk többnyire abban állt, hogy elégettek egy darab taplót a fájós testrészen, s ezzel olyan hatást értek el, ami a kiégetéshez hasonló. Számos esetben erős lúgot használtak, amit árvalányhaj hamujából állítottak elő; dohány és terpentinfőzetét, timsót alkalmaztak. Kelés, tályog esetén se a felvágás, se a felszúrás, felhasítás nem tartozik gyógyeljárásaik közé. Reumatikus megbetegedések, daganatok, gyulladások kezelésére szívóharagnak konzervesdobozt, ezenkívül égetést alkalmaztak. Székrekedésben szenvedővel zsírt itattak. Száritott medveepét használtak altáji megbetegedések esetében. Súlyos betegeknek hánytató diót (*Strychnos nuxvomica*) adtak. Saját sebeiket taplóval gyógyították, amit közvetlenül a seben égettek el s közben bámulatra méltó tűrőképességről tettek tanúbizonyságot. Hideglelésben szenvedővel fenyőfőzetet itattak. A fagyott testrészeket medvehájjal és medveepével kengették. A fájós fejet rókahájjal dörzsölték be. A vágott-szúrt sebet kiégették és mohával kötötték be. Ha erősen folyt a vér, a sebbe frissen levágott rénszarvas tüdőszövetét tamponozták (Krebl, 1886). Hóvakág esetén megcsapolták a szem verőereit. A szem fehérszínét porrá tört horzsakővel elkevert nyúlhájjal kezelték. A nyenyecék gyakran orvosságnak használták az Északi Jeges tenger vizét vagy tajtékját.

Noha empirikus, mégis ésszerű módon gyógyították a skorbutot. Gyógyeljárásuk a következő elemekből állt:

1. Friss nyers halhús.
2. Nyers rénszarvashús.
3. Avas halzsír.
4. Avas halolaj (tengeri emlősök zsírja).

5. Daganatokkal kísért skorbut esetében lótrágyával elkevert rénszarvasszőr főzete. Szájskorbutban szenvedőnek naponta két bögre meleg rénszarvasvért kellett innia. Profilaktikus megfontolásból a betegség idején minden holmit Castoretummal füstöltek, mert az osztjások meggyőződése szerint az minden tisztátalanságot eltávolít.

A rénszarvasok szűkös időben feltúrják az egész tundrát éhükben, de a nyenyec ember nem mozdul a helyéről mindaddig, míg a beteg jobban nem érzi magát nagy betegségében. A rénszarvasokat gyöttri az éhség, tizedeli a betegség, de úgy vélik, hogy a beteg ettől csak javul. A beteg első szava, beismerése, hogy már jobban érzi magát, jel arra, hogy azonnal felkerekedjenek nomád vándorlásukra, s ezzel a betegséget otthagyják az elhagyott helyen.

Ha himlő üti fel a fejét a szamojédek között, ezt a betegséget szerte mindenütt „rossz”-nak tartják, a beteget gyakran teljesen magára hagyják, egyedül a tundrában külön evégett épített kis kunyhóban, ők maguk pedig eltávoznak és csak olykor-olykor látogatják meg. Semmiféle kezelést nem adnak neki, mert azt tartják, hogy betegsége az ördög büntetése, s voltaképpen nem is egyéb, mint az emberre teremtetesekor mért büntetés. Egyik idevágó mondájukból megtudjuk, hogy Num (az isten) előbb megteremtette a földet, a vizet, a halakat és a madarakat, s ez utóbbiak közül némelyik még most is el-elröpül Numhoz. Ezért készítenek maguknak a nyenyecnek istenként olyan bálványt, amelyik egy repülő vízimadarat ábrázol egy hosszú rúdnak a végén. Ennek a bálványnak rénszarvast áldoznak. Num ezt követően megteremtette a növényeket és az állatokat, utolsónak pedig teremtett kutyát és nyenyec embert. Mindketten csupaszok voltak. A kutya óvta a nyenyecet az ördögtől, mert az elirigyelte az ember földi boldogságát, és minden erejével azon volt, hogy ártsen neki. A kutya azonban távol tartotta az ördögöt a nyenyec embertől. Ezért nem is tudott semmit tenni az ördög. A szamojéd embernek a boldogságot mindig az jelentette, hogy mindig egészséges és mindig jókedvű. Hívására hozzásereglett minden állat, nem félték tőle, s ha megéhezett, annyi rénszarvast ejthetett magának, ahányat csak akart. Csupaszon járt és nem fázott. Num meg messze élt, túl a Jeges tengeren. A nyenyecnek sohasem látták őt, de a belőle kisugárzó fény (északi fény) néha látható volt. Az ördög viszont állandóan ott tartózkodott a nyenyecnek lakta tundrában, az erdőkben, hegyekben, vizekben. Num megtesz mindent, ami jó a szamojéd embernek, az ördög pedig mindent, amivel árthat neki. Ha a nyenyec ember megpillant egy szép fát vagy követ, lehajol és megáldja, s istenként tiszteli. Az ördög, Num állandó ellensége, szüntelen kárára van az embernek, mert Num szereti az embert és neki teremtett mindent. Az ördög hizelkedni kezdett a kutyának, engedje az alvó nyenyec ember közelébe, hogy elvehesse eföldi boldogságát. A kutya azonban nem hajlott a hizelgésre. Egyszer az ördög észrevette, hogy a kutya mennyire szenved a hidegtől, s kupacba gomolyodva reszket, mondta hát neki, mennyire sajnálja, s megígérte, hogy egy olyan bundát ad neki, ami mindig melegen tartja, ha odaengedi az ember közelébe (J. Kuselevszkij, 1868.) A kutya nagyon nehezen viselhette már el a hideget, s ráállt az alkura. Az ördög végigsimított rajta a kezével, s ettől hirtelen hosszúszőrű bundája nőtt a kutyának, örömeiben elkezdett ugrálni, kihasználta ezt az ördög s odalépett az alvó

nyenyechez és ráköpött. Az ember egyszerre rosszul érezte magát, egész testét ellepte a kiütés (himlő), megbetegedett, az ördög meg nevetve mondta neki:

— *Hát most beszéltél az én utcámba! — és eltűnt.*

Sanyarú élet kezdődött a nyenyec számára; ha hideg volt, mostantól kezdve fázott. Könnyek patakzottak szeméből, szenvedett. A kutya többé már nem óvta, ehelyett állandóan az állatokat hajszolta. Az ember is, hogy a hideg ellen védekezzen, kutya-bundát kezdett viselni, s ettől fogva féltek tőle az állatok, elfutottak közeledtére. Ezért az embernek mindenféle csapdákat kellett kitalálnia, íjat-nyilat készítenie s más ravasz eszközökkel elejtenie az állatokat. Nehéz lett az élete, s szívébe beköltözött a félelem. Megesett rajta Num szíve, és adott melléje egy asszonyt. S hogy ne féljen tőle az ember, emberformájúra teremtette. Num, hogy feledtesse az emberrel sanyarú életét, megtanította a gyönyörre, hogy az ember önmagához hasonlóknak adhat életet. Megtetszett ez a mulatság az embernek, s valahányszor ilyen foglalatossággal kötötte le magát, nagyon gyorsan elfeledte bánatát s immár csak evégett él e földön. Az asszony pedig, amikor megtudta, hogy az ember minden bajának a kutya az oka, megölte a kutyát, elvette tőle a bundáját és az ördögadta kutyaprémből *jaguskát* (szőrével kifele fordított, gubaszabású felsőruha a Sarkvidéken) csinált magának.

Hát innen ered a himlőbetegség az embereknél, s innen van, hogy a nyenyecnek tarka kutyaprémrel díszítik *jaguskáikat*; és ezzel kezdődött, hogy a nyenyecnek szaporodásnak indultak és benépesítették az északi tundrákat.

VI.

Abból a meggyőződésből, hogy rosszért mindig rosszat, jóért mindig jót kap az ember, anyagi és erkölcsi életük valóságos kódexét dolgozták ki a nyenyecnek. Ennek talaján bontakoztak ki rítusaik és szokásaik. Így például ha valakivel valamilyen szerencsétlenség, baleset történt, megbetegedett, eszébe sem jutott, hogy valamilyen orvossághoz nyúljon vagy kezelje magát, hanem azon mesterkedett, hogy a bajt fának, kőnek, rénszarvasnak adja át. Egy áldozati szertartás kíséretében ez az átadás a következőképpen történik: mondjuk a lábával van valakinek baja, akkor fétisének feláldoz egy sarki rókát (*Alopex lagopus*). Vérével bedörzsöli fájós lábát, azután elviszi a megölt rókát egy fához, felakasztja rá és ráolvas, azaz azt mondja a fának: „*Ahogy az én lábam beteg, úgy légy beteg te is, mert te most egészséges vagy, én meg beteg, legyen hát éppen fordítva*”.

A gyógyításhoz elhívják az egyik samánt, aki kikérdez mindenkit a betegség tüneteiről, majd ezeket a tüneteket átfordítja valamelyik általa kiválasztott rénszarvasra. A szegény jószágot mindenfajta kínzásnak teszik ki, ezáltal akarják az ember szenvedéseit, fájdalmait az állat szenvedésévé változtatni. Amikor a kínzások során végre megtalálják azt a tünetet az állat kínlódásában, amilyen kinokban az ember szenvedett, hitük szerint abban a pillanatban semmivé válik a betegség. Ezzel az orvoslási móddal a samán egymásután gyakran több tucat rénszarvast is leölet. Ha közben nem fordul jobbra a beteg állapota, mindegyik rénszarvas számára különleges kínzási módokat talál ki. Ha pedig meggyógyul a beteg, a samán menten levágásra ítéli a rénszarvast, amelyik a megfelelő tüneteket mutatta. A szerencsétlen állatot előbb elevenen a földbe ássák s csak eltemetve hagyják megdögleni. Ha végképp nem segítene a samán gyógyító munkája és a beteg *meghalna*, holttestét kiviszik a kunyhóból, csakhogy nem azon a nyíláson át, amelyiken az emberek járnak ki s be, hanem a bejárattal ellenkező

oldalán megnyitják a kunyhó falát annyira, hogy kiférjen rajta a holttest. Ekkor deszkából összetákolt koporsóba fektetik, arcát és fejét teljes egészében letakarják egy darab ruhával. A koporsóba mellé teszik minden holmiját, amit életében nem nélkülözhetett, azaz a puskáját, baltáját, kését, dohányszaruját, egy tömetnyi pipadohányt, pipáját, ha van a háznál bor, egy üveggel abból is odatesznek, azután valamennyi általa viselt ruhát, és így viszik ki a temetőbe, ahol előbb félőlnyi mélyre megássák a sírt, beleeresztik a koporsót az elmondott holmikkal, majd betemetik a sírt és egy összetört kutyaszánt tűznek a sírhalomba — ezt használta a megboldogult életében —, odateszik bográcsát, amiből evett-ivott, de előbb összelyuggatják ezt a bográcsot. Végére odavezetik a sírhoz azokat a rénszarvasokat, amelyeket szán elé szokott fogni, s leölik őket. Szarvukat beszúróják a sírba, húsukat pedig hazaviszik a kunyhóba és elfogyasztják. Ezután a véres áldozat után mindenki részt vesz a toron, fennhangon szidni kezdi a halált s közben azt hajtogatja: pogány halál vagy, mert elvetted tőlünk apánkat vagy testvérünket, s ezt mondván, mindegyikük kigondol valamilyen fertelmes káromkodást, szidalmat s azzal illeti a halált. Amikor a káromkodásnak vége szakad, a halotthoz fordulnak s kérik, ne haragudjon rájuk; elmondják neki, mennyire szeretik, odaadtak neki mindent, amit életében használt, és azért pocskondiázták a halált, mert elragadta tőlük. Ezzel visszatérnek a kunyhóba, ahol elfogyasztják a leölt rénszarvasok húsát. A halott emlékére készítenek egy bábut, s felöltöztetik, ahogyan a halott szokott öltözni, majd mindazt eljártsszák vele, amit a megboldogult csinált életében. A gyász egy éves. Ha valaki álmában látja a halottat, másnap rénszarvast áldoznak. A nyenyecék úgy hiszik, hogy a halál után jobb élet várja a megboldogultat a tengeren túl, Num mellett, ahol mindenki kereskedik és bort iszik. A halott kunyhójának bejáratánál késeket, baltákat, dárdákat, villákat állítanak fel, hogy a halál beléjük botoljon, ha eszébe jutna, hogy újra ellátogasson oda.

Nem kevésbé érdekesek a *születés* körüli szokások. Annak érdekében, hogy a szülő asszony ne érezzen túl erős fájdalmakat és a szülés szerencsés kimenetelű legyen, a következő szimptomatikus eljáráshoz folyamodnak. Egyik öregasszony megkérdezi a vajúdot, voltak-e férjén kívül intim kapcsolatai idegenekkel akár férjhezmenetele előtt, akár azóta. Ugyanilyen vallomásra készíti valamelyik öreg ember a szülő nő férjét is, hogy összeszúrte-e a levét feleségén kívül valaki mással is, akár szukával, akár rénszarvastehénnel. Minden egyes félrelépést az öreg ember is, az öreg asszony is külön-külön és titokban csomóval jelöl egy darab zsinegen. Ezután egymás mellé fektetik a két zsineget a csomókkal és összehasonlítják a félrelépéseket, összeszámlálják, ki vétkezett többet. A különbséget levágják a zsinegről és a szülő asszony hasáljára teszik. A nyenyecék szentül hiszik, hogy ettől a kezeléstől mindig könnyebben érzi magát a vajúdo s szinte teljesen fájdalommentes lesz a szülés. (Nem egyéb ez, mint valamilyen sajátos pszichoprofilaktika.) Csak az a fontos, nehogy valaki is, a férj vagy a feleség, eltitkolja a vétkeit, az a fontos, hogy őszintén beismerje, és hogy ezeket a vétkeket erős kötéssel megkössék a zsinegen, szorosra húzzák a csomót, hiszen a nehéz szülés oka éppen az, hogy különféle mértékben csalta meg egymást a házaspár. Amikor tehát az asszony is, az ember is beismeri vétkét s ezeket a vétkeket megkötik a zsinegen, ezzel megakadályozzák, hogy visszajussanak az asszonyhoz, az asszony vétkei már nem tehetnek kárt a csecsemőben. S a levágott zsinegvéget éppen azért teszik az asszony szeméremtestére, hogy a betegség csak itt érje, hogy a magzatvíz és a lepény elsodorja a zsinegvéget és kidobhassák. Szülés után az osztjások minden ilyen tisztátalanságot egy nyírkéreg tartóba gyűjtenek, gondosan lefedik és a ház közelében valahol egy rúdra vagy fára kötözik, hogy a szülő asszony minden

fájdalma-kinja (ami most a nyírkéreg tartóban van) széledjen el az erdőben s ne térjen vissza az ifjú anyához. Ezekről a fákra aggatott nyírtartókról egy-egy osztják faluban tévedhetetlenül meg lehetett állapítani, hány csecsemő született abban az évben. Szülés után a nyenyec anyák azonnal megmosdatják csecsemőjüket a hóban, nyáron lefürösztk vízzel, ülő testhelyzetben bölcsőbe teszik, bölcsőjét puha pudvával (fakorhalékkal) bélelik ki, a csecsemőt rénprémme takarják be, kezét-lábát kiegészítik és úgy kötik ki a bölcső széléhez, hogy csak a fejét tudja mozgatni. Anyja mindaddig szoptatja, míg a gyerek maga-magát el nem választja.

Az Ob északi völgyében élő szibériai kis népek világnézetének sok eleme, népművészetének sok vonása, betegségekről alkotott fogalmaik, gyógyeljárásaik és betegség-megelőzési eljárásaik sok eleme ma már visszavonhatatlanul a múlté.

Tekintetbe véve a szovjet népegészségügy és egészségvédelem színvonalát, az Ob északi völgyében élő kis népek népi medicinája már pusztán történeti szempontból érdekes. Az orvostörténészek, történészek, néprajzkutatók, nyelvészek és más szakterületek művelői lankadatlanul folytatják a kis népek kultúrájának tudományos kutatását. A múlt megismerése révén tárgyilagosan felbecsülhetjük, milyen eredményeket mutathat fel a modern kultúra, és tudományosan megalapozott előrejelzésekkel mérhetjük fel a további fejlődés irányát.

IRODALOM

- Авдеев, А. Д. 1959. *Происхождение театра*. Москва—Ленинград.
- Авдеев, А. Д. 1957—1960. *Маска*. = Сборник Музея антропологии и этнографии. АН СССР. т. 17:333-344, т. 18:39-110 р.
- Акцорин, В. К. 1970. *К вопросу о происхождении театральных масок финно-угорских народов*. Тезисы. т. 2. Таллин.
- Беликовский, К. А. 1894. *Этнографический очерк*. С.-Петербург.
- Демидова, А. Г. 1975. *Лечебные средства шамана*. = Этнографические аспекты изучения народной медицины. Ленинград.
- Иванов, С. В. 1975. *Маски народов Сибири*. Фото В. А. Струкалова. Ленинград.
- Карибанова, С. Ф. 1975. *Использование плясок в качестве лечебного средства на примере шаманского обряда у малых народов Дальнего Востока*. = Этнографические аспекты изучения народной медицины. Ленинград.
- Кребль 1886. *Народная медицина и народные средства различных племен русского царства против разных болезней*. Москва.
- Кушелевский, Ю. И. 1868. *Северный полюс и земля Ямал. Путевые записки*. С.-Петербург.
- Лукина, Н. В. 1975. *Народные средства по сохранению здоровья и жизни у восточных хантов*. = Этнографические аспекты изучения народной медицины. Ленинград.
- Остроумов, И. Г. 1904. *Вогулы-манси*. = Материалы по изучению Пермского края, вып. I. Пермь.
- Паллас, П. С. 1787. *Путешествие по разным провинциям Российского государства*. С.-Петербург.
- Соколова, З. П. 1971. *Пережитки религиозных верований у обских угров*. = Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР. т. 27. Ленинград.
- Спицын, А. А. 1906. *Шаманские изображения*. = Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. т. 8. вып. I. Москва.
- Чернецов, В. Н. 1953. *Бронза устьполуйского времени*. = Материалы и исследования по археологии СССР. № 35. Москва—Ленинград.

- Чернецов, В. Н. 1965. *Периодические обряды и церемонии у обских угров, связанные с медведем.* = Congressus secundus internationalis fennougristarum, pars 2. Helsinki.
- Чернецов, В. Н. 1970. *Наскальные изображения Урала.* Москва.
- Штернберг, А. 1901. *Остяцкая легенда о сотворении мира.* = Ежегодник Тобольского губернского музея, 9. Тобольск.
- Шульгин, М. 1978. *Был такой праздник...* = Тюменская правда. №№ 6, 8. Тюмень
- Ядринцев, Н. 1890. *О культуре медведя преимущественно у северных инородцев.* = Этно-графическое обозрение, № I.

Резюме

Малые народности Обского Севера СССР за 60 лет Советской власти сделали большой шаг в своем развитии от патриаржально-родового строя к социализму. Угнетенное положение хантов, манси и ненцев в дореволюционной России обусловило отставание в развитии их культуры. Тем не менее их мировоззрение, художественное творчество, в частности ритуальные и шаманские маски и народная медицина представляют определенный исторический интерес.

Система представлений аборигенов Обского Севера в основе которого лежало поклонение животному — прародителю, можно назвать анималистическим (от латинского animal — животное).

Историческим подтверждением тому служат легенды, предания, изображения животных на шаманских бубнах, неприкосновенность ящериц, лягушек и т. д. Представление это возникло от реальных условий жизни и не связано с религиями и верой в сверхъестественные силы.

Устрашающее врачевание у Обских аборигенов было широко распространено, как и в других регионах страны, и породило целое направление в истории их культуры — шаманство. Всю сложную систему психологических и лечебных мероприятий проводил в жизнь определенный, знающий человек — врачеватель племени, или знахарь (шаман). На заре культурной жизни начал создаваться этот особый тип людей. Их искусство основано на трех основных моментах. Воздействие на психику людей, внушением им веры в излечение, ослабление тревоги и страха. Лекарственные средства преимущественно растительного и животного происхождения. Элементы хирургии. В любом случае он должен быть тонким психологом, политиком и артистом. Он прекрасно понимает свою аудиторию, которая беспредельно верит ему и в этом часто одно из основных положений его психотерапии.

Считалось, что лечебные приемы изначально известны богам, и задача врачей состоит лишь в познании тайнства богов. Отсюда и основные приемы врачевания: заклинания, молитвы, амулеты, жертвоприношения. В процессе религиозных ритуалов шаманы умело применяли лекарственные средства из арсенала народной медицины.

Таким образом, в основе врачевания аборигенов Обского Севера лежали не только анималистические представления, но и религиозные представления, которые в значительной степени тормозили ее развитие. То же самое отмечалось и в лечении заболеваний.

V. I. DIATSHKOV, Med.

Lecturer at Medical Institute in Tiumen
625053 Tiumen, ul. Odiesskaia, 52, USSR

ADATOK A PERUI INDIÁNOK NÉPI ORVOSLÁSÁHOZ

VAJKAI ZSÓFIA

Peru területe 1 285 000 km², lakóinak száma 14 millió, melynek 46%-a indián, 43%-a mesztic, 11%-a fehér.¹ (1972-es adatok.) Felszíne három fő részre tagozódik: a Csendes-óceán mentén végighúzódó partvidék vagy *costa*, a Cordillerák hegyláncai, a *sierra*, és azon túl az ország keleti része, az őserdők vidéke, a *selva*. A legkisebb területet kitevő parti sávon él a lakosságnak több mint egyharmada — többnyire fehérek és meszticek. A hegyvidéken az összlakosság 53%-a él, főként indiánok és meszticek, a zömében kiaknázatlan őserdőben pedig 13,5%, őserdei indiánok.²

Az ország egyes részei közti közlekedés még manapság sem egyszerű, a múltban pedig a természeti adottságok a kulturális közeledés valóságos gátjai voltak. A természetlen partmenti sivatagban az öntözhető oázisokban éltek indián törzsek, s csak a folyók mentén közlekedtek, a kietlen sivatagokat nemigen szeltek át. A hegyvidéken az Andok meredek csúcsai nehezítették a közlekedést, az élet az egymástól elzárt, szűk völgyekre korlátozódott. Az őserdő indiánjai pedig a peremrészekeken lakó törzsek kivételével manapság is csak nagyritkán látnak idegent. Így aztán számtalan helyi kultúra alakult ki, s ezek a csoportok sokszor egymás létezéséről sem tudtak. Természetesen időről időre feltűntek nagy hódító népek, akik uralmuk alá hajtották az egyes lokális csoportokat, és technikájukat, vallásukat és szellemi kultúrájukat kiterjesztették a mai Peru egész területére, sőt azon is túl. Az utolsó ilyen hódító törzs a spanyolok megjelenése előtt az inkák voltak (XIII—XVI. század), akik meghódították a mai Perut, Bolíviát, Ecuadort, Chile és Argentína egy részét. Ők voltak a prehispán kultúrák nagy összegzői. A leigázott törzsek műveltségét átvették, összeötvözték a sajátjukkal s elterjesztették az egész birodalom területén. Ha a spanyolok előtti andesi civilizációkról beszélünk, általában rájuk gondolunk. A birodalom lakóinak utódai, a kecsua és aymara indiánok ma is élnek Peruban és Bolíviában. Életmódjuk az eltelt századok során a spanyol uralom hatására természetesen változott, de őseik kultúrájából így is sokat megőriztek. A mostoha, zord természeti viszonyoknak ma is éppúgy ki vannak szolgáltatva, mint akkor, mikor még a spanyolok a lábukat se tették Amerika földjére. A hegyvidéki hideg, a szárazság, máskor a bőven hulló trópusi esők, a gyakori földrengések nehezítik ma is életüket. A spanyolok katolikussá tették őket, de az új vallás gyermek Jézusa, szelíd Máriája, szentjei és apostolai mellett jól megférnek hitükben a helyi szellemek, Pachamama a Földanyácska, a hegyek, folyók, források, sziklák és vizek szellemei, melyek akarata hitük szerint nagyban befolyásolja az indián életét. Az inka örökség és a spanyol hatás összefonódása alakította

¹ Földünk országai 1976: Peru címszó.

² Fejlődő országok lexikona 1973, 1042.

évszázadokon át életüket, melyben különös jelentősége és fontossága van a földrajzi környezetnek, a nagy távolságnak, ami elválasztja ezeket az indián közösségeket az „európai” kultúra központjaitól. Minél messzebb él egy-egy közösség a nagyobb városoktól, annál nagyobb a különbség életmódja, és a vele egyazon nyelvet beszélő, de a civilizáció áldásaihoz közelebb került társaié közt. A sierrában élő indiánok magukra vannak hagyatva, gondjaikat csak a szűk közösség segítségével tudják megoldani.

Ez a különbség megvan, mégpedig nagyon élesen a városok és a vidék egészségügyi helyzete közt is. Nem lehetne most célunk Peru orvosellátásának ismertetése, inkább a beteg szemszögéből néznénk meg a kérdést.

A városokban természetesen vannak kórházak és orvosi rendelők, patikák és elsősegélyszolgálat. A betegségleyezés bizonyos rendszerét alkalmazva némely szolgáltatásokhoz ingyen vagy nagyon olcsón hozzájuthat az arra rászoruló. Másokért viszont fizetni kell, mégpedig nagyon sokat. A gyermekek részére nincs kötelező védőoltás, de a tömegkommunikációs eszközök segítségével széles körben propagálják, és egyes meghatározott intézményekben ingyen ellátnak ilyenekkel minden kisgyereket. A városi ember betegségekről alkotott véleménye és ilyen helyzetben való viselkedése megegyezik a miénkkel. Tudja, hogy betegsége — pl. egy mandulagyulladás — szervezetének küzdelme a behatoló kórokozók ellen, melyek szabad szemmel nem, de mikroszkóppal láthatók is. Természetesnek tartja, hogy orvoshoz fordul, s elfogadja annak véleményét, hogy a bajt antibiotikumok segítségével le lehet küzdeni, vagy esetleg a betegség ismételt fellépésének elkerülése végett műtétileg kell eltávolítani a mandulákat.

Tehát a városi embernek természetes, hogy orvoshoz fordul. (Más kérdés, hogy meg is tudja-e fizetni.) Hozzá kell tenni azonban, hogy emellett mélyen ragaszkodnak a természetadta gyógyszerekhez. Nátha, köhögés, gyomorpanaszok, emésztési zavarok esetén nincs az a perui asszony, aki ne tudna felsorolni egy sereg növényt, melyek főzete gyógytea formájában ne segítene a bajon, vagy éppen az adott növény fogyasztásának megszüntetésétől várható eredmény. Az esetek legnagyobb részében ezek a tanácsok hasznosnak bizonyulnak, s a kellemetlen közérzet valóban hamar javul. Lima és más városok megszokott képéhez tartoznak a vándorárusok, akik a messze őserdőből hoznak fel mindenféle szárított füveket, balzsamokat, illatos fakérgeket, növényi magvakat, őserdei állatok fogát, körmét talizmánnak stb. (1. kép)

A városi embernek az orvosába vetett hite jól megfér a gyógyteák fogyasztásával, és ésszerű gondolkodását nem befolyásolja, ha az őserdőből jött vándorárustól balzsamot vásárol fájó végtagjai bedörzsölésére, vagy arcbőre rugalmasabbá tételére.³

Egészen más a helyzet a távoleső területeken élő indiánokkal, ahol sokszor tízezer emberre jut egy orvos, s ő is a több napi járóföldre lévő helységben él. Nekik mindig is maguknak kellett gondoskodniuk orvosi ellátásukról és gyógyszerelésükről. Egészen elütő a városiaktól az ő elképzelésük a betegségről, orvosságról és gyógyításról. Számukra a betegség nem más, mint az egyén és a természet viszonyában beállt diszharmónia, melynek oka az egyén helytelen viselkedésében keresendő. Így a betegség gyógyítása sem más, mint a harmónia visszaállítására való törekvés a beteg személy és a természet közt. *Pachamama* a Földanyácska, az alkotó és romboló istenség hitükben, amellett természetesen, hogy jó keresztények. Egyszer bőkezű és adakozó,

³ 1973–75 közt Limában éltem a családommal. Nap mint nap módomban állt tapasztalatokat szerezni a város egészségügyi helyzetéről.

1. ábra. Gyógyszereket áruló füves asszony Ayacucho város piacán, 1975

A herb-woman selling her drugs at the market-place
of the town Ayacucho, 1975

máskor haragjában rettenetes. Szereti gyermekeit, az indiánokat, de ha megsértik, kegyetlenül megbünteti őket. Ezzel magyarázzák a betegség okát, és gyógyítási lehetőségeit. A beteg tulajdonképpen *Pachamama* haragját szenved el. Ahhoz, hogy meggyógyuljon, *Pachamama* bocsánata szükséges. A földanyácska akkor büntet — tehát sújtja betegséggel hívét — ha az elmulasztja a rítus által kötelezően előírt szertartást vagy áldozatot, vagy megszegi a tilalmakat, vagy a közösség valamennyi tagjára érvényes előírásokat. Ilyen esetben tisztító szertartást kell végezni, áldozatot bemutatni, vagy büntetést kell elszenvedni. De ha valaki vétkes, nem fordulhat maga közvetlenül a természetfeletti hatalmakhoz. Közvetítőre van szükség, s ez a személy a közösség „orvosa”, a kecsuáknál a *curandero*, egyes ayamara területen pedig a *yatiri*. Ő az, aki

kideríti a betegség okát, bemutatja az engesztelő áldozatot vagy kiszabja a büntetést. Visszaállítja az összhangot a beteg és a természet közt, tehát meggyógyítja.⁴

Például ha valaki észreveszi magán valamely betegség jeleit, a *curanderó*hoz fordul, aki először is azt kutatja, miben vétkezhetett az illető. Pl. új házat épített, de nem mutatott be építőáldozatot, tiltott napon asszonyával hált. Ilyen esetekben a mindenkire érvényes szabályok alól vonta ki magát. Ha ilyen téren nem vétett, azt kell megvizsgálni, hogy hol avatkozott be a természet rendjébe: lenézett-e gödör fenekére, nem járt-e tárnában vagy barlangban, nem piszkált-e meg hangyabolyt, vagy nézett bele kígyó szemébe. Ha ilyen dolog sem esett, a *curandero* Pachamamahoz fordul, hogy kokalevelek segítségével mondja meg neki, miben vétkes az illető. Ilyenkor már felmerül a gyanú, hogy a betegséget gonosz varázsló, rontó ember rosszakarata okozta. Ezt a legnehezebb gyógyítani, sokszor itt a *curandero* tudománya csődöt mond, és a beteg meghal.

Ha megleli a baj okát, annak megfelelő áldozatot mutat be, s ezzel kiengeszteli azt a természetfeletti erőt, akit a beteg megsértett. Ezenkívül gyógynövényeket ad, melyeket maga gyűjt és készít el megfelelő módon. Így e kettős hatásra gyógyul meg a beteg, s térhet vissza normális, hétköznapi életéhez.

A betegség okainak feltárása és a gyógyító eljárások lefolytatása ősi szokások szerint történik. A XVI–XVII. századi krónikások jóvoltából tudunk egyet s mást az inka orvoslásról, mely alkalmas a mai adatokkal való összehasonlításra.

II.

Az inkák nagy gondot fordítottak a birodalom lakóinak egészségére. Ezek egyrészt racionális intézkedések voltak, pl. megtiltották a higannyal való munkálkodást, a túlzó alkohol és kokalevélfogyasztást, az egészségtelen klímán való hosszabb tartózkodást — pl. a kokaültetvényeken.⁵ Másrészt pedig mágikus-vallásos ünnepeket rendeztek, melyeken állami vezetéssel az egész nép résztvett, s a betegségek és rontás távoltartásáért fohászkodott. Ennek legszebb leírását az inka *Garcilaso de la Vega* adja, aki gyermekkorában Cuzcóban élt anyja házában, s emlékezett még a szokásokra, nemcsak az öregektől hallotta.⁶ „Az inka királyok negyedik és utolsó ünnepként a Cítuát ülték meg. Nagy öröm volt ez mindenki számára, mert akkor tartották, amikor a városból és tartományból kiűzték a betegségeket... Erre az ünnepre is bűntel készültek fel, és megtartóztatták magukat asszonyaiktól... Férfiak és asszonyok, sőt gyermekek is valamennyien egynapos szigorú bűntel előkészülve, a következő éjszakán megdagasztották a cancunak nevezett kenyeret, amit, mert nem tudtak sütőkemencét csinálni, gombóccá formálva fazékban főztek meg... A dagasztás éjszakáján, kevéssel pirkadat előtt, mindazok akik bűntöltek, megmosták testüket, vettek egy keveset a vérrel kevert tésztából, s fejüket és arcukat, mellüket és hátukat, karjukat és combjukat végigsimították vele, mintha azzal tisztogatnák meg magukat, kiűzve ezzel minden betegséget testükből... Következő éjjel olajmécseshez hasonló nagy fáklyákkal vonultak ki, beszaladták az utcákat, ezzel az éjszakai gonoszt űzték ki. Az elégett fáklyákat a városszélen futó patakba dobták végül, ahogyan az első napon használt mosdóvizet is odaöntötték, hogy a folyóvíz vigye el a tengerbe a házukból és a városból kikergetett go-

⁴ Saját gyűjtésem Cajamarca 1974. Cuzco 1975.

⁵ Baudin 1970, 107.

⁶ Garcilaso de la Vega 1964, 122–126.

noszt. *Ha pedig azután másnap bármilyen korú indián meglátott a patakban ilyen fáklyát, a tüztől sem menekült jobban, mint attól, nehogy a vele elhessegetett gonosz rátapadjon.*"

A betegség kihordásának ehhez hasonló módját ma is gyakorolják az aymara indiánok. Ha valaki járványos betegséget szerez, tehát ami az egész közösséget veszélyeztet, a *curandero* a beteget ágyba fekteti, drága ruhaneműt és pici ezüst tárgyakat tesz melléje. Majd ezeket elviszi két patak találkozásához vagy keresztúthoz. Ha valaki megtalálja és elviszi, elviszi a betegséget is.⁷

A betegségek okait az inkák is a természetfeletti erőknek, a haragvó istenségeknek és a kultuszokban esett vétségeknek tulajdonították, s nem voltak mentesek a feketemágiába vetett hittől sem. Azonban azokat, akik ilyen varázslatot űztek, szigorúan üldözték. A leggyakoribb gyógymóddal viszont mindenki élt a régi Peruban, mert ezek a mértékletesség és a diéta voltak.⁸ Mivel a természetfeletti erőknek tulajdonították a betegségeket, a gyógyításhoz is segítségül hívták őket akkor is, ha füvekkel, vagy más szerrel gyógyítottak. Azt gondolták, hogy a gyógyszer hatását a mágia hozta fel-színre. Ha áldozatbemutató, fohászok és vezeklés, a rituális fürdők éppoly gyógy-módok voltak, mint a gyógyszeres vagy terápiás beavatkozás.⁹

Nem mindenkiből lehetett orvos. Gyógyító ereje annak volt, akinek látomása volt, vagy valamilyen nagy betegségből egyedül, segítség nélkül kigyógyult. Bába is csak abból az asszonyból lehetett, aki ikreket szült.¹⁰ (2. kép)

A betegség okának megállapítása mágikus úton történt. A gyógyítás e mozzanata a mai napig fennmaradt a perui indiánoknál, ez az a részlet, ahol látszólag hiányzik minden racionális elem. Amikor a betegség okával tisztában voltak, került sor a gyógy-módok alkalmazására.¹¹ Ha a betegséget idegen test okozta, azt ki kellett szívni. Ha a belső szervek elmozdulása miatt érzett fájdalmat a pácienst, be kellett dörzsölni tengerimalac zsírával, és megmasszírozni, hogy az elmozdult részek térjenek a helyükre. Ha a kultuszban vétett valaki, különböző színű kukoricából készült liszteket porrá tört kagylóval keverték össze, a beteg kezére tették, aki azt a közeli *huaca*, szent hely irányába fújta, miközben imádkozva esedezett bocsánatáért. A Napnak kokalevelet, *Wiracocha* istennek pedig piciny arany és ezüst tárgyakat ajánlottak fel engesztelésül. Ha az ősök tiszteletében esett csorba, akkor sírjukba helyezett étel- és italáldozattal kellett kiengesztelni őket. Ezután rituális fürdő következett, miközben fehér kukoricaliszttal hintették be magukat. Az inkák hite szerint a természetfeletti erők dühe a kultuszban esett vétség miatt nem bizonyos személyre irányult, hanem a kisebb közösségre, ahol az illető élt. Tehát ha a *curandero* pl. a családfőt gyógyíthatatlan betegnek jelentette ki, esetleg mégis lehetett segíteni rajta, ha gyermekét feláldozta maga helyett, ilyenkor a szellem megelégedett egy élettel. Ez a hit él ma is az ayamaráknál, szelidebb formában. Nachtigall¹² tanúja volt egy esetnek, amikor fiatalasszonyt gyógyított a *curandero*, akire egy elmaradt építőáldozat miatt haragudott meg Pachamama.

⁷ Tschopik 1951, 282.

⁸ Valdizan 1922, 114.

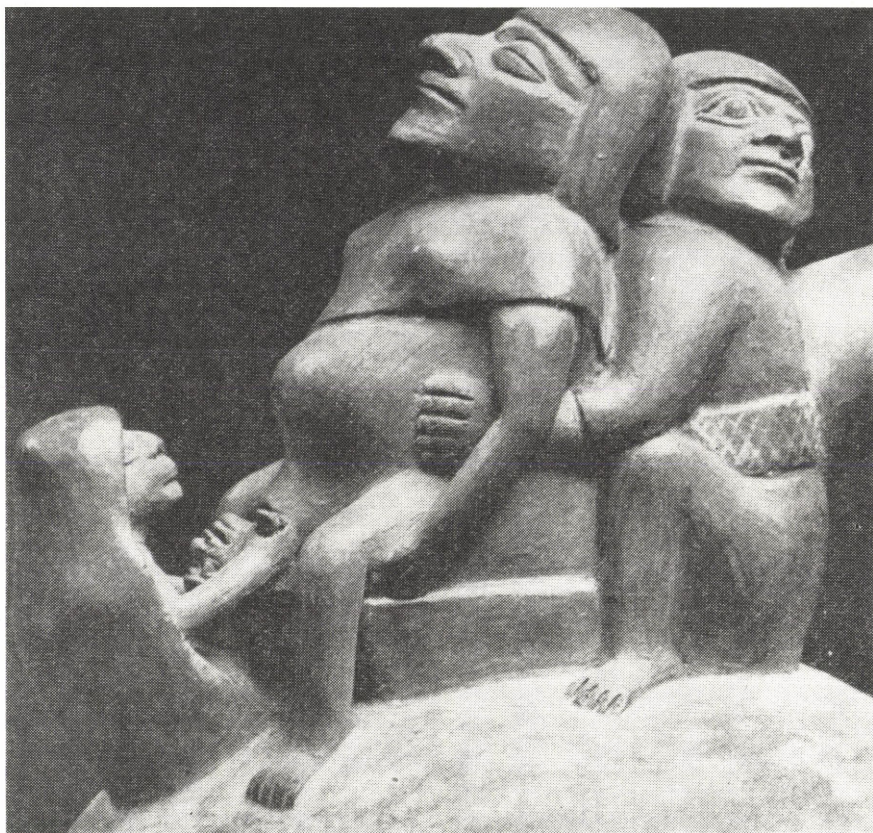
⁹ Mason 1969, 206.

¹⁰ Rowe 1646–50, 312–313. Rowe idézett állítását lektorom, Benedek István megkérdőjelezi, mondván, hogy az ikerszülés ritkább, mint a bábaszükséglet. Egyetértek Benedek Istvánnal abban is, hogy minden természeti népnél „bizonyos vajjások rátermettség alapján” szelektálódtak a bábák.

¹¹ Az alábbiakat a fentebb idézett helyek alapján ismertetem, Mason és Rowe, i. h.

¹² Nachtigall 1966, 326.

2. ábra. Szülést ábrázoló szoborkerámia. Mochica kultúra

Ceramic statue representing labour. Mochica culture

Ezért tulajdonképpen a férj lett volna a felelős, de mivel az asszony nála gyengébb volt, őt érte el az istennő haragja. Ha nem így történt volna, a gyerekei betegedtek volna meg.

Az inkák gyógyítása során a mágikus rész befejezése után került sor a terápiás kezelésre: alkalmaztak érvágást, hashajtót, hánytatószert és beöntést, fürdőt és diétát. A gyógyszerek közt legfontosabbak voltak a növények és főzetük. Számos növénynek mágikus erőt tulajdonítottak, tehát vagy okoztak, vagy gyógyítottak betegséget. Többi gyógyszerük állati vagy ásványi eredetű volt: friss hús, állatszír, vér, vizelet, bezoárkő és kenőcsök, melyek higanyt, ként és arzént tartalmaztak. Ha a betegséget nem a kultuszban esett vétség okozta, hanem külső tárgy, meg kellett állapítani, hogy hideg vagy meleg természetű. Hideget meleggel, meleget hideggel lehetett csak gyógyítani. Ezt is ugyanígy hiszik ma is Peru-szerte az indiánok. Egy múlt századi utazó is leírja, hogy az idegeneket a sierrában letaglózó hegyibetegség, a *soroche*

esetén az indiánok által ajánlott diéta a jéghideg limonade, mivel a *soroche* meleg betegség.¹³

A XVI. századi Peru krónikása, a már spanyolul író Felipe Guaman Poma de Ayala nagy elismeréssel adózik az inkák orvosainak. Ő nem a tudós amauta orvosokra gondolt a dicséretnél, hanem azokra, akik a nép körében éltek és folytattak gyógyító tevékenységet. Ugyanakkor elítéli azokat, akik mérgeket használtak, vagy rontó erejükkel ijesztgették az indiánokat. Elmondja, hogy régen csak magának az Inkának lehetett a mérgek titkát ismerő embere. Ha másnál mérget találtak, családjával együtt kiirtották, hogy irmagja sem maradt. Nem egészen világos, hogy kire gondol itt a szerző, valószínűleg a feketemágiát űzőkön kívül azokra is, akik bódító fűvekkel, hallucinogen szerekkel kereskedtek. Guaman Poma elítéli a spanyolokat, mert szerinte ők nem tudtak különbséget tenni ártó és gyógyító emberek közt, egyformán üldözték őket.¹⁴

A spanyolok hivatalos feljegyzései is tanúskodnak az indiánok gyógyító emberei üldözéséről. Időnként a hivatalnokok bejárták az indiánok lakta területeket, hogy ellenőrizték, mennyire tartják meg a már felvett és gyakorolt kereszténységet. Ilyenkor összeszedték és megsemmisítették a régi hit reliquiáit, felírták azokat, akik e hit papjainak vallották magukat. Így pl. egy 1619-ben kelt irat 74 községben 20 893 indiánt talált, akik közül 1618-an „papok” voltak. A feljegyzés szerint ezek három csoportba oszthatók. A legfőbbek közülük a kultusz gyakorlói, ezenkívül az indiánok tanítói és gyógyítói. Utánuk következnek az alacsonyabb rangúak, akik az áldozati ételeket és italokat készítik, segítenek a szentélyek körül és a szertartásokban. Az ő csoportjuk a legnépesebb. A harmadik csoport az ártó varázslók, akik olyan szerek birtokában vannak, amivel emberek és állatok halálát okozhatják.¹⁵

Egy másik jelentés többet mond a pusztá számoknál.¹⁶ Név szerint felsorolja az itt (kecsuául) *chacha*-nak nevezett gyógyító embereket, s közli vallomásaikat arról, hogy mikazok a szertartások, amiket véghezvisznek ősi szokás szerint a keresztény hit ellenére is. Ezek közt találhatjuk a betegségűző és megelőző eljárásokat is. A spanyol krónikás megjegyzése szerint a kikérdezettek mind igen öreg emberek voltak, akik őseiktől örökölték gyógyító tudományukat. Amennyire lehetett, vallomásukban igyekeztek a legkevesebbet mondani a kereszténységgel ellenkező szertartásokról. Elmondták, hogy a járványok azért sújtják a falut, mert lakói vétkeztek valamiben. Ilyenkor áldozatot kell felajánlani a hely szellemének, amit a *chacha* gyűjt össze és mutat be, az egész közösséget pedig vezeklésre fogja az elkövetett bűn miatt. A bűn bevallását szorgalmazza akkor is, ha valaki megbetegszik, ilyenkor a beteg feleségét is meggyón-tatja, hátha az ő vétké miatt bűnhődik a férj. Vannak jelek, melyek betegség közeledtét jelentik, ilyenkor is a *chacha* feladata közbeavatkozni és megelőzni a bajt. Pl. ha egy kukoricatővön két különböző színű cső nő, akkor azt haladéktalanul oda kell neki adni, hogy égesse el, és mutasson be engesztelő áldozatot, mert különben fül- és fogfájás üti fel a fejét. Ha egy láma két kölyket ellik, meg kell ölni kicsinyeivel együtt, mert járványos betegséget hoznak az ikrek a csordára.¹⁷

¹³ Poepping 1971, 225–227.

¹⁴ Guaman Poma de Ayala 1956, II. köt. 72.

¹⁵ Duviols 1967, 87–100.

¹⁶ Duviols 1966, 497–510.

¹⁷ Úgy hiszem, jogosan állíthatjuk, hogy az akkori spanyol gyarmatosítók, akiknek orvostudománya más szinten állt, de hatásában annyit érhetett, mint az indiánoké, nem a javasemberek gyógyítását bánták, hanem a régi rend őrzőinek tartották, s ezért üldözték őket. Erre volt már példa Európában is!

Külön fejezetet lehetne szentelni az antik Peru sebészetének. Sikerrel gyakorolták az amputálást, exciziót, trepanációt, a kiégetést, a csontátültetést. Használtak érzéstelenítőt, gézt és gyapotot a sebek kötözésére, s sokféle obszidián és fém eszközt.

A népi gyakorlat a sebészet eredményeit ritkább esetben vette át és őrizte meg, nem úgy, mint az egyéb gyógyító eljárásokat, melyek fennmaradtak az inka időkől kezdve szinte a mai napig. Az antik Peru sebészetével és a trepanációval egyébként részletesen foglalkozik egy perui orvos kitűnő könyve.¹⁸

III.

Az antik Peru orvostudományáról a krónikákon kívül a régészeti leletek — műmiák, melyeken orvosi beavatkozás nyomai mutathatók ki, eszközök és szoborkerámiák — tájékoztatnak. Ez utóbbiak betegeket vagy magát a gyógyító eljárást örökítik meg. (3., 4., 5. kép)

A XIX. század perui utazói közölnek érdekességekppen néhány betegség leírást, de a gyógyítást magát nem tanulmányozták. Inkább a múlt század derekán az ország lakosságát megtizedelő járványokkal foglalkoznak, s elítélik a lehetetlen egészségügyi helyzetet, mely szinte tétlenül nézte, hogyan terjedtek ezek a súlyos betegségek szerte az országban, s az indiánok tehetetlenül álltak vele szemben, hiszen ismeretlen, Ázsiából és Európából behurcolt bajokról volt szó.¹⁹ A perui egészségügyi helyzettel, speciális betegségekkel, a limai XVI. századi alapítású kórházakkal foglalkozik Tschudi perui útikönyve is,²⁰ amely olyan dolgokat mond el a múlt században Peruról, amelyek a mai napig változatlanul megvannak. Beszámolót közölt pl. az őserdőből egészen a fővárosig feljáró gyógynövény árusokról, akik útjuk során nemcsak balzsamokat, illatos tropikus növények kivonatait árulják, hanem gyógyítanak is.

Nehéz dolga van annak, aki ma Peruban a *curandero* munkájáról kíván adatokat gyűjteni. Általában mindenütt, így Peruban is a természetfeletti hatalmakkal való kapcsolattartás a magánélet szférájába van utalva, s nehezen nyilatkoznak meg erről az idegen előtt. A felvilágosultabb falvak népe — mely Peruban azt jelenti, hogy valamilyen módon kapcsolatba kerül a városokkal vagy bányavidékekkel — pedig egyre inkább igénybe veszi a szervezett egészségügyi ellátást, főleg akkor, ha van rá pénze. Ennek hiányában aggályok nélkül a *curandero*hoz fordulnak baj esetén, de később ezt röstellik, s nem szívesen beszélnek róla. Manapság, amikor a munkaerő szüntelenül áramlik a kisebb települések felől a nagyobb városokba, a sierrából pedig a costa, főleg a főváros, Lima irányába, újfajta „orvosok” jelennek meg Peru-szerte. Megszokott jelenség, hogy valaki bekerülve a városba, néhány évet dolgozik egy-egy kórházban vagy orvosi rendelőben. Ha ezután hazatér a falujába, elterjed a híre, hogy ért a gyógyításhoz, s egy idő után a közösség elfogadja őt mint diagnosztát. Valóban felismerik azokat a betegségeket, melyekkel leggyakrabban találkoztak a klinikán, s gyógyszert is tudnak ajánlani rá. Működésük így a felcserhez hasonlít, nem pedig a *curandero*hoz, akinek azért így is marad munkája, mégpedig a rontás és a feketemágia okozta bajok gyógyítása.²¹

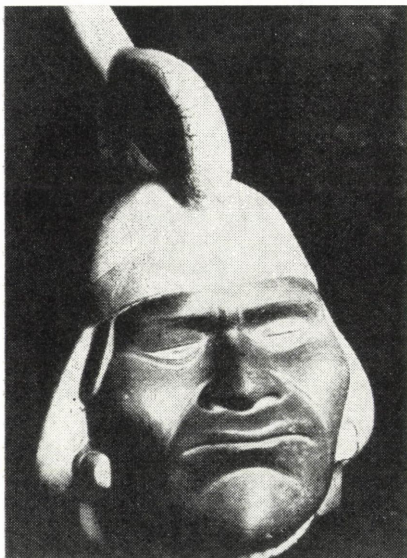
¹⁸ Weiss 1958.

¹⁹ Poepping 1971, 138–222. A járványok terjedésére és a vele kapcsolatos gazdasági kérdésekre ld. Macera 1977, 90–91.

²⁰ Tschudi 1963, 11–14., 66–71., 99–102., 217–220., 241–243., 302., 303–314.

²¹ Adams 1959, 163–166.

3. ábra. Vak férfi arcmása.
Mochica szoborkerámia
Portrait of a blind man.
Mochica ceramic statue

4. ábra. Feltehetően gyógyítást végző férfi.
Mochica kultúra
Man possibly performing medical
treatment. Mochica culture

5. ábra. Termékenységvarázsló szertartásoknál használt agyagedény. Inca kultúra
(Lima, Museo Nacional de la Archeologia y Antropologia)
Clay pot used at fertility ceremonies. Inca culture
(Lima, Museo Nacional de la Archeologia y Antropologia)

Nachtigall már említett könyvében²² egy kecsua és egy aymara indián csoport körében tárta fel a betegségekről és azok gyógyításáról vallott felfogásukat. A kecsua indiánok kétféle betegséget ismernek. Isteni eredetűnek tartják a vele született bajokat, a tüdőgyulladást, a tüdőbajt, a csonttörést, a balesetet, a gyomorfájást. Ezek okai világosan láthatók és a *curandero* segítségével szerintük gyógyíthatók. A piszkos betegségek viszont rontásnak tudhatók be, és sokkal nehezebb küzdeni ellenük. Ilyenek a daganatok, állandó fejfájás, végtagok megdagadása, furunkulus, gyengülő látás, szürkehályog, némaság, elmebaj, gutaütés, szívfájdalom. Gyógyító emberük kevés eszközt használ, inkább mágikus-varázsló szereket helyeznek el a lakásban, hogy távoltartsák, megelőzzék a rontást.²³

Az aymara indiánok sokkal többet őriztek meg őseik hagyományaiból. Náluk a *curandero* nemcsak hogy a lakosság szolgálatában áll, hanem államilag is elismerik az olyan területen, ahol nincs orvos. Persze feladata sokkal szerteágazóbb, mint amivel őt az állam megbízta. Itt szeretném megjegyezni, hogy a *curandero* feladatai közül a gyógyítás (emberé és állaté egyaránt) csak egy. Vezető szerepet visz minden olyan eseményben, amely az illető lokális közösséget érinti. A perui indiánok rengeteg ünnepet tartanak, melyek mind azt a célt szolgálják, hogy legyen eső, bő termés, ne hulljanak el az állatok, tehát egy mezőgazdaságból élő nép agrárünnepei. Ezeket mind a *curandero* vezeti. Hozzá kell tenni, hogy az ünnepek általában egy katolikus szent neve napján tartandók, s templomi istentisztelettel kezdődnek, melyen a *curandero* is részt vesz. Csak ezután kerül sor a rítus „pogány” részére, melyen a pap nincs jelen, de a templomból az illető szentet elviszik a szertartás helyére. Így fonódik össze a katolikus hit az ősi rítusokkal, s talán az egyház türelme is sokat segített abban, hogy ezek ily hosszú ideig fennmaradhassanak.²⁴ (6., 7. kép)

Visszatérve az aymarák gyógyítási tudományához, megfigyelhettük, hogy ők a betegségeket okai szerint több csoportra osztják:

1. Pachamama haragja
2. Az ősök haragja
3. Rontás
4. Ijedtség
5. Amit a beteg maga okozott.

Az 5. csoportba tartozik a láz, a köhögés, a csonttörések, mert ezeket maga a beteg idézte elő, mert sokat dolgozott és megizzadt, vagy nem vigyázott és elesett. Ezeket a bajokat a *curandero* mágikus beavatkozás nélkül, modern gyógyszerekkel gyógyítja meg.

Mágikus szertartásra az első négy esetben van szükség. Ez a szertartás a következő mozzanatokból áll:

1. A betegség okainak feltárása
2. Terápia
3. Az esetleg még közelben levő gonosz erők elűzése.

²² Nachtigall 1966, 153–158., 283., 324–328.

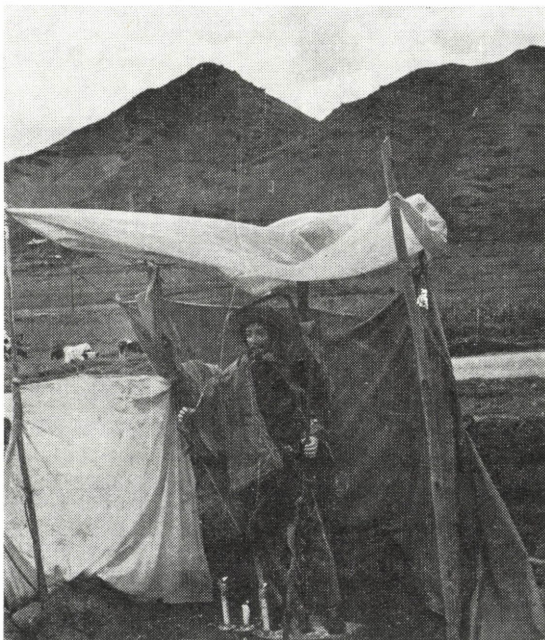
²³ A rontás elhárítására a szobákban a bejárati ajtó közelében rutafa ágát helyezik el. Láz ellen hidegvizes fürdőt, melybe a burgonyafélék családjába tartozó *oca*-t tesznek. Ez ugyanis hideg növénynek számít, mely a hideg vízzel együtt alkalmas a forró láz gyógyítására. A belső szervek bajának megállapítására ősi módszert alkalmaztak, mely egész Peruban ismert: a beteggel azonos nemű tengerimalacot a fájó részre helyeznek, majd megölik. Azzal a szervvel van baj, amely a malacnál betegnek mutatkozott vagy deformált. Nachtigall 1966, 158. Saját gyűjtésem Cajamarca 1974.

²⁴ Saját gyűjtésem Poroy (Dep. Cuzco) 1975.

6. ábra. Szent Izidor, „akit” egy agrárünnep alkalmából kivittek a templomból a szántóföldre

Saint Isidor taken from the church to the fields on occasion of an agrarian feast

7. ábra. Az állatok egészségének megóvása érdekében a curandero (álarcban) szertartást végez. Poroy, 1975

The curandero (masked) performs a ceremony to preserve the health of animals.
Poroy, 1975

A *curandero* nagy gondot fordít arra, hogy beavatkozása megfelelő időpontban és megfelelő helyen történjék, különben nem számíthat sikerre. A gyógyítás mágikus részének lebonyolításához rengeteg olyan eszközt vesz igénybe, amit már megfigyelhettünk az inka orvoslásban. Legfontosabb a kokalevél, ez egyetlen szertartásnál sem hiányozhat. Edények helyett ősi szokás szerint tengeri kagyló héjából isszák a szintén elmaradhatatlan *chicha* nevű italt, vagyis kukoricásört. Figyelemreméltó, hogy a gyógyító emberek kellékei közt vas tárgy csak igen ritkán található, annál inkább a feltehetően a vasat nem ismerő inka kort idéző sajátos formájú rézkés.

Az említett szerzőnél (Nachtigall) jóval részletesebben leírja a gyógyításhoz szükséges eszközöket, a különböző „asztalokat” Tschopik tanulmánya.²⁵ Mindkét szerzőt a szertartások mágikus-vallásos része érdekelt jobban, az alkalmazott gyógyszereket és azok hatását nem vizsgálták.

E dolgozatban bemutatunk olyan növényi és állati gyógyszereket, melyeket az aymarák használnak. Az aymarák, mint régen az inkák, egyes betegségeket a hideg dolgoknak, másokat a melegeknek tulajdonítanak. A környezetükben található növények egy részét hímneműnek, másokat nőneműnek tudják, s nem mindegy, hogy adott esetben melyiket használják. Az is kiderült, hogy sok növényt az általuk ismertek köréből a modern gyógyászat is alkalmaz.

Sajnos, a növények rendszertani nevét nem sikerült tisztázni. Remélhetőleg a jövőben nyelvészek és etnobotanikusok segítségével ezt pótolni lehet. Itt aymara nyelven adjuk közre, aminek a spanyol nevét sikerült megtudni, azt fordításban is. Valamennyi felsorolt növény — az eukaliptusz és a köles kivételével — Dél-Amerikában őshonos.²⁶

NÖVÉNYI EREDETŰ GYÓGYSZEREK

Ajo (foghagyma, termesztett növény) fogfájás esetén a lyukas fogba helyeznek egy kicsi darabot.

Altea hasmenés ellen; a gyökerét kell lereszelni, és egy negyed kanállal az ételbe keverni.

Anis y canela (ánizs és fahéj, termesztett) giliszták ellen. 1 – 1 kanállal 1 csésze vízben felforralni és lefekvés előtt meginni.

Cabello de choclo (kukoricahaj, term.) hasmenés ellen

C'alapapa a főzetét kell inni fejfájás ellen.

Canglie teaként kell inni köhögés ellen, naponta többször.

Cebolla (vöröshagyma levele, term.) Égés ellen. Az égett részt naponta többször váltva beborítani vele.

Chilca csonttörésre. A szárított növényt megörölni vizelettel és meleg vízzel összekeverni és a törés helyére kenni, szorosan bekötöni.

Ch'illka csonttörésre. Friss levelekkel kell beborítani a törött részt.

Chile (paprika, term.) szülési fájdalmak esetén teaként.

Cicrau köhögés ellen. Teát készíteni belőle.

Cola de caballo hasmenés ellen, teaként.

Erwawina (ezerjófű) gyomorfájás ellen kell a főzetét inni.

²⁵ Tschopik 1951, 281–285.

²⁶ Az adatokat perui fiatalok az általam készített kérdőív segítségével gyűjtötték 1973–74-ben Puno és Juliaca környékén. Ők azzal a céllal mentek a hegyekbe, hogy megtanítsák az indiánokat írni és olvasni. Eközben igyekeztek mindent megtudni róluk, s meggyőzni őket arról, hogy kultúrájuk éppoly értékes, mint más népeké. A gyógymódokra vonatkozó rész a kérdőíveknek csak egy része.

Eucalipto y tabilla (eukaliptuszfa) köhögés ellen kell inni a főzetét, és tetszés szerint beletenni a terméséből

Incca chigraibo köhögés és megfázás ellen kell az ágacskáiból teát főzni.

Lamphaya megfázás ellen. Egy serpenyőben meg kell pörkölni a növényt, aztán megörölni. Vízet tenni hozzá és felforralni. Cukorral kell inni, naponta többször. Izomfájdalom esetén 2 kanál porrá tört növényt le kell forrázni vízzel és este inni.

Lente-lente gyulladás ellen a gyökerét kell teának megfőzni.

Limon (citrom, term.) árpa ellen. Egy citrom szárított héját megörölni, összekeverni tabillával és egy kis vízzel. Néhány napon át ebből kell csepegtetni a gyerek nyelvére. A citrom leve a bélférges ellen jó.

Lirio (vizililiom) bélférgesség ellen. Friss gumóit forró vízbe kell dobni. A főzetet este kell meginni.

Llanten sebek kezelésére. Közvetlenül a sebre kell tenni a leveleket és gyakran cserélni.

Manzanilla (kamilla) szülési fájdalmak esetén. 4 kanál kamillavirágot le kell forrázni vízzel és meginni belőle 3–4 csészével.

Marancela hasfájás esetén teáját inni.

Millo (köles, term.) fogfájásra. Néhány szemet a lyukas fogba dugni. A fog pár napon belül darabokban kiesik. Vigyázni kell, mert a köles kicsípheti a nyelvet.

Muna hasmenés ellen. Leveleiből teát kell főzni és naponta többször inni.

Ñak'-a-t-t'ola hasfájás ellen. 2 kanállal kell venni a porrá tört növényből és főzetét kell inni.

Naranja (narancs héja és magja term.) Kólika ellen. A héját és a magokat meg kell darálni és teaként naponta többször inni.

Papa (burgonya, term.) hamuját állatgyógyszerként használják. Az állaton esett sebeket be kell szórni vele.

Paja (szalma) himlő és skarlát esetén segít kijönni a kiütéseknek. A toklászokból főzetet kell készíteni és este inni belőle egy csészével. Ugyanakkor a szobában tömjént kell égetni.

P'ek'en-k,ara vesebántalmakra. Teaként kell inni, vizelethajtó hatása van.

Quinoa (*Chenopodium quinoa*, term.) rovarcsípések ellen. Akkor kell elkészíteni, amikor a nap lemegy. A nyers quinoát meg kell őrölni és meleg vízzel összekeverni. Ebben kell egymás után két este megmosakodni.

Ruda (ruta) enyhíti a szülési fájdalmakat. Két kanál porrá tört rutából főzetet kell készíteni.

Saca raiz méhbántalmakra. A főzetét kell inni.

Sarza parilla az arcbőr kiütései ellen kell inni a főzetét. Ha vértisztítónak használják, éhgyomorra kell inni.

Surpo tuberkulózis ellen. A teáját kell inni naponta többször.

Tara-tara köhögés ellen. Teáját kell naponta többször inni.

Tastonk'ay méhbántalmak esetén a teáját kell inni.

Tipa tetvek ellen. A leveleit kell addig főzni, míg a főzet sötét színre nem vált. Ezzel kell a fejbőrt naponta többször lemosni.

Tipa reumás fájdalmak ellen a kergét kell a fájós helyre tenni és borogatni.

Tumtuma vizelethajtó. $\frac{1}{2}$ l vízbe 1 kanállal kell tenni a növény szárított és porrá tört leveleiből. Össze kell rázni és naponta négyszer cukor nélkül inni.

Tusca-tusca a szülés utáni fájdalmak enyhítésére. A növényét meg kell pörkölni, porrá törni, és tea formájában két napon át inni. A szülő nőt megóvjaa a túlságos legyengüléstől is. Elmérgeedett seb kezelésére. A friss levélkéket kell közvetlenül a sebre tenni, és néhány napon át otthagyni, amíg kivetí a gennyet.

Uma-t-tola $\frac{1}{2}$ kg-ot a növényből friss vizeletben kell melegíteni. Ha elég meleg, be kell kenni a törött részt ezzel az oldattal és szorosan bekötni. Hetente meg kell ismételni. Úgy is hatásos, ha a friss növényt helyezik a tört részre és kötik át.

Uva-uvasa vesebántalmakra. Vizelethajtó hatása van, ha teaként isszák.

Wira-wira köhögés ellen. A növényt meg kell pörkölni, forralt vizet és cukrot hozzáadni, és naponta többször inni belőle.

Yarete hasfájás és láz esetén egy kanál szárított és porrá tört növényt vízben fel kell forralni

úgy, hogy csak a már forró vízbe teszik bele. Éhgyomorra kell inni, s amíg a kúra tart, nem is szabad enni.

Külső daganat esetén borogatást kell csinálni a főzetből.

Elmérgesedett seb esetén a növényt össze kell törni és meleg vízben megáztatni. Ezt a keveréket kell a sebre tenni melegen, és naponta cserélni. Reumatikus fájdalmak esetén néhány kanálnyi a porrártört növényből össze kell keverni láma vagy birka zsírával és ezzel kengetni.

Meghűlés és köhögés ellen a teáját kell naponta többször inni.

Ytapilla szülés után kell inni egy hétig a főzetét, hogy minél gyorsabban megszűnjék a vérzés. Him és nőnemű gyökereket kell venni, és ezek héját kell leforrázni.

ÁLLATI EREDETŰ GYÓGYSZEREK

Gyík (ólomszürke színű) csonttörésre. Több állatot ki kell szárítani, porrártörni és a törött végtagra helyezni. Három hétig nem szabad mozdítani.

Vipera csonttörésre. A szárított és porrártört viperákat kopálgyantával és cukorral kell összekeverni, a törött részre kenni és bekötni.

Bármely állat vére vagy vizelete égési sebeket kell bekenni vele

Láma körme és zsírja (szükség esetén birka is lehet) a körmöt össze kell törni és elkeverni a zsírral. Bármely fájdalom ellen a fájós helyet ezzel kell bekenni.

Waichu sebek és daganatok ellen. A porrártört állatot egy rongyra kell tenni és a sebes részre helyezni, bekötni.

Flamingo zsírja elmérgesedett sebek kezelésére. A friss zsírt meg kell sózni, a sebre helyezni és bekötni. Naponta megismételni.

EMBERI EREDETŰ GYÓGYSZEREK

Női tej szemgyulladás ellen naponta kétszer néhány cseppet a szembe cseppenteni

Vizelet hajmosásra. Három hónapon át ülepíteni kell a vizeletet, majd ezzel kell hajat mosni, úgy alkalmazni, mint a sampont. A haj fényes és száraz lesz tőle.

ÁSVÁNYI EREDETŰ GYÓGYSZEREK

Fekete agyag rüh ellen. Naponta kétszer-háromszor be kell kenni az érintett helyet.

Só mandulagyulladás, torokfájás, furunkulusok ellen. Jó meleg, nedves borogatást kell készíteni és sőt tenni rá, a fájós helyre helyezni, bekötni. Láz ellen a sőt meg kell pörkölni, kevés vizelettel összekeverni és a homlokra tenni. Naponta többször meg kell ismételni.

Az elmondottakból kitűnik, hogy mik azok a leggyakrabban előforduló betegségek, melyek esetén a természetadta gyógyszerekhez fordulnak. Feltűnően sok a növény az állati és egyéb gyógyszerekhez képest. Ennek talán az is az oka, hogy állataikra mindig is jobban kellett vigyázni, kevés volt, hiszen a magashegyi fennsíkok ritka levegőjén csak néhány állatfaj él meg. Az ember nem vágta le azokat sem táplálkozás, sem más célból, kivéve az áldozati állatokat. A felsorolt gyógyszerekhez hozzá kell tenni azt is, hogy ezek lelőhelyét és elkészítési módját mindenki ismeri, mégis inkább a *curanderóra* bízák alkalmazását, különösen elhúzódó, makacs betegség esetén, mikor rontástól is lehet tartani. A törött csontok összeforrasztása mindig az ő feladata, azzal még olyanok is hozzáfordulnak, akik egyébként más bajban orvoshoz mennek. Leghatásosabbnak a csonttörések esetén a kígyó és a gyík alkalmazását tartják, mely

állatok egyébként is a *curandero* nélkülözhetetlen kellékei a gyógyítás mágikus részénél is.

Végezetül szeretnénk bemutatni egy szertartást, melyet a *curandero* végzett egy beteg aymara asszony házában annak gyógyulása és az egész család egészsége érdekében.

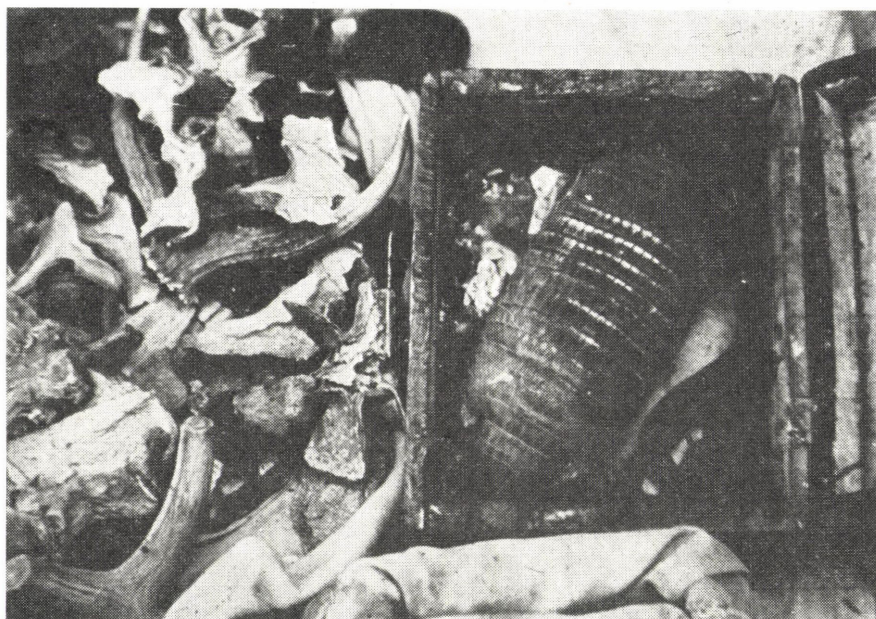
A piacon mindent meg lehet vásárolni, ami a gyógyításhoz és a mágikus szertartáshoz kell. (8. kép.) A *curanderónak* azonban eleve a birtokában van egy sereg varázsszer, melyet a különféle áldozatok bemutatásánál felhasznál. Ezeket kis bőröndbe csomagolva hordja magával, ez az ő tőkéje. (9. kép) Az előbbieket viszont, a „fogyóeszközöket” az vásárolja meg, akinek az érdekében a szertartás történik. A beteg házába érve először meglocsolja a *curandero* a szobát pálinkával vagy borral, így hívja meg a természetfölötti erőket a számukra készített lakomára. Azután fohászkodik hozzájuk és jóindulatukat kéri. Közben a betegnek is szívből jövő, őszinte imát kell mondania (a miatyánkot és az üdvözlégyet is). Ilyenkor több „asztalt” kell készíteni; először a kis színes, téstábol gyúrt figurákat áldozza fel, melyek mindazokat a dolgokat mintázzák, amik az egészséghez és a boldog élethez kellene. (10. kép) Ezután készíti el az ún. *quintu*-kat. Ezek hatásával elrendezett kokalevelek; ilyen csoportot csinál 36-ot, 72-t vagy 144-et. (11. kép) Felemel 1-1 *quintu*-t, s mindenkinél fohászkodik a család minden egyes tagja, állataik, házuk és földjük nevében a természetfeletti hatalmakhoz. (12. kép) Közben a segítőtársa meglocsolja a többi kokalevelet borral. A fohászok után ráfúj a kokalevelekre, mintegy elküldi őket az istenekhez. (13. kép) Ezt követően a kokalevél áldozatot papírba csomagolja, (14. kép) majd egy finom lámagyapjúból készült szőtestet ad a betegnek, akinek addig kell feküdnie, míg ez magába nem szívja a betegséget. Még egy „asztalt” készít, mert még konzultálnia kell az asszony betegségéről. Az „asztal” szőtesre helyezett kokalevelekből, négy tengeri kagylóból és egy csengettyűből áll, mely fölötté van felakasztva. (15. kép) A *curandero* a beteg, majd egész családja nevében meggyón (16. kép), de közben ők is félhangosan mormolják a vétkeiket. (17. kép) A természetfeletti, akit megidéztek, az ima, illetve a gyógyás után jelenik meg, de sötétben. Mikor eltávozik, megázza a csengettyűt, ezután lehet újra gyertyát gyújtani. Az előbb elrendezett kokaleveleket a szellem elmozgatta, ebből olvassa ki a *curandero* az üzenetet (18. kép) ti. a betegség okát, a javasolt gyógymódot és a család kilátásait a jövőre nézve. Míg sötét volt, kiürültek a tengeri kagylók is, melyek előbb borral voltak teli. Ez mutatja, hogy a szellem elfogadta az „asztalt”, amit neki terítettek. (19. kép) Ezután újra felveszi a *curandero* az előbb becsomagolt kokaleveleket és mindenkiért imádkozik, hogy legyenek egészségesek, (20. kép) majd a ház előtti áldozati kőnél mindig borral locsolgatva elégeti. (21. kép) Végezetül fekete bárányt áldoznak, melynek friss vérével meglocsolják az egész házat, hogy így tartsák távol a rontó erőket.²⁷ (22. kép)

²⁷ A képek eredete: 1., 5., 6., 7. a szerző felvételei; 2., 3., 4., Disselhoff: *Vida en el Antiguo Peru*. Lima – Buenos Aires, 1971.; 8–22. Estela Linares felvételei. Juliaca, 1974.

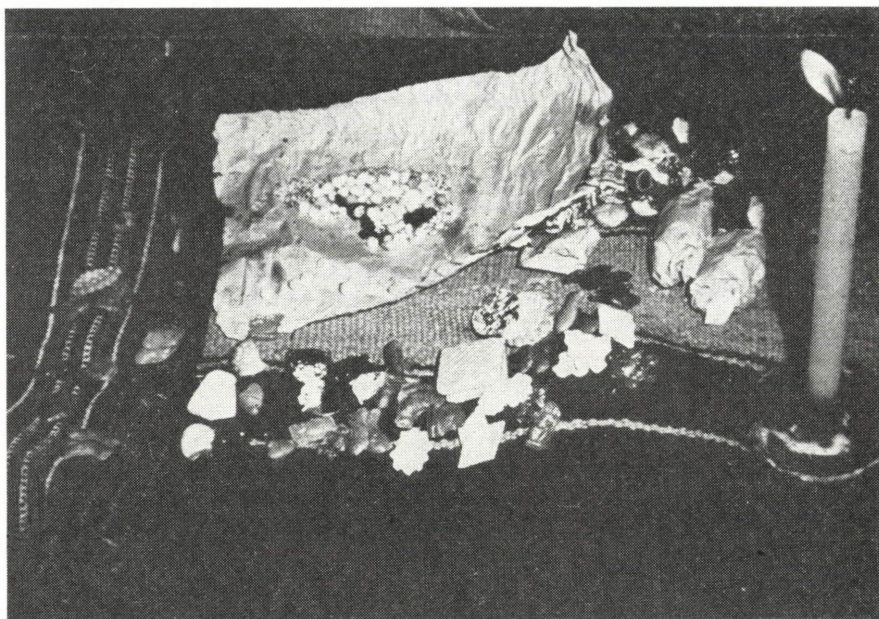

8. ábra. Gyógyfüvek árúsítása Puno piacán, 1974
Selling of medical herbs at the market of Puno, 1974

9. ábra. A curandero ládjának tartalma
Contents of the curandero's chest

10. ábra. Színes tésztából gyúrt figurák az „asztalon”
 Figures made of coloured pastry on the „table”

11. ábra. A „quintu” készítése
 Preparation of „quintu”

12. ábra. Fohászkodás a természetfeletti hatalmakhoz
Supplication to the supernatural powers

13. ábra. A kokalevelek „elküldése”

The “sending” of coca leaves

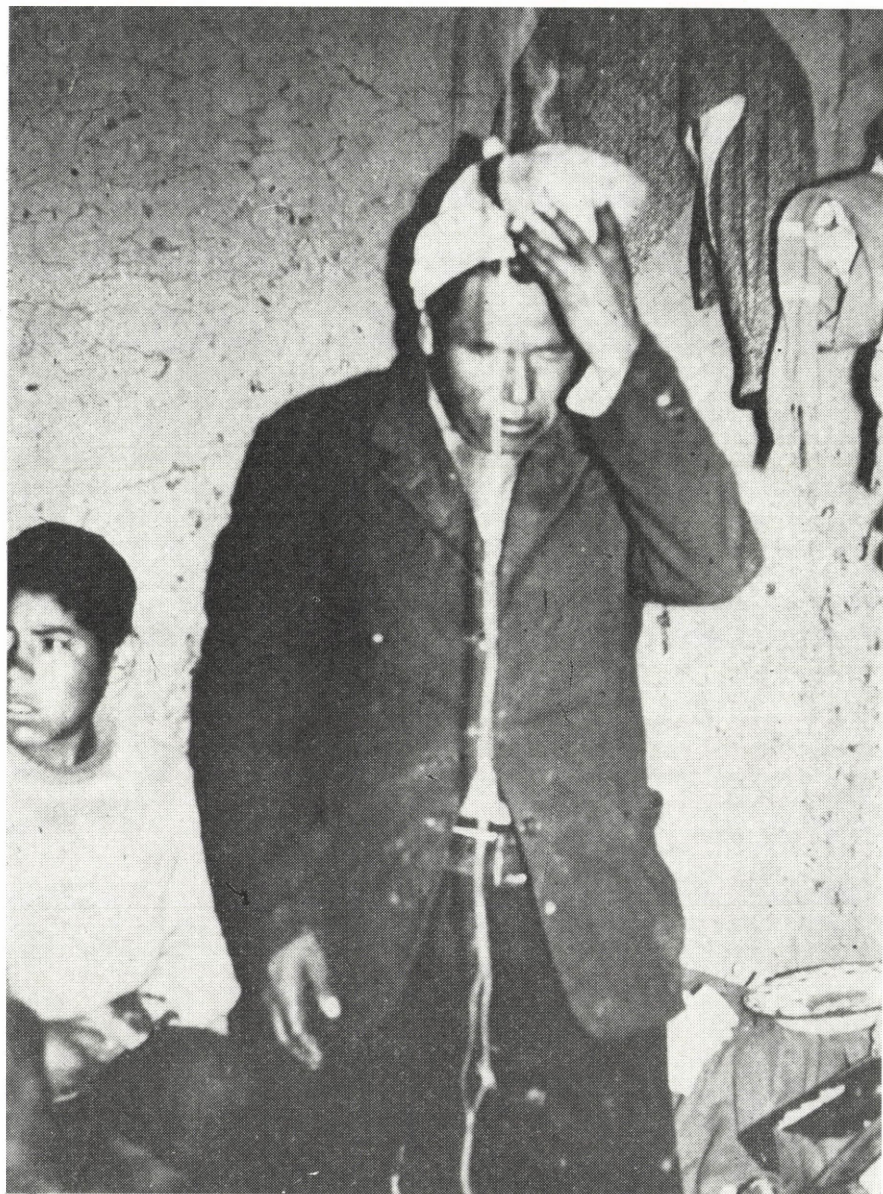

14. ábra. Az áldozat becsomagolása
The wrapping of the offering

15. ábra. A következő „asztal”
The next “table”

16. ábra. Gyónás a jelenlévők nevében
Confession on behalf of those present

17. ábra. Minden jelenlévőt megérint a becsomagolt kokalevél áldozattal
Touching every on present with the wrapped coca leaves offering

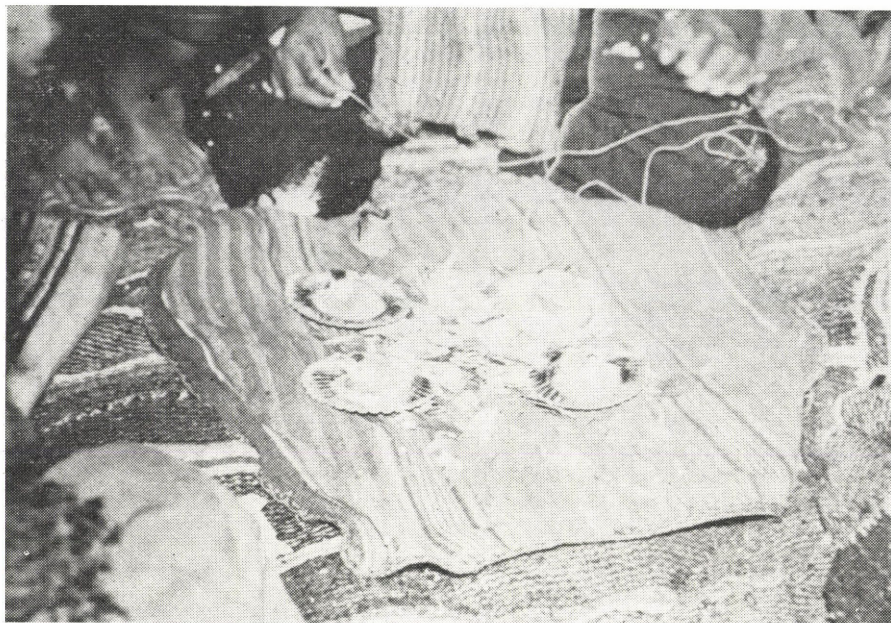

18. ábra. A curandero kiolvassa a szellem üzenetét

The curandero reads the message of the spirit

19. ábra. Üresek a kagylók — a szellem elfogadta a neki terített „asztalt”
Empty shells—the spirit has accepted the “table” set for him

20. ábra. Végső fohász
Final supplication

21. ábra. Az áldozat elégetése
Burning of the offering

22. ábra. A fekete bárány levágása
Immolation of the black lamb

IRODALOM

- Adams, Richard N.: 1959. *A community in the Andes*. Problems and Progress in Muquiyauyo. Seattle.
- Armas Medina, Fernando de: 1953. *Cristianizacion del Peru*. Sevilla.
- Baudin, Luis: 1970. *El Imperio Socialista de los Incas*. Salta.
- Duviols, Pierre: 1966. La visite des idolatrie de Concepción de Ghupas. (Pérou, 1614). *Journal de la Société des Américanistes*. Tome LV-2. 497–510. Paris, 1966.
- Duviols, Pierre: 1967. La idolatria en cifras una relacion peruana de 1619. In: *Publication des Annales de la Faculté des Lettres Aix-en-Provence*. 87–100.
- Fejlődő országok lexikona, 1973. Bp.
- Földünk országai, 1976. Bp.
- Garcilaso de la Vega: 1964. A királyok története. In: *Inkák és konkisztádorok – három krónika*. Bp.
- Guaman Poma de Ayala, Felipe: 1956. *Nueva Cronica y buen Gobierno*. I–II–III.
- Macera, Pablo: 1977. A perui cukornádültetvények munkaerő gazdálkodása a XIX. században. Ford. Vajkai Zsófia. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. szám, 72–103.
- Mason, Alden J.: 1969. *Las antiguas culturas del Peru*. Fondo de Cultura Económica, México.
- Mishkin, Bernard: 1946–1950. The contemporary Quechua. In: *Handbook of South American Indians*. Washington II. k. 411–471.
- Nachtigall, Horst: 1966. *Indianische Fischer, Feldbauer und Viehzüchter*. Beiträge zur peruanischen Völkerkunde. Berlin.
- Poepping, Eduard: 1971. Reise nach den Anden von Santa Rosa (1827–1832.) In: *Im Banne der Anden*. Reisen deutscher Forscher des 19. Jahrhunderts. Berlin.
- Rowe, John H.: 1946–1950. Inca culture at the time of the conquest. In: *Handbook...* II. 183–331.
- Steward, Julian (szerk.): 1946–1950. *Handbook of South American Indians*. II. Washington
- Tschopik, Harry Jr.: 1946. 1950. The Aymara. In: *Handbook...* 501–575.
- Tschopik, Harry Jr.: 1951. The aymara of Chucuito, Peru. 1. Magic. In: *Anthropological papers of the american Museum of Natural History*. Vol. 44. part 2. New York.
- Tschudi, Johann Jacob von.: 1963. *Peru*. Reiseskizzen aus den Jahren 1838–1842. Graz.
- Uhle, Max: 1959. *Wessen und Ordnung der altperuanischen Kulturen*. Berlin.
- Valdizán, Hermilio: 1922. *Acerca de los origenes de la medicina peruana*. Lima.
- Weiss, Pedro: 1958. *Osceologia cultural*. I–II. Lima.

Summary

In Peru, there is a great difference between the sanitary conditions of the towns and that of the country. It is natural for town-dwellers to consult a doctor in case of illness. On the other hand they, too, are very fond of natural drugs, they like buying dried herbs for tea at the street herbalist in case of cold, cough, stomach-ache, indigestion.

The situation is quite different in the remote areas where the rate is one doctor per ten thousand people and at that he lives in the town at several days' journey. The Indians there believe that illness is a sort of disharmony in the relation of the individual and Nature that occurred because of the wrong behaviour of the individual. In their faith, one falls ill if he made a mistake in the cult, failed to observe the rules or taboos binding every one, or interfered with the order of Nature (passed along a precipice, destroyed an ant-hill, looked in the eyes of a snake, etc.). Doing so, he aroused the wrath of local spirits which Peruvian Indians rank with Catholic saints and actually respect them more, although there cannot be any doubt about their Christian faith.

The sick cannot regain his health unless the supernatural powers forgave him. The sinner may not turn to the greater powers himself, he needs an intermediary. This person is the

“doctor” of the community, he is called *curandero* (Quechua) or *yatiri* (Aymara). The course of cure is as follows:

1. The *curandero* interrogates the greater powers about the cause of the disease (magic part).

2. When he learned the cause of the disease, he orders peace-offering (magic part), and then he prescribes the necessary therapy that can include drugs of vegetal, animal, human or mineral origin, or even some modern drugs available at the chemist's in town (rational part).

3. A predictive-confirming ceremony as to the course of disease, and the confirmation of the *curandero's* diagnosis.

The case is simpler if the illness was caused not by supernatural powers but by the patient himself. (E. g. he worked hard, perspired and caught a cold, or he fell and broke his arm, etc.) In this case the medicinal treatment will do in itself. The cure is more complicated if the illness was caused by evil spell, by the ill-will of some malignant person. This kind of illness is the most difficult to cure, the *curandero* often gets at his wit's end and the patient dies.

Peruvian folk medicine has a great past. Certain elements of the magic-healing ceremonies, many of the therapies applied, had been used by the the Incas ancestors of Quechua Indians of today. There are especially many archaic elements in the medical knowledge of Aymara Indians. In the concluding part of our paper we publish some of their drugs of vegetal, animal, human and mineral origin, and present some pictures showing a ceremony performed in the interest of a sick Aymara woman and her family.

Zs. VAJKAI, Mrs., M. A.
Museologist

Budapest, Balzac u. 32, Hungary, H-1136

NÉPI GYÓGYÁSZATI ESZKÖZÖK A MAGYAR MÚZEUMOKBAN

SERGŐ ERZSÉBET

Ez az összefoglaló felmérés tudományágunk eddigi adósságaiból törleszt: az emlékanyag számbavételével, és a meglévő tárgyi anyag közreadásával jelentkezik.¹ Nem feladatunk e helyt a magyar népi gyógyítás hagyományos tudásanyagának rendszerezése. Népi gyógyászati topográfiáinkkal azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy az ország közgyűjteményeiben megtalálható népi gyógyászati eszközanyagról felmérést készítsünk, és ezt mindazoknak a szakembereknek, kutatóknak kezébe adjuk, akik az ország területén, vagy határain túl ebben a témakörben dolgoznak.

Mielőtt a közgyűjteményeinkben található, népi orvoslással foglalkozó tárgyak felsorolását megkezdenénk, megelőzően néhány elvi problémát tisztáznunk kell. Tesszük mindezt pedig azért, hogy a felmérésünk során vallott elvi szempontok tisztán álljanak az olvasó, a kutatók előtt.

A népi gyógyászat, mint ismeretanyag több rétvű, egymást átfedő tudás összessége. Elhagyatott, testi-lelki bajaiban egyedülálló, orvostól távol élő emberek betegségéről való felfogását és gyógymódjait tartalmazza.²

Annak ellenére, hogy a népi gyógyítás egyaránt tekinthető a néprajz és az általános orvostörténet egy-egy fejezetének, bizonyos mértékig azonban mégis el kell határolnunk az orvostörténelemtől. Kutatási anyagát tekintve a kettő között szorosan vett határvonal csak nehezen húzható,³ de az a mód, ahogy a néprajztudomány az anyag-foglalkozik, mégis elválasztja az akadémikus orvostörténelemtől.

Az orvostörténelem természetszerűleg az orvos szemével figyeli a jelenségeket: a történelem folyamán fejlődést, változást, gazdagodást észlel. A néprajztudós ugyan abban az anyagban csak változást, alakulást; — ha a népi orvoslás síkján maradunk, inkább hanyatlást, elhalványodást, esetleg visszafejlődést észlel.⁴

A népi orvoslás tudományágának a betegségeken túlmenően valamint a gyógyítások regisztrálásán túl, foglalkoznia kell a népi szervezetismerettel, a népi egészségtan-nal (anatómiai tudás, az ép ember élettana, az emberi test normális és patológiás funkciója stb.), mert a népi orvoslás igen sokszor éppen ezeken a felfogásokon alapszik. A népi orvoslás körébe tartozik tehát, mint természetes biológiai folyamatnak, a terhességnek, a szülésnek stb. egyes mozzanata, bár sokszor a kutatók ezeket a szokások csoportjába sorolják.⁵

¹ Antall József: *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* 7–8. Budapest, 1975. 11.

² Jungbauer Gustav: *Deutsche Volksmedizin. Ein Grundriss.* Leipzig und Berlin, 1934.

³ Szendrey Zsigmond: *A magyarság néprajza*, IV. 193.

⁴ Vajkai Aurél: *A magyar népi orvoslás kutatása.* Budapest, A Magyar Népkutatás Kézí-könyve, 2.

⁵ Szendrey Zsigmond: i. m. 132–156.

A népi orvoslás anyagának feldolgozása folyamán egyéb tudományágakat is gyakran kell segítséget hívni: nyelvészetet, orvostörténelmet, egyháztörténetet, általános művelődéstörténetet,⁶ s amennyiben a népi gyógyászat tárgykörébe utaljuk a népi egészségtant is, úgyszólván a néprajztudomány minden ágát.

A népi gyógyászat anyagát a korábbi szerzők különbözőképpen osztották fel: előbb a felosztást inkább orvosi szempontból végezték,⁷ a néprajzi szempontok csak később kerültek előtérbe.⁸ Az egyes felosztásoknak kétségtől elöljáróit, hátrányait egyaránt ismerjük. Az orvosi szempontú felosztás előnye pl. a könnyen kezelhetőség, az áttekinthetőség, hátránya viszont, hogy a néprajzi szempontokkal csak nagyon pontatlanul egyeztethető.⁹

Tekintettel arra, hogy ebben a felmérésben nem az elvi szempontok tisztázása a feladatunk, megmaradunk a mellett a rendezőelv mellett, amelynek alapján a közgyűjtemények népi gyógyászati, vagy népegészségügyi tárgyait, fotóit, adattári tételeit áttekintettük. Szem előtt tartottuk azt, hogy a parasztság nem fordult azonnal kuruzslóhoz, még kevésbé orvoshoz. Előbb a hagyományos családi szokásokban és a már hasonló betegségen keresztülment ismerősök tanácsaiban keresték a gyógyulást. Ha így sem gyógyult meg a beteg, akkor fordultak azokhoz a javasokhoz, *urusokhoz*, akiknek gyógyítóképességében megbíztak. Ezeknek az embereknek tudása a következő komponensekből állt össze:

1. Az ősvallásból visszamaradt — ma már irracionálisnak tűnő eljárásokból.¹⁰ A magyar népi hitvilágnak több olyan eleme van, amely feltételezhetően a sámánizmus nyomait őrzi. (Aki feleletet ad a magyar néphit eredetének kérdésére, az egyúttal rávilágít részben a népi orvoslás forrásaira is.¹¹)
2. Helyes megfigyelésen alapuló, empirikusan szerzett, nemzedékek által tovább fejlesztett gyakorlatból. Ismeretanyagunk ezen a területen áll a legszilárdabb alapon: az etnobotanika, az etnozoológia stb. részmunkái ezeket a tényezőket sorozatosan ismertetik. A népi orvoslás kutatóinak a továbbiakban is ezen a részterületen van a legtöbb feladatuk.
3. Az akadémikus orvostudomány — gyakran félreértelmezett gyakorlatából: a hivatalos gyógyítás részleges átvételéből. Bár a hivatalos orvostudomány más szemléleti síkon mozog, azért bizonyos eljárások leszivárogtak, ugyanúgy valami keveset az orvos is kölcsönkaphatott a népi tudásanyagból.¹² A népi orvoslás tudománya nem azért nyúl a népihez, mintha annak tapasztalatára rászorulna, hanem mert rendszerezni kívánja.

Mindezeket a szempontokat szem előtt tartva, még nem tettünk említést arról, hogy a betegségek gyógyításánál az egyes lélektani tényezők meglehetősen távol állnak egymástól, pl. a tisztán tapasztalaton alapuló gyógynövény alkalmazása és az ősi hiedelemvilágból táplálkozó ráolvasás.¹³ További kutatások feladata — amennyiben ez a

⁶ Vajkai Aurél: i. m. 2.

⁷ Temsváry Rezső 1899 *Előítételek és babonák a szülészeti körében Magyarországon*. Bp. 1899. Temesváry is orvosi szemlélet alapján osztja fel a hiedelem- és szokásanyagot.

⁸ Seyfarth Carly: *Aberglaube und Zauberei in der Volksmedizin Sachsens*. Leipzig, 1913.

⁹ Vajkai Aurél: i. m. 3.

¹⁰ Hoppál Mihály–Törő László: *Történeti adalékok a magyar népi gyógyítás múltjából, Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7–8*. Budapest, 1975. 17.

¹¹ Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, 1958. 18.

¹² Kiss József: *Egészséget tárgyzó katechismus...* Sopron, 1796. 105–107.

¹³ Vajkai Aurél: i. m. 1.

probléma egyáltalában megoldható — megállapítani, hogy az irracionális és racionális elemek a népi orvoslásban szétválaszthatók-e.

Mint ismeretes, a népi orvoslás, a népi gyógyászat kutatása világszerte reneszánszát éli. Hazánkban is nagymértékben fellendült ennek a tudománynak a művelése. Ez tette időszerűvé és szükségessé, hogy számbavegyük azt az emlékanyagot, amely ebben a témában az ország gyűjteményeiben fellelhető.

Amikor a felmérési munkát megkezdtük, szerettük volna a meglévő összes gyűjteményt vizsgálatunk alá venni. Azonban a magángyűjtemények megtekintése mostanáig a lehetetlenséggel határos, néhány dicsérendő és lelkes kivételtől eltekintve. További személyes, egyéni tárgyalásokra van szükség annak érdekében, hogy az az anyag, amelyet a magángyűjtemények őriznek, bekerüljenek az ország tudományos vérkeringésébe.

Felmérésünk az ország közgyűjteményeire terjedt ki. Munkamódszerünk a következő volt: körlevelet küldtünk a múzeumokba. A válaszok alapján felkerestük az intézményeket, és a kollégákkal az általunk ismertetett rendezőelv alapján készítettük a felmérést. A munkát megosztottuk a MOT népi Gyógyászati Szakosztályának egyik alelnökével, Gémes Balázssal. Ő egy, már korábban kibontakozó munkamódszer alapján vállalta egy olyan munkaközösség vezetését, amely hasonló szisztémával feldolgozza az ország közgyűjteményeiben, egyetemein stb. található népi gyógyászati *adattári* anyag számbavételét. Így a mi felmérésünkben csak utalunk az adattári anyagra, részletes feldolgozása, nyilvántartása Gémes Balázs közreműködésével a szekszárdi Balogh Ádám Múzeumban található.

Válaszokat kaptunk a népi állatgyógyászat anyagára vonatkozóan is. Közleményünkben erre nem térünk ki, részletesen nem ismertetjük, csak a zárófejezetben soroljuk fel azokat a múzeumokat, amelyek ilyen témakörben gazdag anyagot őriznek.

Ezúton mondok köszönetet minden kedves kollégának, akik napi munkájuk mellett segítségünkre voltak, s lehetővé tették, hogy ez a felmérés elkészülhessen.

BUDAPEST

I. Néprajzi Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) 2 db betegség ellen védő amulett L. sz.: 37157., 107622
- b) 12 db rontóbábu L. sz.: 32534., 50.14.48.1.—10., 59.131.1.
- c) rontóbábú szemmelverés ellen L. sz.: 137382.
- d) rontó, v. bajelhárító bábuk (7 db) L. sz.: 68.120.65.1.—7.
- e) óvóbábu L. sz.: 74.60.14.
- f) gyógyítás eszköze: bögre L. sz.: 67.157.42.
- g) csikólép L. sz.: 64.131.1.
- h) fakanál, fürdéskor szemet gyógyító L. sz.: 18352.
- i) vaskanál, ólomöntéshez L. sz.: 79622.
- j) perec, *szárazság* gyógyítására L. sz.: 62.59.2.
- k) 19 db *ménkö* L. sz.:

34962	34963	34964	34965
34966	34967	34969	34970
46094	46095	46096	46097
46098	63424	74831	132354
141640	61.81.46.	61.81.47.	

- l) *boszorkánykonyha* füvei L. sz.: 74116.
 m) 2 db földi tök gyógyításhoz L. sz.: 133804., 133807.
 n) *szépasszony* kanala L. sz.: 139124.,
 o) fokhagymakoszorú *boszorkányok* ellen L. sz.: 141649.
 p) ólomöntés figurái, *ólomöntet* (8 db) L. sz.: 141650.–53., 74.60.3.–6.,
 r) sárgaság gyógyítására viasz pohár, és fanyelű villa L. sz.: 66.87.1., 66.87.2.
 s) *gyógyító asszony* felszerelése:
     szóttas zacskó L. sz.: 58.21.1.
     gyöngy gyógyításra L. sz.: 58.21.2.
     hajfonat L. sz.: 58.21.3.
     kis gyöngysor gyógyításra L. sz.: 58.21.4.
     kerek üveg L. sz.: 58.21.5.
     gyöngysor gyógyításra L. sz.: 58.21.6.
     mérőszalag szüléshez L. sz.: 58.21.7.
     nagy gyöngy gyógyításra L. sz.: 58.21.8.
     kaparó, bábaeszköz L. sz.: 58.21.9.
 t) fogászati eszközök: foghúzó L. sz.: 60.62.3.
     fogorvosi szerszámok L. sz.: 68.128.68.–71.
 u) köpülőző L. sz.: 53.6.1., 53.6.2.
 v) 7 db kígyókő L. sz.: 49060–64., 52990., 61.81.48.

2. Másodlagosan használt eszközök: ilyen jellegű felmerést itt nem végeztünk; az anyag jellegénél fogva az országos múzeumban teljesen külön kezelt.

3. Fotó:

4. Adattári anyag:

A fotótárat és az adattárat Hoppál Mihály 1974-ben átnézte, az ide vonatkozó adatok megtalálhatók: Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7–8. Népi gyógyítás Magyarországon, Bp. 1975.

II. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

a) keményfából faragott offeröntő minták:

asszony	67.964.1.	láb	67.964.5.
szemek	67.964.2.	láb	67.964.6.
pólyás	67.864.3.	kar	67.964.7.
fogsor	67.964.4.	szív	67.964.9.
álló nő	67.964.8.	láb	74.184.9.
disznó	67.964.10.	kar	74.184.10.
ló	67.964.11.	szemek	74.184.11.
szemek	74.184.1.	kar	74.184.12.
kar	74.184.2.	szív	74.184.13.
női törzs	74.184.3.	láb	74.184.14.
has	74.184.4.	láb	74.184.15.
fogsor	74.184.5.	fogsor	74.184.16.
has	74.184.6.	szív	74.184.17.
belek	74.184.7.	minta	77.384.1.
belek	74.184.8.	női alak	77.384. 2.

b) *cigányvilla szenesvíz* készítésénél használt fanyelű villa L. sz.: 74.186.1.

c) bronztű abortív eszköz L. sz.: 74.187.1.

orsó madzaggal, abortív eszköz, Kémes, 1900 körül használt L. sz.: 77.165.

d) mandragóra gyökér L. sz.: 77.166.1.

e) kereplő L. sz. 77.168.1. 1900 körül használt.

1. ábra. Faragott gyertyatartó (Nyúlhegy, Győr megye, 1900)
Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, L. sz.: 77386.1.

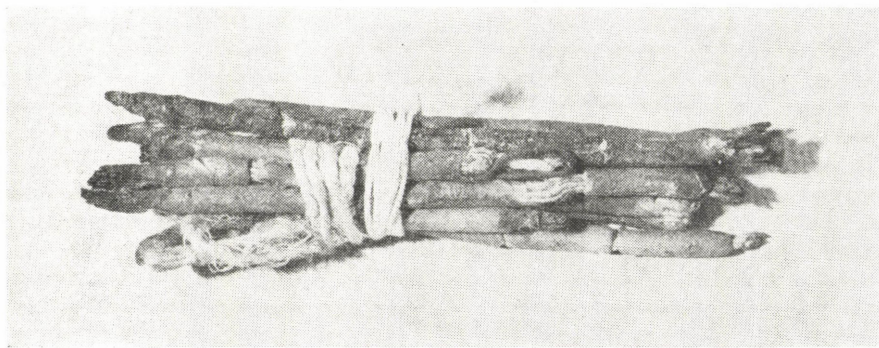
- f) gyógynövénytartó kópica, Eger, XX. sz. eleje L. sz.: 77.277.1.
g) szülészék tölgyfából faragott karosszék, Nyúlhegy, Győr megye, XVIII. sz. vége
L. sz.: 77.385.1.
kézzel faragott, női féltörzset ábrázoló szobor: gyertyatartó. Vajúdó asszony mellett
használták. Nyúlhegy, Győr megye, 1900 körül. L. sz.: 77.386.1.
h) 2 db etetőcsésze cserépmázaz kiöntőcsöves edényke, Erdély, XX. sz. fordulója.
L. sz.: 79.60.1.1., 79. 60.1.
i) frászgertya köteg frászos gyerek gyógyítására, Tarany, Somogy megye, 1978. L. sz.:
79.65.1.
halotti gertya haldokló kezébe adták, Tarany, Somogy megye 1978. L. sz.: 79.66.1.

j) viaszöntés eszközei: Tarany, Somogy megye 1900–70.

cseréptál	L. sz.: 74.64.1.
<i>bruncos</i> lábas	L. sz.: 79.64.2.
fanyelű kés	L. sz.: 79.64.3.
viaszöntővíz üvegben	L. sz.: 79.64.4.
3 db viaszöntet	L. sz.: 79.64.5.–7.
<i>pemet</i>	L. sz.: 79.64.8.
<i>fűsöprű</i>	L. sz.: 79.64.9.
fésű	L. sz.: 79.64.10.

2. ábra. Etetőcsésze (Erdély, XX. sz. fordulója)
Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, L. sz.: 79.60.1.

3. ábra. Frászgyertya-köteg (Tarany, Somogy megye)
Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, L. sz.: 79.65.1.

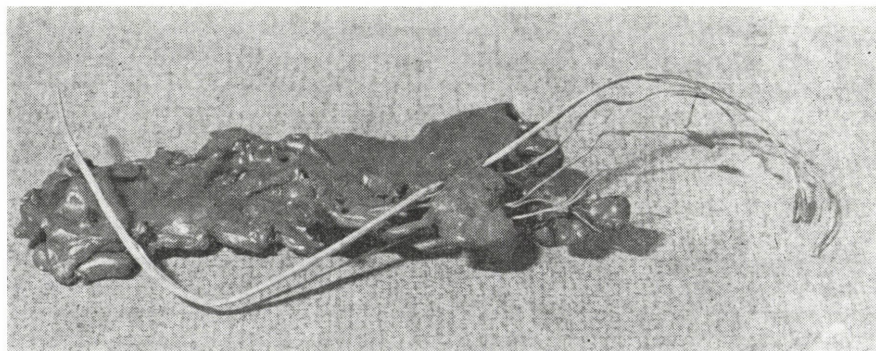

- k) *Lucaszék* kisszék alakú ülőbútor Tarany, Somogy m. 1970. L. sz.: 79.67.1.
- l) pólyahuzat kötővel, keresztelőkör használt. Tarany, Somogy m. 1978. L. sz.: 79.68.1. – 2.
hétköznapi pólyahuzat kötővel, Tarany, Somogy m. 1978. L. sz.: 79.69.1. – 2.
keresztelőruha görögkatolikus keresztelői *dalmatika* Bp. 1960. L. sz.: 79.73.1.
- m) esküvői korona görögkatolikus esküvő női koronája, Bp. 1960. L. sz.: 79.74.1.
esküvői korona görögkatolikus esküvő férfi koronája, Bp. 1960. L. sz.: 79.74.2.
- n) halotti lepedő Kétegyháza, Békés m. 1920. L. sz.: 79.70.1.
- o) foghúzóvas Nyugat-Dunántúl, 1900 körül, L. sz.: 77.164.1.
foghúzóvas, Potpalád, Hajdú m. XIX. sz. vége 2 db L. sz.: 80.224.1 – 225.1
- p) lókoponya 1970 körül L. sz.: 79.71.1.
2 db lózápfog 79.72.1.1. – 2.
- r) rákszem idegen testnek szemből való eltávolításából Salgótarján, Nógrád m. 1970. L. sz.: 79.75.1.
bezodár-csomó Bp. 1970. L. sz.: 79.79.1.
ónya ólomöntéssel előállított fémdarab, Szekszárd 1979. L. sz.: 79.77.1.
farkashús füstölt darabja, *hasrágás* esetén használták, Gyimes, L. sz.: 79.78.1.
frászsapka, Steiermark, 1800 körül, L. sz.: 79.76.1.
- s) 24 db különböző alakú és színű viasz offeröntet, Máriapócs 1960. L. sz.: 74.28.
- t) *kigyókő*, *kigyófuttakő* Tornaváralja, Ugocsa m. L. sz.: 80.226.1
ménkő, *ménkü* Nyirábrány, Szabolcs m. L. sz.: 80.227.1
- u) cserépfigura részlet, emberalakú butella része, temetkezési áldozat maradványa, Hajdúhadház, Hajdú m. L. sz.: 80.228.1
- v) hályogoperáló kés, bicska másodlagos felhasználásával, Hajdú m. L. sz.: 80.229.1
- z) *jerikói rózsza* Debrecen, L. sz.: 80.230.1.1
csupor mázas edény a jerikói rózsza tartására, Debrecen L. sz.: 80.230.1.2

Ezen kívül Dél-Afrikából, Egyiptomból, Kínából, Bogotából és Venezuelából van a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak népi gyógyászati eszközanyaga, ezeket azonban, mivel a magyar népi orvoslásban szerepe nincs, részletesen nem ismertetjük.

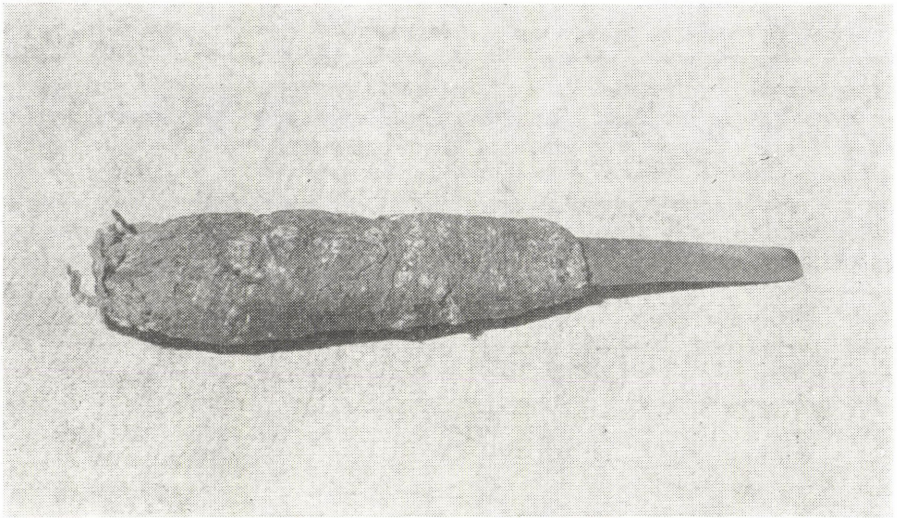
3. Fotó: a fotótár önálló népi gyógyászati anyaggal nem rendelkezik. A Néprajzi Múzeum ilyen jellegű anyagáról másolati példányok vannak.

4. Adattári anyag: 28 tétel, tételesen kimutatva Gémes Balázsék munkaközössége számára.

4. ábra. Ónya: ólomöntés eredménye (Tolna megye)

Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, L. sz.: 79.77.1.

5. ábra. Hályogoperáló kés (Fülöp, Hajdú megye)
Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, L. sz.: 80.229.1

III. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

Keményfából faragott offeröntő-minták, Siklós, 1969.

leányalak	L. sz.: 69.403.1–2.	asszonyalak	L. sz.: 73.893.1–2.
pólyásbaba	L. sz.: 69.402.1–2.	kar	L. sz.: 73.889.1–2.
láb	L. sz.: 73.890.1–2.	szív	L. sz.: 69.406.1–2.
szemek	L. sz.: 73.890.1–2.	fül	L. sz.: 69.405.1–2.
mell	L. sz.: 73.892.1–2.	gyomor	L. sz.: 69.400.1–2.
béka	L. sz.: 69.411.1–2.	ház	L. sz.: 73.894.1–2.
ló	L. sz.: 69.407.1–2.	marha	L. sz.: 69.401.1–2.
bárány	L. sz.: 73.895.1–2.	tyúk	L. sz.: 69.412.1–2.

(A további kérdésekre nemleges válasz érkezett.)

BARANYA MEGYE

Pécs

Janus Pannonius Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: —
2. Másodlagosan használt eszköz: —
3. Fotó: —
4. Adattári anyag: 7 tétel (részben eredeti anyag, részben a Néprajzi Múzeum anyagának másolata. Tételes felsorolás nem érkezett.)

Mohács

Kanizsai Dorottya Múzeum

Válasz nem érkezett.

BÁCS-KISKUN MEGYE

Kecskemét

1. Katona József Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

II. Bozsó Gyűjtemény

1. Népi gyógyítás használati eszköze: —
2. Másodlagosan használt eszköz: kb. 20 db. Ebből nevezetesebbek:
  - a) Keménycserép, komacsésze 3 db-os, Gysz: 560.
  - b) Fúvott üveg gyertyatartó, Gysz: 561.
  - c) Faragott mosófa, kereszteléskor használt, Gysz: 562.
  - d) Cserépkorsó, *Mária Gyűdi Emlék* 1939. Gysz. 563.
  - e) Ólomházas, díszített cseréptál. Sellye, Baranya megye. Védett, védési száma: BJ. 161.
  - f) Ólomházas cserép házas butella, Hódmezővásárhely, csuci fehér, kék házas felirattal. Védett, védési szám: BJ. 229.
  - g) Szenteltvíz-tartó cserépből, figurális díszítéssel. Védett, védési szám: BJ. 265.
  - h) Keresztelési gyertya.
  - i) Papírból készült, kéz-alakú offer.
3. Fotó: —
4. Adattár: —

III. Bács-Kiskun megyei Gyógyszerésztörténeti Gyűjtemény

1. Népi gyógyítás használati eszköze: —
2. Másodlagosan használt eszköz:
  - a) Viologyökér (*Radix ireos*)
  - b) Körisbogár (*Cantharis*)
  - c) Jászkeszegháj (*Axungia aschiae*) porc. patikaedény F 104.
  - d) Kutyaaszár (*Axungia canis*) porc. patikaedény F 102.
  - e) Nyúlászár (*Axungia leporis*) porc. patikaedény F 106.
  - f) Száritott ökör-epe (*Fel tauri inspissum*) porc. patikaedény F 105.
  - g) Mészvíz (*Aqua calcis*) üveg patikaedény
  - h) Fekete meggyvíz (*Aqua cerasorum nigrum*) üveg patikaedény 69.942.1 – 2.
  - i) Keserű mandula víz (*Aqua amygdalarum amarum*) üveg patikaedény 69.692.1 – 2.
  - j) Négy zsvány ecet (*Acetum quattuor latronum*) üveg patikaedény 69.531.1 – 2.
  - k) Mákfejszirup (*syrup Diacodii*) porc. patikaedény F 42.
  - l) Rózsaméz (*Mel rosatum*) porc. patikaedény
  - m) Tokaji Szamorodni (*Vinum Samorodni*) uránüveg patikaedény 68.327.1 – 2.
  - n) Ráksempor (*Pulvis Canceri*) kobaltüveg patikaedény F 103.
3. Fotó: —
4. Adattári anyag: Néhány tétel kéziratos tört. dok.

Baja

Türr István Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Kiskunhalas

Thorma János Múzeum

Válasz nem érkezett.

Kiskunfélegyháza

Kiskun Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) Kőedény (ivóvíz szűrő) Méhkas alakú, mészköből faragott; kolerajárvány idején használták. Kiskunfélegyháza, XIX. sz. első fele. L. sz.: 60.23.1.
- b) Tudós asszony karperece. Kígyó alakú fehér fém, feje és farka hegyes, sima. Teste sodrott drótból, rugózó. Szeme piros üveg. Kiskunfélegyháza, XX. sz. eleje. L. sz.: 68.4.1.
- c) Érvágó. Réz nyélen három kar, mindegyiken egy-egy kétélű penge, mesterjegyes. L. sz.: 55.879.1.
- d) Orvosságos fakanál. Kézi faragású akácfa kanálka. L. sz.: 62.33.1.

2. Másodlagosan használt eszközök: —

- 3. Fotó: Javasasszony és háza, üvegnegatív, 1920 körüli felvétel. L. sz.: 59.189.1.
Piócaszedő asszonyok, pozitív, sz. n.

4. Adattári anyag: —

Kalocsa

Viski Károly Múzeum

Válasz nem érkezett.

BÉKÉS MEGYE

Békéscsaba

Munkácsy Mihály Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: —

- 2. Másodlagosan használt eszközök: néhány (pl. halotti lepedők, századfordulós szemüveg, foghúzó, stb.)

3. Fotó: —

- 4. Adattári anyag: néhány tétel, részletesen nincs átnézve.

Gyula

Erkel Ferenc Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) 5 db. köpülőző üveggarang. L. sz.: N. 54.753.1.4–12–17.
- b) 2 db. drótra teker gyapot a köpülőzéshez.
- c) 9 db. rontóbábu. L. sz.: N. 54.5.1–9.
- d) 3 db. érvágó. L. sz.: 58.30.1., 58.65.2., 54.753.2–4.
- e) 1 db. foghúzó. L. sz.: N. 61. 620.1.
- f) 29 db. vetőkártya. L. sz.: 54.4.1.
- g) 1 db. szárított kígyóbőr. L. sz.: 45.5.11.
- h) 3 db. gyógyszer (kékű, szurok, gyertya) L. sz.: 54.4.3.
- i) 1 db. jegykendő darabka. L. sz.: 54.1.1.
- j) 1 db. rontóbáb 9 gombostűvel. L. sz.: 54.4.12.
- k) 1 db. rongyzacskó, kiöntött ónokkal. L. sz.: 54.118.1.
- l) 1 db. csomagban két kiöntött ónfigura. L. sz.: 54.122.1.
- m) 1 db. csikólép. L. sz.: 54.122.1.
- n) 1 db. rákszem. L. sz.: 54.119.1.
- o) 1 db. szemfedő darabka. L. sz.: 54.1.2.
- p) 1 db. rongyzacskóban kereszt, Mária-érem. Sz. n.

2. Másodlagosan használt eszközök: néhány tárgy részletes meghatározás nélkül.
3. Fotó: az 1. minden tárgyról készült fotó.
4. Adattári anyag: tételesen nincs felsorolva.

Orosháza

Szántó Kovács János Múzeum

Az első három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: 2 tétel: Grynaeus Tamás: Népi orvoslás Orosházán Ad. 195.

Békés

Jantyik Mátyás Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: 1 db érvágó.
Köprülyöző, sárgaréz, 2 tengelyen 6–6 hajlított acél pengével. XIX–XX. sz. fordulójáról. L. sz.: 57.1.1.
2. Másodlagosan használt eszközök: több, de nincs pontosan leírva.
3. Fotó: nincs meghatározva.
4. Adattári anyag: 1 tétel. (Mészáros Endre csorvási parasztorvos „receptjei”).
Soós József: A népi gyógyítás emlékei, Ad. 231.

Szarvas

Tessedik Sámuel Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –
2. Másodlagosan használt eszközök: 1 db vízsűrítő köedény kolerás időkből, XIX. sz. eleje.
3. Fotó: –
4. Adattári anyag: néhány tétel, részletes megjelölés nélkül (tört. dok. 1831-es kolera-iratok)

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE

Miskolc

Herman Ottó Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: 1 db *nyilakő*. 76.84.1.
2. Másodlagos használati eszközök: néhány tárgy, ezekből jelentős:
1 db fürösztő teknő.
L. sz.: 72.24.1.
1 db szita babvetéshez. L. sz.: 75.18.4.
3. Fotó: –
4. Adattári anyag: 2 db kézíratos német nyelvű receptkönyv. L. sz.: 75.495.1.1. 75.495.1.2.

Mezőkövesd

Matyó Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Tokaj

Tokaji Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –
2. Másodlagos használati eszközök: néhány, eddig meg nem határozott tétel.
3. Fotó: –
4. Adattári anyag: az ún. „Tokaji gyógyítókönyv” tört. dok.
Jelenleg feldolgozás alatt áll a miskolci Herman Ottó Múzeumban.

Sáropatak

Rákóczi Ferenc Múzeum

Az első három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: Olyan tételek, amelyekben feltételezhetően van népi orvoslással összefüggő anyag: 55.301; 77.6; 77.62; 77.53.

CSONGRÁD MEGYE

Szeged

Móra Ferenc Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) keményfából faragott *offeröntő* minta: 67.62.1–12.,
67.62.1.–12., 52.1030.1.–4. Össz.: 28 db.

Az 52. évszámmal leltározott tárgyak Máriaradáról gyűjtött darabok; a 67. évszámmal leltározott tárgyak Szegeden készültek, és Szegeden is használták őket.

- b) keresztöntő (?) öntőminta. L. sz.: 52.1031.

- c) babonátárgyak (?) L. sz.: 53.245.1.

- d) kulcs szabadvésműves jelvény L. sz.: 53.226.1.

2. Másodlagosan használt eszközök: gyógyításnál is használt

- a) keresztelő, ill díszgyertyák:

52.1062.1.	Szeged, Alsóváros	1906.
50.545.1.	Szeged	1905.
52.1063.2.	Szeged, Móraváros	1907.
52.1063.1.	Szeged, Móraváros	1906.
52.1063.2.	Szeged, Alsóváros	1906.
50.546.1.	Királyhalom	1902.

6. ábra. Offeröntő-minta (Szeged)

Szeged, Móra Ferenc Múzeum, L. sz.: 67.62.1.

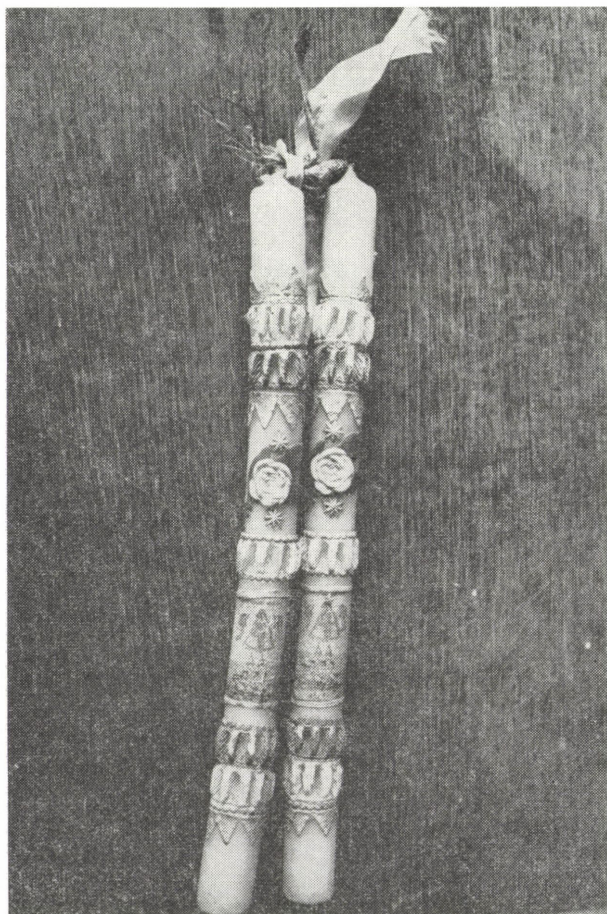
50.547.1.	Kiskunfélegyháza	1907.
50.548.1.	Apátfalva	1907.
72.31.21.1.1.	Tápé	1972.
Sz. n.:	Tápé	1974.

2 db gyertya az állandó kiállításban, 1 db gyertya a Kopács Tanya Múzeumban.

- b) *keresztetlenül elhalt gyermek kezei*, benne egy-egy Ferenc József 1 krajcárossal.
A lelet meg nem határozott, a régészeti gyűjteményből került a néprajzi gyűjteménybe.
Ezt a fajta krajcárost 1888-tól verték.

3. Fotó: —

4. Adattári anyag: szórványos gyűjtések.

7. ábra. Szentelt díszgyertya (Apátfalva, Csongrád megye, 1907)
Szeged, Móra Ferenc Múzeum, L. sz.: 50.548.1.

Hódmezővásárhely

Tornyai János Múzeum

Az első három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: van, nincs mutatózva, így nem tudtuk áttekinteni. Mutatózása folyamatban van.

Makó

József Attila Múzeum

Csak állatgyógyászati anyaggal rendelkezik.

Szentes

Kosztai József Múzeum

Az első három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: Papp Imre: Nagypapaink gyógyítási szokásai L. sz.: 71.886. P.

Csongrád

Csongrádi Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

FEJÉR MEGYE

Székesfehérvár

István király Múzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: 2 tétel (Gémes Balázs)

Dunaújváros

Intercisa Múzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: 4 tétel (Sergő Erzsébet)

GYŐR-SOPRON MEGYE

Győr

Xantus János Múzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: több tétel, feldolgozás alatt áll.

Kapuvár

Rábaközi Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Mosonmagyaróvár

Hansági Múzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: történelmi dok. a mosonmagyaróvári borbély céh életéből (Kulcsár Imre OK. 28,83259.)

Sopron

Liszt Ferenc Múzeum

1. Népi gyógyítás használatos eszköze:

- a) köpülőző-üveg, dobozban. L. sz.: 66.1. – 3.
- b) *offeröntő* minták:
kéz,	54.136.2.	béka,	54.136.7.
láb,	54.136.3.	béka,	54.136.8.
tüdő,	54.136.4.	béka,	54.136.9.
mell	54.136.6.	béka,	54.137.1.
mell,	54.136.10.		
- kiöntött viasz offer, L. sz.: 54.138.21. (láb)
- c) borbélyszerszámok: 4 db foghúzó, L. sz.: 58.405.1. – 5.
2. Másodlagos használati eszközök: a néprajzi anyagban ilyen jellegű válogatás nem történt.
3. Fotó: –
4. Adattári anyag: történelmi dok., kéziratok, vegyes gyűjtések. Mutatózása folyamatban van.

Csorna

Helytörténeti Gyűjtemény

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

HAJDÚ-BIHAR MEGYE

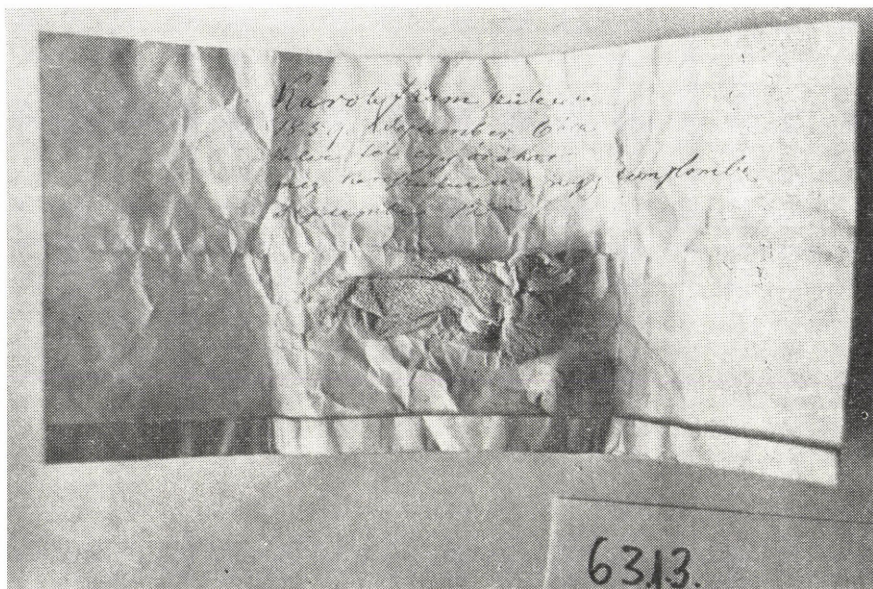
Debrecen

Déri Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) 9 db rontóbábu L. sz.: V.51.28.00.
 1 db lidérctojs L. sz.: V.62.4.1.
 1 db szárított béka L. sz.: V.58.1921.
 1 db fírgelő L. sz.: V.67.120.1.
 1 db békaváll L.sz.: V.40.1920.
 gombostűk, kötszerek, orvosságok, L. sz.: V.137.1912.
 1 db rókacsók L. sz.: V.194.1912.
 1 db csikólép L. sz.: V.148.1918.
 1 db kutyafej L. sz.: V.66.51.1.
- b) 6 db köldöksinór-csonk L. sz.: V.63.1.3. – 6.
 gyermek első haja L. sz.: V.63.3.7.
- c) 1 db sokszoros érvágó sz. n. (Hajdúhadház, Földi Emlékház)
 1 db egyszeres érvágó sz. n. (Hajdúhadház, Földi Emlékház)
 1 db beöntő és 1 db érszűrő sz. n. (Hajdúhadház, Földi Emlékház)
- d) 1 db kerék talprész L. sz.: V.66.52.1.
 1 db istráng kötél darab L. sz.: V.66.53.1.
- e) 1 db gyógyszerartály L. sz.: Dgy.1263.
 1 db testmelegítő L. sz.: Dgy. 1040.
- f) csoportosan nyilvántartott anyag: Az „Aranyegyszarvú” gyógyszerár teljes anyaga. IV.1904 – 1905. 158. 1 – 74.
2. Másodlagosan használt eszközök: további kutatás folyik.
3. Fotó:
- a) 7 db fotó: székfűszedők F.1809; F.2506; F.5552. – 6.
 2 db fotó: székfűszárítók F.2497; F.2763.
- b) hőforrásban fürdő emberek F.2636.
- c) 2 db fotó: oltásra várakozók F.4179; F.4180.
- d) orvosságos üvegek F.6219.
- e) 4 db fotó: Tömöri János gyógyító ember F.6220. – 3.
- f) 2 db fotó: Muraközi Sándorné gyógyító asszony F.6823. – 4.

8. ábra. Köldökcsonk, Debrecen, Déri Múzeum, L. sz.: V. 63.1.3.

g) gyöngyös erszény (?), rontóbabák F.8042.

h) görögkatolikus pap szentséget visz betegeihez F.13.493.

4. Adattári anyag: elsődlegesen népi gyógyításról szóló gyűjtés, tört. dok., egyedileg feldolgozva 31 tétel.

Olyan adattári tétel, amelyben feltételezhetően előfordul orvoslással kapcsolatos anyag tételesen felsorolva. 71 tétel.

Hajdúböszörmény

Hajdúsági Múzeum

Válasz nem érkezett

Berettyóújfalu

Bihari Múzeum

Minden kérdésre nemleges válasz érkezett.

Balmazújváros

Balmazújvárosi Múzeum

Válasz nem érkezett.

Hajdúszoboszló

Bocskai István Múzeum

Minden kérdésre nemleges válasz érkezett.

Püspökladány

Karacs Ferenc Iskolamúzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattári anyag: 1 tételben több népi gyógyászattal foglalkozó adatközlés van.

HEVES MEGYE

Eger

Dobó István Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –

2. Gyógyításra másodlagosan használt eszköz:

a) Bölcsőtakaró, szemeruha:	75.3.4.	Egerbocs
75.3.3.	Egerbocs	75.2.9. Egerbocs
66.185.1.	Egerbocs	61.301.1. Egerbocs
54.99.1.	Mikófalva	54.23.1. Mikófalva
54.26.1.	Mikófalva	54.27.1. Mikófalva
b) Sátorlepedő:	75.13.2.	Egerszólát
61.56.1.	Egerbocs	68.75.7. Bükkszék
73.8.1.	Bükkszék	74.10.1. Egerbocs
74.11.4.	Bodony	74.15.5.1. – 3. Bodony
74.39.1.	Parád	75.3.9. Egerbocs
c) Halotti lepedőszél:	53.1.1043	Szentistván
53.1.1044.	Szentistván	65.491.1. Noszvaj
Halottas lepedő:	74.13.1.,	73.7.6. Bodony
Halólepedő	73.13.1., 74.20.5.	Bodony

d) Öregasszony főkötője, haló fékető: 54.146.1. Bélapátfalva

e) Ikeredény, páros pohár komatálként 53.1.395. (Heves megye)

3. Fotó: Feldolgozás alatt

4. Adattár: 16 tétel részletesen felsorolva, számmal közölve.

Gyöngyös

Mátra Múzeum

Válasz nem érkezett.

Hatvan

Hatvany Lajos Múzeum

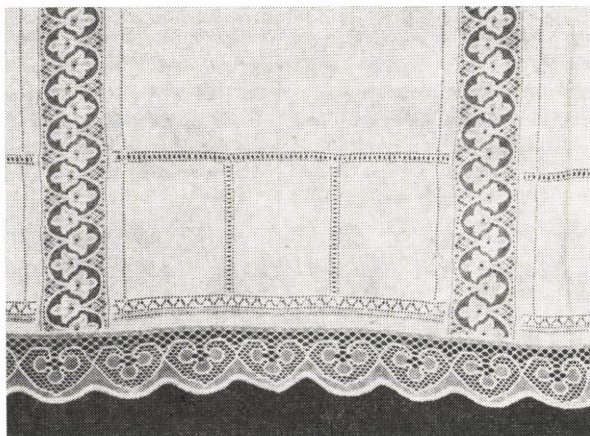
Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

9. ábra. Sátorlepedő gyermekágyas asszony számára (Bükkszék)

Eger, Dobó István Múzeum, L. sz.: 68.75.7.

10. ábra. Halottas lepedő (Eger, Heves megye)
Eger, Dobó István Múzeum, L. sz.: 74.13.1.

11. ábra. Ikeredény, párospohár komatálként (Heves megye)
Eger, Dobó István Múzeum, L. sz.: 53.1.395.

KOMÁROM MEGYE

Tata

Kuny Domokos Múzeum

Az első három kérdésre nemleges választ kaptunk.

4. Adattár: Közelebbről meg nem határozott 3 tétel.

Esztergom

I. Balassa Bálint Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: —

2. Másodlagos használati eszköze: Több tárgy, közelebbről nincs meghatározva, feldolgozásra vár.

3. Fotó: —

4. Adattár: —

II. Keresztény Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: 1 db sárgaréz, többpengés érvágó, XVIII. sz-i, datált. Ltsz.: 55.893.1.

2–4. kérdésekre nemleges válasz érkezett.

NÓGRÁD MEGYE

Balassagyarmat

Palóc Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszközei: —

2. Másodlagos használati eszközei:

a) *Sátorlepedő*, Rimóc

65.53.1.

Kantár, Hollókő

61.15.6.

12. ábra. Gyerek-állóka (Nógrád megye)

Balassagyarmat, Palóc Múzeum, L. sz.: 63.11.5.

<i>Poszrikos kendő,</i>			
Nógrádsipek	69.1.11.	<i>Szilke, Órhalom</i>	292–1947.
<i>Poszrikos tál, Bánk</i>	71.15.6.	<i>Kistányér, Ipolyszög</i>	66.10.1.
b) Alsószoknya	69.49.5.		
c) Gyerek-állóka	63.11.5.		
d) Dézsa	113–1948		
e) Szalmakosár rontóbábuk tartására, Sz. n.			
3. Fotó: Körülbelül 60 felvétel, részletezés nélkül
 4. Adattár: Körülbelül 110 tétel részletezés nélkül

PEST MEGYE

Szentendre

Ferenczy Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –
2. Másodlagos használati eszközök: Több tárgy, témakörönként csoportosítva;
gyermekágyi függöny
halotti lepedő
opfer ütőfák
rosta tejesköcsög
3. Fotó: Nem kaptunk részletes választ
4. Adattár: Részletes, tételenkénti és kéziratos felsorolás.

Aszód

Petőfi Múzeum

Az első három kérdésre nemleges választ kaptunk.

4. Adattár: Kéziratos gyógyszerkönyv, XIX. sz. L. sz.: 67.20. 16.

Cegléd

Kossuth Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –
2. Másodlagos használati eszközök: Több tárgy, értékelés, feldolgozás alatt; témakörönként csoportosítva.
3. Fotó: Számos felvétel, mutatózása folyamatban van.
4. Adattár: Több tétel, mutatózása folyamatban van.

Nagykőrös

Arany János Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: 1 db frászkarika (Kalácsból)
- A további három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Vác

Vak Bottyán Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –
2. Másodlagos használati eszköze: Több tárgy van témakörök szerint csoportosítva;
keresztelési ruhák, rosta, köcsög stb.
3. Fotó: több felvétel, közelebből nincs meghatározva.
4. Adattár: két tétel, kéziratos tört. dokumentáció, részletezve.

SOMOGY MEGYE

Kaposvár

Rippl-Rónai Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: Több tárgy van, feldolgozásuk hosszabb időt igényel.

Kiemelkedően jelentősebbek ezek közül:

a) Disznóhólyag, borogatáshoz való jég tartására L. sz.: 62.52.1.

b) 2 borbélyfelszerelés: érvágó, *borbély köpülő* L. sz.: 65.132.1.
érvágó, tokkal, pótkéssel L. sz.: 65.143.1.

c) kenőcsös tégely L. sz.: 71.20.2.

2 db gyógyszeres üveg L. sz.: 74.1.4.1 – 2.

13. ábra. Rontóbabú

Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum

2. Másodlagos népi gyógyászati eszköz: Több tárgy, jelentősebbek:

a) Köldökkötő, *köddökkötő* L. sz.: 67.26.23.

2 db pólyakötő L. sz.: 71.210., 213.

b) Szenteltvíztartó L. sz.: 70.751.

Szenteltvizes korsó L. sz.: 68.36.24.

c) Gyógyító amulett, Lakocsa L. sz.: 75.50.6.

3. Fotó: 6 tétel: 2007/72., 1217/70., 10/1955., 937/1965. 1065/6., 1067/7., 2921/75.

4. Adattár: részletes jelentés nem érkezett, feldolgozás, mutatkozás alatt van az anyag.

14. ábra. Rontástól óvó amulett (Lakocsa, Somogy megye)
Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, L. sz.: 75.50.6.

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE

Nyíregyháza

Jósa András Múzeum

I. Népi gyógyítás használati eszköze:

a) Viasz fogadalmi tárgy (offer)	tyúk	67.41.1.
Viasz fogadalmi tárgy (offer)	dísznő	67.41.2.
Viasz fogadalmi tárgy (offer)	kar	67.41.4.

További három kérdésre nemleges válasz érkezett.

Nyírbátor

Báthori István Múzeum

Válasz nem érkezett.

Tiszavasvári

Vasvári Pál Múzeum

Minden kérdésre nemleges válasz érkezett.

Vásárosnamény

Beregi Múzeum

Az első három kérdésre válasz nem érkezett.

4. Adattár: Kézírtos recept egy 1783-as könyvben, Scala Jacob: Liber Precum Piarum, Posonii.

Mátészalka

Szatmári Múzeum

Válasz nem érkezett.

Vaja

Vay Ádám Múzeum

Az első három kérdésre nemleges válasz érkezett.

4. Adattár: Kézírtas receptkönyv, családi levéltárból.

SZOLNOK MEGYE

Szolnok

Damjanich Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

a) 4 db rontóbábu Kőtelek, Besenyszög, Szajol, L. sz.: 73.11.2–2., 73.12.1., 73.13.1.

b) Régi típusú szülőkész, Tiszaszöllős, L. sz.: 65.98.1.

2. Másodlagosan használt népi gyógyítási tárgyak: Becslések szerint több is van, szükség esetén a kutatók rendező-elve alapján az anyagot megmutatják.

3. Fotó: 20–25 db felvétel, orvoslással kapcsolatosak. Ezek közül jelentősebbek:

a) Szenes víz készítése igézés ellen, Bernecebaráti, L. sz.: 10886–10890.

b) Rostaforrás a tolvaj személyének kitudására, Vámosmikola, Pest m. L. sz.: 10891–10894.

4. Adattár: 66 tétel, részletes feldolgozásuk, mutatózásuk feldolgozás alatt van. Ebből jelentősebb:

a) Bábák törvényei, Mezőtúr, L. sz.: 8824.

b) Bábák esküvési formái, Mezőtúr, L. sz.: 8825.

Jászberény

Jász Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Karcag

Győrffy István Nagykun Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

a) Nyúlháj kis cserépszilkében, Karcag, L. sz.: 71.186.1.

b) Disznó állkapocs-csont, Karcag, L. sz.: 72.383.1.

c) Kígyócsont Karcag

c) A népi gyógyításban használt gyógynövények, amelyeket Karcagon gyűjtöttek:

sombogyó	L. sz.: 73.306.1.	bazsarózsa	L. sz.: 76.308.1.
fehér liliom	L. sz.: 76.309.1.	görögdinnyehaj	L. sz.: 76.310.1.
sóslórum	L. sz.: 76.311.1.	fodormenta	L. sz.: 76.312.1.
bugánykóró	L. sz.: 76.314.1.	fodormenta	L. sz.: 76.313.1.
farkasalma	L. sz.: 76.315.1.	bárányüröm	L. sz.: 76.317.1.
farkasalma	L. sz.: 76.316.1.	bárányüröm	L. sz.: 76.322.1.
pemetefű	L. sz.: 76.318.1.	katángkóró	L. sz.: 76.323.1.
pemetefű	L. sz.: 76.321.1.	édesgyökér lev.	L. sz.: 76.324.1.
keserűlapu	L. sz.: 76.325.1.	bírsalma	L. sz.: 76.326.1.
kakasszékfű	L. sz.: 76.327.1.	fodormenta	L. sz.: 76.328.1.
utifű	L. sz.: 76.239.1.	hársfavirág	L. sz.: 76.330.1.
bodzavirág	L. sz.: 76.331.1.		

További 35-féle gyógynövényt gyűjtöttek még a múzeum munkatársai, az adatfelvétel idején a meghatározás, leltározás még tartott.

- b) A népi gyógyászatban felhasznált állati eredetű gyógyszerek:
nyúlháj, L. sz.: 76.305.1. szárított nyelv L. sz.: 76.307.1.

További 46-féle, vegyes eredetű, házilag előállított, vagy könnyen beszerezhető gyógyítószereket is gyűjtöttek a múzeumban (pálinka, ricinus, *rézeleje*, disznóepe, kékkő, só, vadgesztenye, kutyaszőr, pókháló stb.), amelyeknek feldolgozása még tart.

3. Fotó: 7 db fotó áll a múzeumban a kutatók rendelkezésére: kólíka gyógyítása bögrevétéssel; szappancsap készítése; Gyógyítás: fügefalevéllal, szalonnával, tojásfehérjével, élesztőszappan keverékének készítése, gyermek sós zacskóval a fülén.

4. Adattár: Adatok Karcag népi gyógyászatához, 1976.

Tiszafüred

Kiss Pál Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

- a) 1 db szárított kutyakoponya (ijedtség gyógyítására)
b) 6 db rontóbábu (seb és kelés elkerekítésére)

2. Másodlagosan népi gyógyításra használt anyag nincs részletezve.

3. Fotó: Tematikus fotósorozat gyerek és apróbaromfi füstöléséről (rekonstrukció) 24 felvétel

4. Adattár: Körülbelül 100 tétel van a múzeumban, ezek közül jelentősebbek a füstöléssel, elkerítéssel, állatgyógyítókkal, embergyógyítókkal, veszettorvosokkal foglalkozók.

15. ábra. Rontóbábu (Tiszafüred, Szolnok megye, 1971.)

Tiszafüred, Kiss Pál Múzeum, L. sz.: 79.117.1.

TOLNA MEGYE

Szekszárd

Balogh Ádám Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –

2. Másodlagos használati eszközök:

a) A népi egészségtan körébe utalható *csutababa*-sorozat, mint a játékra, egészségre nevelés eszköze

b) Az ünnepekhez fűződő hagyományos tárgyak, amelyek részben termékenység, részben egészségre vonatkozó praeventiakat tartalmaznak (hímestojás, suprika stb.)

3. Fotó: Jelentős mennyiségű; feldolgozás alatt van.

4. Adattár: Részletes feldolgozása folyamatban van.

VAS MEGYE

Szombathely

Savaria Múzeum

Első három kérdésünkre nemleges választ kaptunk.

4. Adattár: 6 tétel népi orvoslással foglalkozó anyag, 5 tétel vegyes anyag, amelyben feltehetően található ilyen jellegű gyűjtés. Részletes ismertetés nélkül.

Kőszeg

Jurisich Miklós Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Sárvár

Nádasdy Ferenc Múzeum

Válasz nem érkezett.

Vasvár

Helytörténeti Múzeum

Válasz nem érkezett.

VESZPRÉM MEGYE

Veszprém

Bakonyi Múzeum

Válasz nem érkezett.

A Bakonyi Múzeumban 1 db vallási tárgyú amulett-gyűrű (Hoppál M.—Törő L.: Népi gyógyítás Magyarországon. 29. ábra. Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 7-8/1975.)

Pápa

Helytörténeti Múzeum

Minden kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

Keszthely

Balatoni Múzeum

Az első három kérdésünkre nemleges válasz érkezett.

4. Adattár: 5 adattári tétel, ezek közül egy tétel tört. dokumentáció: XVIII. sz. végi kézírásos könyv.

ZALA MEGYE

Zalaegerszeg

Göcseji Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze:

a) Kőeszköz, *menykü*, Esztergály, L. sz.: 58.29.1.

Kőeszköz, *menykü*, Hottó, Zalaszentmihályfa, L. sz.: 60.21.1.

b) *Szentelt csont*, dísznólapocka, Pókaszeptek, L. sz.: 69.11.1.

c) *Foghúzó*, foghúzóvas, Böde L. sz.: 60.3.4.

2. Másodlagosan népi gyógyításra használt eszköz: az anyag felmérésemég nem történt meg.

3. Fotó 2 db felvétel.

4. Adattár: 3 adattári tétel van, amely népi orvoslással foglalkozik.

Nagykanizsa

Thury György Múzeum

1. Népi gyógyítás használati eszköze: –

2. Másodlagos használati eszközök:

a) Néprajzi jellegű anyag 6 db.

b) Helytörténeti gyűjteménybe sorolt anyag kb. 40 db.

3. Fotó: 15 db felvétel készült ebben a témakörben

a) megöntésről

b) foghúzásról.

4. Adattár: Számos olyan adattári tétel van, amelyben feltételezhetően van népi orvoslással összefüggő anyag.

Zusammenfassung

Der Verfasserin gibt eine Übersicht der ethnomedizinischen Überreste der ungarischen öffentlichen Sammlungen. Die Übersicht – von der Verfasserin bearbeitet – nimmt einen Bezug auf die Datensammlung, die aufgrund derselben Arbeitsmethode und Systematisierung vom Béri Ádám Museum zu Szekszárd erfertigt wurde, und z. Z. dort zu finden ist. Diese Bearbeitung beschränkt sich auf die Exponate der Heilkunde für Menschen, obzwar im Schlusskapitel auch jene Institutionen erwähnt werden, wo Gegenstände der Tiermedizin vorkommen.

E. SERGŐ, Dr. phil.

Research Fellow at the Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum
Budapest, Apród u. 13, Hungary, H-1013

NÉPI GYÓGYÁSZAT A REFORMKORI ORVOSTUDORI ÉRTEKEZÉSEK BEN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL TRENCSÉN MEGYÉRE

BUGYI BALÁZS

1.

Egészségügyi kultúránk a 18. században alacsony szinten állott [8, 13]. Kiváltóként az orvosok és a kellően képzett sebész-mesterek viszonylag kis számát és a köznép szempontjából igénybevételek költséges voltát vehetnénk fel. Ezen túlmenően az a közfelfogás is szerepet játszott itt, hogy a parasztok véleménye szerint az orvosok nem értenek az egyszerű emberek betegségeihez, és hogy a parasztok betegségeiben a patikaszerek is kevésbé hatnak. A népi gyógyászati hiedelmek évszázadokon keresztül változatlanok maradtak, így továbbra is a népi gyógyászat eljárásait alkalmazták, az ún. „parasztfürdőket” használták; nem lebecsülendő a kuruzslók (kuruzsok) és javas asszonyok (javósok) gyógyító szerepe sem. A népi gyógyászat annyira elterjedt volt [13], hogy az orvostársadalom szükségesnek vélte a népi gyógyászat alaposabb megismerését és az orvosok körében történő megismertetését. Viszont az egyetem orvosprofesszoraihoz hasonlóan az orvostársadalom a gyógyítás ismereteinek népszerűsítése és így módon az egészségügyi kultúra emelése mellett állott ki, de igen határozottan állást foglalt az ellen, hogy az orvostudomány népszerűsítése révén kuruzslókat és más álorvosokat képezzenek ki. Ezért jól körülírt és szűkre szabott körben kívánják csupán az egészségügyi ismeretterjesztést biztosítani [2, 18], és általában megelégszenek a kalendáriumokban foglalt általánosságokkal. Az orvostudori diploma elnyerését megelőző vita keretében a megvitatott tézisek között rendszeresen felmerül mind a népi gyógyászat — ethnomedicina —, mind az orvos-egészségügyi ismeretterjesztés — medicina popularis — szükségességének, jogosságának és határának a kérdése.

2.

A Somogy megyei Ladból származó *Kremzír Mózes* — akinek életrajzát és tevékenységét nem ismerjük — a pesti tudományegyetem orvostudományi karán 1837-ben írta meg és nyomtatta ki Beimel pesti nyomdájának betűivel *Némelly magyar népgyógyszerek bíráló vizsgálása* 16 oldalnyi terjedelmű doktori disszertációját. Ünnepléses körülmények között „védté meg”. Ennek az értekezésnek a bemutatása annál kíváncsiabb, mert jó áttekintést nyújt a korabeli népi gyógyászatról [14, 3, 10, 17].

Kremzír Mózes értekezését Hippokratesztől származó jelmondat vezeti be: „*Ne szégyenljük egyszerű emberektől megtanulni mindazt, ami a gyógyításra hasznos*”. A hét szakaszból álló bevezető részből idézzük a következőket:

„I. §. *A népgyógyszer alatt azon a köznépnek — többnyire sokévi szokás által — némüképen megörökösödött szereket értem, a melyeket az orvos tanácsával és patikai szerekkel élni nem szeretvén, nyavalyái orvoslása végett használ. Akár mindenkitől*

esmértessenek (t. i. a házi orvosságok), akár rejtékélyképen kurutyolók (Javós, Javósné s. t. eff.) kezén legyenek.

2. §. Illy gyógyszerei a' köznépnek minden országban találtnak, ha bár különböző számmal' s mineműsekre használtatások módjára és kiterjedésére nézve különb-félék... A magyar nép-gyógyszerek száma nagy, nagy a' vélek való élés kiterjedése és befolyása az egészség közállapotjára. Ennél fogva az orvos figyelmét megérdemlik, sőt egyenként ismerések a' pór nép orvoslásával foglalatoskodó orvosokra nézve, műve szükséges üzésére, el kerülhetetlenül szükséges.

A bevezetés 3. §-a arról szól, hogy a népi gyógyszerek a tényleges orvostudományból mentek át és maradtak meg a népi gyógyászatban, akkor is amikor a medicinából ténylegesen kiszorultak. „Mások nem orvos fel találvak divatoznak több vagy kevesebb idő olta. Illyenek: a' honi, az egyszerű és a' nép közönséges foglalatossága tárgyaiból vállt szerek p. o. a puskapor, enyv, számtalan növény-szer.

4. §. A nép-gyógyszerekkel élés kiterjedéséről azt venni észre, hogy a nemzetnek jobb sorsú és műveltebb része rendszerint orvos tanátsával és patikai szerekkel él, a' szegényebb és műveletlenebb inkább házi orvosságokkal és kurutyolók rejtékélyivel. Ha az első rendbeliek közül valaki életét a' népszerti orvoslásra bízva, az többnyire csak akkor történik, ha a' tanult orvosok bajait gyógyíthatatlannak mondják. A' pór nép ellenben csak akkor folyamodik orvoshoz, midőn már mindenféle házi szert siker nélkül próbált. Hogy pedig a' magyar köznép számos bajai mellett orvosi segedelemmel csak igen ritkán él, annak fő oka ... a' nép némely balvélekedése az orvostól és szereiről. Hogy az orvos csak kényesebb életmű emberek természetét esméri, nem a' parasztét...

5. §. Az, hogy a' nép gyógyszerek éppen csak a' műveletlen sokaság által használtatnak, magyarázható azzal, hogy nagy részök babonás. E' babonás szerekről azonban meg kell jegyezni, hogy 1-ször bár általjában haszontalan egyes esetekben még is gyógyíthatnak azon nagy benyomáson fogva a' mellett a' képző tehetségre kifejtenek. Számtalan tapasztalatok bizonyítják, hogy a' gyógyításnak évekig ellent állott és már gyógyíthatatlanoknak tartott bajok egyedül a betegben gerjesztett nagy bizodalom által töröltettek le. 2-szor a' babonás szerekkel együtt anyagos szerek is szoktak használtatni, a' mellyek többnyire magok viszik véghez a' gyógyítást, tsak hogy a' műveletlen beteg a' babonáság hozzá járulta nélkül vagy nem is vagy nem elég szorgalmasan élt volna vélek.

6. §. Hogy a' nép-gyógyszerek hasznos vagy káros voltáról helyes ítéletet lehessen hozni belerejőket és használtatások módját kell vizsgálat alá vetni. Gyógyerő bár hogy kevés közölök a hasztalan sőt az ártalmas is sokban, még pedig olyan, hogy ha ügyesen használtatnak a patika szerek nagy részét feleslegessé tehetnek. Sőt vagynak ollanok a' mellyek egyszerűsége és könnyű megszerezhetőségöknél fogva a köznépnel másféle szer által ki nem pótolhatók...

...Nem a' nép-gyógyszereknél, hanem az azokali visszaéléseknek tulajdoníthatnak (t. i. a bajok.).

7. §. A' könyvecském címéhez képest felhozandó szerek számába csak azokat veszem fel, a' mellyek használtatását láttam és a' mellyekről tulajdon tapasztalásból ítéltetek...

3.

Kremzír Mózes kivonatossan közölt szakmai bevezetésében tárgyalja az általa ismert népgyógyászati eljárásokat, amelyeket babonás voltak ellenére komolyan vesz, és igyekszik természettudományos alapon értelmezni, ideértve még a legfurcsább gyógy-eljárásokat is.

„*Alfel-izsam* (prolapsus ani). Kisdedek ezen mancosos szék-ürület által okoztatni szokott bajok ellen »veres hajú kukoritza szemmel vagy hegedű gyantával való füstölés« van szokásban. Mindketteje ingerel és könnyen árthat. Legtöbbször az *izsam* visszatételén kívül csak az említett indító ok ismételtetéséből való őrizkedés szükséges. A' hol a záró izom felette nagy erőtlensége a' baj oka, helyesen alkalmaztatnak: hideg víz, veres bor és más fanyar borogatások.

Bujaseny. Higany kenettel — cinóberrel — való füstölés. Veszedelmes gyógy mód, a' mely gyógyíthatatlan nyál-szivárt, szélütést, tüdősorvadást szokott szülni.

Csőmör. »Kenés« a beteget izzadásba hozza, a' mellyel együtt a' csömör is meg szokott szünni. A kenés — a' hozzá nem szokottnak felette kínos műtétel — a' magyar parasztnak mindenről használó gyógyszere, úgy hogy kórment alig lelhetni, a' melly ellen vele nem élne. A' viselő, a' szülő és a' gyermek ágyós asszony körüli foglalatossága a paraszt bábának csak nem egyedül — kétszer napjában megteendő — kenésben áll. Nagy becületben van a' kenés ezeken kívül a' lábadozáskori erőtlenség, a' görcs és különösen minden hasüregbeli baj ellen. Azon nyavalyákban, a' mellyeknek oka a' nedvek keringésének lankadtsága nagyon jó orvosság, de a' hol gyulladás van... kártékony.

Égés nedves anyaggal, reszelt kolompírral vagy sárga répával való kötözés. Fa olajjal kenés. Mind hivesítő és jó.

Étek undor ellen használnak hánytató és hashajtó szereket. Közönséges hánytatói a' köz-népnek: Bodza gyökér kérgének belső zöldes része főzetben vagy ázalékban. Kapotnyak gyökér, néhol Himboj magva (Semina Ricini) hajastól 4–12 szem... Ellenjavaslatokról a' köznép semmit sem tud...

Fitzamodás és iz-feszesség. Meleg kötözés borseprűvel vagy főtt széna pelyvával. Gőzöltetés az utolsóval. Ajánlást érdemelnek.

Fogfájás. 1) Kábítószerek: Dohányzás, Füstölés Beléndek magvával; 2) Csípős szerek: Gyömbér rágása. Terpentén olaj szájban tartása; 3) Elszármaztatók: Ketté vágott Foghagyma gerezd vagy reszelt torma kötése a kéztőre. 4) A fog kihúzása. 1) Enyhítenek, de csak rövid időre. 2) Könnyen árthatnak. 3) Ritkán használnak. 4) Sokszor elegendő ok és minden haszon nélkül.

Jegyzés. A' fogodvást mai napig féreg rágásától származtatja a' köznép, a' mellyet füstölés-sel vagy csípős szerrel elkábítani vagy megölni vél.

Főfájás. Etzetbe áztatott ruhával, szeletekre vagdalt nyers kolompírral, torma levével, Vasfűvel (Verbena off.) való kötözések. Mint hivesítő szerek ajánlhatók.

Gilisztá. Foghagyma 1) Tejbe csavart leve, 2) Tej főzete (mind ketteje ételül), 3) A tej-foghagyma főzet párája az alfélbe szorítva. 4) Összetört foghagymából és ürömlévből készült kenőcs. A közönséges orsógilisztát hajtják. A 4-ik a leggyengébb.

Hasrekedés. Mézes víz, szilva pép, ugorka lé gyengék. Puskapor (Szorultságban hivesítő gyanánt is szolgál.) Zásza, Hunyor és Tsitorka veszedelmesek.

Hideg lelés (váltó láz). Számtalan babonás szer (n. 5.§.) Paprikás pályinka ivása a' roham beállásakor (könnyen árthat). Keserű növény szerekek készült bor vagy pályinka a kór-szünet idejében. Jók a' hol emésztés lankadtsága a' láz oka.

Húgy-szivár (Incontinentia urinae). A gyermekek éjjeli húgy-szivárok ellen furcsa gyógy-szerrel élnek a magyar parasztok: A' gyermek fa kanállal sóért küldetik a' szomszéd asszony-hoz, a' ki szegénykét — tulajdon kanálával veregetve alfélét — hazáig kergeti. Ezen különös gyógy mód, melly a' nézőt egy úttal nevetésre is, szánakozásra is ingerli, nem csupa babonás. A' baj oka többnyire, a húgy-hólyag záróizmának kifejlődésbeli hátramaradása: az alfél útése és az alsó tagok gyors mozgása a vérkeringést a test alsó részében is gyorsabbá teszik, és az ott lévő életművek gyorsabb kifejlődését előmozdítják.

Kankó ellen különszernek tartják a Seprűpályinka ivását. A' mi e' szert más pályinkától megkülömbözteti, annak kozmás része. Bujasenyv ellenes ereje általjában nincs, takár-ellenes tsekély. Pásztorok a' mondott baj ellen gyakran használják.

Kelés (Furunculus). Sült vereshagyma. Rozslisztből mézzel készült pép. Mézzel kent do-hánylevél jól érlelők.

Kigyó-marás. A' sebesített tag földbe temetése több órára. Jó lob ellenes szer. Körös-fa levelének kifacsart leve ital gyanánt és a hátra maradt törköly kötése a sebre (tsékély hasznú).

Ködcösömör (Kólika). Kömény mag vagy gyenge foghagyma rágása. Az a szélkólika, ez a' giliszták ellen jó. Melegített fazékfedél, só vagy zab a' hasra, száraz köpülő módjára alkalmaztatott ivó pohár a' köldökre. . .

Jegyzés. A' kisdedeknek hirtelen támadt »Megigézésnek« nevezett és kurutyolók által ólom- vagy viasz öntéssel, szenes vízzel mosdással, tisztos fű (*Stachys erecta*) fővetébeni füröztetéssel orvosoltatni szokott, bajai nagyobb része nem egyéb, mint ködcösömör.

Köszvény. Pipitér, Ló menta, Lúdhur, köles ondó, kenderbuga és veres páponya (*Physalis* alkakengi) készült gőzöltetők. Sokszor rögzült köszvényt is gyógyították.

Nyavalya törés ellen nagyon hatalmas szernek tartják a feje-vett ember meleg vérének ivását. Van példa, hogy a' baj e' szer után megszűnt. Akár maga a' szer, akár csak a' vele éléskori körülmények bényomása használt. — De van példa arra is, hogy a kórrohamok száma és dühe inkább növekedett, és hogy minduntalan undorodás az elsőnél veszélyesebb nyavalyába döntötte a' beteget. Különös szerül használtatik még a fagyöngy kevés haszonnal."

Báthory Erzsébetnek, a csejthei várúrnőnek (1560—1614) állítólagos véres szadizmusában szerepet játszhatott ez a másfél évszázaddal ezelőtt még élt népi gyógyászati babonás eljárás, amelynek kezdetei az antik görög-római szokások között is kimutathatók.

„*Seb.* a' köznép nyelvén minden természet-ellenes hézag az emberi testen: akár külső ártalmasság okozta (= seb), akár genyedéssel végződött gyuladásból származott (= fekély) 1) A szokott vér-állító és hegesztő szerek: a' tag szoros megkötése, a' sebnak taplóval, pályinkás ruhával vagy sózott kenyérbéllel való kötözése, hamuval behintése (helyben hagyhatók). 2) a genyedő seb kötözésére nagy becsületben van az Utifű (*Plantago*), a Beléndek (*Hyosciamus*) és a' káposzta levél. A szegény emberre nézve kipótolhatatlanok, mert azon kívül, hogy a' tüzes sebet hivesztik és enyhítik, azt tisztán tartják ami sebek és fekélyek gyógyításában fő dolog. S a' paraszt ember a' zöld levelet többször válthatja, mint a ruháját. . . Fanyar és ételő szerek u. m. tser és Szilfa kéreg főzte, timsó, kék gálitzkő, rézvirág, a' megidült fekélyek erőszakos kiszáritása által gyakran sok kárt tesznek. . . *Fősebek* ellen külön-szer gyanánt használtatik a fekete Nadély gyökere (*Rad. Symphyti* off.) a' melly kesernyés nyálka alkotó részénél lobellenes és összehúzó erővel bír.

Süketség és Fül-fájás ellen. 1) egy marok ánis magot kenyér tészta alá gyurunk: ezt melegen meg szegik és párját a' fülbe szállítják. . . 2) Gyöngyvirág vagy Fülfü (*Semperitum tectorum*) kifacsart levél a' fülbe csepegtetik (hasztalan).

Szemgyulladás. Asszony-tej és vaj (az első különösen jó lobellenes szer) Tejből, zsemlyéből és sáfrányból készült pép (helyben hagyható). Fetske hus evése és a' szemnek putzkabórral való törölgetése hasztalanok.

Tüdősv. Fatüdő (*Lichen pulm.*), peszérte (*Marrub. alb.*) és konytvirág (*arum maculatum*) gyökere, főzete, reszelt torma mézzel, zsombor és más csípős növénysszerek. A nyálkás sorvot gyakran, a' genyedőt nem gyógyítják.

Vérhas. Fanyar szerek, spanyol viasz nagyon ártalmasok. Enyv helyben hagyható.

Vízkor. Gyalog-fenyő 1) magva és fája főzetének ivása, 2) gyökerével és fájával való füstölés. Néha használnak.

Zuzás (*Contusio*). Mosás, seprő vagy kámforos pályinkával jó. A szemhéj zuzásaira ditsérik a nyers hussali kötést".

Kremzír disszertációjának vitára került tézisei közül felsorolandónak érezzük: „2. a népi gyógyászat semmiképpen sem ítéltethető el annyira, mint amennyi hasznát jelent a közegészségügy részére. 3. A gyógyszerek hatása kettős: 1) támadja a betegségek okát és 2) a természet bizonyos ellenhatásainál a mértéket és a módot megszabja."

Kremzír értekezése a reformkori orvostársadalom által ismert népi gyógyászat megismerhetése tekintetében különösen fontos. Nemcsak Somogy megye lakossága, hanem általában a magyar parasztság másfél évszázaddal ezelőtt alkalmazott ethno-medicinalis szemléletét és gyakorlatát ismerhetjük meg disszertációja alapján.

4.

A reformkorban *Bugát Pál* az általa és *Toldy (Schedel) Ferenc*, illetőleg *Flór Ferenc* által szerkesztett *Orvosi Tár*-ban kezdeményezte az orvosi helyleírásokat, amelyek keretében egyebek mellett az adott terület népi gyógyászatát is tárgyalatni kívánja. E törekvésnek csupán Trencsén vármegyére vonatkozóan tettek eleget az orvos-jelöltek a disszertációikban. *Adami Pál* 1765-ben Bécsben megjelent orvostudori értekezésében már ismertette ugyan Trencsén megye vízrajzát, de az ásványvíz analízis terén bekövetkezett rohamos előrehaladás megkívánta, hogy a legkorszerűbb eljárásokkal ismételjék meg az ásványvíz-vizsgálatokat. Erre *Süsz Dávid* 1842-ben vállalkozott, és közölte a pesti tudományegyetem orvostudományi karához latin nyelven benyújtott disszertációjában Trencsén megye orvosi ásvány- és gyógyvizeinek ismertetését. A disszertációból kitűnik, hogy a vizsgálatokat *Tognio Lajos* pesti tudományegyetemi orvosprofesszor kezdeményezte és irányította tanítványának ásványvíz analízisét. *Tognio* professzor apja Trencsén megyében működött élete folyamán körorvosként [11], és ő maga is mindvégig Trencsén megyeinek vallotta magát.*

Az 1841-ben általa meghirdetett elveknek megfelelően elsőként Trencsén megye orvosi helyrajzát — beleértve a népi gyógyászat körét is — dolgoztatja ki tanítványai-val. E munkálatok egyetemi orvostudori értekezésként kerülnek megírásra, nyilvános vitára és szolgálnak az orvosi doktorátus elnyerésére. Három „*inauguralis dissertatio medica*” taglalja Trencsén megye orvosi helyrajzában különböző vonatkozásait, így *Marschall M. F.* és *Süsz Dávid* a Trencsén megyei gyógyvizeket tárgyalják, míg *Cselkó Ignác* a szorosan vett orvosi helyrajzzal foglalkozik. Bár akkor még az orvostudori értekezések túlnyomó többségét magyar nyelven írták és csak a tézisek vitája történt latin nyelven, *Cselkó Ignác* és *Süsz Dávid* disszertációja latin nyelvű, míg *Marschall M. F.* műve németül jelent meg.

* *Tognio Lajos* Bécsben 1798. január hó 15-én, született. Ifjúságát Trencsén megyében töltötte. Elemi iskoláit és a gimnáziumot is ott végezte. 1815–1820 között a bécsi Tudományegyetem orvosi karán tanult és ott is avatják orvossá 1820-ban. Öt esztendőn át a bécsi Allgemeines Krankenhausban másodorvos. 1825-ben nevezik ki a pesti Magyar Tudományegyetem általános kórtan és gyógyszer-tan rendes tanárává, amelyet 1854. november 9-én bekövetkezett haláláig betöltött. A gyógyfürdők és általában a gyógyvizek, valamint a klimatikus gyógyhelyek kérdése foglalkoztatta mindvégig. *Felszólítás Magyarhon és Erdélyország orvosaihoz és természeti vizsgálóihoz* (Pest, 1841.) című művében arra törekszik, hogy meggyőzze a magyarországi orvosokat és természetvizsgálókat a működésük területén fekvő ásványvizek, gyógyvizek számbavételének fontosságáról, ismertesse velük a vizsgálati analízis módszereit és az értékelés módját, valamint a gyógyvíz alkalmazásának területét az orvosok szerint és a népi gyógyászat tapasztalatai alapján. 1843-ban pedig *Néhány szó Magyarhon ásványvizeiről* címen foglalja össze tapasztalatait. Hangsúlyozottan aulikus, császárhű felfogása és ennek az orvosi karon belüli propagálása megakadályozására a szabadságharc idején a magyar kormányzat felfüggesztette professzorságát. A szabadságharc leverését követően őt bízza meg az abszolutizmus kormánya a pesti orvostudományi kar dékánásával.

5.

Cselkó Ignác Trencsén megye orvosi helyrajzáinak alapjai (1839) című latin nyelvű orvostudori értekezésében leírja a megye földrajzát, bemutatja a lakosság túlnyomó többségét képező szlovákokat embertani és néprajzi szempontból.

Cselkó áttekinteni igyekszik a megye lakosságának a betegségeit. Nagy nehézséget jelent a betegségek fájának és gyakoriságának meghatározásában az a tény, hogy a Trencsén megyei lakosság nem él orvos segítségével és patikaszerekkel megbetegedései esetén, hanem inkább a népi gyógyszerekhez fordul. Így részben másoktól beszerzett tájékoztatás alapján, részben saját maga tapasztalatai alapján igyekszik a jellemző betegségeket leírni és a nép által alkalmazott ethnomedicinalis eljárásokat összefoglalni.

Szerinte a nem természetes szülés nagyon ritka. Ennek okát a szerző a medence csontrendszerének jó felépítésével magyarázza. De szerinte a fűző hordásának a mellőzése, a terhes anyák hasi szerveinek megkímélése is fontos tényező lehet.

Cselkó szerint sok a megye lakosai között az apoplexia, valamint a vízkór, amely megbetegedéseket szerinte a tömény szeszes italok tömeges fogyasztására lehet visszavezetni. Ízületi gyulladás és kólika — akkori nevén: ködcsömör — gyakori. Skorbut és syphilis ritka, hasonlóképpen az elmebetegség is, míg az epilepsia — akkori nevén: nyavalyatörés — ezzel szemben szerinte gyakori. Struma (golyva) a hegylakók között nem ritkán található. Végtag deformitások, púposág, vele született orthopediai elváltozások ritkák. Scabies — rüh — gyakori, amelyet a köznép megbízhatóan gyógyít. Szembetegség nem ritka és a kezelés hiánya vagy hibás volta bajokat hoz létre. Fülbetegség ritka. A fogak megbetegedései gyakoriak. A gyomor-bél rendszer megbetegedéseit nem ritkán észlelhetni. Endémiásan fordul elő a gastrico-nervosus láz. A népi gyógyászat ennek gyógyítására hánytatókat használ, amelyek jól beváltak e betegségben. E betegség járványos, néha könnyű, néha súlyos lefolyású. Intermittens tavaszi láz gyakori. Rheumatismus, haemorrhoides — aranyér — Trencsén megyében gyakori. Véres vizelet — haemorrhoides vesicae urinae — főleg a nemesek körében található, a szlovák köznépnek ritkaságnak tekinthető. Sérv ritka. Belső szervek közül az ascaris lumbricoides gyermekeknél gyakran található.

Részletesen foglalkozik *Cselkó* a megyéjében alkalmazott népi gyógyeljárásokkal. Bemutatásánál bizonyos nehézséget jelent, hogy a dissertatio latin nyelvű és így nem minden kifejezése volt egyértelműen azonosítható. Amint írja: a trencsénai népi gyógyászatot igyekszik körvonalazni, amelyben a tapasztalat bőségesen segít ott, ahol a folyamatos megfigyelés lehetséges volt.

Fejfájás esetében hólyaghúzó emplastrumot a fül alatti területen hosszabb ideig alkalmaz, vagy pedig sóval és ecettel törkölyből vagy bablisztból készített sűrű kását, pépet borogatásként használ.

A *végtagok orbánc*a esetében emberi széklettel — ganéj — az ólomfehérrel (cerussa) vagy lisztből tejjel készült kataplasmával, amelyet lenvászonra kennek, vagy pedig a bodza belső kérgével készült péppel lekötvé eredményesen gyógyítani lehet.

Köhögés esetében zsályát ecettel főznek és ezt itatják a beteggel.

Kólikában égetett fekete borssal vagy boróka olajjal átítatott lóganéjt, macskagyökérből (valeriana) készült pépet alkalmaznak.

Sárgaságban fekete szurokdarabok folyékony kivonatát kölespéppel keverve alkalmazzák, és e kezelést ismétlik a betegség folyamán.

Hasmenésnél vörös borral, porcinkafüvel és köménymaggal készült kásával fogyasztott gyógymód vált be.

Vizeletvisszatartás esetében menthás és mézes oldatot adnak, amihez kávét vagy főtt tejben felpuhított aszalt szilvát tesznek. Külsőleg az előbbi főzet maradékát alkalmazzák a hason.

Váltó lázban kisezerjófű (Herba Centauri minori) levele, keserű lóhere (Trifolii fibrini), tárnics félék körébe tartozó készítményt (Gentiana), abszint és kakukkfű (Thymi serpilli) főzetet adnak eredményesen.

Gyomor-ideglázban hánytatókat, hashajtókat, a kézhátra dagasztott kenyértésztát boróka magvakkal együtt helyeznek. A betegség későbbi folyamán keserű, illetőleg keserűaromás fűvek főzetét alkalmazzák.

Hogy a *tályogok* megérjenek a porcikafűnek (Plantagines), mályvának főzetét, méhviaszt, gumigyökeret, faggyút, lenolajat nagy edényben kenőccsé kevernek és felfőznek, majd az így nyert kenőcsöt a beteg testtájra helyezik.

Scabiést körte és hagyma porral, cink és rézszulfáttal kevert disznózsírban ammoniasóval és babérrel kenőcsként eredményesen használnak.

Tüdősorvadásnál három tojásfehérjét hat itze ecetben és két résznyi terpentint olajban elkeverünk és három résznyi mézben oldott citromfűvel (melissa) fogyasztunk a beteggel.

Vizkórban tengeri hagymából (Scilla maritima) főzetet használnak jó eredménnyel."

Irodalmat nem ad meg a szerző orvostudori értekezésében. Az 1838 októberében nyilvános ülésen megvédett orvostudori értekezésének tézisei között szerepel:

„1.) Az orvostudománynak nagy segítség az egyazon területen jelentkező betegségeknek, valamint a járványoknak alapos tanulmányozása (orvosi helyrajz kidolgozása).

„2.) Bár a trencsényi népigógyászat tisztán tapasztalatokon nyugszik, mégsem érdektelen az orvostudomány számára.

„6.) A legegyszerűbb terápia a legjobb"

Cselkó disszertációja bizonyítéka a népigógyászat jól megalapozott alapos ismeretének, és nyilván kifejezésre juttatja a Trencsén megyei gyakorló orvosnak, Tognio professzor apjának ilyen irányú ismereteit is.

Cselkó Ignác maga is a Trencsén megyei Zsolnában született és ott járta iskoláit. 1834–39 között Pesten végezte orvosi tanulmányait és 1839-ben avatták orvosdoktorrá. Élete további folyására vonatkozóan *Szinnyei* könyvészetében sem találunk utalást. Dr. *Cselkó Elemér* pöstyéni fürdőtörténeti múzeum igazgatója sem tudott rá vonatkozóan felvilágosítást nyújtani.

6.

Tognio Lajos professzor nemcsak megismerni, hanem megismertetni, propagálni is igyekezett a hazai fürdőket. E célra a fürdőket ismertető — vagy akkori megnevezéssel „hírverésüket szolgáló” orvostudori értekezéseket íratott, így *Sigmund Károly Lajos* 1837-ben „*Heilquellen von Füred und das See Balaton*” címen német nyelven írta meg Balatonfüred gyógyvizei és a Balaton útikalauzát, mindent megadva, ami az orvost és a gyógyulást kereső beteget érdekelheti. *Sigmund K. L.* diplomája megszerzését követően rövidesen Bécsben a nemi betegségekkel foglalkozó klinika professzora lesz. *Martinus Ferdinand Marschall Die Heilquellen in Pöstyén im Königreiche Ungarn* (Pest, 1838), címen jelentette meg a Trencsén megyei Pöstyén fürdőjéről orvostudori értekezését, amely lényegében Pöstyén fürdőjének útikalauza [5, 6, 15]. Pöstyénről már előtte is többen írtak, sőt *Gvadányi József* szépen hangzó versekben magyarul írta meg Pöstyéni fürdését.

A pöstyéni hőforrások gyógyvizeit a trencsényi köznép reumás betegségeiben, lelki és testi kimerültség esetében. Nyálkahártya betegségeiben, fémmergezés fenn-

állásakor és a bőr idült kóros állapotában eredményesen alkalmazta. A forró kénés vízben való fürdőzés nem teljesen veszélytelen, ezért *Marschall* útikalauzában megkívánja, hogy a beteget csak kellő indoklás esetében kezeljék a fürdőben, és a fürdőzés csak az orvos javallatára és felügyelete mellett történjen.

Marschallról annyit tudunk csupán, hogy a Nyitra megyei Verbőből származott. *Bugát és Flór Magyarországi orvosrend névsorában*, 1840-ben mint Pest város tb. főorvosa szerepel, ami a legtávolabbról sem azt jelenti, hogy ő valóban Pesten folytatott volna orvosi gyakorlatot.

7.

1842 augusztusában jelent meg *Tognio Lajos* professzor szorgalmazására *Süsz Dávid* Trencsén megyei orvostudornak értekezése *Trencsénmegye ásványvizeiről* címen, latin nyelven. 1848/49-ben a szabadságharcban honvéd főorvosként vett részt, majd Szolnokon telepszik le, és 1899-ben 82 éves korában ott is hal meg. Nekrológja a Vársánap Újság 1899. 20. számában jelent meg.

Süsz Dávid értekezését Vitorisz László császári és királyi kamarásnak, jótevőjének ajánlja. Az értekezés bevezetőjében — proemium — megköszöni *Tognio Lajos* professzornak munkája elvégzésekor nyújtott segítségét — hasonló köszönettel az orvostudori értekezésekben alig találkozni. Az értekezés mottójaként *Mednyánszky Alajos*, *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn* című 1826-ban megjelent könyvének egyik mondatát idézi, hasonlóan *Maschall M. F.* dissertatiójához: „Az anyatermészet bőségesen megáldotta a földet forrásokkal, amelyekből egészség és élet ered, hogy Pandora szelencéjének megnyitáskor kiszabaduló számos kórok az előzőtt Prometheus büszke gyermekeit ne károsíthassák”. Ezt követően meghatározza az ásványvizek fogalmát és ismerteti vegyi anyagaik, hőfokuk stb. szerinti beosztását. Trencsén megye ásványvizeit elsőként *Adami Pál* dolgozta fel a bécsi tudományegyetemen megvédett latin nyelvű dissertációjában, amely a trencsénteplici gyógyforrások első gyógyvíz analízisét is tartalmazza. A teplici kénszulfátos hőforrás gyógyhatásáról *Kolozsvári Jordán Tamás* 1580-ban morva nyelven tudósít elsőként: „Szláv parasztok fürödtek ott és az iszapban gyógyulást találtak”. A teplici gyógyvíz kénszulfátot, mészkarbonátot tartalmaz magnézium szulfáttal, kevés alumíniummal, vassal és mangánnal együtt. A víz hőmérséklete *Adami*, majd *Tognio* szerint 50°R. körül van. A teplici gyógyvizet bőrbajok, rossz bélfelfelvétel esetén, inveterált syphilisnél, higanymérgezését követően, a nem gyulladás következtében létrejövő bénuláskor és lassan gyógyuló fekélyek fennállásakor használták. Az alkalmazás köre elsősorban népi tapasztalatokon nyugszik.

Süsz Dávid munkájában leírja, hogy a Trencsén megyében előforduló gyógyvizek *hőforrások*: aqua thermalis Teplicziensis, Rajeczensis [12], Zaluzsiensis, aqua tepida Ksinensis, Belusiensis et Zaj-Ugroczensis.

A rajeci gyógyvizek analízisét elsőként *Kelen Amadé* a bécsi tudományegyetemen írott orvostudori értekezésében 1793-ban adta meg. A víz gyógyhatása már a 16. században ismert volt a helyi lakosság körében.

Bräumer grófnő birtokához tartozott a belussai gyógyforrás területe. Egy évszázaddal ezelőtt jó haszonnal alkalmazták betegségek gyógyítására. *Süsz Dávid* értekezésében a gyógyvízről csak név szerint emlékezik meg 1842-ben, míg *Cselkó Ignác* három évvel előbb megjelent értekezésében élesen kifogásolja, hogy a belussai hőforrások vizét a birtokos nem engedi gyógyításra használni, hanem csak kendert áztat benne.

Talán az írott szó hatására szűnt meg ez a visszaélés, és tette lehetővé mégis a birtokos a hévizek használatát. Sűsznél mindenestre erről már nincsen említés sem.

A *hideg ásványvizek* túlnyomó többsége savanyú víz — *acidula* — ezeket Sűsz felsorolja:

a) az alsó járásban található a Bosacz, Haluzicz, Melcsicz, Kis-Zsámbokréth, Kis Biróczy, Trebin, Velcsisz, Kis-Chocolna, Kosztolna, Zabláth, Zlatócz, Hansztik-falvai, Orecho, Hrabovka, Alsó-Szucs, Felső-Szucs, Nagy Kubra, Szoblaho, Turna és a Szelec melletti acidulák;

b) a hegyek menti járásban: Barát-Lehota, Rozson-Miticz, Krásznodolina, Jasztrabe, Dubodiel, Nagy-Cléven melletti savanyú vizes források;

c) a központi járásban: Klucsó, Beluz, Sztrezenicz, Nimmicz mellett található acidulák;

d) a vág-besztercei járásban: Nemes Okruth és Vág-Tepla melletti források vize savanykás. Ezeket a savanyú vizeket a gyomor-bél rendszer betegségeiben használták a környék parasztjai jó gyógyhatással.

Vastartalmú nem savanykás ásványvizek forrásai találhatók Trebin, Klobusitz, Belus, Konoszka mellett. E vastartalmú ásványvizeket vérszegénység, testi gyengeség, kimerültség esetén eredményesen alkalmazta a környék lakossága. Nagy számban találhatók még kevés vasat tartalmazó savanykás gyógyvizek is, amelyekről azonban orvostudori értekezésében Sűsz név szerint nem tesz említést.

Bitumenes ásványvizek Popradnál találhatók. Tapasztalatokat a parasztok szereztek csupán alkalmazásukat illetően. Főleg rheumás jellegű megbetegedésekben vált be azok használata.

Lengyelek, morvák és más országbeliek is gyakran megtalálhatók a trencsénteplici, a póstyéni, a rajci, a zaj-ugróci fürdőkben, amelyek már a 19. század első harmadában fokozatosan magas kultúrájú fürdőkké fejlődtek. Savanykás ásványvízként a chocholnai ásványvíz terjedt el messze túl a megye határain.

8.

Kremzir értekezését *Cselkó* munkájával egybevetve világosan látható, hogy:

a) a népi gyógyászat elsősorban a helyben található növényeket főzet, ázalék stb. formájában fogyasztva számos betegségben egyformán alkalmazza mind a magyar, mind a szlovák parasztság körében. Hasonló a kelekések érlelése és az egyes betegségekkel szemben követett gyógy mód is.

b) Figyelemmel arra, hogy Trencsén megyében sok a hőforrás, az iszapos fürdő, a vegyi hatóanyagokat tartalmazó gyógyvíz, ezeket a környék lakossága — néhol a külföldről, vagy az ország más részeiből oda özönlő fürdő vendégek által szinte teljesen kiszorítva — évszázados tapasztalatok alapján eredményesen alkalmazza.

c) Mindkét népnél megtalálni az ún. elterelő gyógykezelést, vagyis népies tapasztalatok, vagy legalábbis hiedelmek szerint kéz hátra kötözött csipős anyagokkal mint pl. a reszelt torma, más testtájáról a betegség oda átvihető.

d) Különösen Kremzir munkájában sok helyen megtalálni a teljesen babonás hiedelmeket is, így ír a „megigézés”-ről, szól a lefejezett ember friss vére ivásának esetleges hasznáról nyavalyatörés esetében, az asszonyi tejnek gyógyhatásáról stb. A hiedelmek a Trencsén megyei szlávok népi gyógyászatában — legalábbis a leírtak szerint — kevésbé jutnak kifejezésre.

e) A szlovákoknál teljesen hiányzik a „kenés”, amely a magyar népi gyógyászatban jelentős szerepet játszik.

Tognio professzor igyekezett a moldvai népi gyógyászatot is feltárni. *Constantin (Costiche) Vernav* (1806–1870) ezen időszakban írott orvostudori értekezésében azonban még a szövegezésében is *Wolff András* munkáját követi; és ettől csak annyiban tér el, hogy az időközben eltelt több évtized orvos-egészségügyi vonatkozásait is beiktatta szövegébe.

IRODALOM

1. *Adami, Paulus: Hydrographia Comitatus Trenchiniensis.* (Dissertatio inauguralis medica) Vindobonae, 1765.
2. *Baronyai József: A' köznépi orvostudományról.* (Orvostudori értekezés) Pest, Landerer, 1834.
3. *Bugyi Balázs: Másfél évszázados értekezés népi gyógyászatunkról.* [Kézirat, ismerteti: Hoppál M. – Törő L. i. m. 27–28.]
4. *Bugyi Balázs: Historical Trends of the Medical Geography in Hungary. Geographica Medica,* 1976/77, 54–78.
5. *Bugyi Balázs: 140 jähriger ärztliche Reiseführer der Heilquellen in Pjejcany. Zbornik konferencnyh prednasok, Trenčianske Teplice.* 1979. 71–74.
6. *Bugyi Balázs: A pöstyéni gyógyforrások majd másfél évszázados útikalauza. Hydrologiai Közlöny s. a.*
7. *Cselkó, Ignatius: Rudimentum physiographiae Comitatus Trenchiniensis.* (Diss. inaug. med.) Budae, Beimel, 1837.
8. *Friedrich Ildikó: Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. Comm. Hist. Artis Med.* 82. 1977, 65–89.
9. *Hoppál Mihály: A nép hagyományos medicinalis vonatkozásairól. Tanulmányok az egészségnevelés és határterületei témakörből.* (Fodor Katalin szerk.) Bp. 1972. 60–72.
10. *Hoppál Mihály – Törő Lajos: Népi gyógyítás Magyarországon. Comm. Hist. Artis Med. Suppl.* 7–8. 1975. 13–176.
11. *Högyes Endre: Millenniumi Emlékkönyv...* Bp. 1896.
12. *Jordan, Thomas a Clausenburgo: Commentariolus de aquis medicatis Moraviae cum indice copiosissimo.* Francoforti, 1586.
13. *Kelen, Amadeus: Analysis thermarum novarum Rajeczensium* (Diss. inaug. Med.) Vindobonae, 1793.
14. *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980.
15. *Kremzír, Moises: Némelly magyar népgyógyszerek bírdó vizsgdálása.* (Orvostudori értekezés) Pest, Beimel, 1837.
16. *Marschall, Martin Ferdinand: Die Heilquellen in Pöstyén (Pöschtin, Pjestany) im Königreiche Ungarn.* Pest, Gyurián–Bagó, 1838.
17. *Mednyánszky, A.: Malerische Reise auf den Waagflusse in Ungarn.* Pest, 1826.
18. *Réti Endre: Egykori doctori értekezések.* Bp. 1974.
(A kötetben Baronyai József, Kremzír Moises és Schordann Zsigmond értekezéseinek kivonatos ismertetése található.)
19. *Schordann, Sigismundus: De medicina populari* (Diss. inaug. Med.) Pestini, 1817.
20. *Sigmund, Karl Ludwig: Die Heilquellen in Füred und der See Balaton.* (Diss. inaug. Med.) Pest, Landerer, 1837.
21. *Süsz, David: Aquae minerales Comitatus Trenchiniensis.* (Diss. inaug. Med.) Pestini, Trattner – Károlyi, 1842.
22. *Vernav, Constantinus (Costiche): Rudimentum physiographiae Moldaviae.* (Diss. inaug. Med.) Budae, Typographia Universitatis, 1836.
23. *Wolff, Andreas: Beiträge zu einer statistischen-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau.* Vol. I–II. Hermannstadt, Martin Hochmeister, 1805.

Zusammenfassung

Über unsere Ethnomedizin sind mehrere wissenschaftliche Bearbeitungen in der Reformperiode erschienen. Die Erfahrungen des Komitats Somogy wurden von M. *Kremzir* bearbeitet, die des Trencsener Komitats auf die Anregung des Professors Lajos *Tognio* von seinen Studenten: *Cselkó*, *Marschall* und *Süsz*. Die letzteren erwähnen auch die natürlichen Heilwässer, die von den Bauern benützt wurden.

B. BUGYI, Dr. med., Dr. phil., C.Sc.
Budapest, Fadrusz u. 12, Hungary, H-1114

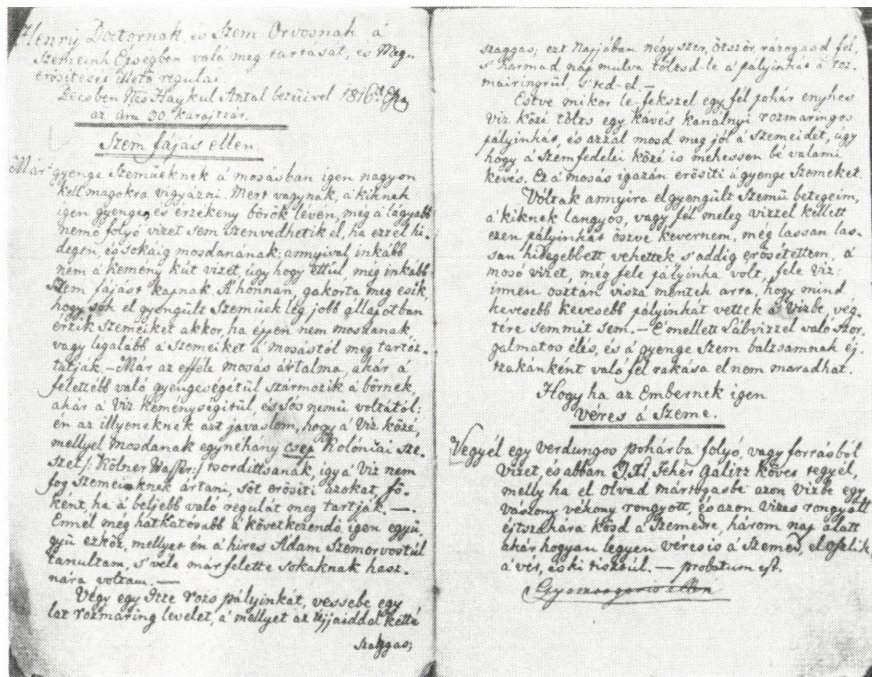

„HA A SZEM VALAMILYEN ÁLLAPOTBAN SZENVED...”

LÓRÁND NÁNDOR

Akik a népi gyógyászat történetével foglalkoznak, azok számára jól ismertek azok a kézzel írott cédulák, füzetecskék vagy a kalendáriumok, bibliák üresen maradt oldalaira írott feljegyzések, melyeken csalhatatlan hatásúnak mondott gyógymódok vagy gyógyszerelőíratok vannak összegyűjtve, mindenki hasznos okulására.

A Bács-Kiskun megyei Gyógyszerész-történeti Szakgyűjteménybe Kiskunhalasról került be többek között egy ilyen kézzel írott füzet, melyben számos jótanács és előirat van. Ezek főleg embergyógyászati vonatkozásúak az akkoriban előforduló gyakoribb betegségek ellen, de találunk köztük állatgyógyászatra, szúnyogok, legyek, férgek, rácsálók irtására, valamint a fontosabb gazdasági tevékenységekre vonatkozó

hasznos tanácsokat is, vegyesen. Ennek a füzetnek gyűjteményéből ismertetek szem-betegségekkel foglalkozó, önkényesen kiválasztott három előíratot eredeti helyesírással. A füzet 3. oldalán az első ilyen feljegyzés így szól:

„Henry Doctornak és Szem Orvosnak a szemekink Épségben
való meg tartását és meg erősítését illető regulái.
Bécsben Nes. Haykul Antal betűivel 1816-ik Eszt.
az ára 30 karajtzár.

Szem fájás ellen. Már a gyenge Szeműeknek a mosásban igen nagyon kell magokra vigyázni. Mert vagynak, a kiknek igen gyenge, és érzékeny bőrök lévén, még a lágyabb nemő folyó vizet sem szenvedhetik el, ha ezzel hidegen és sokáig mosdanának; annyival inkább nem a kemény kut vizet, úgy hogy ettől még inkább szem fájást kapnak. A honnan gyakorta meg esik, hogy sok el gyengült Szeműek leg jobb állapotban érzik Szemeiket akkor, ha éppen nem mosdanak, vagy legalább a Szemeiket a mosástól meg tartóztatják. — Már az efféle ártalma, akár a felettébb való gyengességétől származik a bőrnek, akár a víz keménységétől és sós nemű voltától, én az ilyeneknek azt javaslom, hogy a Víz közé, mellyel mosdanak egynéhány csep Kolóniai szeszet (:Kölner Wasser:) tsordittsanak, így a Víz nem fog Szemeiknek ártani, sőt erősíti azokat, főként ha a beljebb való regulát meg tartják. — Ennél még hathatósabb a következő igen együgyű eszköz, mellyet én a híres Adám Szemorvostul tanultam, s vele már felette sokaknak hasznára voltam. —

Végy egy Itze rozs pályinkát, vess ebe egy lat rozmaring levelet, a mellyet az ujjaiddal ketté szaggas; ezt napjában négyszer, ötször rázogasd fel, s harmadnap múlva töltsd le a pályinkát a rozmaringrül, s ted-el. —

Estve mikor le-fekszel egy fél pohár enyhes víz közé tölts egy kávé kanálnyi rozmaringos pályinkát és azzal mosd meg jól a Szemeidet, úgy hogy a Szem fedelei közé is mehessen bé valami kevés. Ez a mosás igazán erősíti a gyenge Szemeket.

Voltak annyira elgyengült Szemű betegek, a kiknek langyos, vagy fél meleg vízzel kellett ezen pályinkát össze kevernem, még lassan hidegebbet vehettek, s addig erősítettem a mosó vizet, még fele pályinka volt, fele Víz: innen osztán vissza mentek arra, hogy mind kevesebb pályinkát vettek a Vízbe, végtére semmit sem. — E mellett Lábvízzel való szorgalmasos élés és a gyenge Szem balzsamnak éjszakánként való fel rakása el nem maradhat.”

A füzetnek ugyanezen oldalán folytatólagosan a következő szemgyógyító előírat olvasható:

„Hogy ha az Embernek igen véres a Szeme.

Vegyél egy verdungos¹ pohárba folyó, vagy forrásból Vizet és abban 3 szr.² Fehér gálitz követ tegyél, melly ha el olvad mártogasd azon Vízbe egy vászony vékony rongyott, és azon Vizes rongyott éjtszakára kösd a Szemedre, három nap alatt akár hogyan legyen véres is a Szemed, eloszlik a vér és ki tisztul — probatum est.”

Úgy vélem, mindkét előírat meghatározott esetekben valóban gyógyító hatású volt, hiszen az alkoholnak (kölni víz, pálinka) csíraölő, dezinficiens, sőt enyhén cserző hatása közismert. A fehér gálitz kő, vagy római gálitz pedig még ma is használt szemcseppekben, Zincum sulfuricum néven található a gyógyszerárakban.

¹ Egy verdung = fél messzely, ami másfél deciliternél valamivel több

² Egy szr. azaz szemer = 0.07 gramm

A harmadik szemorvosság előirata latinul van feljegyezve, magyarra a következőképpen fordítható:

„Ha a szem valamilyen állapotban, van tudniillik, ha begyullad, megvörösödik, szürkehályog fõdi és szenved.

R.): Végy Sextáriusnyi³ Rózsavízet, 1 garas áru fehér vitriolt,⁴ ugyanannyi súlyú fehér-cukrot, amennyi fehér vitriolt felhasználtál. Egy tojást jól főzz meg, amíg kemény lesz, rögtön tisztogasd meg és kétfelé véve vedd ki a sárgáját, és az egyik felébe tegyél jól elporított fehér vitriolt, a másik részébe a szintén elporított cukorból, továbbá az előbb meghagyott tojásnak mindkét részét jól illeszd össze és fonállal kötözd meg és a tojást helyezd bele a rózsavízes üvegedénybe. Ezt az edényt jól zárd le, tedd a napra, és így a napon párold 24 órán át, ekkor finom és vékony szöveten szűrd át. Ha a szem erősen bevörösödik 6 vagy 7 cseppet, ha kevésbé 2 vagy 3 cseppet tegyél a szembe tiszta nádszállal.”⁵

Az itt ismertetett szemorvosságok mindegyikében találhatunk olyan anyagot, melynek valóban lehet gyógyító hatást tulajdonítani. Vannak azonban gyűjteményünkben olyan előiratok is, mint pl. cserépbögrébe kenyértésztával letapasztott piócák leve és egyéb, a szemnek egyenesen ártó jellegű készítmények előiratai is. Ezekkel azonban más szempontok figyelembe vételével külön érdemes foglalkozni.

N. LÓRÁND, Pharm.

Pharmaceutical Historical Collection

Kecskemét, Batthyány u. 7, Hungary, H-6000

³ Egy Sextarius = 0.547 liter

⁴ Vitriolum album = Zincum sulfuricum

⁵ „Si oculus qualem cunque adfectionem utpote si inflametur, rubescat, glaucomate obducatur et patiatur.

R.): Accipe Sextarium Aqua Rosarum 1 grosso Album Vitrioli tantum ponderis ex albo Zacharo, quantum efficit Vitriolum album, 1no Ovum coqua bene, ut durum sit, hocce a putamine munda et bifaria excipe ex eo vitellum, et ad unam dimidiam Ovi partem Album Vitrioli bene pulverisatum impone, ad aliam partem Zacharum Aque pulverisatum tum utramque partem bene compone ad priorem situm Ovi, lieges filo, et ad vitreum instrumentum ad Aquam Rosarum Ovum hoc imponito, Instrumentum hoc bene claude et Soli expone, et sic in Sole horis 24 Destilletur tunc per mundam et tenuem Telam percola. Si Oculus valde rubescat 6.v.7. guttas Oculo imitte, si minus 2.v.3. per Calamum mundum.”

1000,-

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOS-TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and the various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. József *Antall*, Editor Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest, H-1023 Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20–25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear carbon copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or be numbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper or work. Journal articles should also include name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must be numbered, marked lightly on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in foreign language are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1–2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Fourty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, etc., and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, Budapest H-1023 Török u. 12. Hungary.

